مهراڻ

جلد ٢٢ — نمبر ٤

١٩٧٣ع

لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد سنڌ

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ.

جناب ذوالفقار علي ڀٽو

پاڪستان جو پهريون وزيراعظم، جنهن ٽيويهين سنڌي ادبي ڪانفرنس ڏانهن سنڌي زبان ۾ پيغام موڪليو ۽ ان تي پاڻ سنڌيءَ ۾ صحيح ڪئي.

پيغام

ٽيويهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي انعقاد تي مون کي گهڻي خوشي ٿي آهي. اهم ۽ اڻٽر مصروفيتن سبب ڪانفرنس جي ڪارگذارين ۾ جيتوڻيڪ منهنجي شرڪت ممڪن نہ آهي، ليڪن توهان جي ڪوشش جي نيڪ نتيجن جو متمني ۽ منتظر آهيان.

ڪهڙو نہ عجيب اتفاق ۽ سهڻو سوڻ چئجي تہ لاڙڪاڻي جي باشندي جي حيثيت ۾، مون کي اڄ انهيءَ ٽيويهين ادبي ميڙ جي موقعي تي هن پيغام ڏيڻ جو شرف حاصل ٿيو آهي، جنهن جي سلسلي جو پهريون ميڙ، سنڌي زبان جي وڏي عالم مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي صدارت هيٺ، هن ئي شهر ۾، سنہ ١٩٢١ع ۾ ٿيو هو ۽ انهن ادبي ميڙن جي نتيجي طور ئي سنہ ١٩٤٦ع ۾، ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جو بنياد پيو.

اسان هر اُن ڪوشش جو قدر ڪريون ٿا، جيڪا اسان کي ترقيءَ طرف وٺي هلي ۽ بهتر مستقبل جي ضمانت ڏئي. اسان سڀ هن وقت نئين ولولي ۽ نئين جذبي هيٺ وڏيءَ جدوجهد ۾ رڌل آهيون، جنهن جو مختصر مول مقصد هيءُ آهي تہ اسان جو عوام سک جو ساهہ کڻي. ادب ۾ اڳتي وڌڻ ۾ اسان جي اُن جدوجهد جو هڪ حصو آهي. اديب ۽ عالم امن جا علمبردار ۽ پريت جا پانڌيئڙا هوندا آهن. انهن کان بهرحال نيڪيءَ جي ئي توقع هوندي آهي.

سنڌي زبان هڪ وسيع ۽ شاهوڪار زبان آهي، ليڪن ان ۾ اهڙي ادب پيدا ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪو عام فهم ۽ حالتن جي نمائنده هجڻ سبب عام ماڻهن ۾ بيداريءَ جي لهر پيدا ڪري.

مان توهان جي ڪاميابين لاءِ دعاگو آهيان.

ذوالفقار علي ڀٽو

وزيراعظم پاڪستان.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٢٢ — نمبر ۴
(آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر ١٩٧٣ع)

ايڊيٽر
غلام محمد "گرامي"

سب ايڊيٽر
"ناشاد"

سنڌي ادبي بورڊ
"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ

مهراڻ

"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.
(پوسٽ باڪس نمبر ١٢)

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال، امين منزل،
گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

قيمت ٣-٠٠ رپيا

ساليانو چندو ١٠-٠٠ رپيا

في ڪاپي ٢-٥٠ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro,
Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press,
and Bookstall "Amin Manzil", Gadi Khato, Hyderabad Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

— فهرست —

شعر

— "عنايت" بلوچ (نظم، ڪافي، گيت، غزل) ص ١

بيت (ص ٥)

'خاڪي' جويو؛ 'ادل' سومرو؛ 'تاج' جويو؛ عباس 'ساقي'؛ 'سوز' هالائي.

ڪافيون (ص ٨)

'عارف‌المولا'؛ 'سليم' ڳاڙهوي؛ ولي محمد 'وفا'؛ 'الدين' الصاري؛ بهاول خان لغاري؛ حافظ محمد 'احسن' چنا؛ خادم حسين 'خادم' خانپوري؛ مير حسين بخش 'مخفي'.

وايون (ص ١٢)

شيخ 'اياز'؛ 'تنوير' عباسي؛ قمر 'شهباز'؛ 'خاڪي' جويو؛ حافظ محمد 'احسن' چنا؛ عبدالقيوم 'صائب'؛ رحيم بخش 'قمر'؛ 'راز' لاڙنشاهي؛ 'تاج' جويو؛ 'عاجز' آچر؛ 'پون' سنڌي؛ 'مشتاق' ٻاڪائي؛ محمد عثمان سولنگي.

گيت (ص ١٨)

شيخ 'اياز'؛ سرو پچند ر 'شاد'؛ 'اياز' عاقلاڻي؛ 'پون' سنڌي؛ 'امير' تقوي.

نظم (ص ٢٢)

'تنوير' عباسي؛ عبدالڪريم 'گدائي'؛ سرو پچند ر 'شاد'؛ فتاح ملڪ؛ 'خاڪي' جويو؛ الهداد 'عاصم'؛ 'الطاف' عباسي؛ محمد ابراهيم 'منشي'؛ محمد علي 'جوهر'؛ علي محمد 'خالدي'؛ 'عزيز' ڳاڙهوي؛ مير محمد پيرزادو؛ 'نياز' عاقلاڻي؛ مهيسر 'خادم' رفيقي؛ نثار 'بزمي'؛ 'بشير' سيتائي.

آزاد نظم (ص ٣٧)

غلام محمد 'گرامي'؛ 'تاج' جويو؛ ملڪ النديم.

غزل (ص ٤٠)

آغا عبدالنبي خان 'عاصف'؛ شمشيرالحيدري؛ 'تاج' بلوچ؛ سرو پچند ر 'شاد'؛ شيخ عبدالرزاق 'راز'؛ ولي محمد 'وفا'؛ 'وفا' لاڙنشاهي؛ غلام حسين رنگريز؛ 'سليم' سرهندي؛ 'محبوب' سروري؛ 'استاد' بخاري؛ 'الدين' الصاري؛ احمد خان 'آصف' مصرائي؛ آذر 'انيساب'؛ 'منير' سولنگي؛ سومرو محمد اسحاق 'راهي'؛ 'خادم' سنڌي؛ 'نظير' تنڪڙائي؛ سائل 'آزاد'؛ 'ايوب' بازيه پوري.

قطعا (ص ٥٠)

’اقاش‘؛ ’اشتر‘ نائنشاهي؛ ’هدايت‘ بلوچ؛

پرڏيهي شاعري (ص ٥٣)

ويتنامي شاعر: ٿان هائي، سنڌيڪار:- رسول بخش پليجو.

افسانا

١. ”موتئن جهڙين ميهڻو“ (ويتنامي ڪهاڻي)	- اسڪوين ترولگ ٿان سنڌيڪار: رسول بخش پليجو	٥٩
٢. ڌرتي پنهنجو ڌن (ڪهالا جي ڪهاڻي)	- ارفونا سدرلينڊ سنڌيڪار: نجم عباسي	٧٦
٣. خلا مان اچڻ ڪان پوءِ (سائنسي ڪهاڻي)	- هينري ايٽس سنڌيڪار: غلام نبي مغل	٨٣
٤. پسي ڏک مَ ڏر (ڪِتن پري ڪهاڻي)	- ”عنايت“ بلوچ	١٠٨

مقالا

١. سنڌو ماٿر جا اصل باشندا دراوڙ هئا	- پروفيسر محبوب علي چنا	١١٧
٢. براروچي بولي	- سيد نجف علي شاهه ’ڪمتر‘ نقوي	١٣٥
٣. بولي ۽ ڪلچر	- الهداد بوهيو	١٤٢
٤. خالواهڻ (ساهتيءَ جو هڪ قديم شهر)	- قريشي حامد علي خانائي	١٥٤
٥. شيخ اياز جو فن (سُر مارئي)	- شيخ عبدالرزاق ”راز“	١٦٤
٦. جن مُرڻ موتئن ميهڻو	- مجيه. اي. سيدوف سنڌيڪار: رشيد ڀٽي	١٧٥
٧. زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقليت جو مقام (قسط ٢)	- محمد حسين ”ڪاشف“	١٨٣
٨. ناصحانا اُڪتا	- لال محمد چانڊيو	١٨٩
- ادبي خط	- الطاف شيخ، علي محمد خالدي ۽ ايس. ايم. طاهر	٢٠٣
- ادبي خبرنامو (٣٢- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي، جشن فرهنگ و هنر ۽ ايراني عالمن جي آمد جو احوال)	- ”ناشاد“	٢٠٧

گذارش

موجوده دور ۾ دانشورن جون ذميداريون:

ادب انساني زندگيءَ لاءِ روشن، تابناڪ ۽ صحتمند معيار ۽ انداز پيدا ڪري ٿو. دماغ جي اوج، ذهن جي تعمير، فڪر جي تشڪيل ۽ نفسيات جي اصلاح جو تعلق ادب، شعر ۽ مصوريءَ سان آهي. موسيقي ادب جو نغمه ريز پهلو آهي، جو جذبات ۾ حدت ۾ حرارت پيدا ڪري ٿو ـــ پر جي ادب ۽ فن، مصوري ۽ موسيقي سڀ آهن بيروح ۽ بيمقصد ته پوءِ سماج ۾ جا ثقافت پيدا ٿيندي، اها معاشري ۽ انسان جي اجتماعي نظام کي کوکلو بنائي ڇڏيندي.

انسان فن جي هر شاخ کي تحسين جي نظرن سان ڏسون ٿا. ادب زندگيءَ جو ترجمان آهي. شعر زندگيءَ جي تنقيد، موسيقي روح جي غذا ۽ مصوري ذوقِ جماليات کي سنوارينڌ ۽ حسن و جمال آهي روحِ حيات. پر اهي سڀ جيڪڏهن بيمقصد ۽ محض شوقيه آهن ته پوءِ لڪو قومي ضمير ۾ زندگي پيدا ٿيندي ۽ نه ته اها قوم زندگيءَ جي جدوجهد ۾ ڪو فخر جي لائق ڪم ڪري سگهندي. اها قوم 'طائوس ۽ رباب' کان وڌي ڪري اڪو هٿ ۾ تلوار کڻي سگهندي ۽ اڪو عوامي جدوجهد ۾ تعميري ۽ ترقي پسندانه حصو وٺي سگهندي. جهاد ۽ دفاع جو ته ڪو سوال ئي اٿو آئي سگهي. معمولي کان معمولي حملي کان بچاءُ ته پري رهيو، پر خنجرِ قاتل جي زد ۾ گردنِ خم ڪري مُردہ وانگر پنهنجي رهڻ کي اندازِ صبر و رضا ٿي سمجهندي رهندي. تاريخ اهڙن عجيب ۽ غريب واقعن کان خالي نه آهي. بغداد، دهلي، اوڌ ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙا هزارين مثال ملي سگهن ٿا، جن ۾ قومن جي بيشعوريءَ ۽ 'ادب براءِ ادب' واري اجائي ذوق شوق سندن آزاديءَ کي هميشه لاءِ ختم ڪرائي ڇڏيو.

سڀ کان اول اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته شاعر ڇا آهي؟ مختصر طور چئجي ته 'شعر'، 'شاعر' ۽ 'شعور' جا مشتقات ساڳيا آهن. 'شاعر' معنيٰ 'باشعور' ۽ 'شعر' معنيٰ 'دانش'، سو شاعر ٿيو باشعور ۽ دانشمند. ان طرح دانش جا ڪيتي قسم آهن. هڪڙي مذهبي زبان ۾

ايماني ۽ روحاني دانش آهي، ٻي روماڻوي دانش آهي، ٽين قومي ۽ وطني دانش آهي، چوٿين سائنسي ۽ عقلي دانش آهي ـــ اهو ئي 'دانشور' جو تعارف.

ان سلسلي ۾ هي ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته شعر ۽ دانش جو بنياد 'تقليد' ۽ 'روايت' تي نه آهي، پر ان جو بنياد 'تجديد' ۽ 'انقلاب' تي آهي. دانشور جي جدوجهد، ترقي پذير حالات، ترقي پذير ماحول، ترقي پذير قدرن، ترقي پذير معيارن ۽ ترقي پذير فڪري اصولن سان وابسته آهي. اهو شاعر يا دانشور، جو موجوده حالتن، موجوده ماحول جي تقاضائن، موجوده دور جي اهم ترين مسئلن ۽ جديد ترين مطالبن کي سمجهي نٿو سگهي، ان کي نه شاعر سمجهڻ گهرجي ۽ نه دانشور. جو شاعر اڄ تائين شهنشاهيت واري دور جي درباري شاعري ڪندي اجائي ۽ بيجا تعريف ۾ زمين کي آسمان سان ملائي رهيو آهي، اهو گويا پراڻين روايتن ۽ قصن، فرسوده قدرن ۽ معاملن ۾ ائين مُنجهيل آهي؛ اهو ڪوريئڙي جي ڄار وانگر هڪ ئي دائري ۾ پيو تاڃي پيٽي ٺاهي ۽ ڊاهي ـــ ۽ ڪيس پنهنجي محدود ۽ روايتي دائري کان ٻاهر جي ڪابه سمجهه ۽ ٻوجهه آهي ئي ڪانه! يا هُو چاڪيءَ جي ڏاند وانگر اتي جو اتي پيو ڦيرا پائي، جو ڏاند اگرچه حرڪت ته ڪري ٿو، سندس چڪرن کي ڪڇجي ۽ ماپجي ته هوند هزارن ميلن جو فاصلو ٿي وڃي، پر جڏهن ته سندس راهه آتي جو آتي محدود ۽ مُدَوَّر آهي، تڏهن سندس جدوجهد ۽ پنڌ هڪ ئي هنڌ تي پيا ضايع ٿين. اهي شاعر، جي اڄ تائين گل و بلبل ۽ زلف و ڪاڪل ۽ گيسو و ابرو ۾ گرفتار آهن، سي سچ پچ ته ايماني ۽ روحاني، عقلي ۽ فڪري، قومي ۽ وطني دانش ۽ شعور کان محروم آهن.

اها به هڪ حقيقت آهي ته ترقي پذير معاشري ۾ دانشور جو ڪردار ڏاڍو ڏکيو ۽ انوکو ٿئي ٿو. اهڙي ماحول جو دانشور، حقيقت پسند نگاهن سان زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو ناقدانه جائزو وٺي ٿو، شعور جي ڪُٽيل ۽ ڇيتن دليلن سان هر معاملي کي حقيقت جي ڪسوٽيءَ تي پرکي سچ کي سچ ۽ ڪچ کي ڪچ ڪوٺي ٿو. اهڙن جرئتمند دانشورن جي دانشمندانه تحريرن ئي ملڪن ۽ قومن جي تاريخ ۾ انقلاب پيدا ڪيا آهن، ۽ اهڙن کي ئي 'تاريخ ساز' سڏجي ٿو. ائين چوندي منهنجي مراد رواجي ۽ سطحي قافيه پيما صنعت گر ۽ لفظن جي ٺاهه ٺوهه ۽ ڊاهه ڊوهه ڪندڙ شاعر يا روايت پرست ۽ انڌي تقليد ۾ قائل صاحبِ تحرير نه سمجهڻ گهرجي.

ان طرح وطني ۽ قومي قسم جي دانشورن جا به ٻه طبقا ٿين ٿا: هڪ طبقو وقت جي اقتدار جو ثناخوان ٿئي ٿو ۽ ٻيو حزبِ اختلاف جو آلهڪار. ٻنهي طبقن جي سوچ ۽ ويچار، توڙي طريقِ ڪار ۽ لفظي سرمايي ۾ فرق ٿئي ٿو. عام طرح سان جذباتي شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ حزبِ اختلاف جو آلهڪار بڻجڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو، پر وطن ۽ قوم جي مشڪلاتن، بين الاقوامي مُنجهيل مسئلن، ٻاهرين طاقتن جي دٻائن ۽ دڙڪن، تاريخ جي صحيح ۽ غلط نتيجن، غيرسنجيده ۽ جذباتي دورن کي مطالع ڪندڙ دانشورن جو ڪردار محتاط ۽ اعتدال پسند،

سنجيده ۽ غيرجذباتي ٿئي ٿو. هي نه ڪو اقتدار جي صاحبن مان غلط قسم جي فائدن حاصل ڪرڻ جا متمني رهن ٿا ۽ اڪو اجائي خوشامندانه قصيده گوئيءَ ۾ وقت وڃائين ٿا. هن قسم جو دانشور پنهنجي ملڪ جي مُنجهيل مسئلن، صاحبِ اقتدار قوتن جي مشڪلاتن ۽ بين الاقوامي حالتن، دٻائن، اثرن ۽ آنهن جي نتيجن جي روشنيءَ ۾ فقط هي ئي سوچي سگهي ٿو ته ملڪ جي سالميت ۽ مقبوليت، بقاءُ ۽ جٽاءُ، استحڪام ۽ ترقيءَ جي اُميد آيا 'تعمير' ۽ 'تائيد' سان وابسته آهي يا اجائي غوغا آرائي ۽ هنگامه خيزيءَ ۾ مضمر آهي؟

تاريخ ٻُڌائي ٿي ته ملڪن ۽ قومن ۾ ڪئي اهڙا ماڻهو پيدا ٿي پون ٿا، جي سچ پچ ٻاهرين دشمن قوتن ۽ قومن جي مفاد ۽ نظريات جا مبلغ بنجن ٿا ۽ چند ڏوڪڙن تي پنهنجي ضمير جو سودو ڪن ٿا. اهڙن دانشورن کي پنهنجي آدرش ۽ نصب العين سان ڪابه وفاداري ڪانه آهي. هُو ڪَٿ پُتلين وانگر، پَرائيءَ ڏور ۾ فقط ناچ ڪري ڄاڻن ٿا. بهرحال، دانشورن تي سڀ کان اول اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته هو ترقي پسند ۽ ترقي پذير معاشري ۾ وقت جي سنگين مجبورين ۽ مشڪلاتن جو به اندازو لڳائي سگهن. رڳو اجائي تنقيد ڪرڻ سان ڪنهن معاشري جي بين سيئي فعال ۽ مکيه طبقن، جذباتي اديبن، رجعت پسند مذهبي ماڻهن، رت-چوسيندڙ واپارين، اقتدار جي ٻڪين سياستدانن ۽ عوام دشمن سرڪاري آفيسرن جي عوام ۽ اُنهن جي بنيادي تقاضائن ۽ مشڪلاتن ڏانهن همدردانه يا دشمنانه ردعمل کي ئي ڄاڃين. هرو ڀرو ۽ هروقت اعتراض جي زبان نه کولڻ گهرجي. قومن جي تاريخ ۾ اهڙيون ڪئي نازڪ ۽ پيچيده گهڙيون اينديون آهن، جن ۾ سنجيده ۽ باشعور دانشور هرو ڀرو ناموريءَ ۽ اجاليءَ شهرت حاصل ڪرڻ خاطر بغاوت ۽ تنقيد جو نعرو نه بلند ڪندا آهن، پر مشڪلاتن جي حل پيدا ڪرڻ جي سلسلي ۾ عقل ۽ دانش، ملڪي تقاضائن ۽ ماحول جي حالتن کي اڳيان رکي ساٿ به ڏيندا آهن ۽ اعتدال پسند ٿي وچ واري واٽ هلندا آهن.

انساني تاريخ جو هي بين الاقوامي دور مجموعي حيثيت سان اقتصادي بحران، انسانيت سوز اقدام ۽ امن دشمن ڪردار جي ڪري ڪافي هيبتناڪ ۽ خطرناڪ بنجي چڪو آهي. پوري نه وڃو، رڳو پنهنجي وطن تي نگاهه وجهي تازه ترين خبرن ۽ دعوائن کي اڳيان رکي ڏسو ته جن دانشورن اهڙين حالتن کي محسوس ڪري اِهو چيو هو ته —

"جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، توکي ٿنڌارون جوڪو."

— اُن ۾ ڪيتري نه صداقت ۽ حقيقت سمايل هئي. عقل ۽ شعور جي تقاضا اها آهي ته جديد حالات ۽ مقتضيات کي سمجهندي، قومي ۽ وطني مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ باهمي ۽ تعميري ساٿ ڏجي.

اڄڪلهه اهو مسئلو به هرهنڌ بحث هيٺ هلي رهيو آهي ته آخر دانشور طبقي ۽ شاعرن جو ملڪ جي سياست سان ڪهڙو واسطو هئڻ گهرجي؟ اُن جا ڪئي جواب ٿي سگهن ٿا. هڪڙا چون ٿا:

"اٿي غريبي گلزار، سوچاري مينگهو چوي!"
"رموزِ مملڪتِ خويش خسروان دانند".

ماڻهو ڪُند سياڻي ويهي رهي، نه ڪجهه ڏسي ۽ نه ڪجهه سوچي، نه ڪجهه ٻُڌجهي ۽ نه ڪجهه سمجهي. ملڪ ۽ قوم مرڪب وڃن ته ڇا، اڳتي وڃن ته ڇا. اصل ۾ اهو فيصلو ۽ نظريو به انتهاپسندانه ۽ رجعت پسندانه آهي. اديب ۽ شاعر، دانشور ۽ فنڪار لاءِ ايتري ارادت به جائز نه آهي. پر جو خيال آهي ته ڪنهن به معقول ۽ مخلصانه تعمير پسند طريقي ۽ اصلاح پسند وسيلي کان سواءِ سڪٽي امريبازيءَ سان مخالفت براءِ مخالفت لاءِ سندرو ٻڌي ڪاهي پئجي، هنگامہ خيزي ڪري قوم ۽ ملڪ ۾ اهڙو ته پائيتال مچائجي جو عوام نه ڪجهه پڙهي سگهي ۽ نه ڪجهه سمجهي سگهي، ۽ نڪو ملڪ جو ڀلو ٿئي ۽ نڪا قوم جي ترقي ٿئي — اهڙن جذباتي ۽ هنگامہ خيز طبقن جو ڪردار ڪڏهن به تعميري ۽ ترقي پذير ٿي نٿو سگهجي. اهڙن طبقن کي اهو سوچڻ گهرجي ته سندن ترقي پسندانه دعوائن جو جذباتي نڪراءُ جڏهن ڪنهن تعمير پسند حڪومت سان ٿئي ٿو، تڏهن ان جو فائدو وري به رجعت پسند گروهن، قديم روايت جي پوڄيندڙ طبقن ۽ ٻراڻن ۽ فرسوده خيالن وارن سياستدانن کي پهچي ٿو، ۽ ملڪ ترقيءَ ۽ تعمير جي بدران اڳتي هلي دوباره رجعت پسند نظام ۾ گرفتار ٿي وڃي ٿو: ڇا اهو نتيجو افاديت پسند ۽ ترقي پسند چئي سگهجي ٿو؟

اسان کي سياست ۽ ادب جي تاريخ مان اهو پتو پوي ٿو ته جذباتي ۽ رجعت پرست دانشورن جي دانشوري تڏهن ٿي ظاهر ٿئي، جڏهن هو خواه مخواه حزبِ مخالف سان وابسته ٿا رهن. ان وقت هو پنهنجي جذباتي انداز ۾ ترقي پسند گروه کي ملحد ۽ ڪافر ڪان گهٽ نٿا سمجهن. هو وقت جي حڪومت جي پنهنجي طرفان ذاتي ۽ شخصي شڪست جي سبان مخالفت ڪندي، اهو اعزاز مفت ۾ حاصل ڪرڻ گهرن ٿا ته هو ئي سچا ۽ پڪا محب وطن آهن، باقي ٻيا سڀ غدار ۽ ناهنجار آهن!

اسان کي پڻ مطلق‌العنان آمرن جي دور ۾ اهو تلخ تجربو حاصل ٿيو آهي، جو رجعت پسند گروهن ١٩٥٥ع کان وٺي اڄ تائين ترقي پسند اديبن خلاف ڪفر ۽ الحاد جي فتويٰ بازي پئي ڪئي آهي. اڃا ڪالهوڪو ڏينهن آهي ـ اسان جي ترقي پسند دانشورن، رجعت پسند نظريات جي خلاف سوشلزم جي تائيد ڪئي ۽ ان جي نتيجي ۾ سڀّن باضابطه ڪفر جون فتوائون ڏنيون ويون. اصل ۾ رجعت پسند گروه جو اهو قدم نه فقط حقيقت جي خلاف سمجهڻ گهرجي، پر ان سان گڏ پنهنجي قوم ۽ وطن سان غداري ۽ بيوفائي پڻ سمجهڻ گهرجي. افسوس اهو آهي ته ڪڏهن ڪڏهن سادہ دل عوام اهڙن ماڻهن جي خطاڪارين ۽ چالبازين کي سمجهي نه ٿا سگهن ته رجعت پرستن ۽ اقتدار جي عاشقن جي

اها دردسري ۽ فتوا بازي، چرب زباني ۽ ڪفرسازي فقط اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ آهي ۽ بس! عوام جي مفاد سان سندن ذري جيترو بہ واسطو ناهي، نڪو قوم ۽ ملڪ جي مفاد حاصل ڪرڻ لاءِ منجهن مصلحت شناسيءَ ۽ حڪمت عمليءَ جو ڪو جوهر ئي آهي. دانشورن ۽ عالمن کي اُن تجزيہ ۽ تنقيح تي پڻ غور ڪرڻ گهرجي.

انساني تاريخ جي ارتقا ۽ انقلاب وارا ورق پڌائين ٿا تہ هر دور ۾، دانشور ۽ اديب جو نصب العين تاريخ ساز رهندو آيو آهي. صاحبِ فڪر دانشور جو فڪر ۽ فن، هڪ زوال پذير معاشري کي جنجهوڙيندو رهيو آهي، حالانڪ ڪو بہ دانشور، سنئون سڌو رياست ۽ ان جي سياست سان وابستہ نہ رهيو آهي، پر دانشور جي فڪر ۽ فن ۽ ان جي بيپناهہ اثر ۽ انقلاب پسند تشريح سان قومن ۾ تبديل ۽ انقلاب جا قدر پيدا ٿيندا رهيا آهن، جن سان رجعت پسند قوتن ۽ سندن زوال پذير قدرن ۾ زلزلا آيا آهن؛ جن کان متاثر ٿي قومن جا ضمير جاڳيا آهن ۽ اڳتي هلي ان قوم جي ذهين ترين قوتن انقلاب آڻي قومن جي تقدير کي سنواريو آهي.

تاريخي طور تي، ان حقيقت کان ڪو بہ انڪار ڪري نٿو سگهجي تہ فرينچ انقلاب روسو ۽ والٽيئر جي باطل شڪن تحريرن پيدا ڪيو؛ زارشاهيءَ جو خاتمو لينن هٿان ٿيو، جو ڪارل مارڪس جي فڪر و نظر سان پيدا ٿيو. تاريخ ٻڌائي ٿي تہ سڪندر، ارسطوءَ جي پيداوار آهي ۽ اڪبر، مُلا فيضيءَ ۽ ابوالفضل جي پيداوار آهي. اها بہ حقيقت آهي تہ گوئٽي جي تحريرن سان نيپولين بوناپارٽ جي جرات منداہ شخصيت جي تشڪيل ٿي. جناح صاحب جي افڪار ۽ سياسي نظريات تي علامہ اقبال جو گهرو اثر رهيو آهي — بهرحال ايترن مثالن سان معلوم ٿيو تہ دانشور جو فڪر ۽ فن ئي تاريخ ساز ۽ تقدير ساز آهي، اهو ئي نين تبديلين، نون قدرن، نون معيارن ۽ زندگيءَ جي نون ميدانن ۽ محاذن کي پيدا ڪري ٿو. دانشور جو فن ئي رجعت پرستاہ دور ۽ ان ۾ پيدا ٿيل سيني بيروح ۽ بي مقصد قدرن کي مٽائي ناس ڪري ٿو، ان تي تاريخ گواهہ آهي. لهاذا، اهڙين تاريخ ساز ۽ عظيم شخصيتن جو قول ۽ ڪردار، قومن جي تاريخ ۾ اڄ تائين نقش ٿيل آهي. قومون انهن جي عظيم ۽ تاريخ ساز فن ۽ تخليق جي اڳيان سر جهڪائي چڪيون آهن ۽ انهن جا مجسما بنائي، انهن جي عظمت جا گيت ڳائي رهيون آهن. انقلاب پسند تاريخ، هتي جي مفڪرن ۽ دانشورن جي مرهونِ منت آهي، جن نور اڇوٽي زوال پذير معاشري ۾ انقلاب جو ٻج ڇٽيو، پنهنجي جگر جي خون سان ان جي آبياري ڪئي آهي. هن دور جي ترقي پذير معاشري جي تاريخ ڪڏهن بہ انهن دانشمندن ۽ مفڪرن جي ذڪر کان سواءِ مڪمل ٿي نہ سگهندي، اهو اسان جو ايمان آهي.

مختصر طور چئجي تہ دانشور قوم ۽ ملڪ، عوام ۽ انهن جي مفادن ۽ حقن جو ترجمان ۽ نگران ٿئي ٿو، تنهنڪري اُن طبقي تي فرض عائد ٿئي ٿو تہ هو پنهنجي ڪردار توڙي ادبي سرمايي سان هميشہ ترقي پذير ۽ ترقي پسند فڪر و نظر جي تائيد ڪري، ۽ عوام جي

مفادن ۽ حقن جي نگهداشت ڪري. ان جي مقابلي ۾ رجعت پسند گروهن جي دعوائن ۽ ڏٽن تي لڳل عوامي مفاد ڪان بيتوجهي ڪري، پنهنجي دانشورانہ نصب العين کي داغدار نہ بنائي. تاريخ ان قسم جي رجعت پسندانہ خيالات وارن دانشورن ۽ اديبن کي ڪڏهن بہ پنهنجي سونهري ورقن ۾ جاءِ نہ ڏيندي آهي.

شال سنڌ جي اديبن ۽ دانشورن کي انهيءَ واٽ تي هلڻ جي ساڃهہ نصيب ٿئي، جا هن سرزمين جي غم ۽ گولاڙ ۾ ويڙهيل رهاڪن لاءِ خوشيءَ ۽ خوشحاليءَ جا ڏينهن آڻي.

سائينم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.
— (شاهہ)

"جمعيت الشعراء سنڌ" ۽ ٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، لاڙڪاڻو:

هن ڀيري، ٣-٤ ڊسمبر ١٩٧٣ع تي، لاڙڪاڻي ۾، جمعيت الشعراء سنڌ جي اهتمام هيٺ، ٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ٿي گذري. هن ڪانفرنس ۾، سنڌ جي نامور ۽ مشهور شاعرن ۽ دانشورن جي شرڪت رهي، جن پنهنجي فن سان ڪانفرنس ۾ ولولہ انگيز ماحول پيدا ڪيو. ان طرح ڪانفرنس ۾ سنڌي ڪتابن جي نمائش پڻ رکي ويئي، جنهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ الاجي، شاهہ ولي الله اڪيڊمي ۽ سنڌ سرڪار جي محڪمہ اطلاعات پاران حصو ورتو ويو. ان نمائش جو افتتاح وزير تعليم سنڌ جناب دُرمحمد اوستي ڪيو. ان طرح سنڌ جي مشهور مصورن جي فن جي نمائش پڻ ڪئي ويئي، جنهن جو افتتاح محترم چاڪرعلي جوڻيجي ڪيو.

هن ڪانفرنس جو خصوصي پهلو هي آهي تہ ان جي انعقاد ۽ ڪاميابيءَ جي سلسلي ۾، وزيراعظم پاڪستان، جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جي خصوصي توجهہ ۽ دلچسپيءَ جو وڏو دخل رهيو آهي. ان سلسلي ۾ پاڻ ڪانفرنس ڏانهن هڪ پيغام، سنڌي زبان ۾ پڻ موڪليائون، جنهن ۾ ڪانفرنس جي ڪاميابيءَ لاءِ نيڪ تمنائن جو اظهار ڪيل آهي. سندن پيغام جو پورو متن هن پرچي جي مهڙ ۾ شايع ڪيو ويو آهي. ڀٽي صاحب پنهنجي پيغام ۾ سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن کي چيو آهي تہ سنڌي زبان جهڙي وسيع ۽ شاهوڪار زبان ۾ اهڙي ادب پيدا ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪو عام فهم ۽ حالتن جي نمائنده هجڻ سبب عام ماڻهن ۾ بيداريءَ جي لهر پيدا ڪري.

هن ڪانفرنس جو افتتاح سنڌ جي وڏي وزير جناب ممتازعلي ڀٽي کي ڪرڻو هو، پر پاڻ ڪن اهم مصروفيتن جي ڪري شريڪ ٿي نہ سگهيو ۽ جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولي"، صدر جمعيت الشعراء سنڌ، کي فون تي پيغام ڏنائين، جو جناب مخدوم صاحب جن ڪانفرنس ۾ پڙهيو. ان پيغام ۾ چيل هو تہ سنڌي اديبن جي ڪتابن تان بندش لاهڻ متعلق غور ڪيو پيو وڃي.

ڪانفرانس جي سلسلي ۾ هڪ عظيم الشان مشاعرو ٿيو، جنهن جي صدارت عالي جناب مخدوم محمد زمان صاحب ’طالب المولیٰ‘ ڪئي. ان مشاعري ۾ سنڌ جي مشهور ۽ چوٽيءَ جي شاعرن پنهنجو ڪلام پيش ڪيو ۽ داد حاصل ڪيو.

ان طرح هڪ نشست راڳ جي ڪانفرانس جي ٿي، جنهن جي صدارت سنڌ جي وزير صحت جناب عبدالوحيد ڪٽپر ڪئي. ان ۾ سنڌ جي مشهور فنڪارن حصو ورتو. هيءَ نشست رات جو اڍائي بجي تائين هلي پوري ٿي.

جمعيت الشعراءِ سنڌ جي جنرل بورڊ جي ميٽنگ ۾، ڪن اهم مطالبن متعلق متفقه طور ٺهراءُ پاس ڪيا ويا، جن جي توثيق ۽ تائيد ڪانفرانس جي ڪُللي اجلاس ۾ حاصل ڪئي وئي. جنرل بورڊ جي ميٽنگ ۾ جمعيت الشعراءِ سنڌ جي عهديدارن جون ايون چونڊون پڻ ڪيون ويون.

جمعيت الشعراءِ سنڌ جي تاريخ ۽ نصب العين ۽ پاويهن آل سنڌ ادبي ڪانفرنسن متعلق پنجاهه تصويرن سان هڪ ڪتاب ايڊيٽر رسالہ ’مهراڻ‘ مرتب ڪيو، جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو ۽ جنرل سيڪريٽري جمعيت الشعراءِ سنڌ مسٽر محمدعلي ’جوهر‘ ان کي پڌرو ڪيو.

ادبي ڪانفرانس جي ٻن ڏينهن جي مفصل ڪارگذاري هن پرچي ۾ شايع ڪري رهيا آهيون، جنهن ۾ مرحبائي خطبي، تقريرون، ٺهراءُ وغيره اچي وڃن ٿا. اها رپورٽ مسٽر ”ناشاد“ سب ايڊيٽر ’مهراڻ‘ تيار ڪئي آهي.

جمعيت الشعراءِ سنڌ جي هن عظيم الشان ڪانفرانس جي ڪاميابيءَ جي سلسلي ۾ جمعيت الشعراءِ سنڌ جي جنرل سيڪريٽريءَ مسٽر محمد علي ’جوهر‘ جي جدوجهد ۽ مخلصاڻه خدمتن کي وساري نٿو سگهجي، جنهن نه فقط جمعيت الشعراءِ جي ازسرِ نو تشڪيل ۾ وڏو حصو ورتو آهي، پر هن ڪان اڳ به لاڙڪاڻي ۾ وڏي پيماني تي ادبي ڪانفرنسون ڪوٺائي چڪو آهي. اميد آهي ته ’جوهر‘ صاحب جهڙو با حوصلہ نوجوان، جمعيت الشعراءِ کي صحيح معنيٰ ۾ هڪ زندهہ عملي ۽ نمائنده جماعت بنائڻ ۾ ڪامياب ٿيندو.

جمعيت الشعراءِ سنڌ، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ قديم ۽ تاريخي سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي نمائنده جماعت آهي، جنهن جو بنياد ۱۹۳۶ع ۾ وڌو ويو. اڄ تائين هن جماعت جو ادبي ۽ علمي نصب العين فعال ۽ زنده آهي. جمعيت الشعراءِ سنڌ جي ادبي ۽ علمي ڪردار ۽ فني نصب العين کي، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ وڏي اهميت حاصل آهي.

سنڌ ۾ آل سنڌ ادبي ڪانفرنسن جي روايت ۱۹۲۱ع ۾ قائم ٿي. ان قسم جي پهرين آل سنڌ ادبي ڪانفرانس، لاڙڪاڻي ۾، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ رحه جي صدارت ۾ ٿي. ان کان پوءِ اهڙيون ادبي ڪانفرنسون، سنڌ جي مشهور مرڪزي شهرن ۾ مختلف ادبي جماعتن ۽ علمي مجلسن جي تعاون سان جمعيت الشعراءِ جي اهتمام هيٺ ٿينديون آيون آهن. اهڙين علمي ۽ ادبي جماعتن ۾ ’بزم مشاعره‘ لاڙڪاڻو، ’سنڌي ساهتيہ سوسائٽي‘ شڪارپور، ’سنڌي ستار

سوسائٽي' لاڙڪاڻي، 'بزم بلبل' ميهڙ، 'انجمن آفتاب ادب' دادو، 'سنڌي بزم ادب' نوابشاهه، 'بزم طالب المولىٰ' سنڌ، 'بزم خليل' حيدرآباد، 'بزم ادب' جيڪب آباد ۽ 'بزم نظامي' ڪراچيءَ جا نالا سر فهرست آهن.

جمعيت الشعراء سنڌ جو بنياد ١٩٣٦ع ۾، ستين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي لاڙڪاڻي ۾ رکيو ويو، جنهن ۾ سنڌ جي مشهور مسلمان توڙي هندو عالمن ۽ اديبن شرڪت ڪئي؛ جنهن جو سرپرست عالي جناب مخدوم محمد زمان صاحب 'طالب المولىٰ' ۽ صدر ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' ۽ سيڪريٽري مرحوم حاجي محمود 'خادم' چونڊيا ويا. لهاذا ١٩٣٦ع کان پوءِ جيڪي به آل سنڌ ادبي ڪانفرنسون منعقد ٿيون، تن جو اهتمام جمعيت الشعراء سنڌ جي تحت ٿيندو آيو ۽ ٻيون ادبي جماعتون، ان سان تعاون ڪنديون آيون. ان خيال کان ١٩٣٦ع کان اڄ تائين جمعيت الشعراء سنڌ جو ادبي ڪردار مسلسل ۽ تاريخي رهندو آيو آهي.

جمعيت الشعراء سنڌ جي مقصدن ۽ نصب العين ۾ اهم ۽ قدر جي لائق اهو اصول رهندو آيو آهي ته سنڌي ادب، سنڌيءَ شعر و شاعري، توڙي سنڌي تهذيب ۽ ثقافت جي اشاعت ۽ حفاظت جي سلسلي ۾ سرڪار کان تعاون حاصل ڪيو وڃي، ۽ ان جي مدد سان سنڌ جي مرڪزي توڙي ننڍن شهرن ۾ علمي مجلسن، بزم مشاعرن، ادبي اجتماعن، فني محفلن، ڪتبخانن، هنرن ۽ مصوريءَ جي نمائشن جو رواج قائم ڪيو وڃي. مشاعرن ۾ طرحي مشاعرن جو بنياد دستور قائم رکيو ويو، جيئن نوآموز شاعرن جي فني تربيت جو سامان پيدا ڪري سگهجي. ان سلسلي ۾ "اديب سنڌ" نالي هڪ ماهوار رسالو ٻارهن سالن تائين مسلسل شايع ٿيندو رهيو. جمعيت الشعراء جي اهم مقصدن ۾ اهو به پيش نظر رهيو ته فن ۽ ادب، توڙي شعر و شاعريءَ ۾ مقصد ۽ روح پيدا ڪيو وڃي، جيئن ملڪ ۽ ملت، قوم ۽ ان جي حالات جي صحيح ترجماني ۽ رهبري ٿي سگهي.

جمعيت الشعراء سنڌ پنهنجي قيام ١٩٣٦ع کان وٺي اڄ تائين، سنڌ جي برگزيده صفات مذهبي پيشوا ۽ عظيم شاعر حضرت مخدوم محمد زمان صاحب 'طالب المولىٰ' جن جي سرپرستيءَ ۽ ١٩٥٧ع کان سندن صدارت هيٺ، مقبوليت ۽ شهرت حاصل ڪئي آهي؛ جن جي شخصيت سنڌي ادب جي فروغ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾ روح روان جي حيثيت رکي ٿي. - غ. م. ڪ.

١

شعر

”شاعريءَ جي فن ۽ ان جي دستوري ۽ رواجي عام اصولن کي اکيان رکندي، آءٌ هي پڇڻ گهران ٿو ته ”شاعر“ لفظ جي معنيٰ ڇا آهي؟ ۽ شاعر ڪير آهي؟ هو ڪنهن کي خطاب ڪري ٿو ۽ هن کان ڪهڙي ٻوليءَ جي اميد رکي سگهجي ٿي؟ ظاهر آهي ته شاعر به هڪ انسان آهي، جيڪو ڳالهائي به انسانن سان ٿو. هڪ اهڙو انسان، جنهن کي سچ پچ ته عام ماڻهن کان وڌيڪ زنده شعور، گهڻو جوش ۽ بيحد نازڪ احساس مليل آهي. هن کي انساني فطرت جو وڏو علم حاصل آهي، ۽ هن جو روح عام انسانن کان وڌيڪ وسيع ۽ ڪشادو آهي: هڪ اهڙو انسان، جيڪو پنهنجي غم ۽ غصي تي راضي رهي ٿو، ۽ وٽس زندگيءَ جو جيڪو جذبو آهي، ان سان ٻين جي مقابلي ۾ وڌيڪ لطف حاصل ڪري ٿو. هو چاهي ٿو ته سڄي ڪائنات به ساڳئي قسم جي جذبن ۽ امنگن سان ڀريل هجي، ۽ جتي به هن کي اهي امنگ ۽ جذبا نظر ٿا اچن، اتي انهن کي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. انهن خوبين سان گڏ، هڪ ٻي ۽ اهم خوبي هيءَ آهي ته شاعر ۾ ٻين کان وڌيڪ اهڙين شين کان متاثر ٿيڻ جو پڻ مادو آهي، جيڪي سندس سامهون ڪين آهن، پر جن کان اثر وٺي هو ايترو ته جذباتي ٿي وڃي ٿو، ڄڻ ته اهي شيون سچ پچ سندس اکيان موجود آهن. نه فقط ايترو، پر پاڻ ۾ اهڙن جذبن جاڳائڻ جي قابليت پڻ اٿس. اهي اهڙا هوندا آهن، ڄڻ ته سچ پچ ڪنهن واقعي جي ڪري پيدا ٿيا آهن. انهيءَ قابليت جي استعمال سبب، هن ۾ پنهنجن خيالن ۽ احساسن کي ظاهر ڪرڻ جي اهڙي ته قوت هوندي آهي، جيڪا سواءِ ڪنهن ٻاهرينءَ تحريڪ جي سندس خواهش مطابق اڀري ٿي.“ — ورڊسورٿ

"عنايت" بلوچ

دلبر ديس دليرن جو

هي دلبر ديس دليرن جو،
آباد رهي، آباد رهي.

هي ديس آ دولهہ دودن جو،
هت هلندو شرڙ شودن جو،
۽ هوشوءَ جهڙن جوڌن جو،
آ ماڳ هي مرد مٽين جو.

جت سورهيہ سوڍا پَٽ ڇهن،
جت ٻري ٻاڙ ٻبرو ڪن،
سي شير ۽ جوڌا جنگ جيتن،
آتي ڇاهي ڪالٽون ڪيرن جو؟

دشمن سان آچائي ڀي چاڻون،
يارن سان نباهي ڀي ڄاڻون،
ڪارن ڪي ڪنبائي ڀي ڄاڻون،
هي شمو آهي شيرن جو.

سڀ ڪنهن جي ٻنهنجي ڌرتي آ،
سا ٻرور توکي ٻرتي آ،
ٻر 'سنڌ' مون چولدي ورتي آ،
ڪو رکجان ٻرم ٻليرن جو.

ڪافي

درشن ڪارڻ دلبرا تنهنجي، ڌر تي ديرا لاياسي،
ٻير ٻچائي، ٻنڌ ٻچائي، آخر توو وٽ آياسي.
مهڙا! تنهنجي تانگهہ تپايو، مولجهہ منجهايو، سڪ ستايو،
ٻيوس تنهنجي ٻرهہ ٻنايو، لاتا لونهن لياياسي.
توريءَ چاهي جيون جوڀن، ٻن دولت ڌن، مولجهوتن من،
تنهنجي جدائيءَ ۾ او ساجن! ليڙون نير وهاياسي.
دردن دل ۾ ديرو لايو، خوشين مورڙون ماڳ متايو،
عشق آهايو، لونهن لهايو، سورن ۾ ساماياسي.

گيت

(١)

بلبل ٽنهنجو ٻُور،
او ڍوليا!
بلبل ٽنهنجو ٻُور.

راحتَ اوڏي ڪين اچي ڪا، ٽمر سراسر سُور — او ڍوليا!
سَرهو ڪين ڇُٽائي سورن، نيڻهن سندو ناسور — او ڍوليا!
دڳ دڳ ڪائي، جان جلائي، ٿي وڃين دلبر دور — او ڍوليا!
تون بيپرواهه مست مکن، مان راهُن تي رلجور — او ڍوليا!
نينهن لڳائڻ، ڪين ابائڻ، دنيا جو دستور — او ڍوليا!
تو پڻ آن دستور ڪيي دلبر! ويتر ڪيو مشهور — او ڍوليا!
الڳ ازل جو وهيو وڇوڙو، ڪنهن جو ناهه قصور — او ڍوليا!
ڪري 'عنايت' يار 'آداسي'، ٿاڻ ٿئين 'مهجور' — او ڍوليا!

(٢)

ڇو تو نيرَ وهائين نادان! ٿئين افسوس، آداس،
جان جلائي، جوت گنوائي، ڇو تو لاتي آس.

جهرمر جهرمر چنڊ ۽ تارا، سولهن سجو سنسار،
هيرَ هوائون، گلَ گلذاريون، وڻ ٽڻ باغ بهار:
اهڙي جڳ جنسار ڪان ڇو ٿئين نااميد، نراس.

ڏاڍَ ڏکن جا اچنا وڃنا، غم ڪان نا گهبراءِ،
داغَ دکن جا ڌوپي وينداڻ، دلبر ڪر دلجاءِ:
اڳ ايندا، پيچَ پنيءَ جي ٻَرم ايندي باس.

بالا، بهتر، برتر آهين، پنهنجي رک تون چاڻ،
پنهنجي انڌر جهاتي پائي، پنهنجو پاڻ سڃاڻ:
جانبَ جيي لهہ جدائي توکان، تنهنجو توهين پاس.

غزل

(١)

جيڪو چيني سو پيهر پول،
هر هر پنهنجا چيڙا چول.

ليڻ خماريل پسجن جيڻ، کهڙي پاڪ لڳ مُکڙو ڪول.
ڪاڪُل، اکڙيون، ابرو، تِيا، منهنجا ويري ٿيئي ٽول.
دل جي دلبا گهُورن ساڻ، ڏول! ڪري وئين ڊانوان ڊول.
تـوڏي اينڏي درشـن لاءِ، ماڻهن ڪوئيو مون کي رول.
تنهنجي منهنجي عشق جو يار، چئني طـرفـن هـو چوپول.
اينهن لڪائڻ سولو ناهـ، لُڙڪن ڪيا اِج پڌرا پول.

(٢)

قدردان، ناقدردان بنجي ويو،
مهربان، نا مهربان بنجي ويو.

آهـي يـاري پـر وفاداري نـه آ، ڏيـک جو سارو جهان بنجي ويو.
ويو چمن جـو چهچٽو ۽ وئي بهار، هـر سمو دؤرِ خـزان بنجي ويو.
هـر نظر مغموم، هـر چهرو آداس، مرد و زن مشڪِ فغان بنجي ويو.
روح کي راحت نه ڪو قلبي سڪون، مضطرب پير و جـوان بنجي ويو.
عشق اِج انسانـوي صورت وڃـي، پاڻ پستيءَ جو نشان بنجي ويو.
آه! اِج انسان جـي ڪردار تـي، خنده زن خود آسمان بنجي ويو.
سخت صدمن جي سبب پنهنجو وجود، درد جو هڪ داستان بنجي ويو.
راز محرم ويا 'عنايت' سڀ ڇڏي، رازدان اشـڪِ روان بنجي ويو.

(٣)

سواهن جو تو وٽ سدائين سازباز،
منهنجي دنيا ۾ سراسر سوز و ساز.

روئي ڪو راهن تي تنهنجي، تون مگر، نـاز ۽ انـداز سـان ڪـڏ ـهـين نـيـازِ.
تُنهنجي اکڙين ۾ رکيل جادوگـري، يا ته تـن ۾ آهي مُومَل جو مـجـاز.
ڪجهه نه مون وٽ سرد آهُن کان سوا، تـون سـدائـيـن سُرخرو ۽ سـرفـراز.
منهنجي منزل تُون ۽ تولڻ ڪجهه نه مان، مون ۾ تـو ۾ آ نـه ڪـيڏو امـتـيـاز.

(۴)

حقيقت دل جي دلبر کي اگر چنجي ته ڪيئن چنجي،
سراسر سڱونهن سامهون سراسر چنجي ته ڪيئن چنجي.
فقط هڪڙي نظر سان دل سندي دولت وڃي لٽجي،
انهيءَ تيرِ نظر کي بي خطر چنجي ته ڪيئن چنجي.
ڇليو ويو ڇو ته چاهي؟ درد دِل ۾ هُن جو آ باقي،
سراسر بيوفا هُن کي اگر چنجي ته ڪيئن چنجي.
چيم دِل ۾ ته ڪي ڳالهيون سڄڻ کي روبرو چوندس،
عتابِ حسن جي آڏو سڪر چنجي ته ڪيئن چنجي.
مسيحا آخري هلاڪيءَ تي آخر ويو اچي منهنجو،
رقيبو! آهه منهنجي بي اثر چنجي ته ڪيئن چنجي.
ڏسي دلبر جي در تي ٿي ڇيو ڪنهن مام ۾ مُرڪي،
'عنايت' کي اجايو دربدر چنجي ته ڪيئن چنجي.

(۵)

ڪٿي منهنجو اڱڻ آجرو، ڪري آئين ڀلي سائين،
مگر ڀرتي ڇو بيٺو آن، تون هيڏي آ هلي سائين.
ڏسرجڻ جو سبب ڪهڙو، يقين منهنجي قسم تي ڪر،
ته ڳجهڙي ڳالهه اڄ تائين نه سون ڪنهن سان سلي سائين.
وسارڻ سان نٿو وسرين، سمايو ساهه ۾ آهين،
ڪيم ڪوشش گهڻي ليڪن نه توکان دل ٽلي سائين.
فقط هڪڙي نظر سان دل ڪري بيچين وئين بيحد،
ڪري سينگار پيهر تو وري چاهي ڇلي سائين.
ڪيو آ هجر هيٺو ۽ لڳي جند جان ۾ جهوري،
وهايا لهر ليڪن، دل جُدائيءَ ۾ جلي سائين.
تصور ۾ جو آئين، ويو هليو احساسِ خودداري،
اڳيان تنهنجي، 'عنايت' جي نه هرگز ڪا چلي سائين.

بيت

• ”خاڪي“ جويو

(١)

جنهن جنهن ڏاو رت، ڌرتي، تنهنجيءَ ڌوڙ ڪي،
ڏاريو تنهن ڏاڍَ جو، ڀرائو ڀرپت،
اِي وچ مي امرت، ماريل منهنجيءَ هوڏ جو.

(٢)

منهنجو ڪنڌ ڪريو، ڌرتي! تنهنجيءَ ڌوڙ ۾،
ڪن ڪن ڪنڌ ڪنانجي، هيٺو هاڻ هريو،
چرڪي آهي چڙيو، ليٽ دراوڙ ديس جو.

(٣)

ٻينر منهنجو ڀاءُ، رڱيو رتي رت ۾،
موٽڻ مهٺو چائندو، ويڙهاڪن جو وياءُ،
موين سندو ساءُ، وسري ڪڏهن ورهام ڪان.

(٤)

ڪولڏر ڪنکي رنگ جا، آرڻ ۾ آهين،
ڪوها وچ ڪنڪ ۾، ڪيهر جان ڪاهين،
لُوهه ڪيو لاهين، ڪنڌ ڪلهن ڪان ڪرٽ سان.

(٥)

ڪولڏر ڪنکي رنگ جا، وڻ ۾ ڪن راماڻ،
ڪڏاڻي ڪيڪاڻ، راند رچائن رت سان.

(٦)

ڪولڏر ڪنکي رنگ جا، رت سان رانديون ڪن،
ڪڏاڻي ڪيڪاڻ سي، آرڻ منجهه اچن،
سينو تانيو سامهون، ويرين ساڻ وڙهن،
مولهانا مانجهين، رڱيا ريتي رت سان.

(٧)

ڪونڌر ڪنکي رنگ جا، ويڙهاڪا ورهام،
مانن تن ڏي موڪليا، مهسين سرخ سلام،
آزاديءَ ڪي عام، چاڻ تہ چاتو چاڻ سان.

(٨)

سوڍا سرت سچاڻ تون، اوڏو آرڻ آءُ،
آهين تون اصل ڪان، پٽ ڌڻيءَ جو ڀاءُ،
ڌرتي تنهنجي ماءُ، آزاديءَ جي آسري.

(٩)

آزاديءَ جي آسري، ڌرتي تنهنجي ماءُ،
ڌاريا ڪري ڌار تون، ماڳين موٽي آءُ،
تنهنجو ٻڻ ٻنياد آ، واسينگن وياءُ،
جيڏو تنهنجو گهاءُ، تيڏو وڙهندي ويڙهه ۾.

(١٠)

جيڏو توکي گهاءُ، تيڏو وڙهندي ويڙهه ۾،
دودي، درياءَ خان جو، آهين اصلئون ڀاءُ،
ڏيهن ۾ ڌهڪاءُ، تنهنجي آ تڪرار جو.

(١١)

ويڙهو ٻٽ ورهام، وڙهندو رهجان ويڙهه ۾،
مادر توڏي موڪليا، مهسين سرخ سلام،
هر گهٽيءَ، هر گام، لعرا تنهنجي نامَ جا.

(١٢)

وڙهڻ ويرين ساڻ آ، ڪونڌر تنهنجي ڪار،
تو وٽ آرڻ وچ سان، موٽڻ آهي ميارَ،
چيلهه ٻڌيون تو چار، تراروُن تڪرار جون.

(١٣)

چمڪيون چوڏاري، ترارون تڪرار جون،
مانجهين جي ميدان ۾، هئي ماراماري،
وري جنهن واري، سورهين جي سٽ ۾.

(١٤)

ويهي وڏ وجود ڪي، ويرين جي هر وير،
ٻسجن ٻهلواليءَ جا، اڙ ۾ تنهنجا ٻيرَ،
متان ٿئي مُنهن ـ مير، ٻالڏي الهيءَ ٻنڌ ۾.

(١٥)

چوڏاري چمڪن، تلوارون تڪرار جون،
وڙهندي وڙهندي ويڙهه ۾، مڙس مهاڏا ڏين،
ڪڏندي ڪنڌ ڪرن، آزاديءَ جي آسري.

● ”ادل“ سومرو

(١)

چارڻ اٿي هليو، چوري پنهنجي تندُ،
ڪنڌ ڪرايو ٻنڌ، ڪوئي ڪي ڳرلار ڏالهن.

(٢)

ٻولي ٻي نه ٻول، ٻيجل ڪنڌ سوال،
جيسين مرَ مڃي راهه، تيسين سُراهه و سور تونءِ

(٣)

جنين صدا سر جي، تن جو موتي، موهن من؟
مال مڏيون ۽ ڌنُ، سڀئي ڀانئي منگتو.

(٤)

منگتو جي مال جا، سي ڪيئن محب ٻسن،
لالچ لوڀ مرَ جن، سيئي ساڻ ساجن جي.

(٥)

سُرندي تي سير، سورٺ ـ ڪالڌ ڪپايو،
لالڻ مرَ لنوايو، منگتوءَ جي مانگ ڪان.

(٦)

ساجهر ۽ سويل، سائينءَ کي سرچاءِ،
عرض، آزي، منتون حيلا سڀ هلاءِ،
وائي سا وراءِ، جنهن سان ارچڻ ارٻڻ جو.

(٧)

ساري هن سنسار کي، ساجن! سمجهه سراءِ،
آهيون هتي هاءِ! ارڻ ٻـ ـ ٽي ڏينهڙا.

(٨)

هيڏانهن هلي هتڙي، جن ارٻن ارچايو،
تن جو سجايو، جانبَ هيءُ جهان ٿيو.

● ”تاج“ جويو

(١)

ماڪَ پينا ـ پڻوتا، لٽڏن لهن ٻيا ٻوڪ جا،
هوا جا جهوٽا، راحت رسائن روح کي.

(٢)

ماڪَ ٿئي ٻريات جو، پيني ٻاجهر ٻار،
هر هنڌ ٿي هيڪار، واسي سنڌ سرهاڻ سان.

(٣)

ماڪ ٻسايا وڻ، ٽڌڙي لڳي هير،
سنڌي يار سڄڻ! اڄ ته سوچيون سنڌ لئه!

(٤)

ماڪَ ڌوتو منهن، رات گلن جو باغ ۾،
سنڌڙي تنهنجو سنهن، تنهنجي سيند سنواريي.

(٥)

ماڪَ پنيون ٻنيون، ڪانا جهولن ڪوڏ مان،
منڙن ماروئڙن جون، وَمن شال چنيون،
سنڌين جون ونيون، سدا رهن سُهاڳڻيون!

(٦)

ماڪَ ٻسايا ٻـت، پينل پڻونه وٺي هٿي،
ولڙين جي واس تي، ڀيرا ڏين ٻوٻـٽ،
خوشبوءِ سندا مٽَ، ڪٿي وڏا سنڌ ۾.

● عباس "ساڳي"

(١)

روئان زاروزار، لڪيو ڇپيو لوڪ کان،
ليڪن لنبا نہ آڇهي، لڪي قلب قرار،
اٿي پهر 'عباس' کي تنهنجي طلب ۽ تار،
ساجن لهو سار، تہ درد سڀ دفعي ٿئي.

(٢)

درد وڃي دور ٿي، ٿئي سرهائي،
ڪري پلائي، اچين جي اڱڻ تون.

(٣)

دل کي وڃهي ولڪ، جانب جدائي ڪئي،
آهي لاني جيءَ سان، سورن اڇي جنڪ،
لنکي مٿي لنڪ، آهي مون اپوجهہ جو.

(٤)

جاڳي جاڳي جن لئي، ويهي وهاير رات،
آيا ڪين عجيب سي، پلئو ڪنيو پرڀات،
وير نہ وسريا سپرين، ٿي ساربندي سڪرات،
سورن جي سوغات، ساڻي سڄڻ موڪلي.

● "سوز" هالائي

(١)

ايرو هي آڪاس، سهڻو منهنجيءَ سنڌ جو،
اولداهي، آماس، بہ چوڏهين چنڊ پانيان.

(٢)

چوڏهين چنڊ پالئيان، سنڌڙي تنهنجي سواهن،
او پيٽ ڏٿيءَ جي پٽون! اشل ڪرسو واءُ ان سنڌير بن.

(٣)

چوڏهين چني پالئيان، سهڻي منهنجي سنڌ،
کهوريان پنهنجي جند، سنڌڙيءَ سندي سهنڌ تان.

(٤)

جانٿس تان پڏوم، بيت لعل لطيف جو،
امڙ سو آلاپ ٻي، اولانو ڏلوم،
تهان پوءِ پيتوم، کير پنهن جي ماءُ جو.

(٥)

مائون منهن جون ٻہ ٿيون: هڪ 'آيل' ٻي 'جيجل'،
'امڙ' ٿي 'آيل'، 'جيجل' منهنجي 'سنڌڙي'.

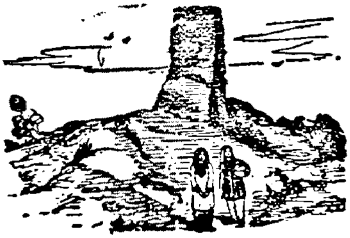

ڪافيون

● ”عارف المولا“

*

اندر ۾ چڏي عشق آتش لڳائي،
پلا ڪير آ جو انهيءَ کي اُجهائي.

ويو دل ۾ پارڻ پرين پاڻ پاري، بنا يارَ هي نار ٻيو ڪير ٺاري،
فراق جيون ڦوڪون ڏيو مچ مچائي.

ڪيو قيد ڪابل وجهي ڪيسَ ڪارا، سڪايل جا ويڙا چڪي سڀ سهارا،
هلان جُڪر تي جيئن ٿو حاڪم هلائي.

هيتي حسرت و غم ۽ ارمان ايندا، ميڙي ماڻهو مهڻا ۽ طعنا به ڏيندا،
ڪو ليهي اهي سورَ سِر تي سَهائي.

وٺي نند نيٺن سان اصلئون آڏامي، حڪيمن چيڏي هاڻ همت ۽ حامي،
ويا ويجَ ڦڪيون وري سڀ ورائي.

اهو ’عارفا‘ عشق آهي اڙانگو، مٿي تي ملامت جو ڪٺو آ دانگو،
انهيءَ پڙ ۾ ڪو مرد ٿي پير پائي.

● ”سليم“ ڳاڙهوي

*

سياري جون ڏکيون راتيون،
ڏکڙا غم ۽ ڏکيون ڳالهيون.

محبت جي مريضن کي، ڪٽهن ٿيون قرب جون ڪاتيون.
جلائي عشق جي آتش، وسايون برهه برساتيون.
اٿي ٿي آهَ اندر مان، سڪي ڪونُل سنديون لاتيون.
رچوڙي جا وڏا صدما، ڏڪن ٿيون ڏيل ۾ ڇاتيون.
’سليم‘ اڪثر سنڀاليان ٿي، حبيبن جون ملاقاتيون.

● ولي محمد ”وفا“

*

چو ٿو وڃڻ جون وايون وارين،
اَءُ تہ گهڙي ڪا گڏجي گهاريون.

ڪارا ڪاڪل جڏهن سنوارين، مشتاقن ڪي موهيو مارين،
ترس اٿو ڪو هڪ تِر ڏارين.

ليڪ ڪڍيو ٿو جڏهن نهارين، رستي ويندي راهي ٻهارين،
مفت مسافر منٺڙا مارين.

ڪوڙا دلاسا ڏيئي ڏتارين، وعدا ڪريو، وريو وسارين،
ڪين ڪڏهن ٿو پيارل پارين.

ڏکڙا ڏيئي ڏيل ٿو ڏارين، ڪين ’وفا‘ وٽ پَل بہ گذارين،
هردم دورئي دور ٿو گهارين.

● ”نديم“ انصاري

*

تنهنجي اکڙين جا تہ اسير ٿيا، شهمير گهڻا مهمير گهڻا،
ڪسي شاهي تخت فقير ڪيا، تنهنجي ناز پري تصوير گهڻا.

ڪچي ڪاريون ڪجليون ڪانَ هڻن،
پري پنبڻين جا پيڪان هڻن،
گهائي گهات ڪيا ماري مات ڪيا، انهن ترڇين جي تکبير گهڻا.

وڃي اکڙيون اٽالڪي جاءِ اڙن،
سوا دل جي پٺي ڪنهن جي نہ پڙن،
ٿکيون فرق نہ ڪن، واريو وچ وڃن، انهيءَ امنج سندا اکسير گهڻا.

ڪري ناز ’نديم‘ لوائن ٿيون،
متيون مرڪڻ سان منجهائن ٿيون،
ٿون دولهہ ۽ داتاءِ اچي، الهيءَ در تي دامنگير گهڻا.

● ٻهاول خان لغاري

*

مون کي ساڻ نيو نيو —
ٻاروچا! ٻانهي ڪري.

هاڻي هت ٻنيور ۾، ويهڻ وڻَ ٿيو ٿيو.
اونين آٽَ ٻلاٽيا، سنجهي ساٿ ويو ويو.
وڃڻ ويلِ مٺيءَ کي، ٻَرو ڪولا پيو پيو.
'ٻهاول' چئي ڏُکيءَ سان، ڪيچن قهر ڪيو ڪيو.

● حافظ محمد "احسن" چنا

*

ٻرج ٻرين تون پاڻ سڄاڻ — معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

لطف جي تو وٽ کاڻ ڪمي آهه، ڪا جا مون ۾ آهي کاڻ،
معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

ڪين ڪچايون ڏس تون منهنجون، عيب اسطر ۾ ڪينڪي آڻ،
معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

لالڻ! ڪر تون لائق پنهنجا، اي ساٿ ڏٺي سرواڻ،
معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

باقي الاجي چاهي حياتي، هوت هلي آءُ هيڏي هاڻ،
معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

سفر حضر ۾ قبر حشر ۾، محب تون هججان مون سان ساڻ،
معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

'احسن' کي تنهنجي وات ۾ وائي، هي تات طلب آ روح رهاڻ،
معاف مدايون ڪر تون منهنجون.

● خادم حسين "خادم" خانپوري

*

اسين رمز رنديءَ ۾ آهيون،
پنهنجي يارَ سان روح ريجهايون.

پهرين محبت سچڙا مچائي، منجهه پاڻ، پتنگ جئن پچائي،
سالڪو سير ۽ ساهه جو لاهيون.

اسان عشق سان جنگڙي جوڙي، پيهون ايزا نينهن جا ڪوڙي،
تيکي ڪاتَ سان ڪنڌڙو ڪپايون.

رکون وحدت مان روحيءَ رابو، پيت ڪوڙي پرَمَ جي ڊاهيو،
وِکَ وصل ڏي هيا وڌايون.

چڙهي عشق جي موج ۽ مستي، اها ذاتِ مليسون الستي،
لَڇي 'خادم' اينهڙو ايايون.

● مير حسين بخش "مخفي"

*

ڏني دل مون توکي هي اقرار آهي.
قسم تنهنجو توسان سندم پيار آهي.

هَنيئَي تير لظرن جا جيکي مٺا، رکي مون اکين تي مي سيٺي مٺا،
رکيل تنهنجي رخ ۾ ڪو اسرار آهي.

آئي ساه جي توسان وئي آ اڙي، سوا تنهنجي گذري لٿي ڪا گهڙي،
اوهان جي ڪيو هِره بيمار آهي.

هي 'مخفي' جي آ آرزو اي مٺا، ڏيان دم نه توکان اي جاني جدا،
کپي سِرُ ته حاضر، نه انڪار آهي.

وايون

● شيخ "اياز"

سنڌڙيءَ سانُ سَچوم، ڪوري ڪَنڌُ ڌاڙوم-
کهوريس کهوريس سِنڌُ تي.
شال لڳ اڳتي اوجهَران، پَرتپي پنڌُ پيوم-
کهوريس کهوريس سِنڌُ تي.
سِنڌيءَ گاڏڙ رَتُ سان، سارو رُڻُ رتوم-
کهوريس کهوريس سِنڌُ تي.
مون وٽ تيرتيم ڏيئڙال چا جي سيجُ پُڏوم!
کهوريس کهوريس سِنڌُ تي.
ڪاري وارُ ڪِنارُ جو، جو جو گيتُ چيوم-
کهوريس کهوريس سِنڌُ تي.
ڀاڻي! ڀير ڏيکجتو، جپي هي جيءُ ڏنوم-
کهوريس کهوريس سِنڌُ تي.

● "تنوير" عباسي

مَن آڏري آڪاس-
تَن تي سَنگهر رُڪ جا.
منهنجو مذهب ماڻهپو، مرون ڪالن ماس،
تَن تي سَنگهر رُڪ جا.
جتڪ ڪي مُشڪ عنبر جو ڏيئي وڃبو واس،
تَن تي سَنگهر رُڪ جا.
جَرَ جَرَ جرڪي جوت ڏئي، منهنجو من الماس،
تَن تي سَنگهر رُڪ جا.
چوڏس ڏات مدام آ، تنهندي لاهِ آماس،
تَن تي سَنگهر رُڪ جا.

● قمر شهباز

اڄ ڏيئڙو ڏيئڙو ڏاهڻ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
جا وات سڄي مون ورجائي، سا سٽ بڻي سوداءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
جي جاڳ اسان جي واڳ وٺي، ٻوهه کهوريو سڌ سماءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ ميان!
مون پيار ڏنو، پرڀاءُ ڏاو، تون ٻيڙا ۽ ٻڏتاءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
مون موت کي جوت بڻايو آ، جا تيڪَ هجي، جا تاءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
هي درد مليو دل وارن کان، مون در در لاتو داءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
هي لوڻ آڇايل آسوَ ڪندا، جڻ ساوڻ جو سوداءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
هي سنڌ مٽان ڪي سونهن-ٻڪي، هُو قيڻ پريو ڦهلاءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!
هن چنگ جو ڏنگ ڏهوڏو هو، جيئن کهورن جو کهراءُ، ميان!
اڄ هيرن منجهه هڳاءُ، ميان!

● "خاڪي" جويو

ٻات منجهان ڪا لاتَ لڪائي،
ڳولي ونبي وات.
ڌانڌائي جان ٽمڪي ٽمڪي، چوڏس ٿي چمڪات،
ڳولي ونبي وات.
ظلم ستم جي زور اڳيان ٻي ارچا رکا ڳات،
ڳولي ونبي وات.
مارڻ لاءِ مرونءَ جي ڪيئي گهاتن جهليا گهاتَ،
ڳولي ونبي وات.
"خاڪي" نيٺ ته ڪائيندا سون، ڦڪي ڦڪي ڦات،
ڳولي ونبي وات.

● حافظ "محمد "احسن" چنا

آڏ رپکي تون لئو ڪا لات،
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
ويلو وچ تي ڪين تون وجهجان، مور نه رهجان ڪاٿي رات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
لونءِ ۾ لوري، جيءُ ۾ جهوري، واڳي نه آهي ٻي ڪا وات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
آب اکين مان اڻين ٿو هاريان، جيئن ٻولند وَسي برسات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
جلدي ورجانءِ ورلدي ورائي، تن ۾ منهنجي تاري تات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
دلبر جو ڪو آڻ دلاسو، سونءُ ڏيانءِ سوغات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
دوست جي در تي دم لئي ٻورو، هوت هميشه هوندو حيات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.
'احسن' کي هي آڻ تڻ آهي، ٿئي نه ملڻ ري منهنجي ممات:
ڪانگا! آڻ پيام پرينءَ جو.

● عبدالقيوم "صائب"

ڪنهن ۾ آهي آلَ،
سڏ ڙين کهڙي ڪَلَ.
محب نه سولا ملندا، ٿيندي ايڏي جهَلَ
سڏ ڙين کهڙي ڪَلَ.
پاڻي سيرَ ڪان اڪري، ڏينهو اهڙي آچل:
سڏ ڙين کهڙي ڪَلَ.
منهنجن جي هيئن ٻر ۾، سهندو ڪير سڻل:
سڏ ڙين کهڙي ڪَلَ.
هيءَ ڪاوڙ ڪيئن لٿي، پرتا ڪيئن رتل:
سڏ ڙين کهڙي ڪَلَ.

لالڪن سان ٿي نالڪا، آهن ٻار ٻڌل:
سڏڙين ڪهڙي ڪل.
سهڻا ٻانهي ٿيندا، حامي سان هڪل:
سڏڙين ڪهڙي ڪل.
'صائب' چڏيا آهن، ميڙا ڪين مٿل:
سڏڙين ڪهڙي ڪل.

● رحيم بخش "قمر"

خوب ٿي سونهي ڪٽ، او يار!
سارنگ چڙهيو سيج تي آهي.
ويس وسڻ جا پائي ڪڪرين، مهرئون ڪيڙا مٽ" او يار!
سارنگ چڙهيو سيج تي آهي.
واحد جي اڄ وسڪاري سان، پوريا پائر پٽ" او يار!
سارنگ چڙهيو سيج تي آهي.
لرمل لوري آهه لطارو، ڪڪرن ڪنگرا ڪٽ"، او يار!
سارنگ چڙهيو سيج تي آهي.
ڪيڙا ڪيل خوشيءَ مان ڪنوڻين، ليهن نشيلا لٽ، او يار!
سارنگ چڙهيو سيج تي آهي.
'قمر' چئي تو پاڻ ڪريمن، لاٿا لڙ ۽ لٽ، او يار!
سارنگ چڙهيو سيج تي آهي.

● "راز" نائنشاهي

سوريءَ چڙهندين، تون ٿي رئندين،
چارڻ چنگ لئه چور هائي.
هن دنيا جي وڪري سپ ڪان، آهي ساپ ۽ تور هائي،
چارڻ چنگ لئه چور هائي.
هيرا چاهين جهول ڀري ڏيان، سر جو سودو زور، هائي،
چارڻ چنگ لئه چور هائي.
ڪافر سڏبين، ملحد ٿيندين، سورَ لئه ڪنهن سان اور، هائي،
چارڻ چنگ لئه چور هائي.
صدين جي ڪلنڌ زخمن جي، ڪهڙي ڪهل نڪور، هائي،
چارڻ چنگ لئه چور هائي.

تنهنجي اونءِ لونءِ منجهه وسي ٿو، تنهنجي مَنَ جو چور، هائي،
چارڻ چنگ لاءِ چور هائي.
ڪهڙين جشنِ مرڪ ملهايو، رات مري ويو مور، هائي،
چارڻ چنگ نه چور، هائي.
ڪاڻي سچ مون 'راز' ڏيو آ، منهنجو ڪنڌ نه ڪور، هائي،
چارڻ چنگ نه چور، هائي.

● "تاج" جويو

وڻ وڻ ورتو واسُ،

راوت! تنهنجي رَتَ جو،
مانجهي سڙس مهانُ تون، اَمُلَ تنهنجو ماس،
راوت! تنهنجي رَت جو.
ڀومي‌ءِ پاڪر ڪوليو، چالو ٻٽيو آڪاس،
راوت! تنهنجي رَت جو.
هو جو سپنو سچ جو، چاڙ تہ ٿيندو راس،
راوت! تنهنجي رَت جو.

● "عاجز" آچڙ

اسيج اڙهن سان ڀايان ٿي، ڪيئن ساهيان ٿي،
سهڻي يار سڄڻ سان سينو.
ٻڌ ٿي جا ڪيچ ڏٿين جي، لال لڱن کي لايان ٿي:
ڪيئن ساهيان ٿي.
قرب ڪري وٺا ڏير ڏکيءِ سان، ڳُڻ سندن ٿي ڳايان ٿي:
ڪيئن ساهيان ٿي.
ياد ڪريو ٿي تن کي ٻلبل، اڙڪ اکين سان واهيان ٿي:
ڪيئن ساهيان ٿي.
هردم 'عاجز' هوت ڀنهونءَ جي، ٻانهي ڳولي آهيان ٿي:
ڪيئن ساهيان ٿي.

● "ٻون" سنڌي

جنم جنم کان توکي چاهيان، سيني منجهہ سمايان؛
سائين! آءٌ تہ تنهنجو آهيان.

تنهنجي ڪارڻ منهنجا سپرين! ڇڏيو ٻنڌ ٻچايان،
سائين! آءٌ تہ تنهنجو آهيان.

اوري آءٌ تون منهنجا سانول! توکي سيني لايان،
سائين! آءٌ تہ تنهنجو آهيان.

دشمن جو ٻاڇو نہ ٻوني شل، اندر منجهہ لڪايان،
سائين! آءٌ تہ تنهنجو آهيان.

● "مشتاق" ٻاگاڻي

سراهن جي ڦولاڙ ۾،
تـتـر ڪئي آ ٻولڙي.

جهرمر جهرمر تاريـون، اڄ ڏنيون مون لاڙ ۾:
تـتـر ڪئي آ ٻولڙي.

عزت آن جـي خطري ۾ آ، آهـس ڪوئي تـاڙ ۾:
تـتـر ڪئي آ ٻولڙي.

هاري سڀ هوشيار ٿيو، ڪيئن جيئو ٿا جاڙ ۾:
تـتـر ڪئي آ ٻولڙي؛

● محمد عثمان سولنگي

مـر پيا مرڪن، مارونڙا تہ ملير ۾.

جهانڪيڙا جهنگل ۾، جهــرمـــر پيا جهرڪن؛
مارونڙا تہ ملير ۾.

الـگ اوڏي الـبلـڪـيـون، اڱـڻ آجـر ڪـن:
مارونڙا تہ ملير ۾.

اڇـا آجـــرا الحمد جـهـڙا، ويـس ڪيو وَرڪن؛
مارونڙا تہ ملير ۾.

ٻـڪـن ۾ ٻنوهـار ٿـا، چـالـگ ڪيو چـرڪن،
مارونڙا تہ ملير ۾.

ٻـاڻ ٻـرچـي ٻـاڻ ۾، ٻنهنجي ٿـا ٻـر ڪـن؛
مارونڙا تہ ملير ۾.

قيد ٻاڻيءَ جي ڪڏهين مَن قربون ڪاڪَر ڪن:
مارونڙا تہ مِلير ۾.

گيت

● شيخ اياز

گهرَ گهرَ جوتِ جلائي،
سانجهي آئي.

تنهنجو ديپُ وسائل ڇو آ؟
تنهنجو مُنهن ڪومائل ڇو آ؟
هرڪنهن سيجَ سجائي!
سانجهي آئي.

هُو جو مُورَ نه وَرِئو آهي،
تنهنجي پريتِ آلهيءَ ڪي چاهي،
ڪَهڙي ڪتُ ٻڌائي!
سانجهي آئي.

هاءِ، اکين وَتِ ڏورا تنهنجا،
هَٿ هَٿ اين ڪتورا تنهنجا،
جن ۾ ٻولهه نه ڪائي!
سانجهي آئي.

ڪنهن سان پريت لڳايئه ڳهلي،
جو اڄ واس نه آيئه ڳهلي،
ساونَ – رات سُهائي!
سانجهي آئي!

● سرو پچندر "شاد"

لوڪ گيت

ڇمَر ڇمَر ڇمڪي ڇم ٺئي،
سان ڪيئن اچان؟

ڪيئي هيي سارو پيد نه ڪولهي، تنهنجو ليرمل انانءُ ڇئي:
سان ڪيئن اچان؟

پنهنجي ٻهار جي آڪِي ويلي، چنڊ تارن ٻئي ڳالھ ڪئي؛
مان ڪيئن آچان؟
آءِ مستانو، جوڀن آتو، جاڳي ڏُلها تي ليڙُ ٿي:
مان ڪيئن اچان؟
رات چيو: "آ عشق ڪاريهر، جو ڏِيي مَرڻ ۽ موت هَٿي:"
مان ڪيئن اچان؟
ٻَل ٻَل تي آ لڳو ٻهرو، وِرھ ويو آ واڪ ڏئي:
مان ڪيئن اچان؟
اوسيڙي ڏسي اوسيڙي ۾، ڪَنڌري، هاءِ، رات وَلي؛
مان ڪيئن اچان؟

● "اياز" عاقلاڻي

او پرديسي!

ساوڻ آيو،
تنهنجي ياد ستايو:
ڪر ڪو ملڻ جو سعيو،
او پرديسي!
پنڪان پئي ٻادل والڪي،
آلسو ٽمڪن جل ٿل والڪي؛
تنهنجي اوسيڙي ۾ پيارا، نيڻ لهر وهايو—
او پرديسي!
برساتين جون ڪاريون راتيون،
ڏمڪي ڪاٽيان ساريون راتيون؛
تڪيان ويٺي چانڊ هردم، ڄاڻ تہ ڪوئي آيو—
او پرديسي!
هرڪا پنهنجي ور سان سرهي،
هن موسم ۾ مان ئي آرهي:
سوچيان ويٺي، ڇا مون سچ پچ پريت ڪري پڇتايو—
او پرديسي!

● "پون" سنڌي

خواهشون

هڪ تون نه هجين، ڪڏ توسان هجان،
هڪ ڳالهه ٻڌان، هڪ ڳالهه ڪيان.

منزل تون هجين، مان واٽهڙو،
سؤ زخم ملن تہ بہ راهہ رمان.
هڪ تون نه هجين.

تون لاٽ هجين، مان پروانو،
سؤ جنم هجن، مان مرندو رهان.
هڪ تون نه هجين.

تون بين هجين، مان دالهن هجان،
گم تو ۾ ٿيان، ٿي گيت وڃان.
هڪ تون نه هجين.

تون مکڙي هجين، گل توکي ڪيان،
توکي خون جگر جو ڏيئي ڇڏيان.
هڪ تون نه هجين.

تون ديوي هجين، مان پوڄاري،
مان توکي جپيان، قدمن تي ڪِران.
هڪ تون نه هجين.

تون سوچ هجين ۽ مان شاعر،
مان سچ سراپا بڻجي وڃان.
هڪ تون نه هجين.

تون تار هجين، مان طلب هجان،
تون دور نہ ٿين، مان دور نہ ٿيان.
هڪ تون نه هجين.

تون سنڌ هجين، مان جند هجان،
جنو وار ڪري، ٻاهار وڃان.
هڪ تون نه هجين.

تون سيکي هجين، مان تج هجان،
تون پريت هجين، مان تو لئہ مکان.
هڪ تون ئي هجين.

سڀ حاصل ٿئي جي حاصل ٿين،
مان هر شئي کان باغي ٿي وڃان.
هڪ تون ئي هجين.

• "نعيم" تقوي

غم جا نغما ڳايان

غم جا نغما ڳايان وينو، غم جا نغما ڳايان،
توريءَ جڳ ۾ سُور ئي آهن، غم جا نغما ڳايان.

جانب جالي دل سان چاهيم، سڏکي سچ اپاريم،
رئندي وڙندي راه تڪيندي وياڪل رات گذاريم،
ايندين هڪ ڏينهن آس اٿم هي منڙي کي سمجهايان.
غم جا نغما ڳايان.

مُند ملڻ جي ايندي هڪ ڏينهن، لهندا ڏکڙا سارا،
لڙڪ وهائيندس مان خوشيءَ جا تنهنجي ڳلن تي پيارا،
لينهن جو پڻ سوڳند ڏيان ٿو هر هر ٿو پرچايان.
غم جا نغما ڳايان

مهڻا سهندي عمر وئي آ، آهيان پرهہ جو ماريل،
مرڪ ۽ سرڪ هجن جي باهم ٺري هي روح اجايل،
وات هي آهي بند، اڙانگي، ڪنهن کي حال پڌايان؟
غم جا نغما ڳايان.

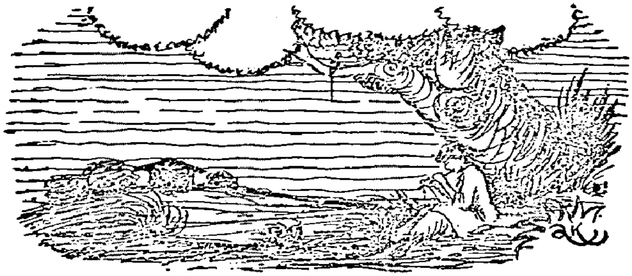

نظم

● "تنوير" عباسي

راڳي لاهيان، آهيان راڳ،
ڏينو لاهيان، آهيان جوت؛
سنئي لاهيان، آهيان هوت،
راهي لاهيان، آهيان ماڳ.

امرت لاهيان، آهيان حيات،
پرين لاهيان، آهيان پريت؛
جنگ ۾ آهيان، آهيان جيت،
موت ۾ منهنجي آڌو مات،
امرت لاهيان، آهيان حيات.

● عبدالڪريم "گدائي"

ڀٽائيءَ جي حضور ۾

تنهنجي ڌرتيءَ ساڻ ڀٽائي، پنهنجو نينهن لايون ويٺا،
پنهنجو نُور لڪوئي پيئي اڄ، تنهنجي جوت جڳايون ويٺا.
پارن جيان واريءَ تي ڪهڙا، هٿڙن سان اڄ ٺاهيون ويٺا،
هڪڙا ٺاهي هڪڙا ڊاهي، دل پنهنجي پرچايون ويٺا.
ڌرتيءَ جي ڌاڙيلن جيڪي، سور ڏنا هيٺ سانگين کي.
رويو رويو تن تي هر هر، نيڻين نير وهايون ويٺا.
پوليءَ جي جنهن جوت تي هر هر، حملا ها پرسارن جا،
لاٽ الهيءَ جي لال لهوءَ سان، جر جر جر جرڪايون ويٺا.

ڏيهه ڏڪارين ڏاڍ ڪري، جن پيتو رت انسان جو،
موذي مات ٿين سي سائين، رات ڏينهان پاڙايون ويٺا.

بلبل گل جا گيت ترانا، پنهنجي دل کي ڪين وڻيا پر،
سالگرهن جو سُور سموئي، وائين ۾ ورجائون ويٺا.

"سيڻ سنائڻ سون رُپي تي، ريت نه آهي سارن جي،"
قول اهو گيتن ۾ پنهنجي، سالڪن کي سمجهايون ويٺا.

ليڪ ته ڪوئي راهه نه ريجهي، سِرُ پنهنجو قربان ڪندو،
پيجل پنهنجي وستيءَ وستيءَ، سِرَ جي سٽ لڳايون ويٺا.

آکهنديون شال دعائون منهنجون، ورلهو واهه سُڪارن جو،
آس اهيءَ تي کهوٽ پٽائي، اڄ پيو من پرچايون ويٺا.

ڪير ٿو چائي يار 'گدائي'، تنهنجي سورن ٻورن کي،
ديس سڄي جو درد پري جو، ولڄهليءَ منجهه وڄايون ويٺا.

● سروپچندر "شاد"

احساس

ڪالهه بُکايل هڪڙي پينو، ميٺ ڏي هٿ کي اُن ڦهلايو،
پٿر دل انسان جي دَر تي، پاڄهاري جڻ ٻني پاڙايو.

ميٺ پَري نفرت نظرن ۾، تڙي ڪڍيو اهنءَ پينوءَ کي،
روٽي خاطر، الله جي خاطر، تُڏهو آ جيڻ ڪينهونءَ کي.

دِلِ دِلِ ۾ هيسَل پينو، اَب اکين ۾ آئي آکيو،
'ميٺ جي سِر جو خير هُجي!' 'سدا رهين تُون سائين سُکيو.'

ميٺ آئي ڪان پاهر نِڪري، چيو نوڪر کي "چورا وٺ"،
پينوءَ تي اُن مُڪون ورسيُون، ڌوبي گهاٽ تي جڻ سَٽ سَٽ.

ٿيڙ ڪائي جو پينو ڪِريو، ميٺ ڪِلي پيو ها! ها! ها!
نوڪر ٻود ۾ پرچي سُرڪيو، سِڪڻهن چيو: وه، واه، وا!

ڪنجهندو ڪنجهندو، رُنندو رُنندو، ڏڪيائيءَ سان ٻمنو اُٿيو،
منڊڪائيندو منڊڪائيندو، نظرن کان اوجهل ٿي ويو.

سون سوچيو اڄڪلهہ جو ماڻھو، ڪيڏو وڏو پاڻ پڏائي،
پاڻ کي اشرف افضل سمجهي، ماڻھوءَ ماڻھوءَ کي ٺُڪرائي.
ويھن صديءَ ۾ سڀڪجھہ آهي، ماس بہ آهي، ساس بہ آهي،
تاس بہ آهي، واس بہ آهي، ليڪن هڪڙ احساس نہ آهي.
سونو، چاندي، موتي، مٽيا، زيان وقت جو ۽ ٻڪواس،
همدردي ماڻھوءَ جي دولت، ماڻھوءَ جو معراج احساس.
اِ احساس هڪ سِج-ڪرڻو جو ذري ذري کي چمڪائي ٿو،
اِ احساس هڪ بادل جيڪو ٻڪ ٻڪ ڦُول ڪِلائي ٿو.
ماڻھو بِن احساس جي ڪھڙو؟ جيئري جڻ ڪو مُردو آهي،
هيج بِنان جڻ آهي هندورو، سُرَ بِنان جڻ سُرندو آهي.
ماڻھو جيئرو ساس سان ناهي، ماڻھو جيئرو ماس سان ناهي،
دل جو درد آسُولھن ماڻھوءَ جي، جيئرو هُوَ احساس سان آهي.

واس رهي ٿو ماس ڪان پوءِ،
ڪجھہ ناهي احساس ڪان پوءِ.

● فتاح ملڪ

آس

جيئن جنديءَ جا چيت ڏسين ٿو،
يا ڪا سھڻي سِيت ڏسين ٿو.

ساڳي مَن ۾ صورت آهي،
آئيندي جي صورت آهي.
جڻ دليءَ جي ڪورَ ڏسين ٿو،
ٻاتالن ۾ ٻور ڏسين ٿو
اهڙا اولھان‌" السدر ۾ ٿي،
پنھنجي مَن جي مندر ۾ ٿي.
جڻ سرلھن جو گل ڏسين ٿو،
هُٻڪارن جا هُل ڏسين ٿو.
ٿڻ وڄن جا وار ڏسون ٿا،
آيندي جا آڌار ڏسون ٿا.
جڻ حياتيءَ هور ڏسون ٿا،
موڪا ڪنھن ٻر مور ڏسون ٿا.
اپ لھاري وينا سوچيون،
آڪم خاطر آشا اوتيون.
جڻ تڪا طوفان ڏسين ٿو،
يا ڪي ڊِڪندا ماڻ ڏسين ٿو.
اهڙا پنھنجي جيءُ جنجھوڙا،
جڻ ڪنھن ماڻيءَ ڏڪ ولوڙا.

جٺن کو ڇاٽو هاڻ ڏسين ٿو، ڇپ ڪپايل ٻاڻ ڏسن ٿو.
اهڙا ڪهاڻ کهتائن آهن، هاڻ تہ جوکب جتائن آهن.
تون جٺن نثون کو سچ ڏسين ٿو، يا ڪنهن ڌرتيءَ پچ ڏسين ٿو.
ٻنهنجي سوچن سنگ اچن ٿا، سارا تنهن ٻر الگ لچن ٿا.

● ”خاڪي“ جو ڀو

گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي

هي گيت بہ آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي؟

هي گيت سنڌوءَ جي سورن جا، ڪنهن پرهہ ڦٽڻ جي پورن جا،
هي گيت ٻُڌي ڇا ميڙ ستا، هَرَ هارين ۽ مزدورن جا.

هي گيت بہ آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي!

هي گيت امر السالن جا، مخمور ٿيل مستانن جا،
جن پيتا سٺي جا جام ڀري ۽ مالڪ ٿيا ميخانن جا.

هي گيت بہ آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي.

هي گيت اسان جي هارين جا، هي گيت ٻنهي ٻارين جا،
هي گيت الهن انسانن جا، جي گيت ڪٿڻ ٿا مارين جا.
هي گيت بہ آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي!

هي گيت اونهاري سياري جا ۽ سرد هوائن ٻاري جا
هي گيت امر آهيان ٿيا، هن سنڌوءَ جي تہ سهاري جا.
هي گيت بہ آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي!

هي گيت سنڌوءَ جي سُرڦر جا ۽ هيڻائيءَ جي هرڪر جا،
هي گيت بہ آهن گيت عجب، ڇا آزاديءَ جي چرڀُر جا
هي گيت بہ آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهہ ڪجي!

هي گيت هميشه هيڻن جا ۽ واهر ڀاڱ وهيڻن جا،
هي گيت لکڻ سان لاش ٿيا بي شرم غدار ڪميڻن جا.

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

هي گيت امان جي غربت جا پر آهن شان ۽ شوڪت جا،
هي گيت به ڇا ڇا گيت ٿيا، درياء وهائي غيرت جا.

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

هي گيت سُنهري ڪينجهر جا، هي گيت ڪراچي بندر جا،
هي گيت سموري سنڌوء جا ۽ سيرَ سهاڻي منڇر جا.

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

هن گيتن جي ڇا ڪواڄ اٿي، جڏ ڪرڪي ڪرڪي ڪولاڄ اٿي،
جا وينڌڙ واهيري تي آ ۽ موٽي من جي مّواج اٿي.

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

هي گيت الل اعلان ٿيا، ۽ جذبن جا جولان ٿيا،
جن ڪڙ ڪڙ قهري ڪانَ اٿيا، سڀ زيرزمين زلدان ٿيا.

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

هي گيت امان جي آزادي، پر غير جي آهن بربادي،
هي گيت آهن اوراڪن جا، جي تڙي ڪڍن ٿا بيدادي.

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

هي سنڌ سنڌي سرهاڻ ٿيا ۽ هيرن جي جهڙ ڪاڻ ٿيا،
اي 'خاڪي' تنهنجي خيالن جا، هي گيت به روح رهاڻ ٿيا!

هي گيت به آهن گيت عجب،
هن گيتن جي ڇا ڳالهه ڪجي!

● الهداد "عاصم"

شرط

دل جي صدا جي دل کي ٻڌائڻ گهرين ٿا،
ڪنهن سيني سان سينو ملائڻ گهرين ٿا.

ويرن پهر ۾ رات جو ساقي سجاڳ ٿي،
هڪ رند هڪڙو شيخ ۽ باقي سجاڳ ٿي،
دير ۽ حرم جو فرق مٽائڻ گهرين ٿا.

دامن جو رنگ لال ۽ تنهنجي شراب کان،
ساقي! ۽ تنهنجو چهرو به اڙو حجاب کان،
دامن ۾ منهنجي چهرو لڪائڻ گهرين ٿا.

محفل سڄي سياهه ۽ ڪنهن جي گناهه کان،
ڪٿ هڪ به هڙي ناهه ڪنهن روسياهه کان،
پنهنجي اِ منهن تان پردو هٽائڻ گهرين ٿا.

جو راز رند جو ۽ سوئي شيخ جو به آ،
عنوان مختلف ۽ ڪهاڻي جدا نه آ،
تون ئي جي پنهنجي ڳالهه ٻڌائڻ گهرين ٿا.

● "الطاف" عباسي

طوفان

چنڊ جي آڏو کان اڳ،
هڪ ڪڪر اچي تي هٽيو،
جوت ڪي جنهن چنڊ جي،
چنڊ ڪهڙين لئه ڏکيو.

اوچتو طوفان آئيو،
جنهن اچي بادل ٽوڙيو،
چانڊني وئي روشني،
چنڊ جڳ روشن ڪيو.

● محمد ابراهيم "منشي"

ماڻهو

ڪي ڪي ماڻهو، مارن موت، موت چون ٿا ماري آهي،
موت ڪي مارڻ وارن ماڻهن، جڳ جي جوت جياري آهي.

دنيا ساري ماڻهو ماڻهو، ڪو ڪو ماڻهو موتيءَ داڻو،
ڪنهن ڪنهن سيني جوهر جرڪي، باقي سيني واري آهي.

هر ماڻهوءَ جو مانت ميٽي، ميٽيءَ جو ٻر مانٽ سو،
رت ڏني جنهن ريج مٽيءَ کي، مٽيءَ مان ٻت پاري آهي.

انهن رکي جن آهه سنڀالهو، رت جو رشتو مٽيءَ سان،
اهڙا ماڻهو امر سدائين، اهڙي پونهه پلاري آهي.

'منشي' ماڻهو روز مرن ٿا، پر سڀ ماڻهو مرڻا ناهن،
سر ڏني سوغات ۾ جن هت 'سنڌ' جي سينڌ سنواري آهي.

● محمد علي "جوهر"

روداد دل

جنون مون سان رفيق آهي ۽ وحشت همقدم آهي،
دلِ برباد جو احوالِ غم ٿي ويو رقم آهي.

بهار آلوده گلشن ۾ جڏهن بادِ سموم آئي،
چمن آزرده خاطر آهه، بلبل کي الم آهي،

ذخيرو دل ۾ دردن جو ۽ سُورن جو آ سرمايو،
هجومِ ياس و حرمان آ، وفورِ رنج و غم آهي.

فلڪ شبنم فشان آهي ۽ دامن تر آ ڌرتيءَ جي،
جڏهن کان چنڊ جو ٽڪرو ويو سُوي عدم آهي،

قمر ۾ روشني ناهي، نه آ تارن ۾ تابائي،
ڏسان ٿو شمس و پروين جي ضياپاشي به ڪم آهي،

جدائيءَ جي سبب آهي هي ساري ڪيفيت دل جي،
ستائي ياد ٿي جنهن جي، اکيان سو محترم آهي.

تقاضا آ جنون جي چاڪ دامن ڪر، مگر 'جوهر'،
قضا جي فيصلي آڏو سرِ تسليم خم آهي.

● علي محمد "خالدي"

منڇر

دامــن ۾ ڪـيـرٿـر جـــي اي لالـــ زار منڇر،
واديءِ حـسـن و صـــورت جـــي تـاجـدار منڇر،
اي پـيـڪـر جـمـال ۽ اي زرنـگـــار منڇر،
ڪـيـف و سـرور و بهجت عـيـش و قـرار منڇر:
بخشين ٿـي هر انگـهـ کي ليل و نهار منڇر.

ڏرتـيءَ تـي هـت ديـا جـو داور جڏهـين ڏري ٿو،
واچـٽ ڪـري پـهـاڙن تـي وڏ ڦـڙو وري ٿو،
گـجـگـوڙ شينهن وانگر ور ور ڏنـــي ڪري ٿو،
"اي گاج" کي ڪنارن تائين ڇـڏي ڀـــري ٿو:
پرجي تڏهـين ٿئين ٿـي پاڻيءَ سـان تار منڇر.

تـــون حسن ۾ يڪاني، صورت ۾ تـــون شهاڻي،
دليا جي ڪُل ڍنڍن کـان آ پـاڪ تنهنجو پاڻي،
شـرم و حـيـا جـــي دليا جــــي آهين راڄ راڻي،
تـون مـحـور اـيـاز ۽ سـت سـيـل جـي ڏيـاڻي:
وهندو امـــر جهان ۾ تنهنجو وقـــار منڇر.

تو ۾ رهن ٿيون 'ڪرڙيون'، 'موراڪيون' سدائين،
'چرڪا'، 'ڪـڳا' ۽ 'ڏايـون' ۽ 'ڏياهيون' سدائين،
'سريا'، 'گـنـدڻ' سدائين ۽ 'پـوپـريـون' سدائين،
'سينگاريون'، 'رڙا' ۽ 'ليـڪ پـونئيون' سدائين:
آهين مڇيءَ کـان هرهنڌ تون آشڪار منڇر.

تـــو ۾ وَلـر 'ڊگـهـوشـن' جا پـي تمام آهن،
۽ 'لـيـرڳـيـون' هـــزارن ۾ عـــام جـــام آهن،
'پـڏڻـن' ۽ 'چيڪان' جـا تـو ۾ قـيـــام آهن،
'ڪيڙاليون' 'نرالـدا' لـک صـبـح و شـام آهن:
بدڪن جـو آهـي تـو ۾ بيحد شڪار منڇر.

'نيلوفرن' جا نظارا دلفريب تو ۾،
دل کي پسند بيحد ۽ ديده‌زيب تو ۾،
'ڦر' 'ٻير' 'ٻور' 'ماڪوڙا' ۽ 'ٻنوب' تو ۾،
کيئي فراز تو ۾ کيئي نشيب تو ۾:
توکي رکي سلامت پروردگار منهنجو.

ناز و ادا سان تو ۾ هردم هلن ٿيون ٻيڙيون،
سينگارجي ڪنواريون ٿي جڻ گهمن ٿيون ٻيڙيون،
سهڻيون لڳن ٿيون بيحد ڏاڍيون نهن ٿيون ٻيڙيون،
حورن ۽ اپسرائن کان وڌ لڳن ٿيون ٻيڙيون:
حسن و شباب جو تون آهين ديار منهنجو.

دور آهي تنهنجي دنيا حرص و هوا کان بلڪل،
آهين بچيل نڪيءَ جي ٻڙيءَ بلا کان بلڪل،
لالچ کان آهين آجي ڪاليءَ گهٽا کان بلڪل،
دائم رهين پري تون هٿ جي هچا کان بلڪل:
دنيا ۾ آهي تنهنجي سڀ کي قرار منهنجو.

تنهنجي رهڻ ٿا دنيا ۾ سڀ سچار ماڻهو،
ويساهه جا وسوڙيل سادا هزار ماڻهو،
نيت جا صاف ستهرا، اينهن جا اپار ماڻهو،
اخلاق جا بلند ۽ نيڪيءَ جا يار ماڻهو:
افلاس جا جهان ۾ ليڪن شڪار منهنجو.

تون آهين پنهنجي ماڻهوءَ جي دوستدار دائم،
تنهنجا هو ۽ هنن جي تون غمگسار دائم،
هو توتان، تون هنن تان آهين نثار دائم،
توتي هنن جو آهي دارومدار دائم:
تنهنجو هنن سان آهي بيحد پيار منهنجو.

'ڪرغا' کان وڌ ڪنارا تنهنجا عجيب آهن،
بيحد عجيب آهن بيحد غريب آهن،
'سيف‌الملوڪ' کان سي بيحد نجيب آهن،
'ڪشمير' جهڙا منظر تن کي نصيب آهن:
دلڪش الهن کان آهي نقش و نگار منهنجو.

تنهنجا ڪنارا آهن صنچ سيل جا ڪنارا،
انسان دوستيءَ جا مشهور تر منارا،
لمڪيءَ ۽ ليڪناسيءَ جا ٿا ڏين اشارا،
مظلوميت جا آهن هر حال ۾ سهارا:
السايت جي آهن تون پارغار منجهه

●"عزيز" ڪاڙهوي

سنڌڙي

سواهن جنهن ۾ آ سمائي، سا اسان جي سنڌڙي،
جنهن ۾ ساوڪ ۽ صفائي، سا اسان جي سنڌڙي!

جنهن جي جبلن ۾ سدائين سون جون کاڻيون رهن،
جنهن جي واريءَ جي ڪڻن ۾ لال ۽ موتي لين،
جنهن جي مٽيءَ مان هميشه زعفران ۽ زر ملن،
خاڪ جنهن جيءَ ۾ ڪتوريءَ جا پيا واهڙ وهن:
جا خزانن جي ترائي، سا اسان جي سنڌڙي!

جنهن جي سيني تي سيٺو مهراڻ جو پاڻي وهي،
گود جنهن جيءَ ۾ گلاب ۽ رات جي راڻي لڏي،
هوبج مان پولا پنيون پاڻي پين ٿا ڏؤ ڪري،
جنهن جي هوڪن کي ڏسي تي روح ۾ راحت اچي:
جيڪا هر موسم ۾ سائي، سا اسان جي سنڌڙي!

جنهن ۾ 'مرولدي قلندر' ۽ 'سچل سائين' وسن،
جنهن ۾ 'امروٽي' ۽ 'سنڌي' جا ڏيا ٻهڪن ٻرن،
'لوح' ۽ 'بيدل' ۽ 'بيڪس' جا پُجهن سهڻا سخن،
جنهن ۾ جوڌن ۽ جوانن جا پڌل سر سان ڪفن:
پون جنهن جيءَ ۾ 'پڌائي'، سا اسان جي سنڌڙي!

قرب ۽ اخلاق ۽ مهمانوازيءَ جو ڪمال،
حسن صورت، حسن سيرت، جابجا آهي جمال،
شان شوڪت ۽ شرافت جو خزانو لازوال،
مهر و الفت ۽ محبت اي نظير ۽ بي مثال:
جنهن ۾ وعدي جي وفائي، سا اسان جي سنڌڙي!

اڻاڻ ۽ ناموس جنهن جو مارئيءَ روشن ڪيو،
جنهن ۾ 'اوري' ۽ 'تماچي'، جنهن ۾ 'مومل' 'مينڌرو'،
جنهن ۾ 'سسئي' تي 'پنهل' جي پرت جو نغمو پڌو،
جنهن ۾ الفت ۽ محبت جو مثالي ڇهچٽو:
مهر ۽ جنهن ۾ مٺائي، سا اسان جي سنڌڙي!

جنهن ۾ روهڙي ۽ سکر ۽ حيدرآباد آ،
خيرپور، هالا، ڪراچي، ميرپور، سانگهڙ سڻا،
لاڙڪاڻو، ڄامشورو، شهر دادو دلربا،
جت هزارين شهر آهن ۽ هزارين ڳوٺڙا:
جنهن ۾ برڪت ۽ ڀلائي، سا اسان جي سنڌڙي!

جنهن ۾ عالم، جنهن ۾ فاضل، جنهن ۾ شاعر ۽ اديب،
جنهن جا اجرڪ ۽ سنڌي ٽوپيون عجائب ۽ عجيب،
ڇيڪا پنهنجن ڪي آ پياري، تربدارن کي قريب،
جنهن ۾ ڪوئل جي صدا ۽ جنهن ۾ ڳائي عندليب:
جنهن ۾ مٺائي سهائي، سا اسان جي سنڌڙي!

جنهن جي روهڙي شهر ۾ آ وارُ عربي چار جو،
جنهن ۾ مڪليءَ جا قبا ۽ علم جي ٺٽ سان ٺٽو،
جنهن ۾ نيرُن ڪوٽ، جنهن ۾ ڪوٽ ڏيجيءَ جو قلعو،
جنهن ۾ معصومي منارو، جنهن ۾ موهن جو دڙو:
جنهن ۾ ڪينجهر جي ترائي، سا اسان جي سنڌڙي!

● مير محمد پيرزادو

لاٽ

کهنکهور ڪڪرن ۾ تارو چمڪي،
جهوپي جهوپي ڏيئو ٽمڪي؛
چڻ ته ڪلي ٿو، چڻ ته ڪلي ٿو،
انڌ اونهيءَ اونداهي ۾!
تاري هئي ڪا لاٽ ڪني،
ڪم ٿي جنهن سان پاٽ وني؛
ميرُ ڏنو جنهن سنڌڙيءَ تان،
اوچي اوچي ڳاٽ سني!

● ”نياز“ عاقلاڻي

اکڙيون پرجي آيون

اکڙيون پرجي آيون،
ساجن!
اکڙيون پرجي آيون.
توکي ساريندي او سائي! اکڙيون پرجي آيون.

جڏهين کان پرديس ويو آن، ڏاڍو وياکل گهاريان،
گهڙي نه هڪڙي مور ٿو وسرين، پل پل توکي ساريان:
تنهائي ٿي جهوري سائين! جاني! ڪر نه جدايون —
اکڙيون پرجي آيون.

آس سدائين قائم رهندي، ليڪ ته لهندين سار،
هيءَ حياتي پار جا آهي، ٿيندي باغ بهار:
توکي پنهنجي ساه سمائي، ڏيندس جيءَ ۾ جايون —
اکڙيون پرجي آيون.

توکي ساريندي او سائي! اکڙيون پرجي آيون —
ساجن!
اکڙيون پرجي آيون.

● مهيسر ”خادم“ رفيقي

جيجل کي نذرانو

او سنڌڙي تنهنجي سونهن سٽان،   او جيجل قربَ ورولهن مٿان،
۽ تنهنجي نالي پياري تان،   پاڄهاري، جيءَ جياري تان،
مان جان جي بازي لائيندس — ۽ گيچ خوشيءَ جا ڳائيندس.

تنهنجا شيرَ سپوتَ پيارا،   مانَ ۽ عزّت، غيرت وارا،
تن جي آري ۾ ايندو جيڪو،   سِرَ جو بَڪ آ ڏيندو ٽيڪو،
پيچ تني سان پائيندس — ۽ گيچ خوشيءَ جا ڳائيندس.

سنڌوءَ جي تهذيب جهڙي شل، موج ۾ هيءَ "مهراڻ" هجي شل،
اڄ ڪي ڀڄڪن وارا جهڙن، هوشو، دودي ڀارا جوڌن،
قول تني جا ڳائيندس ـــ ۽ ڪيچ خوشيءَ جا ڳائيندس.

سنڌڙي تنهنجو "خادم" آهيان، تنهنجا ڳڻ مان ڪهڙا ڳايان،
توتان قربان سَوَ سَوَ ڀيرا، تنهنجا آهن دل ۾ ديرا،
تو مان ليڪهن نيائيندس ـــ ۽ ڪيچ خوشيءَ جا ڳائيندس.

● "نثار" بزمي

عشق ۽ عقل

عشق اڏري وڃي ٿو عرشن تي،
عقل ٿاٻا ٿو کائي فرشن تي.

عشق معراج آهي مَردن جو، عقل آ داستان دردن جو.
عشق آهه جام آب زمزم جو، عقل چڻ آ ڪفن ٿيو ريشم جو.
عشق انسان جو سهارو آهه، عقل اڄ تائين ڪانئيارو آهه.
عشق سرهاڻ آ گلابن جي، عقل آ ماڪيت ڪتابن جي.
عشق آهي خمار اکڙن جو، عقل آهي خزانو ويڇن جو.
عشق سقراط جو پيالو آهه، عقل اخلاق جو اِزالو آهه.
عشق هڪ جام ارغواني آهه، موت، بس! عهد لاڳاپي آهه.
عشق آهي "لطيف" جي وائي، عقل "چنگيز" جي آ ارڏائي.
عشق الله جي ڀچر آهي، عقل اخبار جي خبر آهي.
عشق اکين ڏٺي گواهي آهه، عقل اڌ رات جي سياهي آهه.
عشق پرواز آ پرندن جو، عقل آزار آ درلڊن جو.
عشق ڪلڙن جي نوڪري آهي، زهر جي عقل ڳوٺري آهي.
عشق تصوير ماهتاب آهي، عقل ڪنهن آڏ چرٽي جو خواب آهي.
عشق آهي وقار دنيا جو، عقل آهي غبار عقبيٰ جو.
عشق مادر جي آ مٺي لولي، عقل خالي فقير جي جهولي.
عشق 'بزمي' رهي ٿو باغن ۾، عقل ڏڪجي ويو آهه داغن ۾.

• "بشير" سيتائي

وڇوڙو

جڪڙجي ويس وقت جي اڄ و خم ۾.
جدا ٿي وياسون، پيس فڪر و غم ۾.

مگر منهنجا گفتا اڃا ياد آهن، اهي ناز نخرا اڃا ياد آهن.
اهي مالا ٽالا، اهي ناز تنهنجا، اهي ريتون رسمون اهي راز تنهنجا.
سي قول ۽ قسم، عهد و پيمان تنهنجا، محبت سان آمتار ميخان تنهنجا.
اهي گل ڳرائيون، اهي رس رهائيون، کيل هيڪلائي ۾ اڻ ڪٿ ڪهاڻيون.
ڀلائي نه ڀلجن، وسارئي نه وسرن، اچي دامن دل ۾ ڪنڊن جان الجهن.
گهڻو دل کي سمجهايان، سمجهي نه هرگز، ڪيئن پيار پاڻان، سا ڀلجي نه هرگز.
اهي جيڪي گڏجي گذارياسين عرصا، سي دل جا بہ سرمايا، اکڙين جا ورثا.
چڙهن ٿيون اٿل ڪائي يادن جون ويرون، اچن ياد سي لم جي وڻ هيٺ ڏيرون.
وڻن جون ٿي وڻندڙ سي ٺڏڙيون هوائون، ڪيونسين ڪچهريون، ويهي گڏ تون آئون.
سي ساوڪ ۽ سبزيءَ سان ڀرپور پارا، جتي گل سرنهن جا ٿي جهوميا پيارا.
سي مهلون موچاريون، ٿو پايان پلاريون، ستر ۽ سريڙي ڀليءَ ساڳ واريون.
اهي ڀيلي ڀر جا ٻچهن ڀيٽ پنهنجا، رهيون رانديون روانديون خوشيون ڪيت پنهنجا.
سي آزاد گوشي ۾ خوشين جون ڇوليون، ۽ ڳيرن ڪبوتر ۽ ڪالڪن جون ٻوليون.
سي بلبل جا نغما ۽ ڪونجن جا ڪرڪا، سي هوهت جا پلتا ۽ پولرن جا پٽڪا.
ڪڻان بيس جو آيو آلاپ سنڙو، ڪٿان نڪتو ٿي ڪنهن ڪاڻ ورلاپ منڙو.
چٽن تي ڪٿي چت چري خوب هيڪر، وڄايو ٿي ڪنهن سال سان چنگ سهر.
وڏي موہ سان موهيندڙ سي نظارا، لڳا ٿي تنهنجي پيار ۾ خوب پيارا.
خوشين ۾ ٿي ڪاٽدا ۽ هلندا وتياسين، ڏئي هٿ هٿن ۾ ۽ گهمندا وتياسين.
آهو سون ورلو بدن تنهنجو مخمل، لبن تي ٻه لالاڻ، اکڙين ۾ ڪاجل.
سنهري ڳلن جو ٻه جرڪڻ هو ڇا من! منور سو منهن چنڊ ڪان وڌ ٿي روشن.
ڪيهه ڪونرا، ميندي ءَ رتا هٿ گلابي، ڏسڻ سان ٿي ڇانئي خماري شرابي.
تنهنجي وارڙن جي ته خوشبو ٻه ڇا هئي، معطر هو ميدان، معطر فضا هئي.

پريل ذره ذرّه ۾ الفت هئي جتي،
قدم جت ٿي پنهنجا رسيا ٿرب وارا،
اهي ڏينهن پنهنجا لٿي نينهن وارا،
ٿي ساوڻ جون مستيون، بهارن جا عرصا،
نه فڪر و الم، رنج و غم، بيقراري،
پيا دوست ليڪن اُهين سڀ ٿو پايان،
اهي وقت هاڻي سڀئي ڪين آهن،
نه منهنجي هٿن ۾ سو دستِ حنائي،
نه زلفِ معطر نه چشمِ غزالان،
اهي تنهنجا ماڻا اهي ناڻا اهي غمزا،
نه ڳنڍ تون ئي آهين نه ساڳي فضا آ،
نه همراز و همدم، اڪيلو اڪيلو،
نه ڪا آس اڻ ڪٿ، اڪا ياس پورو،
غمِ دل غمِ دوران ۽ فڪرِ روزي،
اداس ۽ شڪسته پريشان آهيان،

تنهنجي درقدم سان جنت هئي جتي.
آتي رقص ڪن ها نظارا پيارا.
اهي راتيون البيليون چندتارا.
خرابيون خزان جون ۽ بهارن جا سٽڪا.
نه هئاسين رهين غمِ روزگاري.
نه سپني سهالي سان جاڳايو ويو هان.
اهي بخت هاڻي سڀئي ڪين آهن.
نه ڪي جسمِ مرمر نه ڪا دلربائي.
نه رخسارِ روشن نه ڪي روءِ تابان.
نه ريتون نه رمزون نه اڪتا نه گفتا.
عجب سو نه منظر اهو دلڪشا آ.
سون لڌ وهه ڪتورو آ هڪ ويلو ويلو.
حياتيءَ جو آ زهر پيٽو سمورو.
غمِ يارو اغيار ۽ ڪم نصيبي.
وڇوڙي جي غم کان ٿيو االان آهيان.

آزاد نظم

• غلام محمد "گرامي"

تمنا

مي گلفشان هوائون،
مي دلربا فضائون،
مي سرو جي وڻن جون کي پرفضا قطارون،
مي جئُوي آب رنگين،
مي لالہ زار گلشن،
مي آفتاب رنگين،
رنگن جو ڪهڪشائون،
مخمل، حرير و ديبا، جن جو بدن سنوارن،
گوهر نشان ستارا،
سنيءَ ۾ رقص ڪن ٿا مدهوش ماهپارا،
مي رم گزيده آهو،
مي دشتِ آرزو جا بي اعتبار دلجُو،
مي فڪر و فن جا پيڪر،
مي ذهن و روح و دل جا حيرت پناه زيور—
مي ناز ڪفر و دين لئي،
مي منتشر شبيهون، ڪنهن حسنِ دل نشين جون،
هن دؤر نارسيءَ ۾،
آ دل جي هيءَ تمنا،
هڪ پيرو زندگيءَ ۾،
هڪ بت انهون بنايان،
هن حسنِ منتشر کي،
وجدان ۾ سمايان.

• "تاج" جويو

چنڊ

اڙي چنڊ!
ڏاڍو وڻين ٿو،
اڄ به تون وڻندو هئين—
اهر—
جڏهن کان خلاباز انسان توتي قدم پنهنجا ڌريا،
تڏهن کان تہ ڏاڍو وڻين ٿو—
اڄ کان بہ سهڻو لڳين ٿو—
صدين کان وٺي چنڊ توسان اسان جو
رهيو آهہ ناتو.
زماني جي شاعر سنده گيت ڳائي
توکي پنهنجي محبوب جي منهن سان تشبيه ڏني،
سونهن تنهنجي وڏائي چڙهي—
پيار جوڳي بنائي چڏي!
اڙي چنڊ! ٿورو لهي آءُ توسان
ڪريان چار ڳالهيون—
هلي آءُ توکي ٻڌايان تہ سچ پچ تون مون کي وڻين ٿو،
۽ سهڻو لڳين ٿو—
مگر—
جنهن گهڙيءَ سان تو ڌرتيءَ تي نظرون ڌريان
توکان مون کي ٿي نفرت ٿئي!
جو تہ ڌرتيءَ جي سيني تي انسان ٻڪيا، اکاڙا ڏسي،
روح منهنجو ٿو رڙيون ڪري

ذيل منهنجو ڏريو ٿو پوي-
هاڻ منهنجو منجهڻ ٿو لڳي-
رحم جوڳي هي انسان جي حالت ڏسي،
رحم مون کي ٿو ڏاڍو اچي-
اُن گهڙيءَ جيئي ٿو توڏي نهاريان ڪٿي
عداوت ۽ نفرت جا جذبات دل ۾ ٿا اُڀرن
۽ سوچڻ لڳان ٿو:
تہ انسان عظمت جي بلندين تي پهچي چُڪو آ،
"اپالو" تي لکها رُپيا ٿو لٽائي،
پُڳو چنڊ! توکي خزانا ڪُٽائي،
مگر پٺي طرف ڏس!
تہ ڌرتيءَ جي سيني تي سهسين اگهاڙا
بکئي پيٽ ماڻهوءَ جا ٻچڙا
جنين کي نہ اولو نہ لولو
نہ ڪندي نہ ڪپڙو-
سڄو ڏينهن پورهئي ۾ گهندا رهن ٿا-
ئي هاري اسان لاءِ آن ٿا آپائن،
ئي مزدور ميل ۾ ٿا ڪپڙو بنائن،
ضرورت جي هرچيز موجود ڪن ٿا!
هي بنگلا، هي ماڙيون، هي محلات، رستا،
هي ريلون، هي موٽر، پُليون، ڪارخانا،
پسيني ۽ رت کي ولوڙي ٿا ٺاهن-
پنهنجا ڄهڙن ئي ماڻهن جي خاطر
سندس سک آرام خاطر-
مگر پاڻ بکيا اگهاڙا رهن ٿا
سدا ڏک جي ٿا حياتي گذارن-
ڪڏهن زندگيءَ ۾ هنن سُک جو لفظ ئي ڪو بڌو!
اڙي چنڊ سهڻا!
جڏهن توڏي پرواز انسان ڪري ٿو
خبر ٿئي، ڪروڙين رُپيا ٿو لٽائي!

اگر چنڊ توڏي
آڏامي نہ انسان جيڪر
اها ساڳي مالڪيت
غريبن، بکهن، مفلسن تي ئي خرچي وڃي-
ڪئين لک ماڻهو سُکي ٿي پون-
بک، بيروزگاري ختم ٿي وڃن-
۽ ڌرتيءَ جي سيني تي انسان سک جي حياتي گذاري سگهن.

چنڊا ڏاڍو وڻين ٿو،
خُدا جو قسم خوب سهڻو لڳين ٿو.
مگر توسان نفرت اٿم!

● ملڪ نديم

سوڌي جي ديوارن ۾

چنڊ ڪنائون آڪاس تي،
رت ڪيري پئي واريءَ تي،
واريءَ تي ڪي گل ڦٽا،
آءٌ الهن جي جهول پرپان ٿو
ڌرتي ڌرتي دانهن ڪري ٿي-

شينهن تي ڪوئي سوار ڏسان ٿو
ڪاچ نہ آ ڳجهڪوڙ نہ آ
شينهن لڳي ٿو ڪدڙ مون کي،
ياد اچن ٿا پکي پراڻا-

الپ جي وڻ مان توهہ ڦٽن ٿا،
پير ڏين ٿا پهر اج جا،
واريءَ تي محلات ٺهي ويا،
وڻ ٽڻ بدليا،
ڌرتي بدلي
منهنجي اج آ سوچ بہ بدلي.

ڀنڀوارو خواب لهي ٿو،
ڇيله جو ڳاڙهو ڀنو ڇوڙي،
ڪڻن ٿاهي ٿو ڪاموري جو،
"ٻيل رنگ" ٿيو آ،
خواب ٽٽي پيا - خواب ٽٽي پيا،
پل پل تي نہ ڀروسو ڪو - !

سولي جي ديوارن ۾،
ٻار روئي ٿو بسڪٽ لئہ،
ٻستي ۾ ٻهارون آهن،
ڳلن مان خون وهي ٿو -

آءٌ اهڙو شهر ڏسان ٿو
جتي آءٌ اڪيلو جڻ،
مون کي سڀ وساري ويا،
ڇو جو ڳاڙهو ويس آ مون کي،
ڳاڙهن ڳاڙهن ڪپڙن سان،
ڳاڙها ڳاڙها جوان اچن ٿا،
منهنجي دل وڌي وئي آهي،
مرڪان ٿو مان ٽهڪان ٿو مان،
ساٿيو سڀ ڇڏي ڀڄي ويا،
آءٌ ملي ويس جوانن سان -

غزل

● آغا عبدالنبي خان "عليگ"

• نہ سمجهو راز تي ڀنهنجي تہ هين افتاده منزل جو،
جو طوفان جي ڇولين ۾ مزو ماڻي ٿو ساحل جو.

ڇڏي ڏي بادِ سحري، ڪين ڪر مون کي پريشان اڄ،
ٻڌايان حال ڇا توکي، مان هئس آفت زده دل جو.

ڪيئن منهنجي تہ آهين تي، لبہ آ توکي رَوا سهڻا!
چراغِ راه آ ڪريہ، محبت جي تہ مائل جو.

رخِ روشن جي تابالي، لڪائڻ مان ڪا لڪندي آهہ،
رهيو، ڇٺو سود ڪهڙو هو، پلا ليلي جي محمل جو.

هزارين سال اونده ۾، رکيو قسمت مگر آخر،
چراغِ راه بڻيو هان، توڪل جي مان منزل جو.

آتي اميد آ منهنجي، بچائي ياس کان وٺ تون،
سهارو اڄ خدارا ٿي، امان جي ڪشتيء دل جو.

ٻڌو آ ڪوهڪن مجرم، وڏو دلياي الفت ۾،
فنا ئي حل هئن جاتو، رهِ مشڪل جي مرحل جو.

محافظ هڪ چمن جو هو، پيو عاشق گُلن جو هو،
نہ مجرم باغبان ئي هو، نہ ڪو هو ڏوهہ بلبل جو.

جليو جنهن جي اڳيان هوندو، اشيمن ڪنهن جي الفت جو،
سو اندازو لڳائيندو، دلِ 'آغا' جي مشڪل جو.

● شمشير الحيدري

●

تو و تان سور ڪٿي آياسين،
پورٿي ۽ سور ڪٿي آياسين.

پيو تہ ڪجهہ ڪين ٿيو سين حاصل، تنهنجا مذڪور ڪٿي آياسين.
هئن جي اکڙين مان لڙائي ٿي پٿي، ڪهائجي، ڪهور ڪٿي آياسين.
هونءَ تہ ها جام چپن تي ميوا، چند انگور ڪٿي آياسين.
دل ۾ ويهاري، پريل ميلي مان، پاڻ هڪ حور ڪٿي آياسين.
شهر سيوهڻ جي ميتيءَ مان 'شمشير'، دل جا دستور ڪٿي آياسين.

● "تاج" بلوچ

●

تاج! توکي سدائين ياد ڪري،
تنهنجي رسوائي ڪان ٿو ڊيل ڊري.

طعن زن آهي خلق ويراني، آءُ هيڪر، هرڻ کي ڀر ڀري
تنهنجو هي درد ئي عنايت آهه، ڪير اهڙو ڀلا ٿو قرب ڪري؟
توکي ڪنهن سان به ناهه ڪا نسبت، پل تہ ڪوئي هزار ڀار مري.
تنهنجي فرقت ۾ اهڙن جيائڻو آهه، تيز طوفان ۾ جيئن چراغ ٻري.
وقتِ غربت عجيب دور آهي، ٿي وڃن ٿا سيئي لڏهر ڀري.

● سَرو پچندر "شاد"

●

تُنهنجي ڪُلڙن جهڙي ڪايا، من مکڻ جو جڻ آ چاڙو،
تُنهنجي لوڏ تان گهورو وڃان مان، لک لهي ٿو تُنهنجو ماڻو.

ٿُون آهين ڪا آپ جي جوتي، مان مِٽيءَ جو ذرّو آهيان،
تُنهنجو رُوپ آ سج جو ڪرڻو، منهنجو ليکهن آ ڪُل لماڻو.
جيوَن پل جو پُور آ ليڪن، پل پل ڪئي آ پريت ليرالي،
پل پل ڪي آ پنهنجي مومل، پل پل ڪي آ پنهنجو راڻو.
اڌيءَ ويلي، چانڊوڪيءَ ۾، سانُتيڪي سنگيت جي لئي تي،
تارن۔ڪٽ تي ڪير سُتو آ، چوڏهين۔چنڊ جو رکي وهاڻو؟
ڏُور ڏَهر مان ڇلڪو هاڪو چنگ جو اڃن آواز اچي ٿو،
جسم جي پڃري کي ٽوڙي ڪو رُوح رُلي ٿو جڻ ديوانو.
موتي ساڻ ۾ پوتل آهن، هار ٻڌي ٿا لُڏن هنڌين تي،
ڇڄي پوڻ سان ملي وڃن ٿا مٽيءَ ۾ ٿي دائو دائو.
آهو اياڻو آهي جيڪو، پوٿي پڙهي آ پڻو پنڊت،
دل جي درد کي جنهن آ ڄاتو، سوئي آهي عالم سياڻو
ڪرم ڌرم آ، آت اي غافل، ڪم ڪرڻ جي ويل اِها ٿي،
هڙا هنڌين، رُنڌين، رڙلدين، وري اِها هٿ ايندو هي ناڻو.
رُوح سان جي ناتا جوڙي، ڪنڌ هڻن ٿي ڪٿي هلن ٿا،
تن لئہ ڪولهي ڪُل مثل آ، ڪهُور سڄڻ جي آهي کهاڻو.
من مندر آ، من پُوڄاري، من ٿيي خُود ڀڳوان 'سروپ' آ،
من آڄيارو آهي جيڪو چشمي ٻاسي آهي ڇيتالو.

● شيخ عبدالرزاق "راز"

●

جو خدا خدا ڪري واٽ تي، اهڙي جان نثار کي ڇا ڪجي؟
تنهنجي رهگذر تي ڪي راحتون، تنهنجي رهگذار کي ڇا ڪجي؟

جو فراق يار ۾ ڏئي ڇڏي، جو ڪري طلب ۾ نه دلبري،
جو رلائي واٽ تي دربدر، اهڙي حسن يار کي ڇا ڪجي؟
نه ڪا موڪشي ۾ آ دلڪشي، نه ستمگري ۾ ڪا رهبري،
جا نه دل کي ڏئي ڪولي آسرو، دل داغدار کي ڇا ڪجي؟
اهڙي نقش دل کي به ڇا ڪجي، جيڪو درد جو نه ٿئي آشنا،
جو ڏئاڻي دل کي تو هر گهڙي، اهڙي يادگار کي ڇا ڪجي؟
جيڪو راحتن ۾ ٿئي همنشين، جيڪو مڪدن ۾ نه دلنشين،
جو ڇڏي وڃي تو پوءِ سڄ ۾، اهڙي غمگسار کي ڇا ڪجي؟
اڪي دل کي ڪوئي سڪون مليو، نه جمال يار جي خُو ملي،
اڪو منهنجو آهي ڪو ماحصل، اهڙي انتظار کي ڇا ڪجي؟

● ولي محمد "وفا" پلي

●

جي اچين تون، سحر ٿئي شايد،
شام غم مختصر ٿئي شايد.

تنهنجي اکڙين مان جو ڪِري، ساٿين، | موتي قطرو، گُهر ٿئي شايد.
مون کي حاصل، فنا کان پوءِ يارو، | درد و غم کان مفر ٿئي شايد.
ميڪدي جو جي دَر مِلي ڪُليل، | اختتام سفر ٿئي شايد.
منهنجي دشت خيالَ ۾ چمڪي، | حسن تنهنجو قمر ٿئي شايد.

● "وفا" نائنشاهي

●

هر اکڙ تان الڏيرا ڳري ويا،
ٽپڪي ٽپڪي تي ڏيئا ٻري ويا.

غازي غازيءَ کي الصاف آهي، | ڪُل شهيدن جا لاشا ڪِري ويا.
منهنجا ڳوڙها تہ سرڪان تتل ها، | تُنهنجا رخسار ڇا لئہ ٺري ويا.
ڏس "وفا" ساهہ ڪيڏو مٺو آ، | تَرَ جا ماڻهو بہ دريا تَري ويا.

● غلام حسين رنگريز

●

اڄهو ساک جي لاک لائي ليکن کي،
تنهن سيج" روشن ڪندو اڄ چنن کي.

آڙي وقت! تو وڏي" آهن وڏا ستم، تون بدلائي ڇڏ پنهنجي هاڻي چلن کي.
ڏني رت جو ريج جنهن کي لئاهر، ڇني ڪير مون کان سگهي تنهن چمن کي.
گهٽا ڏينهن سادا رهياسين اسان پڻ، سو هاڻي ڇني ڪو سگهي ٿو ڇنن کي.
سدا سنڌ واسي ستايا هُجن ڇو، ڏسن ڏور کان ڪين ڪڏهين ڏکن کي.
ا 'رنگريز' ڪوسو لڳي واءُ وانگين، ڀَري رات پَک ۾ نه تن جي پڇن کي.

● "سليم" سرهندي

●

توکي سينگاري ويهاريان دل ۾ ۽ سجدا ڪريان،
شل الهن سجدن ۾ ئي پورا پنڌ پنهنجا ڪريان.

گهور سان گهائي هليو ويئين هاڻي ويٺو رات ڏينهن
دل جا ٽڪرا جوڙيان، جوڙيو وري ٽڪرا ڪريان
ڏوهه ڇا دل کي ڏيان، توتي رکان ڪهڙي ميار؟
عشق آ پڄڙي بلا، تون ڇا ڪرين مان ڇا ڪريان.
ناز سان مُرڪي اماڻا ليڪ وانگا کڻ تنه سان،
لاج دلڙا کي اڇايان، غرق مسخالا ڪريان.
تون رکو برقع جي گوشي مان ڪو جلوو چوٽ ڇڏ،
طور ۽ موسيٰ اچي ميني سان ئي تو پيدا ڪريان.
داورِ محشر اڳيان آئي پيهاريان توکي پوءِ،
حشر جي ميدان ۾ هڪ حشر ٻيو برپا ڪريان
ڇالو ۾ زلفن جي ڳائي ڳت تنهنجي حُسن جا،
چرچلو ملڪن ۾ ۽ حورن ۾ هنگاما ڪريان.
مست نيڻن کي مچائي ابترو چلڪائيان،
غرق ٿيان ۽ پاڻ مان گڏ غرق هي دلما ڪريان.
داغ جا مهڪائي ڪُل ۽ باري لُڙڪن جا ڏيئا،
دل کي ريباڻي سنڌ هر رات اوسڙا ڪريان.

اِلاَّ اُهي سان ٻئي، مکڙيون ٻهارن مان لڳي،
آ ٻرين وک وک تي تنهنجي دل سان گڏ ورڪا ڪريان.
توکي هوجي پيا حسينن جي ڪري ڪولپ 'سليم'،
هڪ جهڙي جيء سان ڀلا ڇا ڇا خداوندا ڪريان؟

● "محبوب" سروري

●

هر جي وقت پيمان جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ،
ڪڏهن ساقي ۽ مستان جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.

وڏي پيا ٻاڻ ۾ عاشق، جڏهن هٿو ٻار تي ايئو،
شمع تي جهڻن پروان جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.
هي مولائي طبيعت جا تہ هو صاحب شريعت جا،
موالين جي ۽ مولانن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.
جي عقل و عشق موضوعِ سخن ٻنجن ٿا محفل ۾،
تہ داناڻن ۽ ديوانن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.
مريدانِ عقيدتمند و پيرانِ طريقت ۾،
دعا، ڦيٿي ۽ انذران جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.
وڏهن ڪان ٻو جڏهن ٿا ٻيار وارا ٻاڻ ۾ ٻرچن،
تہ ڏوراهن ۽ ارمانن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.
جي سومهلئي جو سهڻو ميزبان سُرڪي لهاري ويو،
تہ ساري رات مهمانن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.
غزل ۾ ڪي ليون راهون ڪري 'محبوب' تو پيدا،
الهن تي ٻو غزل خوانن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آ.

● "استاد" بخاري

●

پياس مران ٿو او ساقي!
پيار ڪهران ٿو او ساقي!

اُٿيا تڙپو سڀ پروانا، آءُ ٻچان ٿو او ساقي!
شمع جلائڻ جو ڪهڙ ناهي، آءُ ٻران ٿو او ساقي!

عرش ۽ فرش ملي ويا هڪ،   هوش رکان ٿو او ساقي!
تنهنجي وارن کي ور ڏئي،   وقت ٻڌان ٿو او ساقي!
ٻيهڪ وقت آ، ڀاڪر پاءِ،   اڄ ڏران ٿو او ساقي!
داد ڏيو جو اڻ ڳاڻيل،   گيت چوان ٿو او ساقي!

● ”نديم“ انصاري

●

سڀ چون جنهن کي ته بهار آهي،
ڪنهن جي جلون سندو انڪار آهي.

ڇنو رقيبن کي اڄ ڪريو عيدون،   هاڻي دشمن جو حال زار آهي.
مان رڱان يا کلان؟ هو جان بهار،   اڄ جفائن تي شرمسار آهي.
هي نمورو نشو آ ايشن جو،   ورنه شيشي ۾ ڪٿ خمار آهي.
تون تصور جي قيد ۾ آهين،   سون کي ڪيڏو نه اختيار آهي.
ڪيڏو دستور بي لمازي آهه،   گل جي دامن ۾ لوڪ خار آهي.
خوبروئيءَ مان ڪڏ خلوص محال،   چنڊ جي دل به داغدار آهي.
ڪير ڪنهن جو هتي ٿو غم کائي،   ڪير ڪنهن تان هتي انثار آهي.
اڄ چمن ۾ ٻئي کي پير پري،   سرد گلشن جو ڪاروبار آهي.
تون قيامت جو آهين منڪر جو   تو ڏٺو ڪين قهر يار آهي.
حسن تنهنجو اگر مسيح آهي،   عشق منهنجو به با وقار آهي.
دل جو دامن حماقتن جي هٿان،   ٿي ويو دوست تار تار آهي.
خضر پي راهه هت وڃائيندو،   ماهي ظلمات، زلف يار آهي.
هو نه ڏسجي 'نديم' ٿو شايد،   نغمه ريز آهي، شعله بار آهي.

● احمد خان ”آصف“ مصرائي

●

ڪجي ڳالهه جيڪا اشارن جي وچ ۾،
آها لڪ لهي عقل وارن جي وچ ۾.

گلن جو ٽڙڻ ٿئي بهارن جي وچ ۾،   ڪيلڻ منهنجو يارن پيارن جي وچ ۾.
هو وينو وڃي حسن وارن جي وچ ۾،   لڳو چنڊ چمڪڻ ستارن جي وچ ۾.
نه ثاني سندس ڪو ڏٺوسين ٻڌوسين،   ڪروڙن، لکن ۽ هزارن جي وچ ۾.
گلن جو ۽ شبنم جو نرمل نظارو،   پسيني جا قطرا عذارن جي وچ ۾.

ڳلن ۽ لبن ۾ تيرن جون لشڪون، ٿيو ٿاهه ڀُورن ۽ ڪارن جي وچ ۾.
هٿن ۾ حسينن جي مالڪ دلين جا، ڪي رانديڪڙا جڻ ته ٻارن جي وچ ۾.
اٿين هجر جا سُور ڪن ڪار دل سان، ڪپه جڻ ته هٿي پڃارن جي وچ ۾.
وڏو واقعو ٿي ٿو ڪڏهن جهان ۾، جدائي جڏهن ٿي ٿي يارن جي وچ ۾.
ملڻ جي اها چاهه آهي ڪيئن سلندا، وڇوڙو هميشه ڪنارن جي وچ ۾.
ڀلا موت ڪي ڪي ڀيا سگهه ڏيندا، جيئون ٿا سدا انتظارن جي وچ ۾.
خدا کي وسارڻ ۽ خودسر ٿيڻ سان، اچي آدمي ٿو خسارن جي وچ ۾.
ٿو پارس ڪري لوهه کي سون 'آصف'، وڃي رهه بزرگن ٻڍڙن جي وچ ۾.

• آذر "ناياب"

•

اڄوڪي ماحول ۾ عزيزوا اجل جي ڪچ ۾ حيات آهي،
منجهي ويو آهي ساهه سهڪو، ڏکن جي تاريڪ رات آهي.
حيات فاني آ موت باقي، فنا ۾ پنهان ثبات آهي،
حيات بعدالممات يعني حيات اندر حيات آهي.
هي پنهنجو پنهنجو نصيب آهي، مون کي مليو غم توکي مسرت،
ورهاست آ ظرف جي مطابق، اصول سان رب جي ذات آهي.
اسين شرابي قسم جا ماڻهو، اسين ته اوڳڻ به ڳڻ ٿا چائون،
هي شيخ صاحب وڏو فرشته صفت ۽ والا صفات آهي.

• "منير" سولنگي

•

تون ۽ سان آدم جا ٻچڙا،
هو به همالي جيڏا وڏا!

هڪڙي دلڙي سور هزارين، ساگر، وانگر گهرا گهرا.
درد جا حملا ڪير قبولي، هلڪا هلڪا، ڳورا ڳورا.
واهه ترقي انسان تنهنجي، ايٽم بڙڇون تير ۽ ڀالا.
هاءِ پکورا، چند به ٿين، ماڻهو توکان اڳ ۾ پهتا.
چوڻ رهي خاموش 'منير' اڄ، محفل ۾ اڄ سوچ ٿي پهرا

● سومرو محمد اسحاق ”راهي“

●

نگاهن جي تير و ڪمان کان بچي،
حسينن جي ناز و ادائن کان بچي.

وڃي اضطرابِ محبت هتن کان، چڱو آ ته اهڙين دعائن کان بچجي.
ڪرم جي دعا چو گهران دلربا کان، محبت ۾ اهڙين خطائن کان بچجي.
قدم جو جتي ڪوبه احساس ناهي، انهن بت پرست آستانن کان بچجي.
ٿي سوزِ نظر پنجي تصوير پيهي، دغاباز تن دلربائن کان بچجي.
وڏو حوصلو گهرجي راهِ وفا ۾، اجاين وفائن، جفائن کان بچجي.
بيانِ محبت، فريبانه انداز، وفاڪوش تن مهلقائن کان بچجي.
خلل پنجي بادِ صبا پيشي آهي، هينئر اختلافي هوائن کان بچجي.
شفا ڪين بيمارِ الفت کي گهرجي، حڪيمن جي اسخن دوائن کان بچجي.
ستم جو اشالو بنائن جي ”راهي“، انهن تير وارين نگاهن کان بچجي.

● ”خادم“ سنڌي

●

بيهي ڏي مون کي پتخالي ۾، تون پنهنجي حرم کي قابو ڪر،
اصنام پرست آهيان مان اگر، تون پنهنجي صنم کي قابو ڪر.

تون هيٺو آن هشيارن سان، مان مست، الست جي موجن ۾،
مان گهورت سڏايان کهاوَن ۾، تون پنهنجي ستم کي قابو ڪر.

مان غيرت کي نه غلام ڏسان، تون ناز وتين ليلام ڪندو،
مان غيرتمند غريب پلو، تون پنهنجي ڀرم کي قابو ڪر.

مان لوئيءَ ۾ ٿي لال لڪان، تون ريشم جي راهن تي رهين،
مون لج جهلي آ ليڙن ۾، تون پنهنجي پشم کي قابو ڪر.

مان مست ٿيان ميدان ڏسي، تون ماندو آن؟ منصوبن ۾،
مان جهوتن ۾ جولجهار چڱو، تون پنهنجي علم کي قابو ڪر.

بي خوف و خطر بيباڪ سدا، بي لوث محبت آ جن جي،
هي ميس ارجهڪندا، سونَ مٿان، تون پنهنجي ڪرم کي قابو ڪر.

مان راهِ وفا جو راهي هان، تون روهه وچائين راهن ۾،
هي پير نه جهليا پٿرن کان، تون پنهنجي قدم کي قابو ڪر.

سڀ خواب ڦريا، تعبير ڦري، تدبير ڦري، تقدير ڦري،
لرزش ۾ اچي ويا لوح و قلم، تون پنهنجي ڏرم کي قابو ڪر.

مون نفس لهوڙيو ليرن سان، تون 'نادر' آن خوراڪن جو،
هي پيٽ نه ڀربو ٻاهن سان، تون پنهنجي شڪم کي قابو ڪر.

● "نظير" ٽڪڙائي

●

پيو راز دل بي نقاب ٿي،
جڏهن تو سڏيو بي حجاب ٿي.

پنهنجي طالبن سان وري وري، تنهنجي ٻيرخي اي جناب ٿي.
هتي وصلِ شب جي اميد ٿي، پيو هجر روز بي آب ٿي.
مان سراپا غم ٿي ته آهيان، منهنجي هر خوشي جي خراب ٿي.
رکي داد داد جي دالهن آهي، تون الهن جو سوال و جواب ٿي.
ڪو ڪٿي رلو، ڪو ڪٿي پئو، تنهنجي جستجو ته عذاب ٿي.
آءُ نفرتن جي خزان سهي، تون پلي بهار گلاب ٿي.
جا نظر 'نظير' نياز ڪئي، سا گناهه ٿي يا ثواب ٿي.

● "سائل" آزاد

●

غبارِ ڪاروان مون سان آهي،
فريبِ دوستان مون سان آهي.

خزان جي دور ۾ آ تسلسل، چمن ۽ آشيان مون سان آهي.
فقط مان ئي اسيرِ غم نه آهيان، هجوم ميڪشان مون سان آهي.
تصور جي ڪرشمه سازين ۾، عجب رنگين جهان مون سان آهي.
گلن تي دسترس ناهي ته ڇا ٿيو، بهارِ گلستان مون سان آهي.
آڏامي پنهنجي پستيءَ کان نهاريو، تمرۂ ڪهڪشان مون سان آهي.
ميسر آهي ٿي 'آزاد' فطرت، سڪونِ قلب وجان مون سان آهي.

● "بيوس" بازيدپوري

●

اٺم محب تنهنجا هي ماڻا اکين تي،
اهي ناز نخرا نماڻا اکين تي.

عجب تنهنجي صورت، عجب تنهنجي سيرت،
عجب تنهنجي رفتار راڻا اکين تي.

جتي قرب واريون ڪيونسين ڪچهريون،
چمي سي رکيم، ٿاڪ ٿاڻا اکين تي.

آڏايو سون محلات تو لاءِ دل ۾،
اچي ويهه تون، رک وهاڻا اکين تي.

نه آ ذات تي، او سوچ شاعرا
تماچيءَ رکيا ڪيئن مهاڻا اکين تي.

ڪندا ڪرڙ تنهنجي وطن جا وڻن ٿا،
وطن جا رکان چو نه لاڻا اکين تي.

جنم سنڌ جيجل جي جهوليءَ ۾ جنهن جو،
سپاهيا سي سنڌي سياڻا اکين تي.

ڪري مست مخزون، عاشق هزارين،
ڪرين تو تون "بيوس" اياڻا اکين تي.

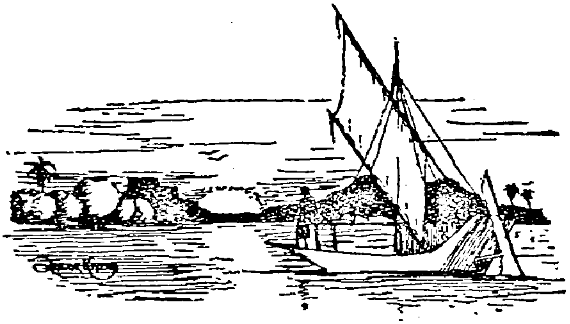

قطعا

● نقاش

(۱)

اسان دل کي ڏيئاريندا رهياسين،
عجيبن کي هُڪاريندا رهياسين؛
ملڻ جي آس ۾ هر هر وڇوڙو،
حياتي بس گذاريندا رهياسين.

(۲)

صراحي، جام، مينا، دستِ ساقي،
السهن ڇٽي جو چڪر ڪين ڪُٽندو؛
اوهان جي زلف جو زنجير قابو،
اسيرِ عشق هرگز ڪين ڇُٽندو.

(۳)

بهارڻ ۽ ٻهڻ جي ڳالهه ڪر ڪا،
وساري گردشِ ايام کي دوست!
صبحاڻي ڇا ٿئي تنهن کي ڇڏي ڏي،
ڪڏي ڇڏ هن خيالِ خام کي دوست!

(۴)

دليون درد آگاهه بنجي پون،
اکيون مشعلِ راهه بنجي پون؛
روان ٿي رڳن ۾ جي خونِ اياز،
گدا پڻ شهنشاهه بنجي پون.

(۵)

دل کي هر وقت رخِ يار جون ڳالهيون کهرجن،
سولهن جون، ماهه جي سينگار جون ڳالهيون کهرجن؛
زر، زمين جون نه کي واپار جون ڳالهيون کهرجن،
پريت وارن کي فقط پيار جون ڳالهيون کهرجن.

(٦)

ڳاوهاڻ ڪُلن جي هجي يا رت ڦُڙي جي،
ڳاڙهاڻ ته هر روپ ۾ انعام آ پيارا؛
پيلاڻ پنن جي هجي يا ڪنهن جي ڇپن جي،
پيلاڻ بجائي سندو پيغام آ پيارا.

● "نشتر" ناٿنشاهي

(۱)

سياڻن کئون ٿا سوپ کهرو ۽ چرين کئون ٿا سوچ کهرو،
مرشد کئون ٿا ڏن کهرو ۽ خادم کئون ٿا ڏاڻ کهرو؛
ڪيڏا سادا ماڻهو آهيو، ڪيڏا ٿا اڻجاڻ ٿيو،
گلاڻن کان چيڪار کهرو، ٿا خارن کان سرهاڻ کهرو.

(٢)

هر قدم تي ڪربلا، هر ڪربلا ۾ لک يزيد،
ڪربلا هڪڙي هجي، ماتم ڪجي، اي مومنو؛
ڪنهن هڪڙي، ڪاٿيون ٻي اٿها آهن رکيون،
هڪ حُسين ۽ لک يزيد آهن ميڙيل اي دوستو.

(٣)

فرحتون پل ماڻ تون فردوس جون،
جنتون توکي هجن زاهدا مباح؛
پاڻ جيئن جاوائين، دوزخ ٿيو نصيب،
پاڻ آن ۾ ٿا ڪيون سنجهه ۽ صباح.

(٤)

شل نه ڪو ٻي موج دريا ٿي پوي،
جو ته طوفان تي اچي ويندو عتاب؛
ڪشمڪش ئي همتن جي پرک آهي،
زندگي جو حُسن آهي انقلاب.

”هدايت“ بلوچ

(١)

مان آميدن جا رکان ٿو ڪُل مگر،
پيرُخيءَ مان تون آجاڙي ٿو وجهين؛
تون نٿو چاڻين مگر الله مُنهُن،
هر قدم مان دل لتاڙي ٿو وجهين!

(٢)

ڏنا جي داغ تو دل کي، انهيءَ جو حال پُڇ هيڪر،
چتوان چا، زندگي منهنجي وئي برباد، ڪافي آ؛
ٻکهارڻ لوهه جي لئه جئن ڪهن ٿا باهه جا شعلا،
اسان جي دل ٻکهارڻ لئه اوهان جي ياد ڪافي آ.

(٣)

مون کي ڪاهي ڪاشڪايت ڪنهن بہ هڪ محبوب کان،
زندگيءَ ۾ هر قدم تي تير سهنا ٿا پون؛
ڪنهن کي ڪنهن کي ليڪ پنهنجي آڻجي آغوش ۾،
بس اُنهن اُڃہ رات جو ئي خواب لهڻا ٿا پون.

(٤)

اسان جو حال پڇي ڏس ڀلي ستارن کان،
توهان جي ياد ۾ شب روز ڇا چوان گذريا؛
ستم تہ پنهنجي جڳهہ ليڪ ٻَوَ اِ ستم آهن،
اسان تي تنهنجا ڪرم ٻي ميٺا ڳران گذريا!

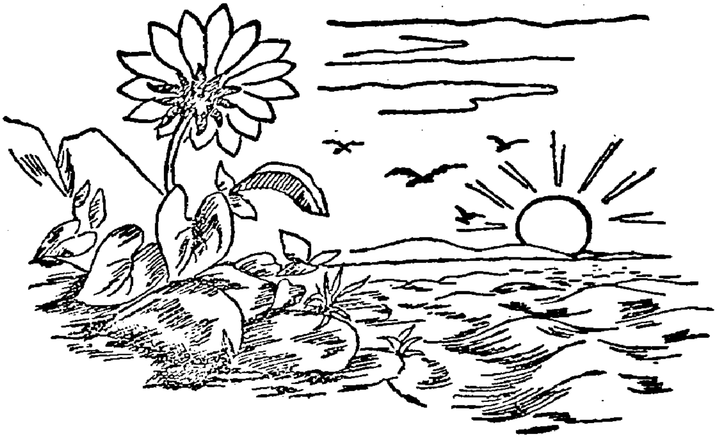

پرڏيهي شاعري

- ويتنامي شاعر ـــ ٿان هائي
- سنڌيڪار: رسول بخش پليجو

رات آءٌ سرحد ٽپي آيس!

[ويتنام جي دشمن آن ڪي ڪاٽي، ٻه اڌ ڪري ڇڏيو. ڏکڻ واري اڌ ۾ جدوجهد جاري آهي. ڏکڻ جا مالجهي مرد اڪيچ ۾ سرحد ٽپي وطن جي اترئين آزاد حصي ۾ وڃي فوجي تربيت وٺندا آهن. پويان سندن مائٽن ۽ ٻچن ٻارن کي دشمن عذاب ڏيندو آهي. سندن زالن کي مجبور ڪيو ويندو آهي ته هو ٻيا مڙس ڪن. اهي عورتون ٻنيان ڏکن ۾ سالن جا سال دشمن جا سور سهنديون آهن، گهر ۽ ٻنيون سنڀاليندڙيون آهن، جدوجهد ڪنديون آهن ۽ پنهنجن ورن جو اوسيئڙو ڪنديون آهن. هيءَ نظم هڪ اهڙي ئي سرويچ عورت جو آهي، جنهن جو مڙس اتر ويل آهي. ـ ر. ب. پ]

*   *   *

توسان آتر ۾ اچي ملڻ لاءِ،
رات آءٌ سرحد ٽپي آيس!
تو لاءِ سيڪندي سال ٽي ويا هئا،
ميهن واچ ڪندي، آڏامندي آيس.
سارين جي سهڻين سائين ٻنين مان ڊوڙندي،
آءٌ ليٺ تنهنجي شهر ۾ اچي پهتيس.
توکي شهر جي گهٽين ۾ ائي ڳوليم،
ته پري ڪان ڪو ماڻهو نظر چڙهيم،
ساڳيو جهڙو تون، جالي!

اڙي، سچي! تون ئي هئين، تون، تون،
ها جانب! تون ئي هئين،

مون وٽي ٻوڙ ڀاتي، ؟
وڙ ڪري چيو: ”جاني ٻيهر!
”آءٌ اڃي ويٺي آهيان!“

تون ايئي رهئين،
منهنجي صورت ڀري ڪان سچائي وٺين.
مون کي خبر آهي ته ستون هزارن زالن جي وچان ٻه
تون مون کي ڀريان ئي سچائي وٺين ها.
۽ تنهنجي ٻالهن جي هنج ۾ مون دانهن ڪري چيو،
”سچا سارا ٻنج سال گذري ويا.“
تو مون کي ڀاڪر ۾ ڀڪوڙي ورتو،
ڀاڻ کي ڪيتريون نه ڳالهيون ڪرڻيون هيون!

تو مون ڪان ٻنين جون خبرون ٻڇيون،
ڳوٺ راڄ جون ڳالهيون ٻڇيون؛
الا! آهي سال ڪهڙا نه ڏکيا گذريا هئا،
آءٌ توکي ٻنهنجا ڪهڙا سور ٻڌائي ڪهڙا ٻڌايان ها!

تان جو منهنجي ڳول ڳول ٻانهن،
جنهن تي تون مٿو رکي سمهندو هئين،
تنهن کي ڇهيو ۽ دانهن ڪري ٻڇيو؛
”تنهنجي ڳوشت ۾ هي زخم ڇا جو آهي؟“
”هي ڪنهرو ڳهاءُ توکي ڪنهن ڏنو؟“
مون وراڻيو:
”هي سڀ سال مون تنهنجو اوسيئڙو ڪيو،
”آءٌ دشمنن سان ملي ڪانه ويٺي آهيان،
”مون ٻئي مڙس ڪرڻ ڪان انڪار ڪري ڇڏيو،
”مون تو سان نينهن جي لاتي توڙڻ ڪان انڪار نه ڪيو،
”تنهنڪري دشمن منهنجي ٻنيان ٻئجي ويا،
”ايئن مون کي جهلي قيد ڪري، اِهي ڳهاءَ ڏنائون...“
منهنجي نڙيءَ ۾ جڻ ڪجهه اٽڪي پيو،
منهنجي ليڙن مان نار وهي آئي هليا،

مون پنهنجو منهن تنهنجي ڇاتيءَ ۾ لڪائي ڇڏيو،
تنهنجي ڇاتيءَ ۾ غصو ٽهڪڻ لڳو...

پوءِ الائي ڪهڙي پاسي کان ڪڪڙ ٻانگ ڏني،
آءٌ ڇرڪ ڀري جاڳي پيس؛
جيڪي خواب ۾ ڏٺم، سو وري ياد آيم،
۽ دل مان درد جي دانهن اڪري ويم.

منهنجا پرين! خبر اٿيئي،
وطن جي رت ٻڏل شهيد ٿيل ڏکڻ کان،
هر رات، منهنجي دل،
سرحد ٽپي توسان ملڻ ايندي آهي.

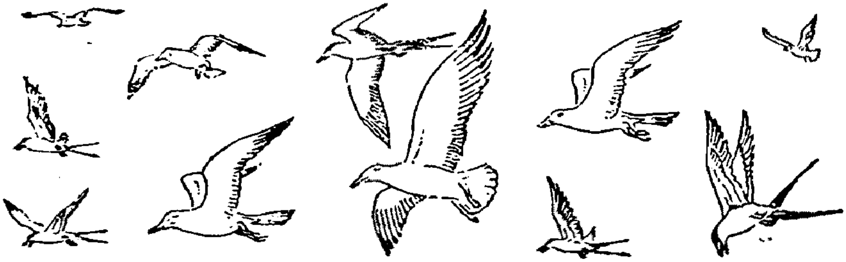

"ڪيترن ئي ماڻهن جي حياتي هن ڌرتيءَ جي هانوَ تي هڪ
ٻار ڪان وڌيڪ حيثيت نٿي رکي، ليڪن هڪڙو سٺو ڪتاب،
هڪ ڪامل شخصيت جي جگر جو آهو املهه خون آهي، جيڪو
ايندڙ نسلن لاءِ محفوظ ڪيو ويو آهي. ڇا، اسان ڪي اُن
جگري خون جي محفوظ سرمايي جو ڪو احساس آهي؟"

— ملٽن

۲

افسانا

”انساني تاريخ ۾، ڪافي زماني تائين، ماڻهو انساني تاريخ جي حقيقت کي، ان جي ارتقائي منصب آهر سمجهي نہ سگهيو آهي. انهيءَ حقيقت جا ٻہ وڏا بنيادي سبب هئا:

”پهريون سبب هيءُ هو تہ استحصال ۽ استبداد، ڦرلٽ ۽ فساد ڪرڻ واري هر طبقي، پنهنجن مفادن جي حاصل ڪرڻ ۽ انهن کي وڌائڻ ۽ محفوظ ڪرڻ لاءِ انساني تاريخ جي جدوجهد کي مروڙي سروڙي پيش ٿي ڪيو. ۽ ٻيو وڏو سبب هيءُ هو تہ ننڍي پيماني تي، پيداوار ٿيڻ سبب، ماڻهن جي عقل ۽ شعور، تجربي ۽ مشاهدي، ڄاڻ ۽ سڃاڻ ۾ ايتري وسعت پيدا ٿي نہ سگهي، جو هو پنهنجي اجتماعي جدوجهد جي نتيجن کان واقف ٿي تاريخ کي سمجهي سگهن. پر پوءِ جڏهن پيداواري ذريعن ۾ وسعت پيدا ٿي ۽ ملڪن ۾ وڏي پيماني تي صنعت کي زور وٺايو ويو، ۽ ڪارخانن جي سرمايہ دار مالڪن جي يڪطرفي ڦرلٽ ۽ نفعہ اندوزيءَ کي سمجهڻ لاءِ مزدورن جو جديد طبقو پيدا ٿيو، تڏهن ان وقت، تاريخ خود پنهنجي مادي ۽ منطقي نقطہءِ نظر سان بدلجي ويئي– انسان جو نقطہءِ نظر وسيع ٿيندو ويو ۽ هن سماجي ترقيءَ متعلق هڪ جامع، صاف ۽ سڌو تاريخي تصور قائم ڪري، تاريخ ۽ سماجي علمن کي سائنس جي درجي تي پهچايو. اڄ تاريخ کي سمجهڻ جو اهوئي هڪ سائنسي طريقو آهي.“

– مائوزي تنگ

• نگوين ترونگ ٽان (ويٽنامي ڪهاڻي)

سنڌيڪار: رسول بخش پليجو

”موڙط جنبن مبهٽو“

[جيئن انساني بدن جو مرڪز دل ۽ دماغ آهي، تيئن سموريءَ ڌرتيءَ ۽ سموريءَ انسانذات جا به ڪي مرڪز هوندا آهن. اهي وقت بوقت بدلبا رهندا آهن. سڄي دنيا مٿي ته اڄ سموري ڌرتيءَ ۽ سموري انسانيت جي دل ويٽنام آهي. ويٽنام اڄ روءِ زمين جي انساني ايڪيءَ، ڏاهپ، مڙسيءَ، قربانيءَ، سورهيائيءَ، سچائيءَ، سونهن ۽ پيار جو مرڪز آهي. ويٽنام انسانيت جي هزارن لکن سالن جي واڌاري جي اوچي ۾ اوچي منزل آهي. ويٽنام انسانذات جي سيني اڳين، پوين ۽ هاڻوڪن اعليٰ ڪٽن جو نچوڙ آهي.

جيڪڏهن اڄ سمورن اڳين، پوين ۽ هاڻوڪن نيڪن، ڏاهن، شاعرن، فيلسوفن، سهڻن عاشقن ۽ سورمن کان پڇي سگهجي ته ’توهان جنهن نيڪيءَ، ڏاهپ، شاعريءَ، فلسفي، سونهن، عشق يا سورهيائيءَ جا گهورا آهيو، تنهن جو ملڪ ڪهڙو؟‘ ته گهڻا يقيناً ويٽنام ڏانهن اشارو ڪري چوندا اهو!

ويٽنام سدا ملوڪ سولهن جو گهر آهي. ويٽنام پيار جو وطن آهي. ويٽنام سهڻين، سسئين، ماروين ۽ موملن جو ديس آهي. ۽ ويٽنامي سهڻيون ۽ سسئيون، مارويون ۽ موملون سڄيءَ دنيا جي اڳين، پوين هاڻوڪين سهڻين، ۽ سسئين، مارون ۽ موملن کان اور آهن. ويٽنام جو جهڙو حسن نرالو آهي تهڙو پيار.

هيءَ ڪهاڻي ويٽنامي سولهن، پيار ۽ سورهيائيءَ جي ڪهاڻي آهي. —ر. ب. پ]

* * *

هي ڳوٺ دشمن جي پاسي واري فوجي ٿاڻي جي توبن جي ماري اندر آهي. ڪين اها عادت پنجي ويئي آهي ته روز ٻه دفعا گولي بازي ڪندا آهن؛ يا ته فجر ۽ سج لٿي مهل يا ٻنپهرن ۽ سومهڻيءَ مهل يا وري آڌيءَ ۽ فجر جو ڪڪڙن جي ٻانگ مهل. گهڻا گولا اڪثر چشمي جي پاسي واريءَ ٽڪريءَ تي ڪِرندا آهن، جا سڄي خانوءَ ناڻي وڻ جي ڪهاڻي ٻيلي سان ڍڪي پيئي آهي. اهي جيڪي هزارين وڻ آهن، تن مان گهڻن تي گولن جا گهاوَ آهن. ڪي وڻ اڌ کان وڌيڪ اٿين اڇي ڪِريا آهن، جڻ ڪنهن طوفان جو شڪار ٿيا آهن. سندن وَڍن مان جام رس سنجري لڙندو آهي. اهو خوشبودار رس ٻهرپائين سج جي ترورن ۾ چمڪندو آهي. پوءِ ڪارانجي، سُسي، رت جي ڍبن وانگر ٿي پولدو آهي.

خالوءَ جي وڻ جهڙو جاندو ۽ وڏو وڻ ٻيو ڪو ورلي هوندو. اچا هڪڙو وڻ ڪرندو ته چار-پنج لوان وڻ ڦٽي پوندا ۽ سندن ساوا چهچ تير جهڙا نوڪدار مٿا، آسمان ڏانهن ڀڙڪو ڪائي اٿندا. ان وڻ کي سج جي روشنائيءَ جي ڏاڍي اُڃ آهي. لنڊڙا پوٽا ٽڪڙو ٽڪڙو سج جي روشنائيءَ طرف وڌندا آهن. اها روشنائي ٻيلي اندر ائين ڇڻندي آهي، ڄڻ ڪنهن ڇاڻيءَ مان ڇڻي آهي- ٻوٽي جا هيڏا سڙها ذرڙا روشنائيءَ جي تيرورن ۾ سهڻا نقش چٽي ٻيهندا آهن. جڏهن ڇاڻيءَ جيترا لنڊا وڻ ٽوڻن جي گولن سان واڍوڙجي ڪرندا آهن، تڏهن سندن گهاوَ ڇٽي ڪول سکهندا آهن. سنجهالئن سنڌڙو ۽ نبار وَس ٻيو ڳڙلدو آهي. هو پنجن-ڏهن ڏينهن ۾ مري ويندا آهن. پر جيڪي وڻ وڏي وڏا ٿي چڪا هوندا آهن ۽ سندن ٿلهيون ٽاريون ۽ ان ڪري ويندا آهن، تن کي گولا ماري اُسڪهندا آهن. سندن ڦٽ جلد ڇٽي ويندا آهن ۽ سندن جوان بدن چاق چڱو ڀلو ٿي ويندو آهي، تنهنڪري گذريل ٻن-ٽن سالن کان وٺي خالوءَ جي وڻن جو ڀلو ڳوٺ جي ماڻهن لاءِ سپِرَ ۽ ڇپر ٿيو پيو آهي.

ماڻهو انهيءَ ٽڪريءَ تي بيهي آسپاس نهاريندو ته چوطرف نظر جي آخري ڇيڙي تائين، هڪجهڙي ٻيان ٽڪريون نظر اينديون، جي سڀيئي خالوءَ جي ٻيلن سان ڍڪيون پيون آهن.

ٿون جڏهن کان آزاديءَ جي فوج ۾ شامل ٿيو هو، تڏهن کان وٺي ٽن سالن ۾ ڪيس پنهنجي ڳوٺ اچڻ جو ٻيو دفعو اهو ٿي وجهه مليو هو. چشمي وٽ ڪيس ننڍڙو هينگ مليو جنهن چيس ته "ادا! هل ته توکي ڳوٺ پهچايان." جنهن ڏينهن ٿون پرتي ٿيو هو تنهن ڏينهن هينگ ننڍڙو جيڏو ننڍو هو ۽ ٿوءَ کي چيلهه تائين به ڪرا ٿي آيو. هو ٿوڪرو ڪاهي تي رکيو وڏن جي ٻنيان ٻيلي منجهه، جيڪي چوڪڙيون هيون اتي ويندو هو. هاڻي ڪيس ڪاهي تي رائيفل هئي. هو ٻراڏو ڪس وٺي اٿي هليا. واٽ تي ڪس ٻنيءَ مان لنگهيو ٿي ۽ ٻٽر جي چاڙهين تان چڙهي ٻيلي مان مٽيو ٿي. مينهوڳيءَ ڪري ٻيلي ۾ جهنگ جون ڇڙون پيرن کي چهٽي ٿي ويون. جنهن ڳس تان هو آيا هئا، اهو ٿوءَ جو جاتل سڃاتل ڳس هو، پر اڄ سڃونهين بنان ان تان هلڻ وڏو جوکم جو ڪم هو. اهو ڳس سڄو ڪوڙڪين ۽ ڪڏن سان ڀريو پيو هو. واٽ تي ڪٿي مڙيل ٻانس جا وڻ هئا، جن کي جي چڏجي ها ته ڪس تان لامارو ڏيئي واٽ ويندڙ دشمن جون ٽنگون پيڇي رکن ها. ڪٿي ڀالن جون ڪوڙڪيون هيون ته ڪٿي زبردست ڪمانيون لڪل هيون، جن مان اوچتو ٻنا ٻنا ايڏا بيخبر دشمن تي وڃي ڪڙڪن ها.

خومان ڳوٺ جي ٻين ماڻهن وانگر ننڍڙو هينگ ڳالهائڻ ۾ ڏاڍي ڪفايت ڪندو هو. ڪيس هڪڙي ٽوپي پيٺي هئي، جيڪا ڪنهن آزاديءَ جي مجاهد ڏني هيس، هڪڙي اجائي ڍڳهي صدري پاتل هيس. هيٺ لنگ ٻڌو پيو هوس. ڪاهن تي رائيفل ٻٽي لڙڪيس. هو ڏسڻ ۾ سڄو پڇو سپاهي پئي لڳو. ڪنهن ڪنهن مهل، جڏهن ڪنهن اهڙي هنڌ آيا ٿي، جتي دشمن

لاءِ تمام زبردست ڪوڙڪيون هيون، تڏهن هن ٿوءِ کي اک ٿي ڀڪي. ڄڻ ته چيائين ”پئي ته ’ادا ڪيئن ٿيو پالئين!‘ سندس اکيون فخر وچان چمڪڻ ٿي لڳيون. ڪيس ڏسي ٿوءِ ته جواب ۾ مرڪي ڪنڌ ٿي لوڏيو.

هو هڪڙي بانس جي نلڪي وٽ اچي بيٺا. اهو نلڪو ٽڪريءَ جي هڪڙي ڏر مان لڪتل هو ۽ منجهائنس پاڻي ڪرڙات ڪري ٿي لڪتو. هينگ چيو ”هن پاڻيءَ ۾ ٻر پلي ڏو. ٻر پينجانهه لڙا! له ته ادي زيت تنقيد ڪندءِ!“ ٿوءِ ٽهڪ ڏاو ۽ پڇيائين ”ادي زيت ڳوٺ جي هيلٿ آفيسر آهي ڇا؟“ هينگ چيو ”نه، هوءَ ڳوٺ جي پارٽي ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽري پاٽي آهي. ۽ ها، سڄي ڳوٺ جي عوامي پوليس جي سياسي استاد به آهي.“ ٿوءِ سوچيو ”هون! ته ڇئبو اها ڳالهه آهي!“ هن ٽوپي لاهي صدريءَ جا بٽڻ کولي، جهڪي منهن ۽ مٿي تي پاڻيءَ جا ڇنڊا هنيا. پاڻي ڏاڍو ٿڌو هو. سندس بدن ۾ رت جو دورو تيز ٿي ويو ۽ ڪيس ڳلن ۾ سيسراٽ اڀرڻ لڳا.

هن دل ۾ چيو ’اڇا! تڏهن ڇئبو ته ساٿي زيت هاڻي ڳوٺ جي پارٽي ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽري ٿي ويئي آهي! هينئر ڏسڻ ۾ الائي ڪيئن لڳندي هوندي؟‘ زيت لاليءَ جي انڊي ڌيڻ هئي. لاليءَ جي موت جي پڻي ڏينهن جڏهن ٿو ڳوٺ ڇڏي آزاديءَ جي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ ٿي ويو، تڏهن ننڍڙي زيت سڄي رات پئي جاڳي ۽ ٿالهي جي پرسان ويٺي هٿ سيڪيائين. ڇو ته رات جو پارو پئي پيو ۽ زيت جي بدن تي پورو ڪپڙو به ڪونه هو. نجر جو هن آئي ٿوءِ لاءِ آڪريءَ ۾ چانور چڙيا هئا. هن ٽيهه ڪٽورا چانور چڙي ڳوٿريءَ ۾ وجهي ٿوءِ کي ڏنا هئا. پيئس جي موت تي پيا ته نهيو ٻر وڏڙو ميٽ به روئي روئي بيحال ٿي ويو هو. پر ننڍڙي زيت ڳوڙهو به ڪونه ڳاڙيو ۽ نڪي وات مان ڪو اکر ڪڇيو.

هينگ چيو ”ٿورو وک وڌاءِ! ٿڌو پاڻي تپ ڪري وجهندءِ. رات پئجي ويندي.“

ٿوءِ پنهنجا وار ڪولهه سڪايا، هن ٽوپي پاڻي ڇوڪري جي پٺ ورتي. پيلي جي چيڙي وٽ هڪڙو وڏو وڻ رستي تي ڪريو پيو هو، هو ان کي اورانگهي اڳتي وڌيا. پاسي ۾ انقلابي گوريلن جي ڪوٽيل ڪاهي هئي. جنهن ڏينهن ٿو ڳوٺ مان روانو ٿيو هو، تنهن ڏينهن اهو وڻ اڃا بيٺل هو. ٿو بيهي رهيو. لاليءَ سان ٿو پهريون دفعو انهيءَ وڻ وٽ گڏيو هو. خبر هروڀرو پهريون دفعو ته ڙ! هو ڳوڻائي هئا ۽ جڏهن ڪان سندن ماڻرون ڪين پڇيرڻ ۾ ٻن تي ڪٺي هلنديون هيون، تڏهن ڪان وڻي هڪيئي کي سڃاڻندا هئا. پر ٿو جيل ٽوڙي پڇي لڪرڻ ڪان پوءِ پهريون دفعو لاليءَ کي هت مليو هو. هوءَ ڏاڍي وڏي ٿي ويئي هئي. ان ڏينهن ٿوءِ جا هٿ سلامت هئا. جنهن سهل لاليءَ سندس هٿن کي جهليو هو ۽ رُلي هئي، تڏهن سندس ڳوڙها پالپڻ جي ساٿيءَ جا ڳوڙها ڪونه هئا. اهي ڳوڙها حجاب واري ڇوڪريءَ جا پيار ۽ قياس سان ٽمٽار ڳوڙها هئا. انهيءَ ملاقات کي ياد ڪري ٿوءِ جي

چاتيءَ ۾ ڏک جي سوٽ آيري. هن سور وچان پنهنجون اکيون انهن ڦاڙيون، جيئن ڪيترا ورهيه اڳ جڏهن دشمن ڪيس عذاب ڏنا هئا، تنهن مهل ڦاڙيون هئائين.

ننڍڙي هينگ کي ٿوءِ جي حياتيءَ جي انهيءَ واقعي جي ڪابه خبر ڪانه هئي. هن آن ڪريل وڻ تي چڙهي ہونئتي اوڏو هئي ٿوءِ کي سڏ ڪري چيو "ادا تڪڙو اچ! ڳوٺ ڪان هيترا ڏينهن ٻري رهيو آهين ته ننڍڙي چاڙهي ۽ چڙهي ڪوله سگهيو آهين!" ورن وڪڙن واري گس تي هرهنڌ اهڙيون ڪاهيون هيون، جن ۾ تڪا ايزا لڪائي رکيل هئا. جي ڪو اتفاق سان آن ڪڏ ۾ ڪري ها تنهن کي ايزا آرپار لنگهي وڃن ها. ٿوُ ماٺ ڪيو ٻئي هليو. سندس منهن جا وصف سخت ٿي ويا هئا. ٻري ڪان ڪيس مُرين ۽ آڪرين جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. هُن محسوس ڪيو ته ڳوٺ ڪان جيڪي ٽي سال ٻاهر رهيو آهيان، سي الهن آڪرين ۽ مورين جي آواز لاءِ ٽي واجهائيندو رهيو آهيان. سندس ڪَن ٻالپڻ ڪان انهيءَ آواز تي هريل هئا. اهي آواز- سندس ماءُ، لاليءَ، زيت ۽ ڳوٺ جي ٻين محنتي زالن جي آن چڙڻ جا آواز هئا، جي سندس ٻالپڻ جا ساٿي هئا. هُن سانتيڪي رهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سندس دل زور زور سان ٻئي ڌڙڪي. سندس پير هر هر وٽن جي ٽُڙن سان لڳيو، ٿاپڙجي ٿي پيا. هو هينگ کي وجي ٻهتو ۽ سٽ ڏيئي ڪانئس اڳتي لڪري ويو. ڇوڪري رڙ ڪري چيو "چوُطرف ڪوڙڪيون اٿيئي! اڳي واري ڳالهه ڪانهي! ترس! منهنجي پنيان ٿي!"

هو سج لٿي ڪان ٿورو اڳ ڳوٺ پهتا. هينگ رائيفل جو قنداق زمين تي آيو رکيو ۽ واڪو ڪري چيائين "هڪڙو مزمان آيو آهي!" هرڪنهن دروازي مان چار-پنج سيون لڪتيون جن جي منهن تي مولجهه هئي. پوءِ اکيون ڦاتي ويون ۽ خوشيءَ پريا واڪا ٻڌڻ ۾ آيا. "الا! ٿوُ اچي ويو! ٿوُ، تون سچ ٻچ اچي وئين؟" کي ڏاڪڻين کي ڇڏي ٻالس جي پيهن تان ٽپو ڏيئي هيٺ لهي آيا ڪراڙيون زالون آهستي آهستي هٿوراڙيون ڏينديون لکري آيون ۽ ٿوءِ ٽي ٻهار پري ڪاوڙ چندڻ لڳيون. "ننڍڙا بدمعاش! شيطان ڪٿي ويو هيئه جا جو ايڏا ڏينهن وڃي لاتا اٿئي؟ ياتيان ٿي ته منهنجي مرڻ کان اڳ اچڻ تي دل ٽي اٿي ٽيئه!" ٿوءِ دل ۾ سوچيو 'رب منهنجا پناهه! ڏاڏي لينگ اجا به جيئري آهي!' درن جي ٻيڪڙن مان اجا به سسيون لکتيون پيون هيون. ننڍڙيون ڇوڪريون، جن کي لڄ وچان ٻاهر نڪري ٿوءِ کي ڪيڪارڻ جي همت نٿي ٿي، سي پنهنجي منهن ڪيل ڪيل لڳايون ٻيٺيون هيون. جلد ٽي ڪيس وڏو ميڙ ورائي ويو. هن سيني کي سڃاتو. هن ٻُڇي ڏاڙهيءَ واري پوڙهي ٽانگ کي سڃاتو، جنهن جي وات ۾ هڪ ڊگهو پائيپ هو، جيڪو دشمن جي هڪڙي ماري ڪيرايل هيليڪاپٽر مان هٿ چڙهيو هوس. هو ادا ٻيريو هو جيڪو هاڻي عمر ۾ اچي چڙهيو هو، هوءَ ادي بلُوم هئي جنهن جي مٿي ۾ اڃا پنجي ويا هئا، هوءَ امان تروئي هئي جنهن جا سڀ ڏند ڪري چڪا هئا. ٻارن جو ولر اچي مڙيو، جن سيني جا منهن ڪوٺان

جي ڪارٽ سان ڀريا پيا هئا. هن دل ۾ سوچيو ’ٻوڙهو ميت الائي ڪيڏانهن ويو؟‘ ٿُو اچا پڇا ڪرڻ وارو هو ته هڪڙي ڳري هٿ سندس ڪلهي کي اچي ڇڪي جهليو. هن لئوٽو هڻي ڏٺو ته ٻوڙهو ميت بيٺو هو. هو اڳي جهڙوئي جانٺو هو. سندس لسي ڪاري ڏاڙهي اهائي ڇيلهه تائين هئي، سندس اکيون ساڳيون ئي چمڪيون ۽ سندس ڳل تي ساڳيو پراڻو نشان هو. سندس اگهاڙي ڇاتي اهڙي مضبوط ٿي ڏسڻ ۾ آئي، ڄڻ ڪنهن خانوءَ جي وڻ جو مضبوط ٿڙ هئي. هن ٿوءَ کي آهستي ڌيلهو ڏنو، ڪيس نهن ڪان چوٽيءَ تائين جاچي ڏٺائين، ٻوءَ اچي وڏن ٽهڪن ۾ ڇٽو. ”ها ها! ٿامي ڳن! آزاديءَ جي فوج جو انقلابي مجاهد! نيڪ!“ ٿُو سمجهي ويو ته ٻوڙهي جو مطلب ڇا آهي. هو ”ڏاڍو سٺو“ يا ”واهه واهه“ جا اکر ڪڏهن به ڪونه چوندو هو. هو جڏهن ڪهڙي ۾ ڪهڙو خوش ٿيندو هو تڏهن چوندو هو، ”نيڪ!“

ٻوڙهي ميت جو ڳالهايو ته سڀ ماڻ ٿي ويا، ڄڻ ته هن سڀني کي حڪم ڏئي ڏنو. سٺ سالن جو هو ته به زبردست گونجندڙ آواز هوس.

ٻوڙهي ميت پڇيو ”موڪل ڪيتري اٿئي؟“ ”بس هڪڙي رات!“ ”نيڪ! ڪمانڊر هڪڙي رات جي موڪل ڏيئي ته هڪڙي رات رهه. جي ٻن جي ڏيئي ته ٻه راتيون رهه، حڪم حڪم آهي. سالجهيءَ مون وٽ رهه!“ ڪنهن به حجت ڪانه ڪئي. هو وري چوڻ لڳو، ”هاڻ سڀ گهر وڃوا سج لهي ويو آهي. رات جي ٽوڻ جو وقت ٿي ويو آهي. اوهين پار سڀ وڃي سڀنهن ڏوئي ڪارٽ لاهيو، هينئر جهڙا لانڪي پيا لڳوا جيڪي سڀنهن نه ڏوئڻ ٿن کي سندن سنگتي نيڪ ڪن. ٿڙا! ٿون وڃي پير ڏوئي اچ. خبر اٿئي ته چشمو ڪٿي آهي؟ خبر اٿئي ته چڱو. نيڪ! اِهي هجيئي ها ته اَڄ جهنگ ڏانهن ڀوڙائي ڪيڏئين ها.“ پر ڪانئس رهيو نه ٿيو ۽ ٿوءَ ڪان سندس ڌيلهو ۽ رائيفل وٺي ڪيس ساڻ ڪري هو ڳوٺ جي سُهڙ وٽ جيڪو چشمو هو اتي ويو. پارن جا وَلر سندن ٻويان پيا. ڪن چوڪرين بانس جي الڪي سان بانس جون ٽهيل سانداريون ٺهي پريون. ٿوءَ سندن مهالدا ته سڃاتا پر ٽالا ياد ڪونه هئس. هٿن پاسيرو ٿي ٿوءَ کي جاءِ ڏني. هن وري به پنهنجو سُنهن ڌوتو ۽ ٻوءَ پنهنجي قميص لاهي پنهنجي مٿي، پُٺ ۽ ڇاتيءَ تي ٿڌو پاڻي وڌو. ائين ڪندي ڪيس اڳوڻن ڏينهن جون يادگيريون آيون، جڏهن هو ساڳيءَ جاءِ تي هڪڙي ٿرا ڪڙي پٿر تي ويهي وهنجندو هو. پٿر جي هڪڙي ڪُنڊ ڳلل هوندي هئي. ٻوڙهو ميت ان تي پنهنجو چاقو سيريندو هو.

ٻوڙهي ميت ساڻ ڪري ٿوءَ جا پنا پئي ڏنا. پنا سڃا ڳاڙهن لشانن سان ڀريل هئا. ٻوڙهي جي اکين مان لُڙڪن جي لار وهي اٿي هلي. هن ان کي ٿڪڙ ۾ آگهي ڇڏيو. ٿوءَ ڪجهه ڪونه ڏٺو، پر پيار ڏسي وائڙا ٿي ويا. گهرن جي ڇتين تان دواهين جا ڪارا ڪلابي ڏاڳا اڀرڻ لڳا.

ساليءَ ۾ ٻنان لوڻ جي پاڃيءَ جو ٻوڙ ۽ سڃي هئي. سڃي خاص مهمان لاءِ رڌي هئي. ٿُو پنهنجي ساليءَ جي ٻهڙي ڪولي ۽ ٻوڙهي ميت اِکي لوڻ جو هڪڙو چمچو ڏنائين. ٻوڙهي

چيو، "زيت جڏهن ضلعي جي انقلابي مجاهدن جي ڪانفرنس تان موٽي، تڏهن مون کي لوڻ جي اڌ چل آڻي ڏئي هئائين. اها مون وٽ اڃا رکي آهي. اهو لوڻ ڪيس ڪانفرنس ۾ العام طور مليو هو. هن ٻيو سڀ لوڻ سيني ۾ ورهائي ڇڏيو. باقي مون واري اڌ چل بيمارن لاءِ رکي ڇڏي اٿئون." (ويٽنام جي ڪيترن جابلو علائقن ۾ دشمن جي گهيري سبب لوڻ اڻلڀ آهي.)

ٿُوءِ جيڪو لوڻ ڏنو سو ٻوڙهي ميٽ ٻوڙ ۾ ڪولڻ وڌو. هن اهو ويٺان ۾ ورهايو. سيڪنهن کي ٻه ٽي ٻه ٽي ڪڻا مليا. سڀ ڪنهن ڪڻو ڪڻو ڪري لوڻ وات ۾ وڌو. جڏهن اهو ڳري ويو، تڏهن آهستي آهستي ان مان چسڪا وٺڻ لڳا. ڀَت ۾ ٻاچو وڻ جون ٿڙيون رڌل هيون. ٻوڙهي ميٽ پنهنجي پٽ جو پيالو مٿي ڪري چيو، "اسان وٽ آن جي کوٽ ڪالهي اسان وٽ ٻئي فصل تائين ڪافي آن" آهي. ٻر هر گهر کي ٽن سالن جي کرچ جيترو ان" بچائي رکڻو آهي. تون ته انقلابي فوج سان آهين. تنهنجي ڪمانڊر ته توکي ٻڌايو هوندو ته ٻاڻ کي امريڪين سان ڊگهي لڙائي لڙڻي پوندي."

تنهن کان پوءِ هن چڻ ته مٿاڇري لهوني ۾ پڇيو. "تنهنجون آڳريون اهڙيون ٿي ٻَلن کان سواءِ آهن ڇا؟ سندن ٻَل وري ٽٽا موري سگهن، هان؟" هن ڪاوڙ مان پيالو ڪٽي هيٺ رکيو ۽ چيائين، "ٻر اها ته سچي ڳوٺ جي ماڻهن کي خبر آهي ته آڳر جون رڳون ٻه پٽيون سلامت هولديون ته به رائفل جو گهوڙو هلائي سگهجي ٿو. وڏي چشمي جي ٻرسان خالوءِ جي وڻن جي ٻيان مان لنگهيو هئين ڇا؟ اهي وچن زور وٺندا. پنهنجي خالوءِ جي وڻ کان زور واري ڪا شئي ڪانهي. هڪڙو ڪيري ٿو ته ٻيا ڏهه موريو پون. الهن حرامزادن کي موڪل آهي ته ٻلي سچو ٻيلو ته ناس ڪري ڏيکارين! پٽ ڀڄ ڪري ڪاڻا! ٻاڻ استرا ٿور جا ماڻهو عاليشان چالور آپائيندا آهيون. الهن جهڙو چانور سچي ويٽنام ۾ ٻيو ڪونه ڏسندين."

مالي ڪائي لاٿائون ته ڳوٺ جي گڏيل اوطاق کان سنڪ جا ٽي نڪاءَ ٿيا. ڳوٺ جا ماڻهو ٻوڙهي ميٽ جي دهر ۾ گڏ ٿيڻ لڳا. ڇوڪرين گهر ۾ گهڙڻ کان اڳ ۾ پنهنجون آماڙيون وسائي ڇڏيون. ٻر ڪي ٻوڙهيون ٻريل آماڙين سان ٿي گهر ۾ گهڙي آيون نه ٿُوءِ کي چڱيءَ طرح ڏسون. ٻوءِ آماڙيون ڪٽي چُلهه ۾ وڌائون ۽ سندن ڇپيون ٻڙڪي اٿيون. ٻوڙها اڃا ٻرپان ٿي هئا ته رڙ ڪري پڇيائون "ٿُو آهي ڇا؟ ميٽ! مالي ڪارائي اٿيس؟" هڪڙيءَ ٻوڙهيءَ چيو، "مرد ماڻهو ٻاسي ٿي زيت کي جاءِ ڏيو! ڏينڙي هت اچي ويهه!"

ٿوءِ مٿي نهاريو. زيت سندس اڳيان ويٺي هئي. سندس ٽنڪون هڪڙي ٻاسي وريل هيون ۽ ڪڙيءَ تائين چولي ۾ ڍڪيل هيون. لوجوان ٿُوءِ کي چڻ ڏڪڻي وٺي ويئي. سندس اڳيان جهڙي لائي هئي. زيت اهڙي ته هوبهو پنهنجي ڀيڻ تي ويئي هئي، جو ٿُوءِ کي پنهنجي اکين تي ويساهه ٿي نٿي آيو. سندس نڪ جو ٻوچڙ، جو اڳي ٻاڀڻ ۾ ٿورو گول

هو سو سڌو ۽ سنهو ٿي ويو هوس. سنڌس ڪارڻ پرڻ هيٺان اکيون موڪريون، ڪاڻيل، ٻاڦ ۽ ساٿيڪيون هيون. چار-پنج ڀار زيت جي پرسان جاءِ وٺڻ لاءِ پاڻ ۾ اٽڪيا پيا هئا، تيستائين زيت ٿُوءِ کي اٿي جاچيو. تنهن ڪان پوءِ هن ڪجهه رُکي آواز ۾ ٿُوءِ ڪان پڇيو، ”تو وٽ ڪاغذ آهي؟“ ٿُوءِ ڳالهه نه سمجهي ۽ چيائين ”ڪهڙو ڪاغذ؟“

”تنهنجي موڪل جو ڪاغذ. تون باقاعدي ڪاغذ ڪان سواءِ ڳوٺ گهمڻ نٿو اچي سگهين، نه ته ڳوٺ جي ڪاميٽي توکي گرفتار ڪندي!“ ٿُو اچي ڪل ۾ ڇٽڪيو. پهريائين ته دل ۾ چيائين ته چوانس ته ’مون وٽ ڪاغذ پاغذ ڪونهي. ڳوٺ جي سڪ لڳيم سو پنهنجو دستو ڇڏي پنهنجو اباڻو ڳوٺ گهمڻ آيو آهيان!‘ پر زيت جي ڪَرڙي نظر ۽ چوطرف انتظار ڀري ماٺ کي ڏسي، هن پنهنجو خيال بدلايو ۽ کيسي مان ڪاغذ ڪڍي زيت کي ڏنو. ”حاضر، ڪامريڊ سياسي استاد! اجهو هي منهنجو ڪاغذ!“ ڇوڪريءَ ٿُوءِ ڪان ڪاغذ وٺي ٽانڊي جي سوجهري اڳيان ڪيو. درجن کن ماڻهو مٿا جهڪيا. ٻار ڪاغذ ۾ لکيل اکرن جي هيجي ڪرڻ لڳا. زيت پڙهڻ ۾ ڪجهه وقت لڳايو. ٻه-ٽي دفعا وري وري پڙهيائين. پوڙهي ميت پڇيو ”ٺيڪ؟ باقاعدي موڪل اٿس نه؟“ زيت ڪاغذ موٽائي ٿُوءِ کي ڏنو. تنهن ڪان پوءِ مس مرڪي چيائين ”سڀ ٺيڪ، تنهنجي ڪمانڊر جي صحيح آهي. تون فقط هڪڙي رات ترسندين.“ تنهن ڪان پوءِ چيائين ”بلڪل ٺيڪ آهي. ڳوٺ جا ماڻهو رڳو اهو ڏسي وٺن ته هاڻ ڪيئن ٿو لڳين. اسين تنهنجي باري ۾ الاهي ساريون ڳالهيون پيا ڪندا آهيون.“

ڪَمرو ڳالهائڻ ۽ کِلڻ سان پئي گونجيو. ماڻهن ٽيڪا ٽپڻي پئي ڪئي. ”ڪاغذ تي ڪمانڊر جي صحيح آهي.“ ”سڀ صحيح آهي.“ ”فقط هڪڙي رات، ايترو ٿورو وقت“... سڄي گوڙ گهمسان جي مٿان پوڙهي ميت جو آواز گونجيو ”ها ها! ٺيڪ!“

پوڙهو ٻارن کي آهستي پاسيرو ڪري چُلهه جي پاسي ۾ ٿُوءِ جي پرسان اچي ويٺو. هن پنهنجي پائيپ کي چُلهه ۾ چنڊيو. بانس جي هڪڙي تيلي ڪڍي پائيپ صفا ڪيائين، پوءِ چوڌاري گهر ۾ ويٺل ماڻهن کي ڏٺائين. هنن ڄڻ انتظار پئي ڪيو ته هو ڪڏهن ٿو ڳالهائي. ٻاهر هلڪي بوند پئي پئي ۽ هلڪي هوا پئي لڳي. پوڙهي جو آواز جهيڻو هو. ”ڳوٺ جي سڀني وڏن کي هن قصي جي خبر آهي. ننڍن مان ڪن کي آهي ڪن کي ناهي. ٻارن کي ڪا خبر ڪانهي“ ائين چئي پوڙهي بس ڪئي ۽ ٻارن کي گهوري نهاريائين. ٻار پنهنجو وات بند ڪري ۽ اکيون ڦاڙيو ويٺا هئا. هن پنهنجي ڳالهه وري شروع ڪئي.

”ٿوَ، توهان جو ڀاءُ ٿوَ، اجهو هينئر موٽي آيو آهي“ هن ائين چئي پنهنجو مضبوط هٿ اوجوان ٿوءِ جي ڪلهي تي رکيو. پوءِ چيائين ”مون گهڻا ڀيرا اوهان سان هن جي ڳالهه ڪئي آهي. هي آزاديءَ جي فوج ۾ شامل ٿيو آهي. هاڻ ڳوٺ گهمڻ آيو آهي. کيس هڪڙي رات جي موڪل آهي. سندس موڪل جي ڪاغذ تي ڪمانڊر جي صحيح آهي. پارٽيءَ جي سيڪريٽريءَ اها صحيح تپاسي آهي. اجهو هي آٿوَ ٿوَ. هو پنهنجي استرا قوم جو ماڻهو

آهي. هو اچا ٻار هو ته سندس مائٽ مري ويا. ٻنهنجي ڳوٺ جي ماڻهن کيس نپائي وڏو ڪيو. هن جي حياتي سخت هئي، پر سندس دل چشمي جي پاڻيءَ وانگر صاف هئي. هو ڳوٺ گهمڻ آيو آهي، انهيءَ خوشيءَ ۾ اڄ رات توهان کي سندس سچو تصوڙو ٻڌايان. توهان استرا توم جا ماڻهو جيڪي ٻنهنجي جبلن ۽ چشمن سان پيار ڪريو ٿا ۽ جن وٽ ٻڌڻ لاءِ ڪن آهن سي منهنجي ڳالهه ٻڌن ۽ ڪوشش ڪري اها ياد رکن. جڏهن آءٌ مري وڃان، تڏهن ٻنهنجن پٽن ۽ پوٽن کي ٻڌائجو..."

سڀ ماٺ ۾ رهيا. ان وقت رڳو پانس جي ٻلڪي سان وهندڙ پاڻيءَ جو ڏوراهون ڪڙڪو ٻڌڻ ۾ ٿي آيو، جنهن سان وڻن جي پنن تي مينهن جي ڦڙن جي ڪرڻ جو ڌيل آواز مليل هو. ٿڌ به ماٺ ۾ رهيو. هن پوڙهي ميت ڏانهن نهاريو. ٽمڪندڙ باهه جو سوجهرو پوڙهي جي جالي بدن تي راند ڪري رهيو هو ۽ ٿوءَ کي پراڻن داستانن جا آهي سورما ياد اچي ويا، جن جا قصا هو ننڍپڻ ۾ راتين جون راتيون جاڳي ٻڌندو هو. هن زيت ڏانهن نهاريو. هو ايڏي ڏکهي ٿي ويٺي هئي جيڏي ڏکهي لالي ان ڏينهن هئي، جنهن ڏينهن هوءَ کيس پيلي جي مٿڙ وٽ پيئل وڻ جي هيٺان گڏي هئي. اهو وڻ هاڻي رستي تي ڪِري پيو هو ۽ گوريلن ان جي چوڌاري ڪاهين جون ڪوڙڪيون وچائي ڇڏيون هيون. زيت ماٺڪين ڪلپل ۽ سوچيندڙ اکين سان ڳالهه ٿي ٻڌي.

پوڙهو ميت چوڻ لڳو "پوڙهن اها ڳالهه ڪاله وساري آهي. ملن وساري ڇڏي آهي. جيڙن کي ڪپي ته اها ياد رکن. انهن ڏينهن امريڪا ۽ سندس چاڙتن جا سپاهي پيلي ۾ سوئرن وانگر رُومڙ ڏيندا گهمندا هئا. سندن سنگينون رت سان پريل هيون ۽ سندن توپون رت جهڙيون ڳاڙهيون هيون. ٿوَ اچا ننڍڙو ٻار هو. منهنجي چيلهه تائين مس ٿي آيو، هو نوريڙي جهڙو تيز هوندو هو........"

ها پوڙهن ڳالهه ڪاله وساري هئي، نڪا وري جوانن ئي وساري هئي. ٿوءَ پاڻ به ڪاله وساري هئي. هن ٻنهنجي تصور ۾ هڪڙو ننڍڙو ٻار ڏٺو جو هڪڙو ننڍڙو نوڪرو کڻيو ٿي ويو، جيڪو سندس ماءُ ڇڏي ويئي هئي. نوڪري ۾ ٻاجي پيل هئي. ٻاجيءَ جي هيٺان به چلون چانورن جون پيل هيون. ننڍڙو ٻار پيلي سان ورو ڪڙ کائيندو، ڦڙنائيءَ سان هڪڙي ڇپ کان ٻيو ٻيءَ ڇپ تي ٿي چڙهيو. هو انقلابي قومي ڪارڪن لاءِ ماني کڻيو ٿي ويو. هڪڙي ڪانئس به ننڍڙي ڇوڪري سندس پٺيان ڊوڙندي ٿي ويئي. هن هڪڙي هٿ ۾ ٻنهنجو چولو ڇيڪي مٿي جهليو هو، ڇاڪاڻ جو اهو کيس وڏو هو. هوءَ پکي وانگر هڪڙي ڇپ کان ٻيڪڙي ڏيئي ٻيءَ ڇپ تي چڙهي ٿي ۽ واڪا ڪري ٿي چيائين "ٿوا بيهه ته آءٌ اچان" سندس ساٿيءَ اوٺو هئي ڏانهس گهُور ڪري ٿي نهاريو ۽ کيس دڙڪو ڏيئي چيو ٿي "لالي! وات بند نٿي ڪرين! هاڻ گجهو ڪم پيا ڪريون ۽ تون ڍڳن وانگر پئي رڙين!" لاليءَ ٿهڪ ڏيڻ چاهيو ٿي، پر دڙڪي جي ڊپ کان ماٺ ڪري رهي.

ها سنڌس حافظي ۾ ڳالهيون اڃا جيئريون هيون، هر شئي، هر ماڻهو ياد هوس. ٽَڙو، لالي، پوڙهو ميٺ، انقلابي قومي ڪارڪن ... ڇڻ ته اها ڳالهه اڃهو ڪالهه ٿي گذري هئي.

انقلابي قومي ڪارڪن جو ٽالو ڪويت هو. جڏهن کان امريڪي ۽ سنڌس چاڙتا سپاهي ملڪ جي هن پٽَ تي آيا هئا، تڏهن کان هو ڏينهن رات ٻيلن ۾ جهوتون پيا ڏيندا هئا. سنڌن لٽوس لٽوس ڪندڙ جاسوس ڪتن جي ڀونڪ ۽ سنڌن بندوقن جي لڪائڻ جا پڙاڏا ٻري کان ٻڌڻ ۾ پيا ايندا هئا. ٻر خومان ڳوٺ جي ماڻهن کي هڪڙي ڳالهه تي ناز هو. پنجن سالن ۾ سنڌن پاسي ٻيلي ۾ هڪڙو به انقلابي قومي ڪارڪن دشمن هٿان نه جهليو هو نه شهيد ٿيو هو. ٻهرپاڻين ٻهرپاڻين انقلابي قومي ڪارڪن جي ماني نوجوان پهچائيندا هئا ۽ اهي ئي سنڌن پارن دشمن جي نظرداري ڪندا هئا. تنهن کان پوءِ امريڪين ۽ سنڌس چاڙتن جي جاسوسن کي پتو پئجي ويو ۽ هنن نوجوانن تي وار ڪيو. نوجوان خوت کي ڳوٺ جي مُنهن وٽ ڪجيءَ جي وڻ ۾ لٽڪائي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو. امريڪين ۽ سنڌن چاڙتن ڳوٺ جي ماڻهن کي چتاءُ ڏنو، ”جيڪو به هنن انقلابين کي ماني کارائيندو، تنهن جو اهوئي حشر ٿيندو!“

تنهن کان پوءِ هنن جوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کي ٻيلي ۾ وڃڻ کان منع ڪري ڇڏي. انقلابي قومي ڪارڪن لاءِ ماني پوڙها ۽ پوڙهيون کڻي وڃڻ لڳا. امريڪين ۽ سنڌن چاڙتن کي وري خبر پئجي وئي. هنن پوڙهي مائي لان کي پڪڙي ورتو ۽ سنڌس سيسي ڪَٽري هن کي وارن مان جهلي بندوق جي ناليءَ سان ٻڌي لٽڪائي ڇڏيائونس.

پوڙهن ۽ پوڙهين جي جاءِ ٻارن ورتي. ٻارن ۾ سڀني کان وڏيڪ هوشيار ٽَڙو ۽ لالي هوندا هئا. جڏهن ٽَڙو ٻيلي ۾ ڇوڪرين ۾ ڪم ڪندو هو، تڏهن لالي انقلابي قومي ڪارڪن ڏانهن ماني کڻي ويندي هئي. جڏهن لاليءَ کي پنهنجي ننڍڙي ڀيڻ زيت کي سنڀالڻو پوندو هو تڏهن وري ٽَڙو ويندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ٻئي گڏجي ويندا هئا. ڪڏهن ته رات به اتي ٽِڪي پوندا هئا. انقلابي قومي ڪارڪن کي جهنگ ۾ اڪيلو ڪيئن ڇڏيو؟ جي دشمن پيرو کڻي اچي مٿان پوَيس ته هن گجگاهه ٻيلي ۾ هو پڇڻ جو ڪس ڪٿان لهندو؟ هڪڙي پيري انقلابي قومي ڪارڪن ڪويت کانئن پڇيو ”ڇا اوهان کي امريڪين ۽ سنڌن چاڙتن جو ڊپ نٿو ٿئي؟ متان هو توهان کي به نوجوان خوت ۽ پوڙهي مائي نان وانگر قتل نه ڪري ڇڏين؟“ ٽَڙو ان مهل مُرڪي ڪويت جي پرسان ڪِرولڊڙو ٿيو ليٽيو پيو هو. هو اها ڳالهه ٻڌي ٽپ ڏيئي اُٿي بيٺو ۽ مضبوط آواز ۾ چيائين ”پوڙهو ميٺ ٿو چوي ته انقلابي قومي ڪارڪن پنهنجي قوم جو جنگي محاذ آهن. جيستائين پاڻ وٽ انقلابي قومي ڪارڪن آهي، تيستائين پنهنجو قومي جنگي محاذ پاڻ وٽ آهي ۽ جيستائين اهو محاذ سلامت آهي تيستائين پنهنجا جبل ۽ پنهنجا چشما پنهنجا ئي رهندا.“ جهنگ ۾ ڪويت، ٽَڙو ۽ لاليءَ کي الف، ب به سيکاريندو هو. هن بانس جون ٻه ٽي شاخون وڍيون ۽ انهن کي چيري ۽ گڏي

ٻارهن آڱر ويڪرو ڪيائين. انهن جي مٿان ٻهراڻين ڪولن جي ڪارڪ هڻائين ٻوء ڪوئلر ٻو هٿ هڻيائين. ٻوء ٽڙ تي ڏينهن بند ڪري نڪولن جبل تان اچن پٿرن جو ٽوڪرو ڀري آيو. انهن پٿرن سان چاڪ جو ڪم ورتائون. لالي ٽوء کان پڙهائيءَ ۾ سٺي هئي. هوء ٽن مهينن ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ سکي ويئي. ڇهن مهينن کان پوء ڏاڪڻ تائين ونڊ ضرب، ڪٽ ۽ جوڙ سکي ويئي. ٽڙ ڪجهه سوکو هو. پيو ته وري جهٽ چڙي پوندو هو. هڪڙي ڏينهن لالي ڪلاس امتحان ۾ زور تي ويئي، تنهن تان ڪاوڙجي ٽڙ پنهنجي پاٽس جي سليٽ پڇي چشمي ڏانهن هليو ويو. سڄو ڏينهن پريو ڦوڪيو چشمي جي ڪناري تي ويٺو هو. هن ڪويت سان ڳالهائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ لاليءَ کي چيئين ته ”مون سان ڪچندينءَ ته اٿ ماريندوسئين!“ ٻوء لالي وڃي سندس پاسي ۾ ويٺي ۽ نرميءَ سان کيس چيائين ”تون جيترو وقت اتي ويٺو هوندين آءٌ اوترو وقت اتي ويٺي هونديس. ٽڙا هل ته موٽي هلون. مون تولاءِ ننڍي سليٽ ٺاهي آهي.“ پوء ٽوء مٿ ڏيئي هڪڙو پٿر ڪڍي پنهنجي اراڙ ۾ هنيو. اراڙ سان رت ٽپڪيون ڪري وهڻ لڳو. ڪويت کي سندس ملم پٽي ڪرڻي پئي.

ان رات ڪويت ٽوء جي پاسي ۾ ليٽي پڙهڻ پڙهڻ ڪري ٽوء جي ڪن ۾ چيو، ”جي دشمن مون کي ماري ڇڏيو ته پوء توکي منهنجيءَ جاء پرڻي پوندي. پر جي توکي لکڻ پڙهڻ نه ايندو ته تون انقلابي قومي ڪارڪن جو ڪم ڪري ڪونه سگهندين.“

ٽوء الهن ٻهانو ڪيو ڄڻ اکيون ننڊ ۾ سٽو پيو هو. پر سندس اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي آيون. جڏهن صبح ٿيو تڏهن هن لاليءَ کي سڏ ڪري ان اوٽ ۾ وهاريو جتي هواڪي ويٺا هوندا هئا. چيئين ”لالي! ٻڌاء اهو اکر ڪهڙو آهي جيڪو گول گول آهي ۽ ڪنڊو به اٿس ۽ پيو جيڪو انجي پاسي ۾ اکر آهي جنهن جو پيٽ وڏو آهي.“ لاليءَ ڏاڍي ڪوشش ڪري پنهنجي کل روڪي، پڪو ڪري چيائينس ”ٽڙا تنهنجي يادگيري ڏاڍي تيز آهي. ٿلهي پيٽ واري اکر جو نالو آهي B.“

ٽڙ چيو اڙي ها. مون کي ته وسري ويو!“

اکرن ياد ڪرڻ ۾ ٽوء افلاطون ڪونه هو، پر ٻيلي جي واٽن جي ڄاڻ ۾ سندس ڪو مٽ ڪونه هو. هو ڪويت جو سڄي ضلعي سان لاڳاپو رکندڙ عيوضي هو. هو عام پيچرن تان ڪڏهن ڪونه هلندو هو. جڏهن دشمن سمورن کسن کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو، تڏهن هو وڻ جي چوٽيءَ تي چڙهي آسپاس جو سماءُ وٺندو هو ۽ پوء ٻيلي مان اهڙي هوشياريءَ سان لنگهي ويندو هو، جو ڪٿي به ڪونه پلبو هو. جڏهن بہ کيس ڪا ندي يا ندي پار ڪرڻي هوندي هئي، تڏهن هو اهڙو هنڌ ڳوليندو هو، جتي وهڪرو تيز ۽ چٽو هجي. پوء اتان مڇيءَ وانگر تري ٻئي پاسي ويندو هو. هو چوندو هو ”امريڪي ۽ سندن ڇاڙتا گهٽ اتي ڄهليندا، جتي پاڻي مانو هوندو. جتي پاڻي تيز ۽ خوفناڪ هوندو اتي ڪونه ايندا.“

۽ هڪڙي ڀيري جڏهن هو ڪويت جو وڻ جي ٻن ۾ وڙهيل خط پنهنجي وات ۾ وجهي درياهه ٽپي، ٻراڙ تي ويو تڏهن مٿس رائفلون آيون ٿي ويون. کيس خط ڳڙڪائڻ جو وقت به مس مليو، ٽن ڏينهن کان پوءِ خومان جي ڳوٺ وارن ڏٺو ته ٽڙ موٽي آيو. سندس هٿ پٺيان ٻڌل هئا. هو دشمن جي سپاهين جي پهري هيٺ هو. هنن دڙڪو ڏيندي چيس ”امان کي ٻڌائي ته ڳوٺ جي ماڻهن ۾ ڪهڙا ڪهڙا انقلابي آهن نه ته مري ويندين!“ چوڌاري ڳوٺ جا ماڻهو بيٺا هئا. پوڙهو ميٺ ٽڙوءَ جي ڀرسي ۾ بيٺو هو. پوڙهي کيس پنهنجي استرا قبيلي جي ٻوليءَ ۾ چيو، ”خومان قوم جي ماڻهن کي مٿان لڳائين!“ ٽڙوءَ رڳو ڏانهنس هڪ نظر اڇلي ۽ پوڙهي چيو ”ٺيڪ!“

ٽڙوءَ جا ٻئا سچا چاقن جي وڏن سان چليا پيا هئا. سپاهين رڙ ڪري چيو ”امان کي انقلابي ڏيکار!“ ٽڙوءَ چيو ”منهنجا هٿ کوليو ته ڏيکاريانوَ، ٻڌل ڪيئن ڏيکاري سگهندس؟“ هنن سندس هٿ کوليا. هن پنهنجي ڇاتيءَ تي هٿ رکي چيو ”هڪڙو انقلابي هي آهي!“ هڪڙي ئي ڇهڪ سندس ٻن کي چيري وئو. ڇهڪ مان رت وهي هليو، جو ڪجهه وقت کان پوءِ ڦري ڪارو ڳاڙهو ٿي پيو، جڻ خالوءَ جي وڻ جو رس هو.

جنهن مهل سپاهي کيس وٺي ويا ٿي، تنهن مهل لاليءَ ڪٺي کيس ڀاڪر پاتا ۽ اکين مان ڳوڙها وهي اٿي هليس. ٽڙوءَ جڻ ته ڪاوڙ ۾ کيس چيو ”رو نه. نه روءِ مڙس ماڻهو تي ٻڙهن! جڏهن آءٌ مري ويندس تڏهن تون منهنجيءَ جاءِ تي انقلابي قومي ڪارڪن ٿج...“

ٽي سال پوءِ ٽڙ ڪولتر شهر جي جيل کي ٽوڙي خومان جي ڳوٺ موٽي آيو. سندس ٻن جا ڦٽ ڇٽي ويا هئا. هو لاليءَ کي پاڻ جي ميٺڙ وت وڏي وڻ هيٺان گڏيو. جڏهن لاليءَ سندس هٿن مان جهليو تڏهن لاليءَ جي اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا. ٽڙوءَ کي لاليءَ کي ڏسي پاڻ عجب ٿيو. هوءَ ڪيڏي نه ڏکي ٿي وئي هئي! هوءَ کيس ڳوٺ وٺي وئي ۽ ڳوٺ جا ماڻهو اچوڪيءَ رات وانگر پوڙهي ميٺ جي گهر گڏ ٿيا. ها بلڪل اچوڪيءَ رات وانگر.

پوڙهي ميٺ جو آواز گونجندو رهيو، جڻ ته اهو ڪهڙو ڪهڙو اڳ جي زماني واري الهيءَ رات جو پڙاڏو هو. هن چيو ”ٻنهه هن رات وانگر، ساڳئي گهر ۾. ساڳيءَ چنڊ جي چوڌاري ٽڙ ٽڙ ٿي پئي. آءٌ هتي ويٺو هوس. ٽڙ هتي ويٺو هو ۽ لالي آتي ويٺي هئي، جتي هيئر زيت ويٺي آهي... ٽڙ ائين برابر آهي نه؟

ها ائين برابر هو. اڄ رات جهڙي ئي ساڳي رات هئي. ڪچيءَ جي ٻنن تي مينهن جي پوندڻ ان رات وانگر ٽڪ ٽڪ ٿي ڪئي. چلهه ۾ اڄ وانگر خالوءَ جي وڻ جون آماڙيون ٿي ٻريون. ٻانس جي للڪي جي سنهن مان اهڙي ساڳي ٻانيءَ لڪڙڻ جو آواز ٿي اٿيو، ماڻهو ٽڙوءَ کي ڪاميابيءَ سان جيل مان ڀڄي اچڻ تي کيرون مبارڪون ڏيڻ لاءِ پوڙهي ميٺ جي گهر ۾ اچي گڏ ٿيا هئا. جيئن اڄ زيت سندس اڳيان ويٺي هئي، تيئن ان رات لالي

اڳيان ويٺي هيس. لاليءَ جا پرون زيت وانگر ڪارا هئا، اهڙا تہ ڪارا هئا، جو سندس چمڪندڙ اکين تي ڇانورا پئي وڌائون. البت سندس اکيون شايد زيت جي اکين کان گهٽ گنڀير ۽ وڌيڪ ڦڙانتيون هيون. پر منجهن زيت جي اکين جهڙي ساڳي ساڃاهڪائي ۽ محڪم ارادو هو. پيو تہ پوڙهي ميٺ ان ڏينهن اڻين کول تي ڳالهايو جيئن اڄ پئي ڳالهايائين. هن فقط ايترو چيو هو "لالي، ڪرميت جيڪو ڪاغذ ڇڏي ويو آهي سو تہ ڏي! تنهن تون اهو پڙهہ!" ٿوڙ جي گرفتاريءَ کان ترت پوءِ ڪمويت پٺي ضلعي ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ هليو ويو هو. ۽ جلد ئي هو دشمن جي ڪڙڪيءَ ۾ ڦاسي ويو ۽ جهنگ ۾ گذاري ويو. دم ڏيڻ کان اڳ ۾ هن خومان ماڻهن ڏانهن هڪڙو پيغام لکي ڇڏيو. ٿوڙ ڪاغذ باهہ جي اڳيان جهليو ۽ زور سان پڙهڻ لڳو. خط ۾ لکيل هو:

"پيارا ٿوءَ، لالي ۽ خومان قوم وارا! آءٌ مرڻ وارو آهيان. توهين جيڪي جيئرا آهيو تن کي کپي تہ پنهنجا نيزا، ڇرا ۽ تيرڪمان تيار رکو. انهن کي جهنگ ۾ لڪائي رکو، جيئن دشمن ڏسي نہ سگهي. اهو ڏينهن اچڻو آهي، جڏهن توهان کي انهن مان ڪم وٺڻو پوندو. باقي ٿوڙا توکي کپي تہ محنت ڪري پڙهہ ۽ منهنجي جاءِ تي انقلابي قومي ڪارڪن ٿيءُ..."

ها سڀ اتي موجود هئا. پوڙهو ڦانگ، ادا پيريو، ادي بلوم، پوڙهي ماني پروئي ۽ ڏاڏي لينگ. هڪڙي ڳالهہ البت ٻي هئي. ان رات لالي موجود هئي. جڏهن ٿوڙ ڪمويت جو پيغام پڙهي پورو ڪيو، تڏهن سڄو ڳوٺ آڙيون ٻاري پوڙهي ميٺ جي هٽ وٽ پهچي ويو هو ۽ اتي ليڪايل هٿيار ڪڍي آيو هو. ٿوڙ ئي ڏينهن پنڌ ڪري لڪولن جبل تي ويو هو پر هو اڳي وانگر چاڪ ڪٽڻ ڪو نہ ويو هو. هو اوزار سيرڻ جي پٿرن جو ٽوڪرو پرڻ ويو هو. لڪولن جبل تي اوزار سيراڻ جا پٿر اهترا تہ هئا، جو هڪڙي بغاوت تہ ڇهيو سون بغاوتن جي لاءِ گهربل رک بہ انهن تي سري سگهجي ها.

خومان جا ماڻهو هر رات پنهنجا هٿيار سري تکا ڪندا هئا. ڏينهن جو هو پوڙهي ميٺ جي هدايت موجب پيلي ۾ جهنگ وڍي اتي فصل پوکيندا هئا، تان جو پيلي جو هڪڙو سڄو حصو سايون پنيون ٿي ويو.

پوءِ دشمن جي ڊڪها ڻالي فوجي چوڪيءَ تي خبرون پهتيون تہ 'خومان جا ماڻهو پنهنجا نيزا ۽ ڇرا پيا تکا ڪن'! جڏهن لاپارا پئي پيا، تڏهن دشمن جو هڪڙو سڄو فوجي دستو اچي سهڙيو. ان کان ٿورو اڳ لاليءَ ۽ ٿوءَ جو پهريون پٽ ڄائو هو. انهيءَ دستي جو ڪماندر ڏوڪ، جنهن کي رت جهڙي ڳاڙهي ٽوپي پيل هئي، تنهن رائي ڪري چيو، "اهو وري بہ ٿوڙ جو ڪم آهي، پيو ڪنهن جو بہ ڪونهي. جيسين انهيءَ ڇيتي کي نہ ماريو اٿئون، تيسين روز ڪانہ ڪا مصيبت ڪڙي ڪريو بيٺو هوندوا"

پوڙهو ميٺ ۽ ٿوڙ ڳوٺ جي جوانن کي وٺي جهنگ ۾ هليا ويا هئا. هو ڳوٺ جي پرسان ڇپن ۽ وڻن هيان لڪي رهيا هئا ۽ اتان دشمن جي فوجين جي اچ-وڃ پئي ڏنائون. دشمن

چار ڏينهن چار راتيون ڳوٺ ۾ رهيو. سندن ڇهبڪن کان ڪوبه ڪونه بچيو. ڳوٺاڻن ۽ اوڇنگارن سان پرچي ويو. ڏوڪ پنهنجي بندوق اوڏي واڪو ڪري چيو "جيڪو به ڳوٺ مان ڀڄندي پڪڙيو، تنهن کي آئٽ شوٽ ڪري ڇڏيندا سين!" ڪوبه ڀڄي نه سگهيو. فقط ننڍڙي زيت ڦڙتائي ڪري ٻانس جي نلڪي تان سُري جهنگ ۾ ڀڄ لٿي مهل پوڙهي ميٽ کي ڪجهه پتو وجهي ڏيندي هئي. چوٿين ڏينهن فجر جو هوءَ ٻيلي مان موٽندي پڪڙجي پئي. بدمعاشن ڪيس اڱڻ جي وچ ۾ ويهاري مٿس ٽامي گن سان لڳاتار گوليون هلايون. ۽ اهڙي نموني جو اهي ڪانئس ٿورو ڪسي وڃن. گوليون سوسات ڪري سندس ڪنن وٽان لنگهيون، سندس مٿي جي وارن کي لهسايائون ۽ سندس ٽڪڙن پيرن جي هيٺان زمين کي چيري ويون. جڏهن گوليبازي شروع ٿي، تڏهن زيت اڇي روئڻ ۾ چنڪي. ۽ ڏهين يا ٻارهين گوليءَ کان پوءِ هن پنهنجا ڳوڙها اکين چپ پکوڙي ڇڏيا. هوءَ سپاهين جي گهيري جي وچ ۾ بيٺي هئي. جنهن وقت گوليءَ جو ٺڪاءُ ٿي ٿيو، تنهن وقت سندس نازڪ بدن لچڪي ٿي ويو. ۽ هن پنهنجي ايذاءُ ڏيندڙن کي اهڙين ساٿيڪين اکين سان ٿي ڏٺو، جهڙيون ساٿيڪيون اکيون هينئر ٿو جي اڳيان ويٺل پارٽي سيڪريٽريءَ زيت جون هيون. جڏهن دشمن جو ڪمانڊر ذوڪ پارٽيءَ کان ذرڙي جيتري به خبرچار وٺي نه سگهيو، تڏهن هن لاليءَ کي گرفتار ڪرايو. هن رلب ڪري چيو "جيڪڏهن چيتن ۽ سندس ٻچي کي هٿ ڪندا سين ته چيتو جلدي هٿ چڙهي ويندو!" ٿوءِ اهي اکر ٻڌا. ٿو ڳوٺ جي مُهڙ وٽ وڏي چشمي جي پرسان وڻ هيٺان لڪو ويٺو هو. اتان هو ڳوٺاڻي اوطاق جي اڱڻ ۾ جيڪي وهيو واپريو ٿي سو چٽيءَ طرح ڏسي سگهيو ٿي. جڏهن هن ڏٺو ته دشمن جا ڏهه سپاهي لاليءَ کي ڪولي اڱڻ ۾ آيا آهن، تڏهن سندس هٿ سختيءَ سان وڻ جي ٿڙ ۾ ڪُپي ويا. لاليءَ جي هٿن تي سندس موهني جو چاول ٻار هو، جنهن لاءِ سڄي ڳوٺ ٿي چيو ته هوبهو پيءُ جهڙو آهي. ٿو شهر مان ڪپڙو وٺي نٿي سگهيو، تنهنڪري هن پنهنجي چادر جو اڌ ڦاڙي لاليءَ کي ٻار جي ويڙهڻ لاءِ ڏنو هو. ٻار ان چادر ۾ ويڙهيو الوٽ ننڊ ۾ ماءُ جي ٻانهن تي بچيرڻ ۾ ستو پيو هو. ذوڪ بچيو.

"ڪندي انقلابڻ! مڙس هين ڪٿي آهي؟ لاليءَ جو ٻار ننڊ ۾ هڪڙي ٻامي ڊرڪي پيو هو. هن بچيرڻ کي چڪي ان کي سڌو ڪيو. پوءِ پنهنجو ڪنڌ مٿي ڪئي ذوڪ کي گهوري نهاريائين. ذوڪ رلب ڪري چيو "ڪٿي! وات کي مُهر لڳي ويئي اٿئي ڇا؟" پوءِ سپاهين ڏانهن منهن ڪري رڙ ڪري چيائين "ڏسو ڇا ويٺا؟" هڪڙو ڏئوت جهڙو بدمعاش هٿن ۾ لوهه جي ڇڙ ڪئي وڏي لاليءَ ڏي آيو. بدمعاش پنهنجي چپ ڪڍي ان سان چپن کي آلو ڪيو. تنهن کان پوءِ آهستي شيخ الاريائين. لاليءَ ڪرڪو ڪري پنهنجو ٻار ٻنهي تان لاهي پنهنجي ڇاتيءَ سان لڳايو. الهيءَ وچ ۾ لوهه جي شيخ سندس ٻنهي تي سنڪو ڪيو. "ٻڌاءِ! ٿو ڪٿي آهي؟" پيو ڏڪ سندس ڇاتيءَ تي لڳو، ۽ ان کان اڳ هن ٻار کي ست ڏيئي هٿن

ٻاهر ڪيو. سپاهيءَ وري به شيخ الاري ۽ لاليءَ وري ٻار کي ڏک کان ٻري ڪيو. ۽ سپاهيءَ پنهنجي ڏڪن جي رفتار تيز ڪري ڇڏي. لاليءَ جون رڙيون بند ٿي ويون. ۽ ٻار هڪڙي ڪيڪ ڪئي ۽ چوطرف ماٺ ٿي وئي. سواءِ ڏڪن جي ٺڪڪي جي ٻيو ڪجهه به ٻڌڻ ۾ ڪين ٿي آيو.

ڏوهه جا هٿ وڻ جي ٿڙ مان نڪري ويا. هو ڇال ڏئي اٿي بيٺو. ۽ هڪڙي هٿ سندس ڪاهي کي پڪڙي ورتو. هن ٻڍي ميٽ جو آواز ٻڌو. ميٽ چيو پئي "ادا ڏوا تون ذا ڇڏ ته اها......" ڏو ٻوڙهي ڪسي ڏڪو ذيئي ڀري ڪيو. ٻڍي ميٽ وري چيو "ڏوا" ڏوهه اونو هنيو ۽ پيو سندس چهري کي سڃاڻي نه سگهيو. ڏو جون اکيون به ارنڊ ڪولا ٿي پيون هيون. ٻوڙهي ميٽ اوجوان جي ڪلهن کي ڪٽي ڇڏيو. هڪڙي زبردست ڪجڪوڙ ٿي. ڏو اگهڻ جي وچ ۾ ڏرڪي پيو. هن ڏٺو ته جيڏي بدمعاش وڃي هٿ ۾ ڦهڪو ڪيو ۽ ڏورڪ ڳوٺ جي اوطاق ڏانهن وڃي پهتو. بندوق جي ٻولين جي ڪٽ ڪٽ ٿي. ۽ لالي پنهنجي ٻار کي جهلي رڙهي اچي ڏوهه جي ٻانهن ۾ پئي ۽ هن ڪين پنهنجي زبردست ٻاکر ۾ پڪوڙي ڇڏيو. ڏو واڪو ڪري چيو "ادسخورو! اها موجود آهيان! ڏو موجود آهي!" ۽ ڏو لاليءَ ۽ سندس ٻار کي بچائي نه سگهيو.

ٻوڙهي ميٽ پنهنجي گونجندڙ آواز ۾ پئي چيو "ادا ڏو نڪو لاليءَ کي بچائي سگهيو نڪو سندس ٻار کي." ٻوڙهي ڦڪو ٿي هڪڙو لڙڪ اکين ڇڏيو. تنهن کان پوءِ هن پنهنجي وڏي آواز ۾ چيو "ڏو نڪي پنهنجي زال کي بچائي سگهيو ۽ نڪي ٻار کي. لالي ان رات گذاري وئي. ٻار ته اتي ئي مري ويو. جنهن مهل ماڻس ڪري ۽ ڪنهن بچائي نه سگهي، تنهن وقت لوهه جي شيخ وڃي ٻارڙي جي پيٽ تي لڳي. باقي ڏوڪي، ڏوا هنن قيد ڪيو. ڏو وٽ خالي هٿن کان سواءِ ڪجهه ڪونه هو. ڏوڪي ٻڌي ڇڏيون. اها وڻ جي پٺيان بيٺو هوس. مون ڏٺو پئي ته ڏوڪي لوڙيءَ سان پئي ٻڌائون. اها ڏوڪي ڇڏائڻ لاءِ ڊوڙي ڪونه آيس. منهنجا هٿ به سگهيا هئا. اها ڳوٺ جي ٻين جوانن کي وٺڻ لاءِ جهنگ ۾ ويس. هو جهنگ مان پنهنجا ليڙا ۽ ڇڙا کڻڻ ويا هئا. منهنجا پٽ! ڏيان سان ٻڌو ۽ ياد رکو! جڏهن اها مران تڏهن توهان مان جيڪي جيئرا هجن سي پنهنجي ٻارن کي ٻڌائين ته 'جڏهن دشمن بندوقون کڻي اچن تڏهن اوهين پنهنجا ليڙا ۽ ڀالا ضرور کڻي اچجو.' سپاهين ڏوهه کي نوڙين سان ٻڌي ڳوٺ جي اوطاق جي ڪنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيو. پوءِ هنن ادا پروهيءَ کان جيڪو ڏڳو کسيو هو، ان جي گوشت کي کائڻ لاءِ هليا ويا.

"رات پنجي وئي. ڏوهه کي اهو ڏسي ڏاڍو عجب ٿيو ته اها اڃا ساڻيڪو آهيان. هن سوچيو ته ٻارڙو مري ويو. شايد لالي به مري وئي. اها مرڻ وارو آهيان. هاڻ انقلابي قومي ڪارڪن ڪير ٿيندو؟ جڏهن انقلابي جنگي محاذ تان بغاوت جو حڪم ايندو، تڏهن خومان قبيلي ۾ بغاوت جي اڳوائي ڪير ڪندو؟ ٻوڙهو ميٽ اکيئي وڏو ٿي ويو آهي.

پرواهه ناهي! نوجوان اڃا به پيا آهن. زيت وڏي ٿيندي. هوءَ پڻس کان به وڌيڪ محڪم ارادي واري آهي. افسوس رڳو اهو آهي ته جڏهن خومان قوم جا ماڻهو هٿيار کڻي اٿي کڙا ٿيندا، تڏهن ان ڏينهن کي ڏسڻ لاءِ آءٌ جيئرو ڪونه هوندس...“

ذوڪ ٿوءِ کي پروقت ماري ڪونه ڇڏيو. هن راج جي اوطاق جي وچ ۾ وڏي باهه ڪٺي ٻاراڻي ۽ ٻوٽ جي سڀني ماڻهن کي باهه جي چوڌاري گڏ ڪيائين. تنهن کان پوءِ هن ٿوءِ کي کولبو ۽ ٻوٽ وارن ڏانهن منهن ڪري چيائين ”مون ٻڌو آهي توهان حرامزادن پنهنجا ڇُرا ۽ ڀالا تکا ڪرڻ شروع ڪيا هئا. چڱو جيڪي ڇُرا ۽ ڀالا کڻڻ چاهين ٿا، سي ٿوءِ جي هٿن ڏانهن ڏسن!“ هن سندس سپاهين ۾ جيڪو سڀني کان جانئو هو، تنهن کي اشارو ڪيو. هُن سڀ ڪم تيار ڪري ڇڏيو هو. سپاهيءَ ڪارتوس وارين پيٽين مان ڪجهه آڱريون ڪيريون. آڱريون ڪونئر ۾ پڌل هيون. سپاهيءَ ٿوءِ جون آڱريون انهن آڱرين ۾ ويڙهيون ۽ هڪڙي آماڙي کنيائين. پر ذوڪ چيو ”اهو ڪم آءٌ ڪندس! ۽ اماڙي سٽ ڏيئي پنهنجي هٿ ۾ ورتائين. ٿوءِ جي چپن مان هڪڙي به رڙ ڪانه نڪتي. هن گهور ڪري ذوڪ ڏانهن نهاريو. ذوڪ هڪڙو شيطاني ٽهڪ ڏنو ۽ پرندڙ آماڙي کڻي ٿوءِ جي منهن وٽ جهليائين ۽ چيائين ”ان انقلابيءَ جو چڱيءَ طرح منهن ڏسو جيڪو هٿيار کڻڻ گهري ٿو! ٻڌو بدمعاشو! هٿيار کڻڻ توهان جي وس ۾ ناهي! اهو خام خيال دماغ مان ڪڍي ڇڏيو!“

ٿوءِ جي هڪڙي آڱر ڀاري ويئي. تنهن کان پوءِ ٻي. تنهن کان پوءِ ٽي...خانوءَ جي وڻ جو ڪولئر ڏاڍو پرٺو آهي. ٿوءِ جون آڱريون هاڻي ڏهه ٽنيڙيون پرندڙ ڏياٽيون ٿي ويون. ٿوءِ پنهنجون اکيون ٻوٽيون، تنهن کان پوءِ وري کوليائين. پنهنجي اڪيلان گهوري ڏٺائين. خدا جي پناهه! انهن ٿي لڳو ڄڻ باهه رڳو سندس آڱرين کي ڪولڻ ٿي لڳڪايو، پر سندس ڦڙن ۽ آلين کي به ڪائيندي پئي ويئي. سندس وات ۾ رت جو ڪارو ذائقو هو، هن پنهنجي چپن کي ڏاڍو زور سان ڪرٽيو هو. پر هن هڪڙي به رڙ ڪانه ڪئي. انقلابي قومي ڪارڪن ڪويت چيو هو ته ’انقلابي ڪڏهن به رحم جي ڀِيکيا ڪونه گهرندا آهن‘ ٿوءِ ٻاڻ کي چيو ’آءٌ ڪڏهن به رحم جي ڀيک ڪانه گهرندس!‘ شعلا ڄڻ ته سندس آڱرين کي چڪ پائي رهيا هئا. ٿوءِ اندر ۾ داڪهن ڪري چيو ’ادا ڪويت!‘ پوءِ دل ۾ چيائين ’ڇا آءٌ رڙ ڪرڻ وارو آهيان؟‘ ”پوءِ پاڻهي ٻاڻ کي جواب ڏنائين ”اڙي نه! ڪڏهن به نه!“

ذوڪ جا شيطاني ٽهڪ وڄڻ لڳا. پوڙها ۽ پوڙهيون ٽپ ڏيئي اٿي کڙا ٿيا، پر سپاهين کين ڏڪي پري ڪيو. اوچتو واڪا ٿيا ۽ پيرن جي ڏب ڏب ٿي! ڇا ٿي ٿيو؟

ٿوءِ هڪڙي تيز رڙ ڪئي، فقط هڪڙي ”ماريو!“ پر ان رڙ جا پڪدم ڪيترائي پڙاڏا ٿيا ”ماريو!“

پيا واڪا ٿيا ۽ پيرن جي ڏب ڏب سان راج جي اوطاق جي زمين ڌمڪڻ لڳي. چاڙ تن سپاهين راڻياڙ ڪيا. پوءِ پڌي ميٽ جو گونجندڙ آواز اڀريو ”سڀني کي ڀورو ڪريو

ٻوڙهو ميت اچي ٻهتو سندس هٿ ۾ هڪڙو ڏڪو ڇڏرو هو ۽ ذوق سندس ٻورن ۾ ڀريو هو. سندس چوڌاري ڳوٺ جا نوجوان بيٺا هئا، جن مان هرڪنهن وٽ هڪڙو ڇڏرو هو. انهن ڇرن جا منهن چلڪيا ٿي. اهي ان ٻڙ تي سيرانيا ويا هئا، جيڪي ڏو نڪولن جبل تان ڪٺي آيو هو. ۽ تنهن ڪان پوءِ ٿو ادا ٻيريو جو سانتيڪو آواز پڌو، ”ڏو! ڏو! هوش ۾ آيو آهين؟ ڏس! اسان سيني سپاهين کي ماري ڇڏيو آهي! ڏهن ئي کي پنهنجن نيزن ۽ ڇرن سان ختم ڪري ڇڏيو اٿئون!“ ڏوءِ جي اکرين جي ٻاهر ڪني وسايو ويو. گهر جي وچ ۾ جيڪا وڏي باهه ٻري ٿي پري سا اجا ٻري ٿي. دشمن جي چارئي سپاهين جا لاش ان جي چوڌاري پيا هئا. ٻوڙهو ميت گهر جي وچ ۾ ويٺو هو. سندس پالي جو ڇيڙو زمين تي ٽڪيل هو. سندس آواز وري گونجڻ لڳو. ”هاڻ ڪم شروع ٿي ويو آهي. اڃو ته وڏيون باهيون ٻاريون. هر ننڍو وڏو مرد زال پالو ايزو يا ڇرو هٿ ڪري جنهن ڪي اهي هٿ نه اچن سو ٻالس جون ڇنهباريون ڪٽيون ناهي، هرڪو پنج-پنج سو ڪٽيون ناهي ۽ باهيون ٻاريو.“ سنڪ وڄڻ لڳا. ان رات جيڪڏهن ڪو ماڻهو وڏي چشمي جي پرسان خانوءَ جي ٻيلي سان ڊڪيل ٽڪريءَ تي چڙهي نهار ڪري ها، ته ڪيس ٻيلي جي خومان قوم جي علائقي پاسي، وڏو ٽرڻاو ڏسڻ ۾ اچي ها. چوطرف وڏا مچ ٻري ويا هئا......

گهڻي رات ٿيڄي وئي هئي، پر ڪنهن کي به ان جو پتو ڪونه پيو. مينهن زور ٿي ويو هو. ٻوڙهي ميت پنهنجو ڪنڌ مٿي ڪيو ۽ چوطرف اڀاريو. سندس چيلهه تائين ڊگهي ڏاڙهي ٿي ٿڙڪي. هن نيٺ چيو ”مون توهان کي سڄو قصو ٻڌايو آهي. خومان جا ماڻهو ان رات هٿيار ڪٺي اٿي کڙا ٿيا. ڏوءِ جون اکريون جلد ڇٽي ويون ۽ هو روانو ٿي ويو. سندس هرڪنهن آگر مان ٻه ڏوڏا وڃي ٻچيا هئا. ٻر هو اجا پالو ڪٺي سگهيو ٿي ۽ رائفل چوڙي سگهيو ٿي. اسان ٻڌو هو ته نڪولن جبل جي ٻئي پاسي ڪو ٻيو دشمن جو چارئو ۽ غدار اچي سهڙيو هو. ڪو ٻيو ذوق پيدا ٿيو هو ۽ اتي جا ماڻهو به هٿيار ڪٺي اٿي کڙا ٿيا هئا. سو اسان ڏو کي موڪليو ته وڃي انقلاب جي ڳولا ڪري. ان ڏينهن ڪان وٺي هو ٻاهر رهيو آهي......

لنڊڙا شيطان! ايڏي دير ڇو ڪئي؟ ڳوٺ جون سڀ ڇوڪريون تو لاءِ پيون سڪنديون هيون! چڱو هاڻ مون پنهنجي ڳالهه پوري ڪئي. هاڻي تنهنجو وارو آهي. ٻڌاءِ ته هي ٿي سال تو ڇا ٿي ڪيو؟ اسان کي اچاڻ جو ڪو ڪم ته ڪونه ڪيو اٿئي؟ ڇا ڪيو اٿئي؟ ڪيترا امريڪي ۽ ڪيترا سندن چارتا ماريا اٿئي؟“

ڏو اٿي بيٺو. هو وڏي باهه ڏانهن آيو. هو ڇا چوي؟ پنهنجي ماڻهن لاءِ پيار سندس دل ۾ چلڪڻ لڳو. آخر هن چيو ”ٻوڙها ميت! ڳوٺ جا ماڻهوا آءٌ ها. آءٌ هن ٻي ذوق سان مليس...“ ”ڪٿي؟“ سندس چوڪيءَ تي“ ”ماريئيس؟“ ”ها!“ ”شوٽ ڪيئيس؟“ ”نا!“ ”ڇو؟“ ڏو پنهنجي ڪلهي تان رائفل ڪولي ۽ ان کي پٽ تي رکي ٻوءِ چيائين ”هيءَ ٿيو

ا! اسان سندس چوڪيءَ تي حملو ڪيو ۽ سندن سڀني ڇاڙتن سپاهين کي ماري ڇڏيوسين. ”سڀني کي؟“ ”سڀني کي.“ سندن ڪمانڊر هڪڙي زير زمين آجهي ۾ وڃي پناهه ورتي. اسان ٻيس پيش پئو! پر هن انڪار ڪيو. اسان دستي بم اڇلايا، پر پناهگاهه ۾ اهڙيون ڇترون هيون، جن جي ڪري دستي بم جا ٽڪرا کيس لڳي ڪونه سگهيا. اسان جي ڪمانڊر پڇيو ’هن جي پٺيان ڪير ويندو؟‘ مون چيو ”آءٌ ويندس.“ سو آءٌ هيٺ ويس. پاٽ اونداهي هئي. مون وڃي جهليس. هن فائر ڪيو. مون بندوق کسي ورتيس. هو مون سان ٻکين پئجي ويو. آءٌ ڪانئس ڏاڍو هوس. مون گوڏو ڪڍي ڇاتيءَ تي رکيس ۽ پنهنجي ٽارچ ٻاريم. مون پڇيس ’ذوڪ، مون کي سڃاتئي؟‘ هن پنهنجو ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيو. مون چيس ’چڱو منهنجا هٿ ڏس! اهي هٿ اڄا بندوق هلائي سگهن ٿا.“ هو دهشت ۾ پنهنجون اکيون ڦيرائڻ لڳو. مون چيس ’ڏس ڳالهه پڌ. مون وٽ رائفل آهي. مون وٽ ڇترو به آهي. پر آءٌ توکي نڪو شوٽ ڪندس نه ڪو ڇرو هڻندس! پڌ ذوڪ! آءٌ توکي پنهنجن لوُلن هٿن سان گهٽو ڏيئي ماريندس.“ زيت سالتيڪي آواز ۾ پڇيو ”پوءِ تو ماريس؟“ ”ها“ ”پر هو ذوڪ هو سهي؟“ ”ها، بلڪل! اهي ڇاڙتا ۽ غدار سڀ ذوڪ آهن.“

پوڙهو ميت اٿي بيٺو. هن پنهنجو ڳرو هٿ ٽوُ جي ڪلهي تي، رکيو ۽ ڪنپير ٺهڪ ڏيئي چيائين ”ٺيڪ“ سندس آواز پڙاڏا ڪرڻ لڳو. سڄو گهر ٺهڪن سان پرجي ويو.

ان مهل وڏي چشمي جي پرسان خالوءَ جي ٻيلي سان ڊيڪيل ٽڪريءَ تي گولا ڪرڻ شروع ٿيا، پر ڪنهن به انهن ڌانهن ڌيان ڪونه ڏنو. گولن جا ڌيل ٺڪاءُ ماڻهن جي آوازن ۾ پڌي ويا. صبح جو ٽوُ روانو ٿي ويو. پوڙهو ميت ۽ زيت سالس گڏجي هليا. هو وڏي چشمي جي پرسان خالوءَ جي وڻن جي ٻيلي وٽ پهتا. راتوڪيءَ گوليبازيءَ ڪيترا وڻ وڍي ڪيرائي ڇڏيا هئا. سندن ڳهاون سان جيڪو رس ڦٽي نڪتو هو، سو اولهاري جي سج جي ترورن ۾ پئي چمڪيو. چوطرف بي انداز پوتا اپري پيا هئا. سندن گونچ سنگين جي پڇڙيءَ وانگر آيا ٿي نڪري آيا هئا. هو گهڻي دير اتي بيٺي پيري پيري تائين ڏسندا رهيا. جيستائين نظر ويئي ٿي، تيستائين خالوءَ جي وڻن جا ٻيلا هڪٻئي پويان پئي ويا.

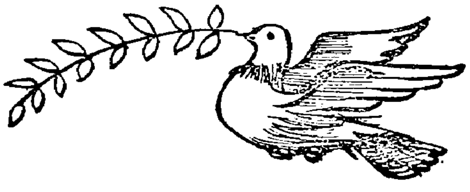

(ڳھانا جي ڪھاڻي)

● ارفوئا سدرلنڊ
سنڌيڪار: نجم عباسي

ڌرتي پنھنجو ڌن

ڪيريفاسو ڳوٺ جي لينڪري ڦاپان، ڄيڄيءَ جي ڏيءُ ھئي. ھوءَ لنڊي ليٿي، انگ انگ جي زيبائتي ۽ ھرڻيءَ والگر چُست ھئي. ھن جا ليڻ ليرمل ۽ حيرت وچان ڪاليل ھوندا ھئا. ھن جون وِڪون ھلڪيون ھيون ۽ ھن جي ھَڙ چرپر ھلڪي ھئي.

ھوءَ ولر ڪان وڇڙيل ھرڻيءَ جيان، آڏ تان ٽپندي ڪُڏلدي ويندي ھئي. ھن جي اھا مستالي چال، ڏسندڙن جون دليون بيتاب ڪري ڇڏيندي ھئي. ڪو بہ لانگھاڻو ورور ڪري، ڪنڌ ورائي ورائي، ھن کي ڏسڻ ڪان پاڻ کي روڪي نہ سگھندو ھو.

ھن جي ڳوٺ وارا چولدا ھئا تہ ھن جي ڳالھائڻ جو آواز، بانس جي وڻن جي چالوَ ھيٺان وھندڙ نھر جي پِڻ-پِڻ جھڙو سريلو ھو. ھن جي ڳوٺ وارا اھو بہ چوندا ھئا تہ ھن جي مُرڪ، ڪڏھن سوسن گل وانگر ھن جي چپن تي تيزي تي ۽ ڪڏھن سج وانگر آيري ٿي.

پوپٽ گلن ڪان پري ڪو نہ آڏامندا آھن، ھو انھن ڏانھن ايندا آھن. ڦاپان ڳوٺ جو گل ھئي. ڳوٺ جي مڙني پوپٽن، يعني مردن، ھر موڙ تي ھن جي ويجھو اچڻ جا جتن ڪيا، وري وري اچي ھن جي راھہ مان لنگھيا، ھن جي وات م پنھنجي نمڻ جو ممورو ٿُور وڇاياٿون. ھرڪو مرد ھام ھڻندو ھو ”ھوءَ منھنجي زال بڻبي، منھنجي، منھنجي، منھنجي!“

پر موين سِج اپريا ۽ لھي ويا، چنڊن چانڊوڪين جون چادرون وڇايون ۽ غائب ٿي ويا، ۽ جيئن ڏينھن گذرندا ويا، تيئن ڦاپان جي مولھن م واڌارو ٿيندو ويو ۽ ھوءَ وڌيڪ موھيندڙ ٿيندي ويئي؛ پر ھوءَ ڪنھن جي بہ زال ڪانہ بڻي. ھوءَ پنھنجي روزاني واري پورھئي پنيان تڪڙو تڪڙو ويندي، آسھون سامھون ٿيندڙ پوپٽن کي مرڪي، ھٿ جي ھلڪي اشاري سان ڪيڪاريندي ھئي:

”خوش آھين ڦاسو!“

”خوش آھين خميسا!“

”خوش آھين ڦادو!“

۽ معاملو اتي بس ھو.

ان ڪري، هو دل ۾ هن لاءِ تڙڦندي به چوندا هئا: ”مغرورا ڦاپان مغرورآهي...۽ تمام عجيب!“

جڏهن هو ڪڏ ٿيندا هئا، تڏهن چوندا هئا، ”اڄهو هيءَ ٻئي وڃي عجيب ڇوڪري. هر بار هن ۾ ٻي سچائيءَ واري مغروري ڪانهي ۽ اُ وري هن ۾ پاڻ کي ڪا شئي سمجهڻ واري مغروري آهي. ٻوءِ پلا هن ۾ ڪهڙي قسم جي مغروري آهي؟“

سال جي پڇاڙي وري آئي ۽ پاڻ سان جشنن جي مُند ڪٺي آئي. ڪوڪي، ڪڇالو ۽ اناج جي لاپاري جا جشن هئا: ڪنوارين جون محفلون هيون ۽ هارين جي ٽولين جا مقابلا هئا. ڳوٺ مَردن جي واڪن، بندوقبازيءَ، راڳ روپ، ناچ ۽ نغارن جي آوازن سان گونجي رهيو هو.

رسمن جي پڄاڻيءَ تي هو جيجيءَ جي گهر ڏانهن روانا ٿيا. ضاعفون شور مچائينديون، مردن جي چوگرد اچنديون لپنديون ٿي هليون ۽ هنن جي راهه ۾ ڪپڙا ٿي وڇايائون.

”چيتا...چيتا!“ ڪنهن رڙ ڪئي.

ان تي مرد چيتن واري ڦڙتيءَ سان وڻن تي چڙهي ويا ۽ ڏارن تي چيتن وانگر ڊونبڙا ٿي چنبڙي پيا ۽ هي گيت ڳائڻ لڳا:

”نغارن وڄڻ ڪان اڳ،
نغارن وڄڻ ڪان اڳ، خبردار ٿيو!
تيرن ڇٽڻ ڪان اڳ،
تيرن ڇٽڻ ڪان اڳ، خبردار ٿيو!
سدا ٿي ٻيهو،
چلانگ ڏيو، وار ڪريو!
وار ڪريو دشمن تي.
هائي گهٽو ٿيو،
گهٽو ٿيو، وڏيڪ رت نہ وهايو،
وڏيڪ رت نہ وهايو، ڪرچنائون نہ ڪيو!
تنهن هوندي به توهين چيتا آهيو،
دشمن کي چيرڻ ڦاڙڻ وارا!“

جيجيءَ جي گهر جي اڱڻ جي ٻنهي وٽ ڇهچٽو لڳو پيو هو.

”آرام سان هلو، ماٺ ڪريو!“ هارين جي سربي مڙس چتاءُ ڏنو، ”هو ڏانهن ڏسو جيجي ٻئي اچي!“

”هن جي راهه ۾ ڪپڙي جون چادرون وڇايو،
ڏيري ڏيري وکون ٻئي کڻندي اچي اسان جي جيجي،

هن مٿان چانديءَ جي ورڪا ڪريو،
چانديءَ جي ورڪا ڪريو، ڇو ته هوءَ امن آهي.“

جيجي اچي اتي بيٺي. هوءَ ڏکي ۽ ڏولاڻي هئي. چؤطرف چپ چاپ ٿي ويئي.

”ٻڌايو، ڪهڙيون خبرون چارون آهن؟“ جيجيءَ هري هري پڇيو.

”اسين پنهنجين ملڪي رسمن پوري ڪرڻ واري ڏڌ سان پريل ارڙن سان تو وٽ آيا آهيون. اسين ڪنبڻ ڇاپل ٽڪل پيرن سان تو وٽ آيا آهيون. اسين تنهنجي امن جي درياهه جي ڪناري تي پنهنجو پاڻ ارپڻ ڪرڻ آيا آهيون. نئين حياتي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان پنهنجون سڀ قوتون توکي آڇڻ آيا آهيون!“

جيجي هڪ هنڌ بيٺي رهي؛ ڏکي، ڏولاڻي ۽ سالتيڪي. وچٿي هٿ واريون ٻه ٻانهيون هن جي پنهي پاسن کان هيون. سڀني ضاعفرن ويچهو اچي هن کي وڪوڙي ويون. مرد، هڪ هڪ ٿي ڪري، پنهنجي بندوق هن جي پيرن وٽ رکندا ويا. پوءِ هن چيو:

”بندوقن کي پاسيرو ڪري رکڻ تمام چڱي ڳالهه آهي. درياهه، بندوقن جي باهه ٺاري ڇڏي. هاڻي توهان جا هٿيار هجڻ کپن توهان جي دلين ۽ هٿن جا پورهيا. هن کان پوءِ بندوقون رڳو اسان جي ڌرتيءَ جي دشمنن کي نشانو بنائينديون.“

”هڙني عورتون ۽ ڪنواريون اچو ۽ اچي مردن سان قومي ناچ ۾ ڀاڱ وٺو، ڇو ته هنن نئين حياتيءَ جو پهه ڪيو آهي.“

هڪ ڇوڪريءَ ناچ ۾ حصو نه ورتو:

جيجيءَ زور سان پڪاريو ”ڇو قاپان تون نه نچندينءَ؟ مرد، پنهنجي ابن ڏاڏن جي شاندار ڪارنامن تي پڏي پڏي ٿڪجي پيا آهن. ان تي توکي خوش ٿيڻ کپي. هو اها خالي لاف هڻي هڻي به بيزار ٿي پيا آهن ته اسين مرد آهيون مرد. هو پنهنجي وڏن جي اڌ ٺاهيل پٽيڙتي ڪيل گند جي ڍير مٿان ڳجهن وانگر ويهي ويهي هاڻي ٿڪجي پيا آهن. الڪري به تون خوش ٿيءُ. هن کان پوءِ هو ’اسان جو پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان پيار آهي‘ جو زباني لفظ نه هڻندا، پر هو گند جي ڍيرن ۽ ماضيءَ جي داستانن ۾ خوش ٿيڻ بدران پنهنجي ڌرتيءَ کي ناهيندا، پنهنجي هن زمين کي بهشت بنائيندا. تنهنڪري تون به نچ قاپان! تون به خوش ٿيءُ قاپان!“

قاپان چپ چوريا ۽ چيو:

”امڙ، مان ’هن‘ کي هٿي ڪوڙ تي ڏسان.“

”ڪير؟ ڪنهن کي تون هٿي ڪوڙ تي ڏسين؟“

”اهو، جنهن سان هيءُ نئين حياتي ٺاهي ويندي. هو هٿي ڪوڙ آهي، هو هنن ۾ ڪوڙ آهي. اسان، هنن ماڻهن جا چهرا خالي خالي آهن. هنن ۾ ڪا شئي ڪانهي، هنن ۾ ڪو عمل ڪونهي.“

”افسوس، منهنجي ٻچڙي ڦاپان، تنهنجو آخر ڇا ٿيندو؟“

”جنهن ڏينهن مون کي هڱو ملندو، جنهن کهڙيءَ مون کي اهو مرد ملندو، مان تو ڏي پڇندي ايندس، تو وٽ آڏامندي ايندس، ۽ تنهنجون سڀ پريشانيون ختم ٿي وينديون.“

جيجي پنهنجي ڌيءُ کي پليءَ پٽ سمجهي ٿي، پر دليل ڏيڻ خاطر چيائين ”پر ڦاپان، تنهنجي چمار وڌندي پئي وڃي. تنهنجيون ساهيڙيون مينا ۽ عيشي پڻ پنجن سالن کان پرڻيون ويٺيون آهن، پڻ تنهنجي همعمر آهن.“

”ها اما، هو پرڻيون آهن ۽ ڏس تہ ڪهڙا حال ٿيا اٿن. هو، جيڪي هرڻيءَ وانگر چست ۽ چالاڪ هيون، سي ڏٻري ڳئونءَ وانگر ڪهاڄي ٿيون هلن. سندن اکين مان حياتيءَ جي ساري جوت وسامي وئي آهي. هنن جا مڙس سڄو وقت دارون پي، الين جي وڻن هيٺان ويٺا لَوڻُڻ رالد ڪيڏن ۽ هو هاڻي پنن ڏالن جي ڳولا ۾ آهن. اما، مون کي جنهن مرد جي تلاش آهي سو هتي نظر ڪوان ٿو اچي.“

هيءَ گفتگو هڪ جٺي پڌي ورتي، ۽ سڪهوئي پن کي بہ سڌ پئجي وئي تہ ڦاپان ڇا چيو هو. هنن ان سانجهيءَ ڳوٺ ۾ هڪ نئون راڳ ٻڌو:

”ڪهڙو وقت اڳي هڪ عورت هئي،
انهيءَ اينگريءَ کي ٻڌايو، الهيءَ اينگريءَ کي ٻڌايو،
ڪهڙو وقت اڳي هڪ عورت هئي.
هوءَ قاسوءَ سان نٿي پرڻي،
هن خميسي سان لانئون نٿي لڌيون،
اصل اِ، هرگز اِ؛ اصل اِ، هرگز اِ.
هڪ ڏينهن آئي ڊوڙندي پنهنجي گهر،
مون کي گهربل مرد مليو آهي، گهربل مرد، گهربل مرد،
الهيءَ اينگريءَ کي ٻڌايو، انهيءَ اينگريءَ کي ٻڌايو.
هن جو مرد سردار وانگر ٿي نظر آيو،
ڏاڍو شان وارو، ڏاڍو پيڪيدار،
پر هو ڦري راڪاس بنجي پيو،
هو راڪاس بنجي پيو،
۽ هن کي ڳڙڪائي ويو.“

ان کان پوءِ ڳوٺ جا ڪيترائي ماڻهو ڦاپان کي ڏسندا هئا، تہ منهن ڦيري، وات مٺائي هليا ويندا هئا.

هڪ ڏينهن، هوءِ پچندي، وڏيون پرالڪهون ڪنندي، ماڻ وٽ آئي. هوءِ اڳئين جي ڏيڍيءَ وٽ اچي ڪڙڪي. هوءِ مٽي ڪسان پيرن تائين ڀڪي رهي هئي. اصل خوشيءَ ۾ ڦولي لئي سمائي. هڪ اوپرو نوجوان هن جي پٺيان آيو ۽ اچي پدر ۾ هن جي پاسي ۾ بيٺو. هو قداور ۽ ڏنيي جهڙو سگهارو هو. حورت ۾ پڌل جيجيءَ کي ڦاپان چيو:

"هيءُ آهي، اما، هيءُ آهي اهو شخص!"

جيجيءَ آهستي آهستي هن لئين ماڻهوءَ تي نگاهه وڌي، جو جهنگل جي وڻ وانگر مضبوط بيٺو هو پوءِ چيائين:

"مان تنهنجي چهري کي ڏاهپ جي روشنيءَ سان ڀڪندو ڏسان ٿي. پلي ڪري آئين، جيءُ ڪري آئين منهنجا ٻچڙا، پر اهو ته ٻڌاءِ ته تون ڪير آهين؟"

هن نوڙي ادب سان سلام ڪيو ۽ چيو:

"جيجي، مان هڪ پورهيت آهيان. هي هٿ ئي اٿم، جي مان تنهنجي ڌيءَ کي اچي سکهان ٿو. اهي ئي منهنجي سچي دولت آهن. مان پورهئي جي تلاش ۾ لڪتو آهيان. مون کي پورهئي جي ئي چاڻ آهي ۽ پورهيو ئي منهنجي قوت آهي. اهائي منهنجي سچي ڪهاڻي آهي."

ڦاپان چيو "امڙ، ڏارين کي هن ڌرتيءَ تان ڌڪڻ لاءِ هن جيل سٺا، هن گوليون ڪاڏيون. هو هاريءَ جو پٽ آهي، پاڻ ڪاليج پڙهي به هاري ٿيو. هن جو پنهنجي ديس جي ڌرتيءَ ۾ ساهه آهي.

هي اهو آهي جنهن پرمارن سان جنم ڪان وٺي جنگ جوٽي، جنهن صدين جي سُتلن کي جهنجهوڙي جاڳايو."

عجب آهي ته جيجيءَ، ڦاپان جو هٿ هن لئين شخص جي هٿ ۾ ڏيڻ ۾ دير نه ڪئي. ڳوٺ ۾ غم ۽ غصي جي لهر ڊوڙي وئي. ڪي ته ظاهرظهور چوڻ لڳا ته "مغرورن جو منهن پٽ سان لڳو."

پر جلد، تمام جلد، ڪيرڦاسو جي ڳوٺاڻن، هن لئين شخص کي لئين نظر سان ڏسڻ شروع ڪيو. ڪي چوڻ لڳا "هي ڪير مڙس آهي جو پورهئي ۽ راڳ جو ميلاپ ڪري ٿو، ۽ جنهن لاءِ محنت ۽ ڪشالو، مسرت ۽ فخر آهي ۽ جنهن لاءِ زندگي اٿاهه آهي، پرپور آهي؟"

پيا چوڻ لڳا "۽ ڏسو ته هن جي اٿڪ محنت ۽ لڳاتار ڪوشش ڪري هن جو نصل ڪهڙو نه پلو ٿو ٿئي."

"هن آلي چيڪي مٽي کٽي ڪارب ۾ وجهي سرون ناهيون آهن، ۽ انهن مان ڪهڙو نه سهڻو گهر اڏيو اٿائين، جو امان جي ڳوٺ جو شان وڌائي رهيو آهي."

”هن جي هٿن جي هنرن کي بہ ڏسو: ڇيڻون توڙي ڇڄ، تڏا توڙي سوڙا سڀ هي شخص ٺاهي ٿو.“

”۽ اسان جا ٻارڙا ڪيئن نہ هن جي چوڏاري ڇهرمٽ ٺاهي ويهن ٿا ۽ هن کي اچرج ۽ خوشيءَ وچان گهورين ٿا.“

پوءِ هنن ماڻهن کي انبن جي وڻن جي ڇانوَ ۾ لڪيو ويٺي ڏٺو، ڪيڏي ۾ شرم محسوس ٿيڻ لڳو.

”ڏسو تہ ڦاٻان جي مڙس ڇا ڇا نہ ڪري ڏيکاريو آهي“، هو چوندا هئا، ”ڇا اسين هن ڳوٺ جا رهاڪو ائين ڪري نٿا سگهون؟“

پوءِ ترت ئي هو ان اڻين شخص وٽ وڃي هن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ لڳا ۽ هن کان صلاح مشورو وٺڻ شروع ڪيائون. سگهوئي هو پاڻ سڀئي محنت مزوريءَ ۾ جنبي ويا. ان دفعي هنن جي کيتن مان ايترو فصل پيدا ٿيو جيترو اڄ تائين ڪڏهن بہ ڪونہ ٿيو هو. ضاعفون بہ مردن سان پنهن تي پاڻهن پيلي ٿي بيٺيون. ڳوٺ ۾ نئون روح ڦوڪجي ويو. ڪچا، اڌ لڳا ۽ ڏرڪا ڦڏا گهر هڪ هڪ ٿي ڊهندا ويا ۽ انهن جي جاءِ، نئين ماڻهوءَ جي نئين ناهيل گهر جهڙا گهر واڙيندا ويا. ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو تہ ڪيرپڻاسو ڳوٺ ڪو نئون جنم وٺي رهيو آهي.

خود ماڻهن ۾ جهاڻي جا نوان اهڃاڻ پيدا ٿي ويا، ۽ هنن ۾ نئون جذبو ڏسڻ ۾ آيو. اڳي هو زمين مان رڳو ايترو آپائڻ لاءِ ڪم ڪندا هئا، جيئن حالي سندن پيٽ جو پوراڻو ٿئي ۽ سندن وقت گذرندو رهي. پر هاڻي هو زمين کي نئين نظر سان ڏسڻ لڳا هئا ۽ زمين سندن رت ست ۾ سمائجي چڪي هئي، سندن الگ انگ جو حصو بڻجي ويئي هئي: هو ان ۾ پنهنجي ايندڙ نسل لاءِ ۽ پنهنجي ديس لاءِ ڪم ڪرڻ لڳا هئا. هنن پنهنجي زمين کي پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي ٻارن لاءِ ۽ پنهنجي ديس لاءِ سهڻي ۾ سهڻو ٽڪرو ۽ بهترين ڌن بنائڻ ٿي گهريو.

وري جشن جي منڊ آئي، هو ڳائڻ لڳا:

”اسان هڪيئي سان نہ وڙهنداسين،
اسان هڪٻئي جو رت نہ وهائينداسين،
اساڻجن وڏن اسان لاءِ پيچرا بنايا،
اسان انهن تي پڪا رستا ٺاهينداسين،
هنن پنهنجي رت سان زمين خريد ڪئي،
اسان ان زمين کي محنت ۽ پيار سان ٺاهينداسين،
اسين پنهنجي دل ۽ دماغ سان ان تي تخليق ڪنداسين.“

مردن پٺيان ضاعفون ۽ ٻار هئا. هنن مٽي تي پنيءَ جي هر قسم جي پيدائش ۽ هٿ جون ٺهيل شيون کنيون هيون. ساوا پوتا ۽ پيلا ڪيوڙا ڪاٺ جي خومچن ۾ هئا. پٽالو، ٽماٽا،

سرائن ۽ ڪارڪون لڪر جي ڳالهين ۾ ڪنيل هيون. نارنگيون، ڪچالو ۽ مڪئي جا سنگ، پٽل جي سوارن ٿالهن ۾ رکيل هئا. ٻارن وڏي فخر سان پنهنجيون هٿ جون ٺاهيل چيزون کنيون هيون، جهڙوڪ رنگبرنگي ٽڪا، ٽوڪريون ۽ رانديڪا.

ڳوٺ جي لئين راندين جي ميدان تي هن جلوس کي گڏ ٿيندي ڏسي، جيجي ڏاڍو گدگد ٿي رهي هئي. تازن سنهن ڪري هن ميدان تي ساوڪ ٿي ويئي هئي. ڳوٺاڻن کي بيفڪريءَ جي ناچ جي لهرن ۾ لڏندي ڏسي هن جي دل ڀرجي آئي. هي هجوم هاڻي هن جي گهر طرف اچي رهيو هو. هن ڦاپان کي ٻه ڏنو. هن مٿي تي پيتل جي ٿالهه ۾ ڪونلا کنيا هئا، ۽ ڪونلن جي چوڌاري ڪناري تي ڳاڙها گل سجايا هئائين. هن جي لچڻ تي ٿالهه ٻه لڏي رهيو هو. پنهنجي ڌيءَ کي ان حالت ۾ ڏسي هوءَ خوشيءَ سان ڀرجي ويئي.

پوءِ هن جي لظر ڦاپان جي مڙس تي پيئي. هن ڪڇ ۾ اچي چولي ڪنئي، هئي ۽ هو خوشيءَ ڀرئي وئندڙ آواز ۾ ٻين مردن سان گڏجي ڳائي رهيو هو. جيجيءَ هن ڏي فخر سان نهاريو. جلوس هاڻي سندس ٻنيءَ تي پهچي چڪو هو.

هارين جي ٻڍي مڙس چيو ”ڏسو دليا ۾ سڀ ڪان سٺي اسان جي جيجي ٻئي آهي. اسان جي جيجي اسان لاءِ ترسي بيٺي آهي. هوءَ ترسيل آهي ته اسان جي ارڙن تي محنت واري ڏڏڙ، امن جي درياهه جي ٿڌاڻ سان ڌوئي وڃايون. هن جي قدمن ۾ چادرون وڇايو، تمام عزت ۽ لرميءَ سان، وڏي شان مان سان ٻنين جي پيدائش هن جي قدمن آڏو رکو، پنهنجي هٿن جو فن هن جي سامهون رکو، تمام آهستي، وڏي شان مان سان.“

جيجي امن ۽ خوشيءَ جو مجسمو بنجي بيٺي رهي.

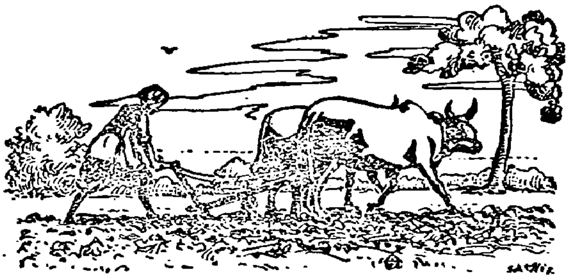

(سائنسي ڪهاڻي)

• هينري بينس
سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

خلا مان اچڻ ڪان پوءِ

رات جو هڪ ٿيو هو. مشهور سائنسدان آرٿر ايلي من پنهنجي تجربيگاهه ۾ ڪم ڪري رهيو هو. هو هڪ تجربيڪار خلاباز به هو ته مختلف انساني نسلن جي علمن جو ماهر پڻ هو. انهيءَ وقت جڏهن ته سڄو شهر ننڊ ۾ لنڊ ۾ مشغول هو، هو هڪ طويل رپورٽ مرتب ڪرڻ ۾ مشغول هو. صبح جو اها رپورٽ ڪيس اعليٰ سطح واريءَ هڪ سائنسي ڪانفرنس ۾ پيش ڪرڻي هئي. ڪيترن مهينن جي لڳاتار محنت سان هو اهو ثابت ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هو ته مريخ سياري ۾ انسان سان ملندڙ جلندڙ هڪ نسل آباد آهي. اوچتو ئي اوچتو ڪيس ائين محسوس ٿيو ته ڄڻ سندس سامهون ڪو شخص بيٺو آهي. اها ڳالهه ڏاڍي عجيب هئي، ڇو ته شام ٿيڻ سان ئي هن سڀ دروازا بند ڪرائي ڇڏيا هئا ۽ چاپيون به سندس کيسي ۾ پيون هيون. هن ڪنڌ مٿي ڪئي ڏٺو ته هڪ قداور شخص هڪ ڪاريءَ چادر ۾ ويڙهيل کيس گهُوري رهيو هو. ان جي پيشاني ويڪري، اکيون تمام ننڍيون ۽ اڪ جڻ ته هئس ئي ڪو نه. سڄو جسم هڪ طرف جهڪيل، ڪُلها ايترا ته وڏا هئس جو انهن ۾ اندر سندس منڍي به لڪي ويئي هئي. ڊاڪٽر ايلي من ڏسڻ شرط سمجهي ويو ته هو ڪنهن ٻئي سياري جي مخلوق آهي. اجنبي هڪ قدم اڳتي وڌيو ۽ انگريزيءَ ۾ چيائين:

”ڇا توهان ڊاڪٽر ايلن من آهيو؟“

”جي، جي ها.“ ڊاڪٽر گهبرائجي چيو، ”۽ توهان ڪير؟“

”مان توهان سان ملڻ چاهيان ٿو، مان هڪ سياري ڪان آيو آهيان.“

”ڪهڙي سياري ڪان؟“

”توهان کي سڀڪجهه معلوم ٿي ويندو. توهان اجازت ڏيو ته مان پنهنجي اچڻ جو مقصد بيان ڪيان.“

”ضرور بيان ڪيو، اچو ويهو نه.“

اجنبي ويهي رهيو ۽ پُر وقار لهجي ۾ چيائين:

”مان اهڙي سياري جو رهواسي آهيان، جو توهان جي نظام شمسي ڪان ٻاهر آهي. توهان هزارن سالن ڪان پوءِ به انهيءَ تائين پهچي نٿا سگهو، ڇو ته هڪڙي نظام شمسيءَ ڪان ٻئي

نظام شمسيءَ تائين پهچڻ توهان جي وس ۾ نہ آهي. توهان هن وقت تائين جيڪي سارا دريافت ڪيا آهن، اهي توهان جي پنهنجي نظام شمسيءَ ۾ آهن. منهنجو خيال آهي تہ توهان منهنجي ڳالهہ سمجهي ويا هوندؤ."

"توهان ڳالهہ جاري رکو، مان ٻڌي رهيو آهيان."

"اسان چاهيون ٿا تہ توهان جي دنيا جي ڪنهن فرد کي پنهنجي دنيا جو سير ڪرايون ۽ انهيءَ مقصد لاءِ توهان کي منتخب ڪيو ويو آهي. توهان کي منتخب ڪرڻ جو هڪڙو سبب اهو بہ آهي تہ توهان انساني علمن جا ماهر آهيو ۽ اسان بہ دنيا جا ئي رهاڪو آهيون. ائين ڪٿي سمجهو تہ اسان وارو انسان توهان جو سؤٽ آهي- منهنجو مطلب آهي نسل جي اعتبار کان ـــ اسان جي سائنس ۽ ٽيڪنالاجي توهان جي سائنس کان اٽڪل چار لک پيرا وڌيڪ ترقي يافتہ آهي. توهان اسان جي صلاحيتن جو تہ تصور بہ ڪري نٿا سگهو. صرف هڪڙو مثال وٺو. اسان جيڪڏهن چاهيون تہ ڪرهٔ ارض کي پنجن ڏينهن ۾ مڪمل طور تباهہ ڪري سگهون ٿا. انساني نسل کي تباهہ ڪرڻ لاءِ اسان کي صرف ٽيرهن ڪلاڪن جي ضرورت آهي. هن نظام شمسيءَ کي تباهہ ڪرڻ لاءِ پندرهن ڏينهن جي درڪار آهي. تنهن هوندي بہ اسان ائين هرگز نہ ڪنداسين، ڇو تہ اهي سڀ اسان جي لاءِ ڪا اهميت نٿا رکن. اسان کي توهان سان ڪو بغض نہ آهي. ڪڏهن ڪڏهن اسان دنيا وارن مان ڪنهن بہ هڪ شخص کي منتخب ڪري پاڻ وٽ وٺي ويندا آهيون ۽ کيس پنهنجيءَ دنيا جو سير ڪرائيندا آهيون. انهيءَ سير دوران ان کي اسان جي لاءِ ٿورو ڪم ڪرڻو پوندو آهي. ائين سمجهو تہ اهو هڪڙي قسم جو ڪاروبار آهي. اسان توهان کي خلائن ۾ وسيع سيارن جو سير ڪرائينداسين، پنهنجا سائنسي اوزار ڏيکارينداسين ۽ توهان جي علم ۾ اضافو ڪنداسين. انهيءَ جي عيوض جيڪڏهن توهان بہ اسان جي لاءِ ٿورو ڪي ڪجهہ ڪم ڪندؤ تہ پوءِ ان ۾ ڪهڙو عيب آهي؟"

"مون کي تہ سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ توهان ڇا ٿا چوڻ چاهيو؟"

"سمجهڻ جي ڪوشش ڪيو. هر پنجويهن سالن کان پوءِ توهان جي دنيا مان اسان هڪ شخص کي پاڻ وٽ وٺي ويندا آهيو ۽ ڇهن مهينن کان پوءِ کيس هتي ڇڏي ويندا آهيون. هن دفعي توهان کي وٺڻ آيا آهيون."

"جيڪڏهن مان هاڻ کان انڪار ڪيان تہ..."

"اسان زبردستيءَ وٺي وينداسين."

"پر مون کي تہ صبح جو هڪڙي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ وڃڻو آهي."

"ڪا ڳالهہ نہ آهي، توهان صبح ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي واپس اچي ويندو."

"ائين ڪيئن ٿي ٿو سگهي. هينئر توهان چيو تہ مون کي اتي چار مهينا رهڻو پوندو."

"ڊاڪٽر ايلي سن! مان اڳ ۾ عرض ڪري چڪو آهيان تہ اسان توهان کان سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ گهڻو اڳتي آهيون، جيتوڻيڪ اسان وقت کي پوريءَ طرح پنهنجي قبضي ۾ ڪري

نہ سکھيا آھيون، ليڪن اھا قدرت ضرور رکون ٿا تہ ان کي ڇھن مھينن لاءِ التوا ۾ رکي سگھون. ڇئن مھينن کان پوءِ واپس ايندؤ تہ توھان کي ائين محسوس ٿيندو تہ جيئن اڃا ھينئر ميز تان اٿي ويا آھيو."

"منھنجي محسوس ڪرڻ سان ڇا ٿيندو. حقيقت تہ اھا آھي تہ منھنجا ساٿي ۽ دوست بہ اھو محسوس ڪن، نہ تہ اھي منھنجي ڳولا ۾ زمين آسمان ھڪ ڪري ڇڏيندا."

"توھان فڪر نہ ڪيو، مان وعدو ٿو ڪيان تہ توھان جي موٽڻ تائين ھي شيون ائين ئي ميز تي پيون ھونديون ۽ توھان صبح ٿيڻ کان اڳ ۾ پنھنجو مقالو مڪمل ڪري سگھندؤ. بلڪل صاف ڳالھہ آھي تہ دنيا وارن جي نظر ۾ توھان ٿوري ڪن لاءِ غائب ٿيندا. پر پنھنجيءَ پتر ۾ ڇئن مھينن لاءِ، اميد آھي تہ توھان ھاڻي دير نہ ڪندا."

"ٺيڪ آھي، پر ھلڻ کان اڳ ۾ مان توھان جا پير ضرور ڏسندس."

اجنبيءَ ٽھڪ ڏيندي چيو:

"مون سمجھيو. توھان جو خيال آھي تہ مان شايد مريخ کان آيو آھيان. اچي ونو، ڏسو پير ۽ تصديق ڪري وٺو."

ڊاڪٽر ايلي سن اجنبيءَ جا پير ڏٺا. اھي مريخ جي مخلوق جي پيرن کان بلڪل مختلف، ۽ ڪنھن حيوالي چنبي جھڙا ھئا. ايلي سن جي اکين ۾ چمڪ اچي ويئي. انھيءَ جو مطلب اھو ھو تہ اجنبي واقعي سچ چئي رھيو آھي ۽ واقعي ڪنھن ٻئي سياري کان آيو آھي. علم جي اُڃ کيس بيچين ڪري ڇڏيو. ھو يڪدم پنھنجيءَ جاءِ تان اٿيو ۽ اجنبيءَ ڏانھن وڌندي چيائين:

"مون کي توھان جي دعوت منظور آھي، ھلو."

"ڏاڍو سٺو، توھان ھاڻو ڪري عقلمنديءَ جو ثبوت ڏنو آھي. مون کي اڳ ۾ ئي اميد ھئي تہ توھان اھڙو سونھري موقعو ھٿان نہ وڃائيندا."

"مسٽر... معاف ڪجو، توھان جو نالو؟"

"نالو تہ توھان سمجھي ڪونہ سگھندو، پر ائين توھان مون کي جونز سڏي سگھو ٿا. مان انھيءَ ئي نالي سان توھان جي ھر ڳالھہ جو جواب ڏيندس."

"تہ مسٽر 'جونز'، اسان کي ڪڏھن ھلڻو پوندو؟" ڊاڪٽر ايلي سن اشتياق سان پڇيو.

"ھينئر ۽ ھن وقت."

ائين چئي اجنبيءَ پنھنجو ھٿ ايلي سن ڏانھن وڌايو. ايلي سن انھيءَ ھٿ کي ڇھيو ئي مس ھو تہ کيس ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪنھن سندس ھٿ جي ترئيءَ ۾ سئي چڀي ھجي. انھيءَ کان پوءِ سندس حواس خطا ٿي ويا ۽ ھو بيھوش ٿي ويو.

منزل مقصود تي پھچڻ کان اڳ ۾ ڪيترائي دفعا سندس اک کلي، پر ھاڻ نيم بيھوش ھو. سندس سڄي ۽ کٻي تارا ھئا ۽ ھو نھايت تيزيءَ سان خلا ۾ پرواز ڪري رھيو ھو.

وري هن کي انيڌا ننڍا چهرا پڻ نظر آيا. هن غور سان ڏٺو، اهي سڀ سنڊس پنهنجا چهرا هئا. ها، اهي ميني جا مهانڊا ڊاڪٽر ايلي سن جهڙا هئا، پوءِ اولاديءَ ۾ اهي ڪم ٿي ويا. چوطرف ڪڪهه اونده هئي. هو ڏنڌ ۾ هيٺ ئي هيٺ وڃي رهيو هو. سنڊس مٿو ڦرڻ لڳو. ڪجهه سمجهه ۾ ئي نه پيو اچيس تہ آخر ماجرا ڪهڙي آهي. ڪڏهن تہ سرديءَ سبب سنڊس ڏند ڪڙڪي رهيا هئا، تہ ڪڏهن گرميءَ ۾ سنڊس جسم رجي رهيو هو. اهو هڪ ڏکيو سفر هو. غنودگيءَ ۾ کيس هڪڙي ڇوڪري به نظر آئي. ڀورن وارن ۽ ڀورين اکين واري معصوم صورت ڇوڪري. اها سنڊس مٿان جهڪيل هئي ۽ کيس هر هر سجاڳ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. پوءِ تہ هڪ ڏکي خود فراموشيءَ جي دوري اچي مٿس گهيرو وڌو.

ڊاڪٽر ايلي سن جي جڏهن اک کلي، تڏهن هو بستري تي سُتو پيو هو. ڪمرو سنڊس لاءِ بلڪل نئون هو. پيتيون کول ۽ سٽيون هيون ۽ سنڊس نظر انهن تي روڪجي نہ پئي سگهي. ڪمري ۾ ڪا به دري نہ هئي. تنهن هوندي به چوطرف ڪير جهڙي روشني پکڙيل هئي. کيس ڪٿي به بلب يا ٽيوب نظر نہ آيا. هو آهستگيءَ سان اٿيو ۽ دروازي تائين ويو. زور ڏئي ڏٺائين تہ کيس خبر پئي تہ دروازو ٻاهران بند آهي. هن در کڙڪايو ليڪن ڪو به جواب نہ مليو. "مسٽر جونز، دروازو کول." هن زور سان دانهن ڪئي، مگر بيسود. ائين محسوس ٿي رهيو هوس تہ ڄڻ هت ڪٿي به ڪنهن جاندار جو وجود نہ آهي. هو ڪجهه وقت تائين رڙيون ڪندو رهيو پر دروازو نہ کليو. بيوس ٿي هن وري به سمهڻ جو فيصلو ڪيو ۽ بستري تي ليٽي پيو. اڳيون ڳالهيون کيس ياد اچڻ لڳيون. تجربيگاهہ ۾ اجنبيءَ جو اچڻ، عجيب ۽ غريب سياري جو ذڪر ۽ پوءِ ڇنڊ مهينن لاءِ سير جي دعوت. تنهن هوندي به هو رستي وارا واقعا ذهن ۾ پوريءَ طرح آڻي نہ سگهيو. شايد کيس ڪا نشيدار شئي ڏني ويئي هئي. اوچتو ئي اوچتو دروازي جي ٻاهران ڪنهن جي قدمن جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، ۽ پوءِ هڪ آواز سان دروازو کليو پيو. جونز سنڊس سامهون بيٺو هو، اهوئي اجنبي، جيڪو کيس هتي وٺي آيو هو.

"هيلو ڊاڪٽر ايلي سن، مون کي اميد آهي تہ توهان جو ٿَڪ لهي ويو هوندو. درحقيقت هي هڪ طويل سفر هو. بهرحال توهان منزل تائين پهچي ويؤ."

"جي ها، پر هيءَ ڪهڙي حرڪت آهي جو توهان مون کي هتي ڪٺي قيد ڪيو آهي؟"

"هن قيد ۾ توهان کي تڪليف محسوس ٿي هجي تہ مان معافي ٿو وٺان. جيئن ئي مون کي توهان جي سجاڳ ٿيڻ جو اطلاع مليو، مان هتي پهتو آهيان. توهان جي خدمت لاءِ هڪ نرس پاڻ سان آندي اٿم جا نهايت ئي خوبصورت آهي."

"نرس! اها ڇاجي لاءِ، ڇا مان بيمار آهيان؟"

”جي ها، بيمار ته ها، مگر توهان کي هڪڙي ساٿيءَ جي ضرورت آهي، اهڙي ساٿيءَ جي جو ڏک سک ۾ توهان جو ساٿ ڏئي سگهي ۽ انهيءَ کان به وڌيڪ ته توهان کي هتي جي دنيا ۾ گهمائي ڦيرائي سگهي.“

”توهان جو مطلب ڪنهن گائيڊ (رهبر) سان آهي؟“

”گائيڊ نه، گهر واري چئو.“

”گهر واري؟ توهان جو دماغ ته خراب نه ٿي ويو آهي، منهنجي ته اڃا شادي به ڪانه ٿي آهي.“

”اسان توهان جي شادي نهايت ڌام ڌوم سان ڪنداسين، اهڙي نٽ سان جيئن توهان وٽ شهزادن جي ٿيندي آهي.“

”بڪواس بند ڪر، تون نهايت چالاڪ ۽ ڌوڪيباز معلوم ٿي رهيو آهين. مون کي پنهنجي جار ۾ ڦاسائي هت وٺي آئين ۽ هاڻي خبر نه آهي ته ڪهڙيون اُبتيون سبتيون ڳالهيون پيو ڪرين. ياد رک، مان تنهنجي ڪنهن به فريب ۾ اچڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

اهو ٻڌي اجنبيءَ مرڪيو ۽ عاجزيءَ سان چيائين:

ڊاڪٽر ايلي سن، مون وعدو ڪيو هو ته ڇهن مهينن کان پوءِ توهان کي صحيح سلامت زمين تي پهچائيندس. مان انهيءَ وعدي تي قائم آهيان، پر توهان تعاون ڪرڻ تي آماده نظر نٿا اچو، بهرحال مان ’ميس سي-بي ۳۰۱‘ کي هتي ڇڏي وڃان ٿو، باقي ڳالهيون توهان ان کان معلوم ڪجو.“

دروازو کولي هن هڪ ڇوڪريءَ کي اندر سڏيو. ايلي سن حيران ٿي ويو. هيءَ ساڳي اهائي ڇوڪري هئي، جنهن کي هن نيم بيهوشيءَ جي عالم ۾ ڏٺو هو. مُنهن مهاندن مان سمجهه ۾ نٿي آيو ته هوءَ به زمين تي رهڻ وارن مان آهي. هو اڃا ڪُجهه وارو ٿي هو ته جولز چيو:

”مون کي اجازت ڏيو، ڪجهه ضروري ڪم آهي، نه ته توهان سان مان ڪجهري ضرور ڪيان ها. ’ميس سي-بي ۳۰۱‘ توهان جي ٻولي چڱيءَ طرح سمجهي ٿي. اميد آهي ته توهان منهنجي موجودگيءَ ۾ هن ڪمري کي جيل خانو تصور نه ڪندا.“

ايترو چئي هن دروازو کوليو ۽ ٻاهر هليو ويو. ايلي سن خاموشيءَ سان کٽ تي ويهي رهيو. هو شروع کان آخر تائين هڪ سائنسدان هو ۽ سائنسي تجربات کان سواءِ ڪنهن به ڳالهه سان دلچسپي نه هئي. اهو ئي سبب هو جو ستٽيهن سالن جي عمر هوندي به هن اڃا تائين شادي نه ڪئي هئي. هاڻي هو کٽ تي ويهي سوچي رهيو هو ته هن ڇوڪريءَ سان ڪهڙي گفتگو ڪري. ڇوڪري نهايت حسين هئي، پر هن کي انهن ڳالهين سان ڪابه دلچسپي نه هئي. آخرڪار ڇوڪريءَ پاڻ چپ ٽوڙيا:

”ڊاڪٽر ايلي سن، شايد توهان جو اهوئي ٻالو آهي. مون کي ڏاڍي خوشي ٿي آهي جو توهان سان ملاقات ٿي.“

اوچتوئي اوچتو ايلي سن جي دماغ ۾ هڪڙو خيال آيو. هن چيو:

”مس، ڇا مان تنهنجا پير ڏسي سگهان ٿو؟“

”منهنجا پير نهايت خراب آهن، ۽ مون کي شرم ان تي رهيو آهي. منهنجو مطلب آهي ته منهنجا پير ڪي خوبصورت نه آهن.“

”ڪهڙا به هجن، مان هڪ دفعو اهي ڏسڻ ٿو چاهيان. توهان کي شايد اها خبر نه آهي ته مان انساني اسلن جي علم ۾ ڏاڍي دلچسپي رکان ٿو.“

”مون کي خبر آهي، مسٽر جونز توهان جو تفصيلي تعارف ڪرايو هو.“ ڇوڪريءَ هٻڪندي چيو، ۽ پوءِ پنهنجا جوتا لاٿائين. ايلي سن ڏٺو ته سندس پير بلڪل اهڙا هئا جهڙا دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ رهندڙ ڇوڪرين جا هوندا آهن. ان ۾ ڪابه شئي غير انساني نه هئي.

”ڇا توهان به دنيا کان آيل آهيو؟“ ايلي سن بي اختيار ٿي سوال ڪيو.

”اوهه! مان ڪجهه به ٻڌائي نٿي سگهان. مان ته توهان کي صاف طرح چوان ٿي ته اسان کي هڪدم شادي ڪرڻ گهرجي.“

”شادي! ڪهڙي نه فضول ڳالهه آهي. ڇا مان دنيا مان هتي انهيءَ لاءِ آيو آهيان ته شادي ڪندو وتان. ياڳوندي، مون کي دنيا ۾ شاديءَ سان ڪابه دلچسپي نه هئي ۽ هاڻي هتي ڪيئن ٿي ٿي سگهي.“

ڇوڪري پنهنجي گوڏن تي جهڪي پئي ۽ روئندڙ لهجي ۾ چيائين:

”ڊاڪٽر! خدا جي واسطي مون کي هنن بدنما وحشين کان بچايو، مان هتي جي مقامي رهاڪن سان ڪنهن به قيمت تي شادي ڪري نٿي سگهان. هو ڀوت آهن — جي ها، هو يقيناً ڀوت آهن. سندن پير پليءَ جي پڇن وانگر ۽ سندن نڪ مُنهن ۾ ڪُتيل آهن. توهان جيڪڏهن انهن کي ڏسندو ته ڊپ کان بيهوش ٿي ويندؤ. اعتبار ڪيو جيڪڏهن توهان مون سان شادي نه ڪئي، ته پوءِ انهن مان ڪنهن بدصورت سان شادي ڪرڻي پوندي.“

”ڇا شادي ڪرڻ ڪا اهڙي ضروري آهي. فرض ڪيو ته مان شادي ڪرڻ نٿو چاهيان.“

”توهان جي چاهڻ يا نه چاهڻ سان ڪوڙو ٿو فرق پوي. هو جيڪو چاهين ٿا اهوئي ٿيندو.“

”تنهنجو اشارو جونز ڏانهن آهي؟“

”ها، جونز ۽ سندس ساٿي، جي هن سيّاري جا اصل رهاڪو آهن، اهي اهوئي چاهين ٿا. جيڪڏهن توهان انڪار ڪيو ته پوءِ هو توهان کي مشين ۾ وجهي ڇڏيندا ۽ جڏهن اتان

توهان 'اوور هال' تي ٻاهر ڪرائڻ تہ ٻاڻهي انهن ۾ روحن 'مان ڪٿهن هڪ مان شادي ڪندو ۽ ڇڪي ۽ ٻئري جي تميز وڃائي ويهندؤ — خدا جي واسطي ڊاڪٽر! منهنجيءَ ڳالهہ مڃو. هنن وٽ هڪ مشين آهي، جيڪا انسان جي دماغ ۾ اهو سڀڪجهہ وجهي سگهي ٿي جيڪو مشين جا مالڪ چاهين ٿا."

"مان سمجهان ٿو تہ تو ڪو خوفناڪ خواب ڏٺو آهي. ٺيڪ آهي، انهن ڳالهين ڪي ذهن مان ڪڍي ڇڏ ۽ هن سيّاري جي رهاڪن متعلق ڪجهہ ٻڌاءِ. ڇا اهي سڀ تو جهڙا آهن يا انهن ٻوتن جهڙا جن جو تون هينئر ذڪر ڪري رهي هئين."

"جيتريقدر مون کي خبر آهي تہ مان هن سيّاري ۾ اڪيلي زميني ڇوڪري آهيان. ۽ توهان انهن ڳالهين ۾ وقت ڇو وڃائي رهيا آهيو، هڪدم هاٿوڪار ڪيو نہ تہ هينئر جولز ايندو ۽ توهان کي مشين ڏانهن وٺي ويندو."

"وري بہ ساڳي مشين — عجيب گمراهہ ڳالهيون پئي ڪرين تون."

ڇوڪريءَ تنگ ٿيندي پنهنجو هٿ ان ڏانهن ڊگهيريو. سندس ڪرائيءَ ۾ واچ جهڙي ڪا شئي ٻڌل هئي. ڊائل بلڪل اڇو هو، ۽ چابي ڏيڻ جيئن سيون هڪ جي بجاءِ پنج نظر اچي رهيون هيون. ايلي‌سن ليوڙي ڏنو ۽ پوءِ چيائين:

"هي ڇا آهي؟"

ڇوڪريءَ چابيءَ کي ڦيرايو تہ ڊائل تي ننڍيون ننڍيون تصويرون نظر اچڻ لڳيون. هڪ مرد ۽ ڇهہ ست عورتون ڪارن ڪپڙن ۾ هڪ ميز تي جهڪيل هئا. سندن صورتون غيرانساني هيون. ڊاڪٽر ايلي‌سن چيو:

"گويا هيءَ ٽيليويزن آهي."

"جي ها، هن کي هي ماڻهو 'سرچ بيم' چوندا آهن. هن جي مدد سان مان جتي بہ چاهيان ڏسي سگهان ٿي. ذهن ميلن جي دائري اندر هر شئي بخوبي ڏسي سگهجي ٿي. تصوير ۾ جيڪي ماڻهو نظر اچي رهيا آهن اهي سڀ توهان جي انتظار ۾ آهن."

"منهنجي انتظار ۾! ڇاجي لاءِ؟"

"هو توهان جي کوپڙي کولي ان ۾ نئون دماغ وجهندا، ۽ پوءِ توهان ائين ڪندؤ جيڪي هو چاهيندا."

"ائين هرگز ٿي نٿو سگهي. مان جولز کي ڏانهن ڏيندس. هن وعدو ڪيو هو تہ مون کي صحيح سلامت زمين تي پهچايو ويندو. ڪٿي آهي اهو؟"

ايترو چئي هو دروازي ڏانهن ڊوڙيو. ليڪن ڇوڪريءَ کيس پڪڙي ورتو.

"توهان جو ٻاهر وڃڻ ٺيڪ نہ ٿيندو. مان پاڻ وڃي ٿي ان کي وٺي اچان."

هوءَ دروازي ڏانهن وڌي. ايليسن هڪدم ڪٿي ان کي ٻانهن کان جهليو ۽ التجا ڪندي چيو:

”ميس، چا ٿوريءَ دير لاءِ اها ’سرچ بيم‘ ڏئي سگهنديئن. واپس موٽي اچي ونجانءِ.“

ڇوڪري خوفائتين نظرن سان کيس ڏسڻ لڳي ۽ ٿوري دير سوچي واچ جهڙو اوزار سندس حوالي ڪيائين. جڏهن هوءَ ٻاهر وئي ته ايليسن ان کي غور سان جاچڻ لڳو ۽ پوءِ هڪڙي سئيءَ کي زور ڏنائين - ڊائل تي ڪجهه تصويرون اڀرڻ لڳيون. کليل ميدان، جهنگل ۽ پوءِ هڪ وسيع ڊنل، ٻري پري تائين پاڻي، پوءِ قدا ڏيڍا گهر- تصويرون بدلجي رهيون هيون. کيس خيال آيو ته هو پاڻ چرپر ڪري رهيو آهي. هن ”سرچ بيم“ پلنگ تي رکي. تصويرون ٻيهي رهيون. ڊائل تي هڪ ڊگهي ورانڊي جي تصوير اڀري آئي. پوءِ مختلف سيون ڊيائي آسپاس جو جائزو وٺڻ لڳو. هڪڙي تصوير ڏسي سندس رنگ ڦيلو ٿي ويو. هيءَ سندس پنهنجي تصوير هئي. جي ها، هو پاڻ يعني ڊاڪٽر ايليسن هڪ مقامي عورت سان گڏ هڪ رستي تي وڃي رهيو هو. جلدئي اهو منظر غائب ٿي ويو ۽ انهيءَ جي جاءِ تي پيون تصويرون نظر اچڻ لڳيون. انهيءَ وقت دروازو کليو ۽ جونز مرڪندي اندر آيو. ايليسن يڪدم ”سرچ بيم“ پلنگ جي هيٺان کڻي رکي ۽ جونز ڏانهن ڏسڻ لڳو. سندس پٺيان اچڻ ڪپڙن ۾ هڪڙو شخص سرنج هٿ ۾ کنيو بيٺو هو. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ته ڪو ڊاڪٽر آهي. ايليسن ڪجهه چوڻ چاهيو، ليڪن جولز سندس ڪلهي تي هٿ هنيو. کيس سئيءَ جو چڪو محسوس ٿيو ۽ پوءِ فرش تي ڪري پيو.

* * *

جڏهن ان کي هوش آيو ته هو هڪڙي تمام وڏي هال ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هو. سامهون اسٽيج تي ڪجهه ماڻهو نظر اچي رهيا هئا. ڪنهن سندس اکين تي دوربين لڳائي. هاڻي هو آسانيءَ سان انهن ماڻهن کي ڏسي سگهيو ٿي. اسٽيج جي وچ ۾ هڪ تمام وڏي مشين نصب ٿيل هئي. سڄي طرف کان چوڪيدار هڪ ريهون ۽ کيهون ڪنڌ ڇوڪريءَ کي گهلي وٺي آيا ۽ هڪڙي ڪرسيءَ سان ٻڌي ڇڏيائون. ايليسن اهو ڏسي حيران ٿي ويو ته اها ميس، سي-بي ٣٠١ هئي. اهائي ڇوڪري جا ٿوري دير اڳ ۾ سندس ڪمري ۾ موجود هئي. ايليسن اٿڻ چاهيو مگر هو ڪرسيءَ سان ٻڌل هو. مجبور ٿي ويهي رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هو هڪڙي مقامي نوجوان باشندي کي پڪڙي وٺي آيا. نوجوان ڏاڍو ڪاوڙ ۾ هو ۽ هرهر پاڻ کي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. پهريدارن ان کي به هڪڙيءَ ڪرسيءَ سان جڪڙي ڇڏيو ۽ پاڻ پوئتي هٽي بيهي رهيا.

مشين جي پرسان هڪڙو شخص چمڙي جو لباس پهري بيٺو هو. هن هٿ وڌائي هڪڙي بٽڻ کي دٻايو ۽ اها ديو جهڙي مشين حرڪت ۾ اچي ويئي. اهي ٻئي ڪرسيون، جن سان

هڪڙيءَ تي ميس سي-اي ۳۰۱ ۽ ٻيءَ تي مقامي نوجوان ويٺو هو، هڪڙي ٻئي جهٽڪي سان مشين جي پٺ ۾ هليون ويون. ايلي سن بُت بڻيو اهو منظر ڏسندو رهيو. اوچتوني اوچتو مشين جي ٻئي طرف کان دروازو کليو ۽ اهي ٻئي ڪرسيون ٻاهر نڪري آيون. چند پهريدارن اڳتي وڌي رسيون کوليون ۽ ميس، سي-اي ۳۰۱ ۽ اهو نوجوان آزاد ٿي ويا ۽ ڏاڍي بيتابيءَ سان هڪٻئي ڏانهن وڌيا. ائين لڳي رهيو هو جيئن گهڻيءَ مدت کان پوءِ مليا هجن. ڊاڪٽر ايلي سن اکيون ڇنڀيندو رهجي ويو ۽ هو ٻانهن ۾ ٻانهون وجهي اسٽيج تان هيٺ لهي ويا. هو ڏانهن پهريدارن هڪڙي مقامي ڇوڪريءَ کي اسٽيج تي آڻي بيهاريو ۽ ڏسندي ئي ڏسندي کيس ڪرسيءَ سان ٻڌي ڇڏيو. پوءِ هو هڪڙي ٻئي ماڻهوءَ کي وٺي آيا. ايلي سن وائڙو ٿي ويو. اهو شخص هو پاڻ هو. پهريدارن انهيءَ اينڊرز ايلي سن کي ٻيءَ ڪرسيءَ سان ٻڌي ڇڏيو ۽ مشين هڪ دفعو وري تحرڪ ۾ اچي ويئي. ٻئي ڪرسيون مشين جي پٺ ۾ غائب ٿي ويون ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ ٻئي طرف کان نڪري آيون ته ڪرسيءَ تي ويٺل ايلي سن جو دماغ مڪمل طور بدلجي چڪو هو. هو اٿيو ۽ انهيءَ بدصورت ڇوڪريءَ جو هٿ وٺي مرڪندو انهيءَ هال کان ٻاهر هليو ويو. ڪاوڙ ۽ مجبوريءَ جي شديد احساس کان ڊاڪٽر ايلي سن جو دماغ چڪرائڻ لڳو. سمجهه ۾ نٿي آيس ته هيءَ ڪهڙي ماجرا آهي. اوچتوني اوچتو اسٽيج تي وري ڪجهه ماڻهو نظر آيا. هن دفعي ميس سي-بي ۳۰۱ کي اسٽيج تي آندو ويو. هڪڙو مقامي نوجوان ان سان گڏ هو. اهي ٻئي مشين جي اندران ٿي آيا ته هڪٻئي کي زال-مڙس جي حيثيت سان قبول ڪري چڪا هئا. اک ڇنڀ ۾ هڪ ٻيو ايلي سن مقامي ڇوڪريءَ سان گڏ اسٽيج تي آيو. وري ساڳيو عمل. ڊاڪٽر ايلي سن جي دماغ جون رڳون ڦاٽڻ لڳيون. هن ڪرسيءَ تان اٿڻ جي ڪوشش ڪندي پوري طاقت سان دانهن ڪئي:

”بند ڪيو اهو ناپاڪ تماشو.“

ڪنهن سندس ڪلهي تي هٿ هڻيو— سئيءَ جو چڀڪو محسوس ٿيو ۽ هو هڪ دفعو وري بيهوش ٿي ويو.

هن جي اک کلي ته پاڻ کي پنهنجي ڪمري ۾ ڏٺائين. هو اٿي ويٺو ۽ گذريل واقعن تي غور ڪرڻ لڳو. اها ڳالهه ظاهر هئي ته هو اڃا تائين صحيح سلامت هو. هو سوچي سگهيو ٿي ۽ گذريل ڳالهيون سندس ذهن مان نه نڪتيون هيون. هو هڪ زميني رهاڪو هو ۽ جولز سان گڏ ڇهن مهينن لاءِ هن سياري تي رهڻ لاءِ آيو هو. ميس سي-بي ۳۰۱ جي ڏنل ”سرچ بيم“ اڃا تائين پلنگ جي هيٺان پئي هئي ۽ کيس يقين هو ته اها زميني ڇوڪري سندس همدرد ۽ خيرخواهه آهي. هينئر هن جيڪو منظر ڏٺو ان سان اندازو ٿي ويو هو ته جولز ۽ سندس ساٿي ڪنهن خطرناڪ کيل ۾ مصروف آهن ۽ هو عنقريب انهن جو آلهءِ ڪار بڻجڻ وارو

آهي. هن سوچيو ڇا به ٿي پوي، هو سندس ناپاڪ عزائم کي پورو ٿيڻ نه ڏيندو. هن ”سرچ بم“ جون ڪيتريون ئي سيون کڻايون، ليڪن جولز يا اها ڇوڪري هن کي نظر نه آيا. شايد ڪيس طرف جو پورو اندازو نه هو- اوچتو ئي اوچتو دروازو کليو ۽ ڇوڪري اندر آئي. سندس هٿ ۾ صوف جهڙو ڪو ميوو هو.

”ڊاڪٽر ايلي سن، معلوم ٿو ٿئي ته هن وقت تائين توهان ڪجهه به نه کاڌو آهي. اچي هي وٺو، ڏاڍو لذيذ ميوو آهي.“ ايلي سن سندس هٿ مان اهو ميوو ورتو ۽ ’سرچ بم‘ ڏانهن اشارو ڪندي چيائين:

”مس براؤن! ڇا توهان ٻڌائي سگهنديون ته هيءَ عمارت ڪٿي آهي؟“

”ڊاڪٽر! منهنجو نالو سي-بي ٣٠١ آهي، مس براؤن نه آهي.“

”جيڪي مان پڇان ٿو انهيءَ جو جواب ڏيو.“

”مان ڪجهه به چئي نٿي سگهان. مون کي اُن ڪان ڊپ ٿو ٿئي.“

”ڪنهن کان؟ جولز کان؟“

”جي ها.“

ايترو چئي ڇوڪري يڪدم هٿ وڌائي اها ”سرچ بم“ کڻڻ لڳي. ايلي سن سندس هٿ جهلي ورتو ۽ اُن کي ڇڙٻ ڏيئي چيائين:

”ٻڌاءِ اهي سڀ ماڻهو هن عمارت ۾ ڇا ڪري رهيا هئا؟“

”مان ڪجهه به چئي نٿي سگهان. مون کي انهن کان ڊپ ٿو ٿئي. مان ته توهان کي ايترو چوڻ آئي هيس ته توهان مون سان شادي ڪيو ٿا يا نه؟“

”وري به اهائي شاديءَ جي ڳالهه. مان پڇان ٿو ته اهي ماڻهو اسان سان ڪهڙو سلوڪ ڪندا. تون ڪير آهين ۽ هتي ڪيئن پهتي آهين؟ منهنجي سوالن جا صاف ۽ کولي جواب ڏي. انهيءَ ۾ تنهنجي بهتري آهي.“

جواب ڏيڻ بجاءِ ڇوڪري زارو زار رُئڻ لڳي. ايلي سن سمجهي ويو ته هن کان وڌيڪ پڇا ڪرڻ اجائي آهي. هن دروازي جي ويجهو وڃي اُن کي ٻاهرين طرف زور ڏنو، ليڪن اهو بند هو. زور زور سان دروازو ڪڙڪائڻ لڳو. دروازو کليو ۽ جولز اندر آيو. ايلي سن موقعي جي تلاش ۾ هو. هن اڳ ۾ ئي طئي ڪيو هو ته هن دفعي جولز جي زهريلي سُئيءَ کان بچندو. جولز جيئن ئي سندس ويجهو آيو ته هن جهٽ ڏيئي سندس ڪرائي پڪڙي ورتي ۽ ٻانهن کي مروٽي اُن کي فرش تي ڪيرائي وڌائين. جولز اجا پاڻ سنڀاليو ئي ڪو نه هو ته ايلي سن سندس تريءَ ۾ لڳل هڪ ڊگهي نلي ۽ زهريلي سُئي لاهي ورتي ۽ يڪدم اها سُئي جولز جي جسم ۾ داخل ڪيائين. جولز يڪدم بيهوش ٿي ويو. ايلي سن سندس تلاشي ورتي پر ٻي ڪا به شئي هٿ نه آيس. هن جولز کي پلنگ جي هيٺان گهلي ڦٽو ڪيو ۽ اها نلي ۽

سُئي پنهنجي هٿ تي چاڙهي ڇڏيائين. اهو خوفناڪ هٿيار هاڻي سندس قبضي ۾ اچي چڪو هو، جنهن جي مدد سان جونز ڪيس ٻي دفعا بيهوش ڪري چڪو هو. ڇوڪري اڃا تائين ڪمري جي هڪڙيءَ ڪُنڊ ۾ بيهي خوفزده نظرن سان اهو تماشو ڏسي رهي هئي.

”هو توکي ماري ڇڏيندا.“ هن هڪندي چيو.

”مان انهن کي هٿ نٿو اچي سگهان. شايد توکي خبر نہ آهي تہ مان هڪڙو ماهر خلاباز آهيان ۽ ڪيترائي دفعا زحل سيّاري تائين وڃي چڪو آهيان. تون بہ مون سان هل.“

”نہ، نہ، مون کي انهن کان ڊپ ٿو ٿئي. مان ڪيڏانهن بہ وڃي نٿي سگهان.“ ايترو چئي هوءَ روئڻ لڳي. ايلي سن يڪدم سوال ڪيو: ”ڇا تون ٻڌائي سگهين ٿي تہ خلائي جهازن جو اڏو ڪٿي آهي؟“

”شهر کان ٻاهر، هن طرف.“ هن هٿ سان اشارو ڪندو چيو.

”ڇا هتي آڏلد مشينون بہ آهن؟“

”جي ها، اهي... هتان ڇت تي آهن.“ هوءَ اڃا تائين سڏڪا ڀري رهي هئي.

”دروازي تي ڪو پهريدار تہ ڪونہ آهي؟“

ڇوڪريءَ اثبات ۾ ڪنڌ ڌوڻيو. ايلي سن دروازي جي ڀرسان ويو ۽ هڪ طرف بيهي دروازو کڙڪايائين. دروازو کليو ۽ اڇن ڪپڙن ۾ هڪڙو شخص اندر داخل ٿيو. ايلي سن وقت وڃائڻ کان سواءِ پنهنجي ترڻيءَ ۾ لڳل سُئي ان جي جسم ۾ داخل ڪئي. جيئن ئي اهو شخص بيهوش ٿيو، تيئن ايلي سن سندس ڪپڙا لاهڻ لڳو. ڇوڪري پريشان ٿي ٻاهر وٺي ڀڳي. ايلي سن ان کي سڏ ڪيو پر هوءَ وڃي چڪي هئي. ايلي سن جلدي جلدي ان جا ڪپڙا پهريا ۽ دروازو کولي ورانڊي ۾ آيو. هن چاهيو ٿي تہ ڇوڪري ملي وڃي تہ جيئن ڪيس خلائي جهازن جي اڏي کي تلاش ڪرڻ ۾ مشڪل پيش نہ اچي. اهو خطرناڪ هٿيار يعني زهريلي سُئي اڃا تائين وٽس هئي. هن پرواري ڪمري جو دروازو کولي اندر جهاتي پاتي. ڪمري ۾ ڪوبہ نہ هو، فرش تي هڪڙو لاش پيو هو. ايلي سن ويجهو وڃي ڏٺو. خوف کان سندس سڄو جسم ڏڪڻ لڳو، اهو ايلي سن هو، يعني هو پاڻ ئي هو. اهو ڏسندي، پوئين پيرين وٺي ڀڳو ۽ وري بہ ورانڊي ۾ اچي پهتو. ڏکڻي ورانڊي جي ٻنهي طرفن کان ننڍا ننڍا ڪمرا ٺهيل هئا، اهڙا جهڙي ۾ پاڻ اڃا تائين قيد هو. اتفاق سان اتي ڪوبہ شخص موجود نہ هو. ايلي سن تيزيءَ سان هڪ طرف هلڻ لڳو. ڪيس پڪ هئي تہ ڪٿي نہ ڪٿي ڏاڪڻ نظر ايندي. هڪڙي موڙ جو دروازو کليو ۽ هڪڙو مقامي شخص اڇن ڪپڙن ۾ ورانڊي ۾ آيو. ايلي سن پنهنجي ٽوپي ليرڙ تي رکي بيپرواهيءَ سان سندس اڳيان لنگهي ويو. جيئن تہ سندس بہ اڇا ڪپڙا هئا، انهيءَ ڪري ان شخص هن ڏانهن ڪو خاص ڌيان نہ ڏنو، ۽ متاڇري نظر وجهي اڳتي وڌي ويو. ورانڊي جي ڇيڙي ۾ ايلي سن کي مٿي وڃڻ واري

ڏاکڻ نظر آئي. هن هيڏانهن هوڏانهن نهاريو ۽ پوءِ اکڇنڀ ۾ ڇت تي پهچي ويو.
ڏينهن جو وقت هو. هڪ ننڍڙو سج مٿان چمڪي رهيو هو. ڀري ڀري تائين ڏاڪڻيون ئي
ڏاڪڻيون نظر اچي رهيون هيون. هيءَ هڪ تمام وڏي عمارت هئي. ڇت تي ڪيترين ئي
فضائي موٽرون بيٺيون هيون. انهن جي شڪل تمام وڏي بال والڪر هئي. هيٺ هڪڙو
ننڍو دروازو نظر آيو. ايلي سن اڃا تائين اهڙي ڪار نه ڏٺي هئي، پوءِ به هن فيصلو ڪيو ته
هو ان کي اڏائڻ جي ڪوشش ڪندو. هو ڊوڙندو هڪ ڪار ۾ اندر ويو ۽ دروازو بند
ڪري ڇڏيائين. انهيءَ ڪار ۾ صرف ٻن ماڻهن جي ويهڻ جي جڳهه هئي. سامهون ڪيترائي
ڊائل هئا ۽ ٽي ليور. هڪ ليور تي تير جو نشان مٿي هو، ٻئي تي هيٺئين طرف ۽ ٽئين تي
ڪوبه نشان نه هو. ايلي سن سمجهي ويو ته پهريون ليور ڪار کي هوا ۾ اڏائڻ لاءِ آهي ۽
ٻيو هيٺ آڻڻ لاءِ. ٽيون ليور شايد مشين چالو ڪرڻ لاءِ هو. هن ٽئين ليور کي ٿورو ئي
چوريو ته ڊائل تي سائي بتي ٻري پئي. ايلي سن پهريون ليور دٻايو ۽ ڪار بنان ڪنهن آواز
جي فضا ۾ بلند ٿي وئي. ڇوڪريءَ جي واتان ڪيس خبر پئجي چڪي هئي ته خلائي جهازن
جو اڏو ڪهڙي طرف آهي، ليڪن فضائي ڪار کي اوڏانهن موڙڻ جي ترڪيب ڪيس اڃا
سمجهه ۾ نه آئي هئي. هن ٽنهي ليورن کي هيڏانهن هوڏانهن ڦيرايو ۽ آخرڪار ڪيس معلوم
ٿي ويو ته ٽئين ليور سان هو طرف مٽائي سگهي ٿو. هن فضائي ڪار جو رخ ڇوڪريءَ جي
ٻڌايل خلائي اڏي طرف موڙي ڇڏيو ۽ درين سان هيٺ نهارڻ لڳو. جيستائين سندس نظر
ڪم ڪري رهي هئي، اوستائين ڪيس هڪ وسيع شهر نظر اچي رهيو هو. ڊگهيون ڊگهيون
گهٽيون، گنبذ نما عمارتون ۽ عجيب و غريب وڻ جن جو رنگ سائو نه، بلڪ ڳاڙهو هو.
ڪٿي ڪٿي پُراسرار مشينون ۽ وڏا وڏا ڊرم به ڪيس نظر آيا. ايلي سن سمجهي ويو ته اهي
سندن سائنسي تجربيگاهه آهن. جلد ئي ڪيس خلائي جهازن جو اڏو نظر اچي ويو. اڏو خالي
هو، ۽ ٿوري مفاصلي تي هڪڙو تمام وڏو جهاز بيٺو هو. اوهه، يا خدا! ايلي سن ايڏو وڏو
خلائي جهاز سڄيءَ عمر ۾ نه ڏٺو هو. هن سوچيو ته اهو زحل وارن تيار ڪيو آهي. ڇو ته
سندن قد زميني انسان کان ڪيترائي سؤ ڀيرا وڏا هئا، ۽ انهيءَ نسبت سان انهن جي هر شئي
وڏي هئي. جيئن ته ٻيو ڪو جهاز اڏي تي موجود نه هو، انهيءَ ڪري ايلي سن سوچيو ته
جيڪڏهن هو ڪنهن طرح انهيءَ جهاز جي اندر پهچي وڃي ته پوءِ ان کي اڏائڻ جي ڪوشش
ڪري سگهجي ٿي. زحل سيّاري ۾ هو هڪ کان وڌيڪ دفعا وڃي چڪو هو، ۽ اتي جي
سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ کان بخوبي واقف هو. ليڪن انهيءَ جهاز تائين پهچڻ آسان ڪم نه هو.
ان جو دروازو ڪيترائي هزار فوٽ زمين کان مٿي هو. اوستائين پهچڻ لاءِ صرف هڪ ئي
طريقو هو، ۽ اهو هي هو ته ايلي سن فضائي ڪار جي مدد سان دروازو پهچي اندر داخل ٿئي.
عام حالتن ۾ ائين ڪرڻ موت کي دعوت ڏيڻ جي مترادف هو، ليڪن هن وقت ايلي سن جي
سر تي اچي پَري هئي ۽ هن ڪنهن به قيمت تي هن منحوس سياري مان نڪرڻ ٿي چاهيو.

ڪجهه سوچي هو فضائي ڪار کي ٿوري مفاصلي تي ڪٺي ويو ۽ اتان رستي جو اندازو لڳائي رستو تيار ڪري نهايت تيزيءَ سان دروازي جي پرسان پهچي ويو. اتي هن ليور کي نيوٽرل ۾ ڪيو ۽ ڪار جو دروازو کولي خلائي جهاز جي هينڊل ۾ ڪٺي هٿ وڌائين. اهو نهايت مشڪل ڪم هو. فضائي ڪار هوا ۾ ايٽل هئي پر ڪنهن وقت به ان جي لڏڻ جو خدشو هو. هوڏانهن خلائي جهاز جي دروازي جو هينڊل ايترو ته وڏو هو جو ان کي هڪڙي هٿ سان کولڻ جي ڪنهن ۾ به طاقت نه هئي. آخرڪار هن هٿ کي اندر ڇڪي، فضائي ڪار جو دروازو بند ڪيو ۽ ليور کي زور ڏئي ان کي اونتي ڪٺي ويو. هن دفعي هن پنهنجي جان جي پرواهه نه ڪندي فضائي ڪار کي اڏائيندي، دروازي جي هينڊل جي ويجهو آيو ۽ ڪار هينڊل سان اچي ٽڪرايائين. قسمت سٺي هيس جو هينڊل هڪ ٽي ٽڪر سان کلي ويو ۽ هو ڪار سميت ان ۾ اندر هليو ويو. سندس اندر ويندي ئي خلائي جهاز جو دروازو پاڻمرادو بند ٿي ويو.

ايلي سن ايڏي وڏي جهاز ۾ اڪيلو هو. پهريائين ته ڪيس خوف ٿيو ته ڪٿي هن جهاز ۾ زحل جو ڪو رهاڪو نه هجي. ليڪن فضائي ڪار جي مدد سان جهاز جي سڄي ڪمري ۾ پرواز ڪرڻ ڪان پوءِ ڪيس يقين ٿي ويو ته خطري جي ڪا ڳالهه نه آهي. ڪنٽرول روم ۾ جهاز جا ليور ايترو ته مٿي هئا جو فضائي ڪار جي مدد ڪان سواءِ انهن تي پهچڻ ناممڪن هو. هن لشالو ورتو ۽ فضائي ڪار ليورن تائين ڪٺي ويو. جڏهن ته انهن کي دٻائڻ انساني طاقت ڪان ٻاهر هو تڏهن انهيءَ ڪري هتي به ڪيس ساڳيو طريقو اختيار ڪرڻو پيو. هن فضائي ڪار کي انهن ليورن سان ٽڪرايو ۽ جهاز آهستي آهستي مٿي اڀرڻ لڳو. ڪنٽرول ڊيسڪ تي پيو ڪو به بٽڻ موجود نه هو. هو سمجهي ويو ته جهاز جو رخ اڳ ۾ ئي متعين ڪيو ويو آهي ۽ پاڻ ان کي تبديل ڪري نٿو سگهي. نقشا ۽ چارٽ ايڏا ته وڏا هئا جو هڪ نظر ۾ انهن کي ڏسي وجڻ ڏاڍو مشڪل هو. بهرحال ڪار جي مدد سان جيڪو ڪجهه اندازو لڳائي سگهيو، انهيءَ سان هن سمجهيو ته جهاز جو رخ زمين طرف ئي هو. اها ڳالهه عجيب هئي، پر تنهن هوندي به ايلي سن سمجهي ويو ته زحل وارا هن سيّاري ڪان موٽي زمين تي وڃڻ چاهيندا هوندا. هن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي ته اهي هن سيّاري تائين پهچڻ ۾ ڪهڙيءَ طرح ڪامياب ٿي ويا، جڏهن ته اهي اڃا تائين انهيءَ ئي نظام شمسيءَ ۾ هئا، جنهن ۾ زمين واقع هئي. ائين پئي معلوم ٿيو ته هو هن سيّاري وارن سان ڪا سازباز ڪري رهيا آهن ۽ زمين تي حملو ڪرڻ چاهين ٿا. هن سوچيو ته اهو به سٺو ٿيو، جو اهو جهاز منهنجي قبضي ۾ اچي ويو. هو زمين تائين صحيح سلامت پهچي يا نه پهچي، پر زحل وارا ته واپس موٽي نه سگهندا. کين يقين هو ته جونز ۽ سندس ساٿين وٽ ايڏو وڏو جهاز ٺي ئي نٿو سگهي، جنهن ۾ زحل جي ديوقامت مخلوق سمائجي سگهي. هو انهن ئي خيالن ۾ گم هو ۽ جهاز نهايت تيزيءَ سان پنهنجو سفر طئي ڪري رهيو هو.

ڪنٽرول روم مان پرواز ڪري ايلي-سن هڪ دفعو وري لشتڪاهه ۾ پهتو ۽ فضائي ڪار مان لهي هڪ وڏي ۽ ويڪري صوفي تي ليٽي پيو. سنڊس سوچ جولز جي سياري تائين وڃي پهتي. جولز شايد هوش ۾ اچي ويو هجي. جيڪڏهن ائين ٿيو ته هو هرصورت ۾ ڪيس پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندو. ٿي سگهي ٿو ته هو خلائي جهاز تي راڪيٽ اڇلي يا ڪنهن تيز رفتار جهاز ۾ سوار ٿي سنڊس پيڇو ڪري، بهرحال ايلي-سن کي اهو اطمينان ضرور هو ته جولز ۽ سنڊس ساٿي ڪيس آفت نه ماريندا، پر زنده گرفتار ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا، ڇو ته هو انهن جي نظرن ۾ "تمام قيمتي" هو. ايلي-سن جي لاءِ پيو وڏو خطرو اهو هو ته زمين تي ڪهڙيءَ طرح لهي. ايڏي وڏي جهاز لاءِ تمام وسيع اڏي جي ضرورت هئي. هو دل ئي دل ۾ دنيا جي وڏن وڏن هوائي اڏن متعلق سوچڻ لڳو. انهن ۾ ڪوبه ايڏو وڏو نه هو، جو هن جهاز کي لاهي سگهي. سڀ کان وڏو خطرو ته اهو هو جو زمين وارا هڙيءَ آفت کي ڏسڻ سان هراسجي ويندا ۽ هن تي حملو ڪري ڏيندا ۽ ڪيس نيست و نابود ڪري ڇڏيندا. انهن کي پلا ڪهڙي خبر ته هن ۾ اندر سنڊن هڪڙو پاڻ بند پيو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ ڪين سمجهائڻ لاءِ سنڊس سڀ ڪوششون رائيگان وينديون. هن کي خيال ٿيو ته اهڙيءَ طرح نه رڳو ڪيس پنهنجي جان تان آسرو ڪٽڻو پوندو، بلڪ دنيا وارن کي هڪ نئين سياري جي باري ۾ ڪجهه ٻڌائڻ جي قابل به نه رهندو.

جهاز ۾ چڙهڻ وقت تڪڙ ۾ کاڌي ۽ پاڻيءَ جي ذخيري جو اندازو لڳائي نه سگهيو هو. جيئن ئي جهاز پرواز ڪيو، تيئن ڪيس اهو خدشو محسوس ٿيو ته متان پاڻ نه ختم ٿي وڃي. ان کي بک به ڏاڍي لڳي هئي. پاڻ اٿيو ۽ فضائي ڪار ۾ ويهي اسٽور طرف پرواز ڪرڻ لڳو. اسٽور جي دروازي کولڻ ۾ ڪيس ڏاڍي تڪليف ٿي. تنهن هوندي به جيئن تيئن ڪري هو ڪامياب ٿي ويو. اسٽور ۾ پاڻي به موجود هو ۽ کاڌي جا ڊبا پڻ، پر انهن تائين پهچڻ ممڪن نه هو. پاڻيءَ جو هرهڪ ڊبو سنڊس قد کان پارهن فوٽ اوچو هو ۽ مضبوط ڌاتوءَ جو ٺهيل هو. خوراڪ به ٽين جي سخت ڊبن ۾ هئي. ڌاتوءَ جي ڇهه انچ چادر ڪٽڻ هن جي لاءِ ممڪن نه هئي. هو پيو دفعو انجڻ روم ۾ ويو ۽ پر واري ڪئبن ۾ ڪيس ويلڊنگ جو سامان ليي ويو. هن ڪيس جو سلينڊر هڪ رسيءَ جي مدد سان فضائي ڪار سان ٻڌو ۽ اڏامندو اسٽور ۾ پهتو. وڏيءَ مشڪل سان صحيح نشانو ورتائين ۽ ويلڊر جي مدد سان پاڻي ۽ خوراڪ جا ڊبا وڃايائين. پاڻي فرش تي پکڙڻ لڳو. هو هڪدم خالي بوتل جو ڍڪ ڪٽي آيو، جنهن ڇڪي موچاري پالتيءَ جو ڪم ڏاو. هو بالتي پاڻيءَ سان ڀري ۽ ان کي لشتڪاهه ۾ ڪٽي آيو. موٽي اچي خوراڪ واري ڊبي کي غور سان ڏسڻ لڳو. هڪ ليوَ دار مادو ڊبي جي سوراخ مان وهي رهيو هو. هن اهو چکي ڏٺو ته نهايت ذائقيدار هو. هو فرش تي ويهي رهيو ۽ خوب سرڻي سان کاڌائين ۽ پيتائين. پوءِ فضائي ڪار ۾ ويهي بيڪ ۾ رکيل صوفي تائين پهتو ۽ ستيءَ ننڊ سمهي رهيو.

جڏهن هو اٿيو تڏهن ڏٺائين ته جهاز ٺيڪ پرواز ڪري رهيو هو. فضائي ڪار ويجهو هئي پر ڪيس اهو انديشو هو ته ان جو پارٽ نه ڪهي وڃي، انهيءَ ڪري هو پيادل ئي اسٽور ڏانهن روانو ٿيو. اتان پيو دفعو پيٽ پرٽ ڪان پوءِ انجڻ روم ۾ ويو. اسٽور ڪان انجڻ تائين اٽڪل هڪ فرلانگ جو مفاصلو هو. نقشن جي مدد سان هن اندازو لڳايو ته هو اڌ مفاصلو طئي ڪري چڪو آهي. ڏينهن ۽ هفتا گذرندا ويا. هو صبح ۽ شام پڌ ڪري ڪاڏو ڪائيندو هو ۽ صحت برقرار رکڻ لاءِ پيادل گهمندو هو. خلائي جهاز ۾ آڪسيجن جا پمپ موجود هئا، پر انهن جي ضرورت ڪيس محسوس نه ٿي. جهاز ۾ اندر جيڪا آڪسيجن هئي اها سندس لاءِ مهينا ڪم ڏئي سگهي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن هو اڪيلائيءَ ڪان گهٻرائجي ويندو هو. سندس دل چاهيندي هئي ته ڪنهن سان ڪچهري ڪري، پر اتي ڪير هو جيڪو سندس اها خواهش پوري ڪري. هڪ دفعو هن اسٽور روم مان ڪنهن ڪتاب جي تلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر زحل وارن جو ڇپيل ڪتاب پڙهڻ زميني انساني طاقت ڪان ٻاهر هو. ڪتاب جيتوڻيڪ انگريزيءَ ۾ هو ۽ سمجهه ۾ آيو ٿي ته هن ڪنهن زميني ڪتاب جو خاص ايڊيشن شايع ڪيو آهي، پر انهيءَ جي ڏيکه ۽ ويڪر ايڏي ته وڏي هئي جو ايان سن جي اک انهن حرفن کي پوريءَ طرح نٿي ڏسي سگهي. ڪتاب جي هڪڙي صفحي ڪان ٻئي صفحي تائين سفر ڪرڻ لاءِ ڪيس پندرهن ڪان ويهن منٽن تائين ضرورت هئي. بهرحال وقت جيئن تيئن گذرندو رهيو ۽ ايان سن پنهنجي ڪوششن ۾ مصروف رهيو ته پاڻ کي ڪنهن به طرح مايوس ٿيڻ نه ڏيندو. هو روزانو ٽي ميل پنڌ ڪندو هو، ورزش ڪندو هو، پڌ ڪري ڪائيندو هو ۽ پوءِ مزي سان سمهي پوندو هو.

هڪڙي ڏينهن پاڻ صوفي تي ليٽيو پيو هو ته اوچتو ئي اوچتو جهاز ۾ زلزلو اچي ويو. ائين محسوس ٿيو جيئن ڪا قوت بخش طاقت ان کي ڌوڏاڙي رهي آهي. هر چيز هيٺ مٿي ٿي وئي. ايان سن به صوفي تي ڪري پيو ۽ ڪيس ڪافي ڌڪ لڳو. ٿوريءَ دير ۾ انجڻ روم مان آواز اچڻ بند ٿي ويو. سڀ انجڻيون بند ٿي ويون هيون. هو فضائي ڪار ڏانهن ڊوڙيو ۽ ان کي تيزيءَ سان آڏائيندو انجڻ روم ۾ پهتو. اهو ڏسي سندس خوشيءَ جي انتها نه رهي ته ڊائل جي مطابق هو منزلِ مقصود تي پهچي چڪو هو. انجڻيون خودبخود بند ٿي ويون هيون ۽ سايون بتيون ٻري چڪيون هيون. هن ڪار جو رخ ٻاهرين دروازي ڏانهن موڙيو. خلائي جهاز جي ان دروازي کولڻ وقت ڪيس تمام گهڻي تڪليف ڪرڻي پئي. تنهن هوندي به اهوئي پهريون طريقو استعمال ڪيائين ۽ ڪار کي ٺيڪ نشاني تي هينڊل سان ٽڪرايائين. دروازو هڪ ئي ڌڌڪي سان کلي پيو ۽ هو ڪار سميت ٻاهر نڪري آيو.

”عجيب دروازو آهي. اندرئين طرف به کلي ٿو ته ٻاهرين طرف به.“ هن پڻ-پڻ ڪئي. جهاز ڪان ٻاهر نهايت گهگهه اونده هئي ۽ هٿ کي هٿ نظر نٿي آيو. سندس خيال هو ته هو انهيءَ فضائي ڪار ۾ ماڻهن جي مٿان ڪان لنگهي ويندو ۽ هو ڪيس حيرت سان ڏسندا ي رهجي

وڃڻا، ليڪن سندس ساريون اميدون دل ۾ رهجي ويون. جيئن ئي هو فضا ۾ بلند ٿيو، تيئن ئي هڪ ديوقامت گولو اڀري ويو ۽ هڪ نهايت ئي وڏي هٿ، جنهن جي ويڪر اٽڪل اڌ فوٽ هئي، جهٽ ڏئي سندس ڪار کي ڪٽي مٺ ۾ جهليو. ڏکهن آڱرين ڪار جو دروازو کوليو ۽ کيس ڪڍي ٻاهر ڪڍيائين؛ ۽ پوءِ شايد پنهنجي ڪوٽ جي کيسي ۾ رکي ڇڏيائين. هن جان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي مگر تقدير سان وڙهڻ سندس وس جي ڳالهه نه هئي. پاڻ جنهن ديو جي قبضي ۾ هو اهو کيس چيٽيءَ سان مسمار ڪري سگهيو ٿي. ٿوريءَ دير لاءِ ته سندس سوچڻ جون سڀ صلاحيتون ختم ٿي ويون، ليڪن آهستي آهستي سڄي حقيقت سندس سامهون اچي وئي. هن سوچيو ته زحل وارن جو خلائي جهاز زمين تي ڪهڙيءَ طرح وڃي سگهيو ٿي، هو يقيناً زحل تي پهچي ويو آهي ۽ اهو ديو لما انسان زحل جي مخلوق آهي. سخت بيوسيءَ ۽ لاچاريءَ ڪان سندس اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا ۽ سوچڻ لڳو ته شايد زحل وارن کي پنهنجي جهاز جي واپسيءَ جي اڳ ۾ ئي خبر پهچي وئي هئي. اهوئي سبب آهي جو هو ڪڪهه اونڌهه هوندي به يڪدم پڪڙجي پيو. بهرحال هو هيئنر دشمن جي قبضي ۾ هو، ۽ هتان ڀڄي نڪرڻ ناممڪن نظر اچي رهيو هوس، تنهن هوندي به هو انهن ماڻهن مان نه هو جي يڪدم همت هاري ويهندا آهن. هو آخري دم تائين مقابلي ڪرڻ جو قائل هو، انهيءَ ڪري هن ڏاڍي سنجيدگيءَ سان غور ڪيو ته انهيءَ ديو ڪان ڪيئن جان ڇڏائجي. انهيءَ دوران کيس انهيءَ زهريلي سُئيءَ جي ياد اچي وئي، جنهن سان هن جونز کي بيهوش ڪيو هو. سُئيءَ کي ياد ڪري هو انهيءَ جي کيسي ۾ آڻاڻ پٽاڻ ۽ ٽپا ڏيڻ لڳو. يڪدم هڪڙو هٿ کيسي ۾ اندر آيو ۽ هن ان کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي. هو اڳ ۾ ئي موقعي جي تلاش ۾ هو. هن هڪدم اها زهريلي سئي انهيءَ مضبوط هٿ جي ترڙيءَ ۾ هڻي ورتي. نتيجو حوصله افزا نڪتو ۽ اهو شخص هيڏانهن هوڏانهن ٿڙڻ ۽ ٿاٻڙجڻ لڳو ۽ نيٺ ڌرتي تي ڪِري پيو. ايلي سن کيسي مان نڪتو ۽ نهايت تيزيءَ سان ڊوڙڻ لڳو. واٽ تي ڪيترائي ئي ڪڏون ڪوپا هئا ۽ هو انهن ۾ ڪِرندي ڪِرندي مس وڃي ٿي بچيو. آخر کيس هڪڙي کهٽي نظر آئي ۽ هو هڪدم انهيءَ کهٽيءَ ۾ گهڙي ويو. اها کهٽي ڏيڍ سؤ فوٽ ويڪري هئي ۽ فوٽ پاٿ جي ويڪر به پنجاهه فوٽن کان گهٽ نه هئي. هو ڏاڍي مشڪل سان انهيءَ فوٽ پاٿ تي چڙهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. ڪو ڪو راهگير اچي وڃي رهيو هو پر کيس ڊپ هو ته اهي کيس پيرن هيٺان نه چيڀاٽي ڇڏين. انهيءَ ڪري هو پٽ جي پاسي سان هلڻ لڳو. اوچتو سامهون هڪڙو چوڪ نظر آيو. اتي ٽريفڪ جو زور هو. زحل جا باشندا پنهنجي ڏکهن ۽ وڏين گاڏين ۾ سوار هئا. اهي گاڏيون جڏهن سندس ڀرسان لنگهيون ٿي تڏهن انهن جي آوازن سبب هن جي ڪنن جا پردا ڦاٽي رهيا هئا. هن کي اڳتي ٿوري ڪچهه هٿ اچي وئي سا ڪٽي پنهنجي ٻنهي ڪنن ۾ وجهي ڇڏيائين. هيئنر هو آواز کان محفوظ هو پر هن لاءِ سڀ کان وڏو مسئلو رستي کي پار ڪرڻ هو. هو ڪجهه وقت تائين انتظار ڪندو رهيو ۽ جڏهن سڀ گاڏيون

گذري ويون ۽ رستو خالي ٿي ويو تڏهن هو ڊوڙ پائي رستو پار ڪرڻ لڳو. اڃان هن اڌ رستو مس پار ڪيو ته ڪيس پري کان هڪ نهايت وڏي ٽرڪ ايندي نظر آئي، جا جيئن پوءِ تيئن قريب ٿيندي ٿي وئي. هن پوئتي نهاري ڏٺو ته واپس موٽڻ مشڪل هو. پرسان هڪڙي ڪنڌ نظر آئي. اتان رستو ننڍو ٿيو هو ۽ جتي ڪٿي گذا ٿي پيو هو. هو يڪدم هڪڙي گذي ۾ گهڙي ويو ۽ اتي سمهي پيو. ٽرڪ سنڌس مٿان لنگهي وئي. هو اٿيو ۽ ڪپڙا ڇنڊڻ لڳو ڇو ته ڌوڙ ڪيس لٿي چڙهيو هو، نيٺ هڪ ڀيرو ڊوڙ سان هو رستي کي پار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. هڪڙي ڳالهه جنهن جي ڪري هو ڏاڍو پريشان هو اها هيءَ هئي ته اهي گهٽيون ۽ رستا گهٽي پاڳي زميني گهٽين ۽ رستن جهڙا هئا. ڪجهه ورهيه اڳ جڏهن زمين وارن جا زحل وارن سان تعلقات سٺا هئا، تڏهن هو هڪ خيرسگالي وفد سان گڏجي هتي آيو هو. ليڪن بعد ۾ تعلقات خراب ٿي پيا ۽ زحل وارا زمين جي خلاف نت نيون سازشون ڪرڻ لڳا. ڪڏهن هو مريخ ۽ مشتريءَ جي باشندن کي پاڻ سان ملائي زمين تي حملي ڪرڻ جا منصوبا ٺاهيندا هئا، ته ڪڏهن خودڪار راڪيٽن سان زمين جي ڪنهن حصي کي تباهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ليڪن زميني باشندا سائنس ۾ انهن کان ڪجهه اڳتي ٿي هئا ۽ پنهنجي عظيم ۽ ديوقامت جوڙجڪ جي باوجود زحل وارا زمين وارن کي ڪجهه به ڪري نه سگهيا، پر هينئر جو هن چوطرف نگاهه ڪري ڏٺو ته هر شئي بدليل نظر آئي. هن ڏٺو ته زحل وارن گهٽين، گهرن، گاڏين، لباس مطلب ته هر شئي ۾ زميني باشندن جو نقل ڪيو هو. هاڻي هر شئي وڏي پيماني تي هئڻ جي باوجود شڪل صورت ۾ زميني شين جهڙي هئي. هو اڃا انهن ئي خيالن ۾ گم هو ته سندس نظر وڃي هڪ ڦاٽل اخبار تي پئي. هن جهڪي ڏٺو ته اهو لنڊن ٽائيمز جو هڪڙو صفحو هو. سندس مٿي کي چڪر اچي ويو. لنڊن ٽائيمز زحل سان به شايع ٿيندي آهي؟ ليڪن هن صفحي تي نهايت صاف لفظن ۾ لکيل هو نيويارڪ. خوف جي لهر سندس جسم ۾ گهمي وئي. ڇا اهو ممڪن آهي ته هيءَ واقعي زمين هجي، سندس پنهنجي زمين، جتان هو جولز سان گڏجي سياري تي روانو ٿيو هو. پر اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي. هر شئي ايڏي ته وڏي هئي جو هو دنگ رهجي ويو هو. لنڊن ٽائمز جي ڦاٽل ورق ڏسڻ کان پوءِ ڪيس شڪ ٿي پيو هو. گهٽي هڪ وسيع بازار ۾ داخل ٿي ٿي. هو پٽ سان پيهي دڪانن جا سائن بورڊ ڏسڻ لڳو، ۽ هوم ڪيس پنهنجي بيوسيءَ جو شدت سان احساس ٿيڻ لڳو. اهي سڀ دڪان سندس اڳ جا ڏٺل وائٺل هئا. هو هتي ڪيترائي دفعا اچي چڪو هو. گرين ريسٽورنٽ ۾ هو مهينن جا مهينا چانهه پيندو رهيو هو. موڙ وٽ جيڪو ڊپارٽمينٽل اسٽور هو، اتان خريد ڪيل ڪپڙا اڃا تائين ڪيس پاتل هئا. ڪيڏي نه حيران ڪن ڳالهه هئي. هو پيو دنيو زمين تي هو. هر شيءِ ساڳي هئي، ليڪن مقدار ۽ جسم ۾ وڏي ٿي وئي هئي، پر نه ـــ هو پاڻ تمام ننڍڙو ٿي ويو هو. جولز هن سان هن سان يقيناً مذاق ڪئي هئي. هن پنهنجي سائنس کان ڪم وٺي ڪيس ايترو ته مختصر ڪري

ڇڏيو هو جو پيو دفعو دليا ۾ ڀڄڻ کان پوءِ به هو ڪجهه ڪري نٿي سگهيو. هو هن هيڏي وسيل دليا ۾ اڪيلو هو. پنهنجي جسامت جي لحاظ کان سندس حيثيت هڪڙي ماڪوڙيءَ کان وڌيڪ نه هئي. ماڻهن جون ڳالهيون سندس سمجهه ۾ نٿي آيون، ڇو ته اهي ڏاڍيان ٿي ڳالهايو ۽ هن رڳو انهن جو شور ٿي ٻڌو، ۽ انهيءَ کان وڌيڪ پيو ڪجهه به سندس پلئه نٿي پيو. سوچيائين، ڪاش! ڪيس جولز ملي وڃي. هن ڪانئس بدلو وٺڻ ٿي چاهيو. پيو ته اهو ئي سندس تباهيءَ ۽ برباديءَ جو ذميدار هو. هن جولز تي اعتبار ڪيو هو، ليڪن اهو اعتبار ڪيس ڏاڍو مهانگو پيو. سوچڻ لڳو ته هاڻي هو ڇا ڪري ۽ ڪيڏانهن وڃي. آخرڪار مايوسيءَ کان روئڻ شروع ڪيائين. ڪافي دير تائين هو پنهنجيءَ قسمت تي ڳوڙها وهائيندو رهيو، پر هاڻي ته ڪجهه به ٿي نٿي سگهيو. هينئر هو هڪ حقير ڪُئي وانگر پٽ جي هڪڙي سوراخ ۾ لڪي ويٺو رهيو. روئڻ کان پوءِ جڏهن سندس دل جو غبار هلڪو ٿيو تڏهن هو اٿي ڪجهه سوچي پنهنجي گهر ڏانهن هلڻ لڳو. رستن کي سڃاڻڻ ۾ ڪيس ڏاڍي تڪليف ٿيتي، تنهن هوندي به هو نالا ۽ نشان پڙهندو ۽ ڏسندو ڪنهن نه ڪنهن طرح گهر طرف سفر ڪندو رهيو. ڪيترائي ڏينهن گذري ويا. چند ميلن جو مفاصلو هن جي لاءِ ڪيترن سون ميلن جو مفاصلو بڻجي ويو هو. سڄو ڏينهن هو ڪنهن تاريڪ ڪنڊ ۾ لڪو رهندو هو، ڇو ته ڪيس خوف هو ته ڪو ڏسي نه وٺي ۽ مٿان پڪڙي نه وٺي ۽ ڪا عجيب شئي سمجهي ڪنهن عجائب-گهر ۾ نه موڪلي ڇڏي.

پيو خطرو اهو به هوس ته راهگيرن جي پيرن هيٺان نه اچي وڃي. جڏهن رات ڪافي گذري ويندي هئي ۽ رستي تي پيرُ گهٽجي ويندي هئي، تڏهن هو پنهنجي عارضي پناهگاهه مان نڪرندو هو، ۽ پيٽين سان لڳي پنهنجي گهر طرف وڌندو هو. ڪيترائي هفتا گذري ويا. سندس ڪپڙا ڦاٽي ويا، سندس منهن ۽ هٿ پير ڦٽجي پيا، مٿي ۽ ڏاڙهيءَ جا وار وڌي ويا ۽ هو ڇڳو موچارو جانور نظر اچڻ لڳو. اڄ ۽ بک لاهڻ لاءِ هو گهرن جي اڳيان ٿهيل گند ڪچري جي دٻن ۾ ڪجهه تلاش ڪري وٺندو هو. بسڪوٽن جي خالي دٻن ۾ به هن کي ايترو ڪجهه ملي ويندو هو جو هو پيٽ ڀري کائي سگهندو هو. هڪ-ٻه دفعو هن کير جي خالي بوتلن جو بچيل سچيل کير به پيتو. معلوم ائين ٿي ٿيو ته ڪيس گهر تائين پهچڻ لاءِ اڃا ڪيترن ئي مهينن جي درڪار آهي. ليڪن قسمت سٺي هيس جو کيس "ڪبي" نظر اچي ويو.

"ڪبي" سندس پاڙيسريءَ جو پٽ هو. چار-پنج سال ان جي عمر هئي. ڏاڍو شوخ طبيعت هوندو هو ۽ اڪثر ڪري هو انهيءَ ڪمري جي دريءَ جي سامهون راند ڪيڏندو هو، جنهن ۾ ايلي-سن ويهي پنهنجون سائنسي رپورٽون تيار ڪندو هو. "ڪبيءَ" جي پيءُ وٽ هڪڙي پراڻي موٽرڪار هئي ۽ هو ڪڏهن ڪڏهن ان کي ڌوئي صاف ڪري "ڪبي" سان گڏ پاڙي جي ٻين ٻارن کي به سير ڪرائڻ لاءِ وٺي ويندو هو. ايلي سن هڪڙي دڪان جي

ڇپڙيءَ جي هيٺان ٻيهي هڪڙي خالي ٻوتل مان ڪتاڻ ڪيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ته سندس نظر وڃي "ڪبڙيءَ" تي پئي. هو پنهنجيءَ موٽر ۾ ويٺو هو. جيئن ته هو هڪڙو لنڱڙو ٻار هو، انهيءَ ڪري ايليسن کي سندس منهن ۽ اکيون نظر آيون ۽ هن يڪدم سڃاتي ورتو ته هو "ڪبڙي" آهي.

ڪجهه سوچڻ ڪان پوءِ ايليسن پنهنجي پناهگاهه مان اٿيو ۽ ڊوڙي اچي موٽر جي هيٺان لڪو. نمبر پليٽ ڪافي اوچي هئي، پر ڪيس هڪڙي سيرَ نظر آئي ۽ هو انهيءَ سيرَ تي چڙهي نمبر پليٽ تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. نمبر پليٽ ۽ موٽر جي پٺيءَ جي وچ ۾ ٿوري محفوظ جڳهه هئي. هو نمبر پليٽ جي ڪناري کي وٺي ويهي رهيو. ٿوريءَ دير ڪان پوءِ ڪيس هڪڙو جهٽڪو محسوس ٿيو. موٽر هلڻ شروع ڪيو.

سڄو ڏينهن هو اتي ويٺو رهيو. موٽر ڪيترين جاين تي وڃي ۽ ٽي-چار دفعا بيٺي، پر هو ڪٿي به ڪو نه لٿو. لوڏن سبب سندس جسم چُور ٿي ويو هو. ڪيترائي دفعا ڪيس ڏڪ به لڳا، مگر پاڻ مستقل مزاجيءَ سان ويٺو رهيو. آخر شام ٿي، موٽر هڪڙيءَ جاءِ تي بيٺي ۽ سڀ ماڻهو لهي ويا. ايليسن پوءِ به اتي ئي ويٺو رهيو. جڏهن رات جي اونداهي چوطرف پکڙجي وئي تڏهن هو اٿيو ۽ ٽپ ڏئي لٿو. هو صحيح جڳهه تي پهتو هو. سامهون سندس گهر نظر اچي رهيو هو. پر پاڻ ڪيڏو نه بدلجي چڪو هو. ٻلاٽ تي بيٺل گاهه هن کي گهاٽو ٻيلو نظر اچڻ لڳو، ۽ دروازي تائين پهچڻ واريون ڏاڪڻيون ايترو ته مٿي هيون جو انهن تي چڙهڻ ڪيس ناممڪن نظر اچي رهيو هو. ايليسن هيڏانهن هوڏانهن ڦرڻ لڳو. هو انهيءَ تلاش ۾ هو ته ڪا اهڙي شئي ملي وڃي جنهن ڪان هو ڏاڪڻ جو ڪم وٺي سگهي. آخرڪار هن کي چڙهيون ملي ويون. هن ڪچري مان هڪڙو رسو ڳولي لڌو (جو اصل ۾ هڪڙو سنهڙو ڌاڳو هو). ۽ پوءِ ماچيس جون سڙيل تيليون ڳولڻ لڳو. هن کي ڪُل آٺ تيليون لڀي ويون. هن ڌاڳي جي مدد سان اهي تيليون انهن چڙهين سان اهڙيءَ طرح ٻڌيون جو چڱي موچاري ڏاڪڻ تيار ٿي وئي. مٿينءَ منزل مان روشني اچي رهي هئي ۽ صاف نظر اچي رهيو هو ته سندس دوست "پيٽر" جاڳي رهيو آهي. هن ڏاڍيءَ مشڪل سان ڏاڪڻ کڻي اصل ڏاڪڻ سان ملائي. جڏهن پاڻ دروازي ۾ داخل ٿيو تڏهن ٿڪاوٽ سبب سندس جسم چُور چُور هو ۽ هڪ وک به وڌڻ جي طاقت نه رهي هيس. دروازي جي هڪ طرف هن کي فرش صاف ڪرڻ جو ٻهارو ڏسڻ ۾ آيو. هو انهيءَ ٻهاري ۾ لڪي سمهي پيو.

جڏهن هو اٿيو تڏهن ڏينهن ٿي چڪو هو ۽ چوڌاري آس پکڙيل هئي. آرام ڪرڻ سان سندس سڄي ٿڪاوٽ ختم ٿي وئي هئي ۽ هينئر هو تازو توانو هو. هن سڀ ڪان پهرين "پيٽر" جي ڪمري جو دروازو کڙڪايو، پر ايترو وڏو آواز پيدا ڪرڻ سندس وس ڪان ٻاهر هو، جنهن

سان پڻ ڪنهن ڪي آگاهه ڪري سگهي. آخرڪار ايلي-سن فيصلو ڪيو ته هو دروازي جي هيٺان لنگهي پئي طرف پهچڻ جي ڪوشش ڪندو. هو اونڌو ٿي سمهي پيو ۽ ٽڪ-ٽڪ انچ ڪري اڳتي وڌڻ لڳو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هو اندر پهچي ويو. ڪمرو بلڪل ساڳيءَ طرح هو، جهڙيءَ طرح هن اڳ ۾ ڪيترائي دفعا ڏٺو هو. هڪڙو پلنگ، لکڻ جي ميز، ڪرسي ۽ ڪتابن جو هڪڙو ڪٻٽ. اهو ڪمري جو ڪل سامان هو. پيٽن ڪٿي به نظر نه آيو ايلي-سن، پيٽن جي خوابگاهه مان پنهنجي ڪمري طرف وڌيو، پر سندس ڪمري کي ڪاف لڳل هو ۽ دروازي جي هيٺان جڳهه ايتري ته ٿوري هئي جو هو اندر وڃي نٿي سگهيو. هُو وري به پيٽن جي ڪمري ۾ آيو ۽ ڪاڏو ڳولڻ لڳو. جلد ئي کيس هڪڙي رڪيبيءَ ۾ ڪير لڀي ويو. شايد اهو ڪير پيٽن پنهنجي پاليل ٻليءَ جي اڳيان رکيو هو، پر ٻلي کيس ڪٿي به نظر نه آئي. ايلي-سن ڍءُ ڪري اهو ڪير پيتو ۽ پلنگ جي هيٺان سمهڻ لاءِ جڳهه جاچڻ لڳو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هو ڏاڍي مزي سان سمهي پيو. جڏهن سندس اک کلي تڏهن وري رات ٿي چڪي هئي. پيٽن اڃا ڊائين واپس نه موٽيو هو. هو اٿيو ۽ ڪمري ۾ هيڏانهن هوڏانهن گهمڻ لڳو. اوچتو سندس نظر وڃي پسن وڏين اکين تي پئي. اهي اکيون ڳاڙهيون هيون ۽ کيس گهوري رهيون هيون. هن ٿورو پوءِ هئي ڏٺو، اندازو لڳايائين ته اها پيٽن جي پاليل ٻلي هئي. هو ڪيترائي دفعا انهيءَ ٻليءَ سان پيار ڪري چڪو هو، ليڪن انهيءَ حالت ۾ ٻلي کيس ڪيئن سڃاڻي سگهي ٿي. اڃا پاڻ سوچي ئي رهيو ته ٻلي ڪرائيندي اڳتي وڌي. ايلي-سن کي پنهنجي موت جو يقين ٿي ويو. وٽس بچاءَ جو ڪو به طريقو نه هو ۽ نه وري فرار ٿيڻ جي طاقت. ويجهو اچي ٻلي رڪجي وئي ۽ پنهنجو چنبو اڳتي وڌايائين. ايلي-سن جو ساهه رڪجي ويو ۽ سندس سوچڻ سمجهڻ جون سڀ صلاحيتون ختم ٿي ويون. هن اکيون بند ڪري ڇڏيون ۽ پنهنجو پاڻ کي قسمت جي حوالي ڪري ڇڏيائين. اکڇنڀ ۾ پاڻ ٻليءَ جي ڪرفت ۾ هو. هن آخري دفعو پاڻ کي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي پر ٻليءَ کيس ڏونڌاڙڻ ۽ سهڻ شروع ڪيو. شايد ڪائڻ کان اڳ ۾ هن پنهنجي شڪار کي بيهوش ڪرڻ چاهيو ٿي. اهي گهڙيون هن لاءِ نهايت نازڪ هيون. هو بيوس هو ۽ انهيءَ مصيبت کان نجات حاصل ڪرڻ جون سندس سڀ ڪوششون بيڪار ٿي چڪيون هيون. ٻليءَ ڪيڏيءَ ڪيڏيءَ مهل کيس ڪنڌ ۾ چنبو هڻي ٿي ڪڍيو. هن جي ٻانهن پيچي پئي هئي ۽ هن کان هڪڙي دانهن نڪتي. تڪليف جي شدت کان سندس اکين اڳيان اونده اچي وئي. ٻليءَ هن کي پيٽ کان پڪڙيو ۽ هوا ۾ ڦيرائڻ لڳي. هو سمجهي ويو ته آخري گهڙي اچي وئي آهي ۽ ٻلي کيس هاڻي هضم ڪري ڇڏيندي. عين انهيءَ وقت جڏهن ٻليءَ جون مڇون کيس لڳي رهيون هيون، هن کي پنهنجي زهريلي سئي ياد اچي وئي. هن سڄو هٿ وڌائي سئي ٻليءَ جي چنبي ۾ هڻي. ٻليءَ هن کي آخري بار نهايت خراب نموني ڏونڌاڙيو. سندس هڏيون ڪڙڪڻ لڳيون، ليڪن هڪدم ٻليءَ

جي ڪرڪٽ ڪمزور ٿي وئي ۽ پاڻ فرش تي وڃي ڪريو. انهيءَ ڪان اڳ ۾ جو بيهوش ٿئي ان جي سٽاءَ ڪيري، هو اٿيو ۽ ڊوڙي وڃي پلنگ جي هيٺان لڪو.

ٿي بيهوش ٿي چڪي هئي، ليڪن ايلي سن ڪي خطرو هو تہ جيئن ئي هوءَ هوش ۾ ايندي تيئن وري ٻيو دفعو هن کي هڙپ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي. وقت تمام ٿورو هو ۽ ڪم تمام گهڻو. ٻيئي سان ملڻ جي صرف هڪئي صورت هئي، اها هيءَ تہ ڪنهن طرح هو تجربيگاهہ جي ميز تائين پهچي وڃي. اهڙيءَ طرح ٻيئن هن کي آسانيءَ سان ڏسي سگهيو ٿي. ٻيئن ۽ پاڻ گڏجي هڪئي تجربيگاهہ ۾ ڪم ڪندا هئا. سندس غيرحاضريءَ ۾ ٻيئن ضرور اتي موجود هوندو. پيادل اتي پهچڻ هن جي لاءِ ممڪن نہ هو، ڇو تہ هو گهر کان ڪيترائي ميل پري هو، ۽ سندس زخمي جسم جي ڪري اهو مفاصلو سوين ميل بنجي ويو هو. آخر هن کي هڪڙي تدبير سُجهي آئي. هو دروازي کان نڪري ٻاهر ورانڊي ۾ آيو ۽ اسٽور ڏانهن ويو. اسٽور ۾ جلدي ئي کيس گهربل شئي ملي وئي، اها پاڻي جي هڪڙي دٻي هئي، جنهن ۾ پوسٽ جي ذريعي ٻيئن جي نالي ڪا دوا آئي هئي. دٻيءَ جي مٿان اڃا تائين ٻيئن جو نالو ۽ تجربيگاهہ جي ائڊريس لکيل هئي. ايلي سن ٿوري ڪپهہ ڳولي هٿ ڪئي ۽ انهيءَ دٻيءَ ۾ وجهي ڇڏي. پوءِ بسڪوٽن جو چورو ڳولڻ لڳو، ۽ اهو ڪاغذ جي هڪڙيءَ پڙيءَ ۾ وجهي دٻيءَ ۾ اندر رکيائين، پوءِ هو اهي شيون کڻي ٻاهر آڳر ۾ ڪٺي ويو. دروازي سان لڳ پوسٽ جو دٻو هو. هيٺ لهڻ ۾ سندس نائيل ڏاڪڻ هن کي وڏي مدد ڏني. پوءِ اهائي ڏاڪڻ ڪٺي پوسٽ جي دٻي تائين ويو ۽ پاڻي جي دٻي پوسٽ جي دٻي ۾ وڌائين ۽ پوءِ بسڪوٽن جي دٻي ان ۾ وجهي، پاڻ ان ۾ ٽپ ڏيئي گهڙي ويو.

ليٽرباڪس ۾ تمام اونداهہ هئي، تنهن هوندي بہ آهستي آهستي سندس اکيون اونداهہ ۾ ڏسڻ جي قابل بنجي ويون. هن پاڻي جي دٻي کولي، بسڪوٽن جي پڙي ان ۾ رکي ۽ پوءِ پاڻ بہ ان ۾ اندر گهڙي ويو. ڪپهہ جو بسترو بنائي هن دٻيءَ جو منهن بند ڪري ڇڏيو ۽ آرام سان سمهي پيو. جلد ئي هن کي ننڊ اچي وئي. سندس اک تڏهن کلي جڏهن هن کي هڪڙو زلزلو محسوس ٿيو. غالباً خط ۽ پاڪيٽ جدا ڪيا پيا وڃن. پوءِ هن کي ڌڌڪا اچڻ لڳا، ڪنهن کيس دٻيءَ سميت کڻي هڪ طرف اڇليو. انهيءَ کان پوءِ ٽپال گاڏيءَ جي لڳاتار حرڪت ۽ آخرڪار خاموشي ڇانئجي وئي. هڪ دفعو وري بہ هلچل مچي وئي، ۽ ان کي ميز تي ڦٽو ڪيو ويو. انهيءَ بعد طويل خاموشي رهي. هن دروازو کوليو ۽ آهستي آهستي ٻاهر نڪري آيو. سامهون ڏئل رائنل ميز هئي. هو پنهنجي تجربيگاهہ ۾ پهچي ويو هو. هن چئني طرفن ڏانهن نگاهہ وڌي، سامهون سندس ڪرسيءَ تي ڪو ماڻهو ويٺو هو. ٻيئن نہ، اهو جونز هو. سندس بدترين دشمن. اهوئي، جنهن جي ڪري کيس اهي سڀ مصيبتون ملڻيون هيون.

*   *   *

هڪڙو خوفناڪ ٺهڪ ڪمري ۾ گونجي ويو. جونز جو چالاڪ آواز ٻڌڻ ۾ آيو: "ڊاڪٽر ايلي سن! آخر توهان پهچي ويا. مان ڪيڏيءَ مهل کان توهان جو انتظار ڪري رهيو آهيان."

ايٽرو ڇتي هن پنهنجو هٿ ڏکيريو. ايلي سن پنهنجي جان جي پرواهه نه ڪندي، ميز تان وڻي ٽپ ڏاڻو. فرش تي ڪرڻ سان سنڌس ٻي ٻانهن ۾ ٽچي پئي. هينئر تہ هو بلڪل بيوس هو. سامهون جونز بيٺو هو ۽ حيران ڪندڙ ڳالهه اها هئي تہ سنڌس قد عام انسان جيترو هو، حالانڪ سياري ۾ هو ايلي سن والگر هڪڙو ٺڪڙو هو. ايلي سن ڊوڙ پائي ڊيسڪ جي هيٺان لڪي ويو ۽ پنهنجو سڄو هٿ اڳتي وڌايائين. هن کي خبر هئي تہ جونز سنڌس پٺيان پوندو. هو فيصلو ڪري چڪو هو تہ جونز جيئن ئي هٿ اڳتي وڌائيندو تہ هو اها زهريلي سئي سنڌس هٿ ۾ هڻي ڪيندو. هن هر قيمت تي جونز کان بدلو وٺڻ ٿي چاهيو. جونز سنڌس اصل حالت تبديل ڪري ڪيس بي يارو مددگار ڪري ڇڏيو هو.

"ڊاڪٽر ايلي سن! ٻاهر نڪري اچو، مان توهان کي ڪو بہ نقصان نہ پهچائيندس."

"هرگز نہ، مان هن دفعي تنهنجي فريب ۾ نہ ايندس، تو اڳ ۾ بہ مون سان زيادتي ڪئي آهي." ايلي سن ڊيسڪ جي هيٺان چيو.

"اهو غلط آهي ڊاڪٽرا مون ڪابہ زيادتي نہ ڪئي آهي. واعدي خلافيءَ جي شروعات توهان ڪئي آهي. مون توهان سان واعدو ڪيو هو تہ ڇهن مهينن کان پوءِ صحيح سلامت زمين تي پهچائي ڇڏيندس، ليڪن توهان منهنجيءَ ڳالهه تي يقين ڪرڻ بجاءِ اتان فرار ٿي ويا. هن جسم سان تہ توهان دنيا ۾ ڪجهہ بہ ڪري نہ سگهندا. ماڻهو توهان کي سڃاڻڻ کان انڪار ڪري ڇڏيندا ۽ توهان ڪڏهن بہ پنهنجيءَ دل جي ڳالهہ انهن تائين پهچائي نہ سگهندا. انهن کي توهان جو آواز ٻڌڻ ۾ نہ ايندو ۽ نہ وري توهان ئي ڪو انهن جو آواز ٻڌي سگهندا. ٿورو پنهنجي حالت کي ڏسو، هڪڙي ٻانهن زخميل آهي ۽ ٻي ٻانهن ٽچي پئي آهي. جسم تي رهڙون آهن. ڪيترن هفتن کان توهان کي مناسب کاڌو نہ مليو آهي. ڪپڙا ڦاٽي ويا آهن. توهان کي طبي امداد جي فوري ضرورت آهي ۽ اها طبي امداد صرف اسان ئي ڏيئي سگهون ٿا. منهنجو چوڻ مڃ ۽ ڊيسڪ کان ٻاهر نڪري اچ. مان جيڪڏهن چاهيان تہ سختي بہ ڪري سگهان ٿو، ليڪن منهنجي خواهش آهي تہ توهان پنهنجي رضامنديءَ سان مون سان گڏجي هلو."

"مان توسان گڏجي هلڻ لاءِ تيار نہ آهيان ۽ جيڪڏهن تو مون کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي تہ پوءِ ياد رک تہ مان اڪيلو نہ آهيان."

"مون کي خبر آهي تہ تو وٽ زهريلي سئي آهي."

اوچتو ئي اوچتو ڪيس بہ ننڍڙا هٿ نظر آيا ۽ پوءِ هڪڙو شخص سامهون آيو. اهو بہ ايٽرو ئي ننڍڙو هئو جيترو ايلي سن. ان کي اڇا بيداغ ڪپڙا پهريل هئا ۽ هٿ ۾ اهائي

زهريلي سٽشي هئي. ايلي سن ان جي مٿنهن ڏي ڏٺو ته حيران ٿي ويو. اهو ايلي سن جهڙو هو، هو خود ايلي سن هو.

ايلي سن دانهن ڪري پڇيو:

"جونزا هي ڪير آهي؟"

ٻاهران جونز جو آواز آيو، "اهو مسٽر ٢٧٢ آهي."

"اهو سڀ ڇا آهي؟ منهنجي ته ڪجهه به سمجهه ۾ نٿو اچي."

"مان سمجهايان ٿو، ڊاڪٽر! ٻاهر نڪري اچ ۽ غور سان ٻڌ."

ايلي سن هڪ نظر پنهنجي هم شڪل تي وڌي ۽ ڊيسڪ مان ٻاهر آيو. جونز چيو:

"ڊاڪٽر ايلي سن! اهو اڄ ڪان هزارين لکين ورهيه اڳ جو ذڪر آهي. انهيءَ وقت اسان جا ابا ڏاڏا زمين جي اترئين حصي ۾ رهائش پذير هئا. اتي اوچتو ايتري ٿڌ ٿي جو اسان سائنسي ترقيءَ سبب توهان کان گهڻو اڳتي هئاسين. پوءِ زمين تي هڪ قيامت اچي ٽٽي. سمنڊن خشڪيءَ کي پنهنجي لپيٽ ۾ ورتو. جتي ڪٿي زلزلا آيا ۽ اهڙا ته طوفان لڳا جو اسين پڻ سمجهه ۾ آيو ته انهن چئن ته بني نوع انسان کي صفحہِ هستيءَ تان نيست و نابود ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. اسان جا ابا ڏاڏا، ڪجهه ڏکڻ طرف ڀڄي ويا ۽ ڪي وري خلائي جهازن ۾ ويهي الهيءَ سيّاري ۾ پهچي ويا، جتي مان توکي وٺي هليو هوس. جيڪي ماڻهو ڏکڻ طرف ويا توهان انهن جو اولاد آهيو ۽ مان انهن جو اولاد آهيان جيڪي هميشه لاءِ هميءَ دليا ڇڏي ويا هئا. اسان جو خيال هو ته اتي پهچي اسين زندگيءَ جو آغاز ڪنداسين. ليڪن طبعي تبديلين سبب اسان جا قد گهٽجڻ لڳا، ۽ اسان ايترو ته مختصر ٿي وياسون، جيترو هن وقت تون آهين. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو اسان جي افزائش نسل رڪجي ويئي. وڏا وڏا سائنسدان گڏ ٿيا ۽ انهيءَ نتيجي تي پهتا ته جيڪڏهن اسان کي وڌيڪ مختصر ٿيڻ کان بچڻو آهي ۽ پنهنجي نسل جو واڌارو به ڪرڻو آهي ته پوءِ ڪڏهن ڪڏهن زمين تان مرد ۽ عورتون ڪٺي اچون ۽ انهن کان افزائش نسل جو ڪم وٺون. تحقيق ۽ تجربن کان پوءِ فيصلو ڪيو ويو ته هر پنجويهن سالن کان پوءِ هڪڙو زميني مرد ۽ هڪڙي زميني عورت کي دعوت ڏني وڃي، ۽ جيئن مان اڳ ۾ ئي عرض ڪري چڪو آهيان ته اسان سائنس ۾ توهان کان گهڻو اڳتي آهيون. اسان ڪنهن به شيءِ کي بيشمار حصن ۾ اهڙيءَ طرح تقسيم ڪري سگهون ٿا، جو ان جون اصل خصوصيتون ان ۾ قائم رهن ٿيون. انهيءَ ڪري اسان هڪڙي مرد مان ١٧٢٨ ننڍڙا ننڍڙا مرد ٺاهيندا آهيون. اهڙيءَ طرح انهن مان هرهڪ مرد اسان جي جسم جي برابر هوندو آهي. هڪڙي عورت مان به ١٧٢٨ عورتون ٺاهيون ويندیون آهن. انهيءَ کان پوءِ افزائش نسل جو ڪم شروع ٿيندو آهي. اسان هر زميني مرد سان هڪ مقامي ڇوڪريءَ جي شادي ڪرائيندا آهيون، ۽ هر زميني عورت کي مقامي نوجوان سان. انهيءَ ڪم لاءِ اسان اها مشين استعمال ڪندا آهيون، جيڪا توهان ڏسي چڪا آهيو. هن دفعي اسان توهان کي وٺي

ويا هئاسون. توهان جا ڪل ١٧٢٨ حصا ڪيا ويا. انهن مان ١٧٢٢ زنده آهن ۽ ڇهه مري ويا آهن. پر توهان فڪر نه ڪيو، انهن جي مرڻ سان توهان کي ڪوبه نقصان نه ٿيندو. البته جڏهن اسان انهن سڀني حصن کي ڪٺو ڪنداسين، ته توهان جو وزن گهٽجي ويندو. ١٧٢١ ايلي سن اسان وٽ موجود آهن ۽ مقامي ڇوڪرين سان شادي ڪري ڪل خوشيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. ليڪن توهان جو اصل آهيو، پڇي لڪتا آهيو. سان توهان کي وٺڻ آيو آهيان ته جيئن ڇئن مهينن کان پوءِ ١٧٢١ ايلي سن توهان سان ملائي پنهنجو واعدو پورو ڪري سگهان."

"اهو سڀ ڪوڙ آهي. مون کي توتي ڪوبه ڀروسو نه آهي."

"سان سچ ٿو چوان، توکي اعتبار نه اچي ته مسٽر ٣٧٢ کان پڇو. توهان کي اعتبار ڏيارڻ خاطر سان هن کي پاڻ سان وٺي آيو آهيان."

"۽ هوءَ ڇوڪري ڪير هئي؟"

"اها ڇوڪري آتر لنڊن سان ڪنئي ويئي هئي. انهيءَ جا به ١٧٢٨ حصا ڪيا ويا هئا. ١٧٢٧ جي شادي ٿي چڪي آهي، صرف اهائي باقي رهيل هئي. اسان صرف توهان جي ٿي خوشنوديءَ خاطر اهو فيصلو ڪيو هو ته اها توهان سان ٿي شادي ڪري، حالانڪ اصول اهو آهي ته توهان جي شادي اتي جي مقامي ڇوڪريءَ سان ٿيڻ گهرجي ۽ ان جي اتي جي نوجوان سان."

"جيڪڏهن سان توهان سان گڏجي هلڻ کان انڪار ڪريان ته"

"ته پوءِ اسان زبردستيءَ وٺي وينداسين ڇو ته اسان کي پنهنجي وعدي کي پورو ڪرڻو آهي. اسان ڇئن مهينن کان پوءِ توهان جا باقي حصا به توهان کي موٽائي ڏينداسين."

"جڏهن اسان واپس ايندا سين تڏهن ڇا اهي سڀ ڳالهيون اسان کي ياد رهنديون!"

"هرگز نه، اسان توهان جي ذهن مان اهي سڀ يادگيريون ميساري ڇڏينداسين."

ايلي سن سوچيندو رهيو. جواز جي ڳالهه مڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو نه هو. هن پنهنجي تسليءَ خاطر هڪ ٻيو سوال ڪيو:

"توهان جو قد ته عام انسانن جيڏو آهي؟"

"اهو هڪڙو خاص عمل آهي، جنهن جي تحت سان پاڻ کي زميني انسان بڻائي سگهان ٿو. تون فڪر نه ڪر، اسان وعدو ٿا ڪيون ته ڇئن مهينن کان پوءِ توهان کي مڪمل زميني انسان بڻائي واپس موڪليندا سين. مون کي پنهنجو وعدو ياد آهي. تون واپس ايندين ته اها اهائي رات گذري هوندي، جنهن ۾ توکي وٺي ويو هوس."

ايلي سن ٻاهر نڪتو. مسٽر ٣٧٢ هن کي هٿ کان ورتو ۽ اهي ٻئي جواز طرف وڌيا. جواز ٻنهي کي ڪٽي پنهنجي ڪيسي ۾ رکيو ۽ وڏيون وڏيون وکون ڀريندو تجربيگاهه مان ٻاهر نڪري ويو.

* * *

صبح جو پيٽن تجربيگاهه ۾ داخل ٿيو ۽ ايلي سن رپورٽ مڪمل ڪري چڪو هو ۽ ڪاغذن جو ٿهو ٿيلهي ۾ بند ڪري رهيو هو.

”ڊاڪٽر ايلي سن! ڪم مڪمل ٿي ويو ڇا؟“

”جي ها، مان ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ تيار آهيان.“

”ليڪن ڊاڪٽر، توهان اڳين ڪان ڪجهه پيلا ٿي ويا آهيو، آخر ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ پيٽن سوال ڪيو.

”هيءَ ڪمزوري سڄي رات اوجاڳي سبب ٿي آهي — تون ڪابه ڳڻتي نه ڪر. هاڻي اسان کي هلڻ گهرجي.“ ايترو چئي ايلي سن اٿيو ۽ پيٽن سان گڏجي ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ روانو ٿيو. پيٽن غور سان ڏسي ها ته ڪيس خبر پئجي وڃي ها ته ايلي سن جو قد ڏيڍ انچ گهٽجي ويو آهي ۽ قميص جي هيٺان ٻنهي ٻانهن تي پٽيون ٻڌل آهن.

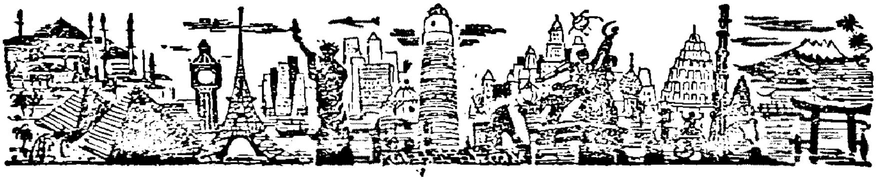

(گيتن ڀري ڪهاڻي)

• "عنايت" بلوچ

"پَسي ڏُکَ مَ ڏَر...."

ڏيهه ڏکن جي ۾ اوساڻي، ڪو به نه ڪنهن جو هوءِ،
سُک جي هڪڙي ساعت ڪارڻ، عمر سموري ڪوءِ.

*　　*　　*

دنيا ڏيهه ڏکن جو ڙي بابا، دنيا ڏيهه ڏکن جو.
جڳ جي ريت اهائي آهي، هڪڙو ڀوڳي ٻيو کائي،
هڪڙو روئي ٻيو ڳائي، هي انڌير جڳن جو ڙي بابا،
دنيا ڏيهه ڏکن جو.
ڏک جي ڏائڻ آهي دنيا، ڪمزورن تي ڪاهي دنيا،
ڪنهن سان ڪين نباهي دنيا، ناهي ماڳ سکن جو ڙي بابا،
دنيا ڏيهه ڏکن جو.

(شمشيرالحيدري)

(گيت جهڪو ٿي فيڊ آئوٽ ٿي وڃي ٿو، ۽ هڪ مسافر جي ڪنجهڻ جو آواز اڀري ٿو.)

مسافر: (ڪنجهندي ۽ سهڪندي) هنن ڦڪرائيل رستن جو ڪوئي ڇيهه ڪونهي؟ منهنجي راهن جي ڪائي منزل ڪانهي؟ منهنجي زندگيءَ جي واٽ تي ڪا وڻڪار ڪانهي ـــ اوهه! منهنجي لاءِ راهن تي ڪنڊن جو چار وڇائجي ويو آهي. جندڙي به ٻاٻُري ڪنڊ بڻجي وئي آهي، سارو ڏيهه ڏک جو ڏونگر آهي. هي ڌرتي ڌرتي... هي ڦُلڙا ڦُلڙا ٻير... هائي ته مون کان هڪ وِک به نٿي کڄي، سڄ ساڙي رهيو آهي، هيڏي وڏي دنيا ۾ منهنجي لاءِ ڪو ڇپر ڪا ڇانوَ به نه آهي، منهنجو وجود ئي ڌرتيءَ تي بار آهي، مان ان ڪي کُهليندو ڇو ٿيو وتان؟ (ڪنجهي) هيءَ دنيا دلبو آهي... دوکو آهي... ڏک آهي، ٻر... مان هتي ڇو آهيان... هيءَ جڳهه به دوکو آهي. مون کي هلڻ گهرجي. (اٿڻ جي ڪوشش ڪندي ڪنجهي ٿو) مان ته گهائل آهيان، روح تائين رتوڇاڻ آهيان، چُور چُور ٿي ويو آهيان، هن بيداد نگريءَ ۾ نراس ۽ نااميد ٿي ويو آهيان، نراس، نااميد.

(هلڪي اوچنگار)

(اوچتو ضمير جي آواز جا ٺهڪ ابرن ٿا)

مسافر: ڪير آهين، ڪير آهين تون؟

ضمير: (طنزيه ٽهڪ ڏيئي) مان ڪير آهيان؟ مون کي تون ڪو سڃاڻين؟

مسافر: تون منهنجي درد جي دانهن تي ٽهڪ ڏيئي رهيو آهين، تون منهنجي ماتم تي خوش ٿي رهيو آهين.

ضمير: (ٽهڪ جو آواز) ما... ماتم، (ٽهڪ) پاڻهي پنهنجي لاش جو ماتم.

مسافر: (ڏک مان) مون کان منهنجا ٽهڪ کسجي ويا آهن، منهنجي اکين ۾ لڙڪن جون لانون آهن... (دردناڪ لهجي ۾) منهنجي دل ۾ ڏک جو دونهون دکي رهيو آهي ۽ تون انهيءَ باهه کي پنهنجن ٽهڪن سان پيڙ ڪري پڙڪائي رهيو آهين... تون منهنجي گهاون کي وڌيڪ ڳهرو ڪري رهيو آهين، آخر تون آهين ڪير؟ ڇا ٿو چاهين.

ضمير: (گنڀير ٿيندي) مان توکي ڏک کان ڇڏائڻ ٿو چاهيان، مان توکي اونداهين کان روشنين ڏي وٺي وڃڻ ٿو چاهيان.

مسافر: روشنيون!... منهنجي لاءِ روشنيون ڪُل ٿي چڪيون آهن. منهنجو اندر اجهامي چڪو آهي... سورن اندر ساڙي رک ڪري ڇڏيو آهي.

ضمير: اڃا ته مان توکي ان دونهين جي طوفان مان پار اڪاريان.

مسافر: نه نه، تون ڪوڙو آهين، دوکيباز آهين. سپني مون کي خوشيءَ جا خواب ڏيکاري، منهنجي اندر ۾ عذابن جا آلانا ڏنا آهن. مون کي ڏکن دردن جا پٿر لڳا آهن، منهنجي دل جو شيشو چڪناچور ٿي چڪو آهي ۽ ان جا ٽُڪر منهنجي روح ۾ چُڀي ويا آهن. منهنجي آس جون مکڙيون گل ٿيڻ کان اڳ ئي مرجهائجي ويون آهن، مون کي منهنجي حال تي ڇڏي ڏي. (روئي ٿو)

ضمير: مون کي توسان همدردي آهي، منهنجا دوست!

مسافر: مون کي ڪنهن جي به همدرديءَ جي ضرورت نه آهي. (ڪربناڪ آواز ۾) هي دنيا دورنگي آهي ۽ انسانن جون همدرديون سڀ دوکو آهن، فريب آهن. دنيا ۽ دولاب جا اهي سڀ لفظ انسانن جا گهڙيل آهن. (ٿورو خاموشي) ڇا تون انسان نه آهين! جواب ڏي...

مسافر: اندر جا زخم ڇو ٿو چڪائين؟ مان ڪجهه به ٻڌڻ نٿو چاهيان، تون هليو وڃ، هليو وڃ هتان.

(ضمير جا ٽهڪ ايڪو ۾ گونجن ٿا، ۽ فيڊ آئوٽ ٿي ٿا وڃن.)

راوي: زندگي لڙڪ به آهي ته مرڪ به آهي؛ زندگي روڄ به آهي ته راڳ به آهي؛ زندگي روپ به آهي ته رنگ به آهي؛ زندگي سوز به آهي ته ساز به آهي؛ زندگي خوشيءَ جو نغمو به آهي ته رنج جو آلاپ به آهي؛ زندگيءَ ۾ جتي سڏڪا ۽ سُور آهن، اتي ٽهڪ ۽ مهڪ به موجود آهي؛ زندگيءَ جي راهن تي ڪي رنجور آهن ته ڪي وري خوشيءَ جي

خمار ۾ مست مگن ٻه آهن؛ زندگيءَ ۾ جتي ڏکن ڏاکڙن جا ڏولاوا آهن ته اتي سُک ۽ سُرور جو ساٿ ٻه آهي؛ زندگيءَ ۾ الم اندوهه آهي ته آرام ۽ آسائش ٻه آهي؛ زندگي غم جو گيت آهي ته سُک جو سنگيت ٻه آهي؛ زندگي لغزش جي لهر ٻه آهي ته ڇوهه جي ڇولي ٻه آهي؛ زندگي ڏک جو درياءُ آهي ته سک جو ساگر ٻه آهي؛ زندگي سورن جو سنيهو ٻه آهي ته پرت جو پيغام ٻه آهي؛ زندگيءَ ۾ اگر نينهن جا ناسور آهن ته محبت جي مرهم ٻه موجود آهي؛ زندگيءَ ۾ جتي ڏکن جا ڏونگر آهن، اتي پرت جا پيچرا ٻه آهن؛ زندگيءَ ۾ جتي وڇوڙي جا ورلاپ آهن، اتي وصال جون واڌايون ٻه آهن؛ زندگي جتي سورن جو سامان آهي، اتي سک جو سرمايو ٻه آهي؛ زندگي جيڪڏهن زحمت ۽ عذاب آهي ته راحت ۽ رحمت ٻه آهي؛ زندگيءَ جي سفر ۾ جيڪڏهن ڪو سُچ ۾ سُڌ ڪا پيو پري، ته ڪو ابدي ۽ لازوال گيت ٻه پيو ڳائي. ڪڏهن ريگستان جي رڃ ۾ انسان جو روح پيو رڙندو آهي ته وري ڪڏهن سندس آسپاس هن جي جندڙي جهومندي نظر ايندي آهي، ۽ ساري ڪائنات ڪنهن ساز جي مڌر سُر لهر ۾ گم ٿي ويندي آهي.

هڪڙو انسان سک جي سمنڊ مان ڍُڪ پري ڍؤ ڪري ٿو ته ٻئي کي وري درد جي درياءَ مان ڏکن جو ڏاڻ نصيب ٿئي ٿو. سکن واري کي ڪهڙي خبر ته ڪو روح رڃ جي رهگذر تي رحم جي نظر لاءِ رڙي رهيو آهي، ڪيس ڪهڙي ڪَل ته ڪو ڏک جو ڏڌيل سهڪَ جو محتاج آهي.

ڏک جڏهن انسان تي ڏاڍ ڪرڻ شروع ٿو ڪري ته سُک جا سايا به سُنهن مٽي ٿا وڃن. جڏهن ورهه جا واچوڙا انسان کي وَڪوڙين ٿا ته هن کان سکهه ۽ سَتُ، طاقت ۽ توانائي ڇڏائي ٿي وڃي-(ٿڌو ساهه پريندي) ڪيڏي نه عجيب ۽ غريب آهي هيءَ دنيا! هڪ انسان لاءِ هيءَ دنيا مهرو محبت جو مڪان آهي، جنهن ۾ خوشين جا خزانا آهن، عيش ۽ آرام آهي ته ٻئي لاءِ هيءَ دنيا ظلم جي نگري آهي. استبداد جو ديس آهي، جور و جفا جو جهان آهي.

زندگيءَ جي پُرپيچ راهن تان عزم ۽ حوصلي سان پار پوڻ مالجهين جو سَرڪ آهي. آداس راتين جو صبح وڏيڪ روشن هوندو آهي. مگر انسان ڪڏهن غمن ۽ گوندرن جي گهيري کان گهبرائجي ويندو آهي، حوصلا هارجي ويندا اٿس ۽ اکين مان ڳوڙها ڳڙي پوندا اٿس.

ڪڏهن ته هو اونداهين ۾ به رت جي تيل سان دل جي ڏيئي کي روشن رکيو ايندو آهي ته ڪڏهن مونجهه ۽ مايوسين جي ڪُنَ ۾ وڃي ڪرندو آهي.

زندگي لڳاتار لڙو لڳاڻ جو الاو آهي. زندگي هڪ مسلسل جدوجهد آهي، مسلسل سفر آهي. زندگيءَ جو سفر ڏاڍو دشوار آهي. راهن ۾ رڃَ به آهي ته رواڙا به آهن.

سُکن جي ساگر ۾ اچڻ کان اڳ دردن جو درياهه جهاڳڻو پوندو آهي. الفت جي اَڃ لاهڻ لاءِ رڻ پٽ ۽ رُڃَ جي راهن تي هلڻو پوندو آهي. ڪيچ تي ڪاهي رسڻ لاءِ ڏونگر ڏورڻا پوندا آهن. ڏونگر ڏورڻ لاءِ ڏاڪڙا ڪرڻا پوندا آهن ۽ ڏاکڙا انسان جو ڏِيلُ ڏڪائي ڇڏيندا آهن.

ڪو انسان مصيبتن کي منهن ڏيڻ بجاءِ جڏهن همت هاري ٿو ويهي، تڏهن مٿس ڏکن جو ڏاڍُ ويتر وڌي وڃي ٿو.

هن جي زندگيءَ جو قافلو دنيا جي ان رهگذر تان گذري ٿو، جتي خوشي به آهي ته غم به آهي، مگر هن جي رستي ۾ صرف غمن ۽ ڪوندرن جو گذر آهي. سندس قسمت ۾ ليڪن جا نير ۽ آهُن جا آلابا آهن. هن جي دل جي دنيا الم اندوهه جو آشيانو بنجي وئي آهي. هو محسوس ٿو ڪري ته ڪيترائي قافلا زندگيءَ جون منزلون طئي ڪندا پار پهچي چڪا آهن: پر سندس اميد جي ٻيڙي لهرن لوڏن ۾ اچي منجهدار ۾ مُنجهي پوي ٿي.

ڪنارو ڪوهين ڏُور ۽ منزل ميرلون ماسرو. نه اڳ جي خبر نه پوءِ جو پتو. نه ساهه سڌير نه جُسي ۾ جان.

هو پاڻ کي بي يارو مددگار ٿو سمجهي. نه اُنس ڪو سنگتي نه ساٿي، جيڪو ساڻس پاڻهي پيلي ٿئي، هيڏانهن ۾ همراهي ڪرائي ۽ ڏک ۾ ڏڍُ ٿئي. ڪري ته ڇا ڪري، وڃي ته ڪاڏي وڃي. سندس دل جي دنيا ۾ مونجهه ۽ مايوسي ڇانئجي وڃي ٿي. هو پنهنجي اميدن جو ڏيئو اُجهامندي محسوس ٿو ڪري. هو زندگيءَ مان اداس ۽ نااميد ٿي پوي ٿو... (سارنگي تي ڏک جو آلاپ نڪري فيڊ آئوٽ ٿي وڃي ٿو).

(پس منظر ۾ هڪ ٺڪ)

مسافر: (ڇرڪ ڀري جاڳي ٿو پوي) هي سڀ ڇاهي؟ مان ڪو سپنو ڏسي رهيو هوس؟ نه نه- هتي ته ڪير به ڪونهي- چوطرف ويراني ئي ويراني آهي. هر طرف اونداهي رات پکڙبي پئي وڃي. خاموشي ته ڪيڏي نه ڀيانڪ آهي...... سانت سڏڪا ڀري رهي آهي...... مون کي هلڻ گهرجي.

(هلڻ جو تاثر- فيڊ آئوٽ ٿي وڃي ٿو)

(اوچتو) منهنجي منزل اچي وئي. منهنجي منزل، هي پهاڙ... منهنجي منزل ظالمن جي بستيءَ کان دور... ويرين جي وجود کان پري... تمام پري، ڪٿ ۽ سُڪون آهي هتي... پر هو دشمن دنيا وارا هتي به منهنجو چين ۽ سُڪون ڦُرڻ ايندا. هو ڦورو آهن- لٽيرا آهن- هو ڪٿي به سُک جو ساهه کڻڻ نه ڏيندا (جذباتي ٿيندي) آهه! منهنجي لاءِ ڪٿي به پناهه جي جڳهه ڪانهي- نه! مون کي ڪنهن جي به پناهه جي ضرورت ڪانهي. هيءَ دنيا سڀ

دوکو آهي، ڪوڙ آهي، فريب آهي، هيءَ زندگي وبال آهي- هي جيئڻ جنجال آهي- بس، ڪن پل اندر هي کيل ختم ٿي ويندو. مان پنهنجو پاڻ کي پهاڙ تان ڪيرائيندس. ڏکن جي ڏيهه کان ڏور هليو ويندس. آءٌ سڄيءَ دنيا کي شڪست ڏئي ويندس.

(هڪ هلڪي فاتحانه ٽهڪ جو تاثر- پڙاڏي ۾ هڪ بلند ۽ ڏکوئيندڙ طنزيه ٽهڪ، جيڪو پوءِ نيڊ آئوٽ ٿي وڃي ٿو.)

مسافر: ڪير آهي؟

(ساڳيو پراسرار طنزيه ٽهڪ)

مسافر: ظالم! تون هتي به منهنجو سُک ۽ سُڪون ڦُرڻ آيو آهين! ڪير آهين تون؟

(پراسرار اصولي ۾) مون کي سڃاڻ- ادا انجاڻ.

مسافر: آءٌ ڪنهن کي به نٿو سڃاڻان. تون ڪير آهين، هتي ڇو آيو آهين، ڇو منهنجو پيڇو ڪري رهيو آهين- هليو وڃ هتان... ٽري وڃ.

ضمير: مون کي سڃاڻ، او انجاڻ! آءٌ تنهنجي سفر جو ساٿي، شروع کان ئي توسان گڏ آهيان- توسان منهنجو ازلي انگ آهي. توکي ڇڏي آءٌ ڪيڏانهن ويندس. آءٌ تنهنجو پنهنجو ضمير آهيان.

مسافر: (ڪربناڪ آواز ۾) منهنجو پنهنجو ضمير! پوءِ تو مون سان گڏ رهي ڪري به ڇو مون کي مصيبتن جي منهن ۾ ڌڪيو. ويري واڳن جي وات ۾ وڌو ۽ ڏکن جي ڏيهه ۾ پيڪانو ڪيو.

ضمير: "ڏک سُکن جي سوڀهن، کهوريا سُک ڏکن ريءَ". تون مون کان ايترو مايوس نه ٿيءُ منهنجا دوست! آءٌ هر مصيبت ۾ توسان شامل رهيو آهيان. مون تنهنجي هر ڪا پيڙا توسان گڏ ٿي ڀوڳي آهي. پر آءٌ زندگيءَ کان نراس ۽ نااميد نه ٿيو آهيان.... زندگي ته لڳاتار جدوجهد جو نالو آهي.

مسافر: پر هينئر ته منهنجو انگ انگ عذاب، هڏ هڏ چُور ۽ سند سند ساڻو ٿي پيو آهي. مون ۾ وڌيڪ عذابن سهڻ جي طاقت ئي نه رهي آهي.

ضمير: (هلڪي طنزيه ٽهڪ جو تاثر) بزدل، نادان، ڏس زندگي ڪيڏي نه حسين آهي! ذرا هوڏي ته نهار، ڏس تارا ڪيئن نه آسمان جي دامن تي جهرمر لايون بيٺا آهن. هو ڏس، افق مان چنڊ نمودار ٿي رهيو آهي. لئين زندگيءَ جو نور پکڙجي رهيو آهي. ظلمت جو زور ٽٽڻ وارو آهي. رات ڪا باقي وڃي بچي آهي. صبح ٿيڻ ۾ دير نه آهي. سج به چاڙ آيو. سڄي ڪائنات ۾ زندگي اچي ويندي. روشنيءَ جي راڄ ۾ زندگيءَ جو نئون دؤر شروع ٿيندو.

تون ٻـ پنهنجو لئون ڏؤر شروع ڪندين. سج، چنڊ ۽ تارن جيان تون ٻـ ٻين لاءِ جيئندين......

مسافر: آءٌ ٻين لاءِ جيئندس، آءٌ پنهنجو لئون ڏؤر شروع ڪندس ـــ انڌاري رات ختم ٿيندي، روشنيءَ جو راڄ هوندو... لئون سج آپرلدو......

چو ٿو ليبرَ وهائين ناداني! ٿئين افسوس اُداس،
جان جلائي، جوتِ ڪنوائي، چو تو لاٿي آس.

جهرمر جهرمر چنڊ ۽ تارا، سونهن سجو سنسار،
هيرَ هوالون، گل گلزاريون، وڻ ٽڻ باغ بهار،
اهڙي جڳ جنسارَ ڪان چو ٿئين نااميد نراس.

ڏاڍَ ڏکن جا اڇا وڇا، غمَ ڪان اڪرا،
داغ ڏکن جا ڏوبي ويندا، دلبر ڪر دلجاءِ،
آکر ايندا، پيچَ پرينءَ جي سرَ ۾ ايندي باس.

بالا بهتر برتر آهين، پنهنجي رکَ تون چاڻ،
پنهنجي اندر جهاتي پائي، پنهنجو پاڻ سڃاڻ،
جانبَ جي نه جدائي توکان، تنهنجو توهين پاس.

-(عنايت بلوچ)

راوي: پرهڪي جي سهل هئي، ٿڌڙي ٿڌڙي هير لڳي رهي هئي. اکي پکڻ ڪرَ موڙي جاڳي پيا هئا. سڄو ماحول انهن جي وٽنڌڙ لاتين سان گونجي رهيو هو. گُل ٽڙي پيا هئا. انهن جي مهڪار پري پري تائين پکڙجي ويئي هئي. هو پهاڙيءَ تان لهي وڏين پرانگون سان پٿريلا پيچرا لتاڙيندو وڏي دڳ تي پهچي چڪو هو. سندس قدمن ۾ عجيب توانائي اچي ويئي هئي. هو ڪڏهن وڏا چال ڏيندو چاڙهيون تي چڙهيو ته ڪڏهن لاهيون لي لٿو. سندس پيرن ۾ آهي اڳيان ولنگ اصل نٿي ڏنا. سندس چهرو عجيب عزم ۽ حوصلي سان پهڪي رهيو هو. جيئن ئي سج جا پهريان ڪرڻا لمودار ٿيا ته هو ماڻريءَ جي وسنديءَ ۾ پهچي چڪو هو. هُن پنهنجي پاڻ کي سڃائي ورتو هو. هو ڏکن جو ڏونگر ڏاري، سورن جو اجهاڳ سمنڊ جهاڳي سُکن جي ساحل تائين پهچي چڪو هو. هو سوت جي تاريڪيءَ کي مات ڏيئي، زندگيءَ جي روشنين ۾ هليو آيو هو.

ڏيکاريس ڏکن، گولڊر گسُ پرينءَ جو،
سولهائي سورن، ڪئي هيڪاندي هوت سين.

(پاڪستان براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن،
حيدرآباد جي شڪريي سان)

هن حقيقت کي مڃڻ گهرجي ته دنيا هن وقت سطحي ۽ بي معنيٰ، غير افادي ۽ منجهائيندڙ لکيتن جي شڪار آهي. هرڪو ماڻهو، پنهنجي مطالعي جي قوت، وقت ۽ مالي گنجائش کان وڌيڪ ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون خريد ڪري ٿو، ۽ جيڪي پڙهي ٿو، ان کي گهٽ سمجهي سگهي ٿو ۽ ان مان ڪي به مفيد نتيجا ڪڍي نٿو سگهي.

ڪيترن لکندڙن کي وري اهو خيال آهي ته ماڻهو سندن اهي ئي تحريرون ۽ لکيتون پڙهندا، جن ۾ شور ۽ هنگامو گهڻو مچايل هوندو. بيشڪ ادب جي زوال واري دؤر ۾ ائين ئي ٿيندو آهي: هرڪو شخص اهائي شئي پڙهندو آهي، جيڪا ٻيا عام ماڻهو پڙهڻ چاهيندا آهن. علم ۽ تحقيق وارين شين جو ذڪر ٿي ويندو آهي؛ انڪري شور ۽ هنگامي، سنسني ۽ اجائي دلچسپي ڦهلائڻ واري ادب جو زور رهندو آهي ۽ اهڙي ادب جي ئي همت افزائي ڪئي ويندي آهي. — هيرالڊ گبز

٣

مقالا

جيئن اڪ ڇيو ويو آهي ته مرده جسم مان الفتي رنگ نڪرڻ ۽ باهمي اتحاد ختم ٿيڻ ڪان پوءِ ان ۾ بدبوءِ پيدا ٿيو پوي، بلڪل ساڳي حالت نسل انسانيءَ سان لاڳو آهي. هر ڪٽنب، قبيلي يا قوم جي باهمي محبت ختم ٿيڻ ڪان پوءِ، ان مان جذبو ۽ جان نڪري ٿا وڃن، ان ڪان پوءِ لازم آهي ته منجهس "انتشار ۽ بدبوءِ" پيدا ٿين. ڇاڪاڻ جو منجهس زندگيءَ جو اهم ترين جزو باقي نه رهيو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ "انصاف" يا ڪنهن به ٻيءَ چڱيءَ خصلت جي طاقت ان کي مرده ٿيڻ ڪان بچائي ٿي سگهي.

اسان کي پنهنجي قوم جي مجموعي نموني ۾ مذمت ڪرڻ جي بجاءِ، انفرادي طور تي، پاڻ کي به ڏوهه ڏئي، پاڻ مان خود پسنديءَ ۽ خود غرضيءَ واريون خواهشون ڪڍڻ گهرجن. اسان کي پنهنجي جان سان محبت ڪرڻ جي بجاءِ ٻين کي گهرڻ ۽ پيار ڪرڻ گهرجي ۽ انهن سان تعاون ڪرڻ گهرجي. هن وقت هيءَ حالت آهي جو اسان مان هرهڪ پاڻ کي پسند ڪرڻ ۽ پاڻ کي پوڄڻ ۾ پورو آهي. عملي دنيا ۾ ڪنهن ٻئي سان اسان جو بيغرضانه تعلق رهيوئي ناهي. جيڪڏهن ڪو الفت يا محبت جو ڪڏهن ڪو اکر ڪٿي ٻڌي ٿو ته پوءِ سمجهي ٿو ته اهو پَرين ۽ جنن جي آڪاڻيءَ سان تعلق رکي ٿو ۽ ان جو هن عملي دنيا سان ڪوبه واسطو نه آهي، ته پوءِ بقول مرزا حيرت:

"پاڻ کي پوڄڻ ڪان بهتر آهي ته اسان ٻُتن جي پوڄا شروع ڪري ڏيون."

— علامه آءِ. آءِ. قاضي رحه

•پروفيسر محبوب علي چنا

سنڌو ماٿر جا اصل باشندا دراوڙ هئا

[نوٽ: "مهراڻ" رسالي جي ۱-۲/۱۹۷۳ع ۾ڇپيل ۾ محترم ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جو هڪ علمي مقالو، "سنڌي زبان ۾ دراوڙي لفظ"، جي عنوان هيٺ شايع ٿيو آهي. سنڌي صاحب جي تحرير مان هي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سنڌ جي قديم ترين تهذيب موهن جي دڙي تي دراوڙن جو فقط 'اڻ لکو' اثر پيو آهي. ان متعلق ايڊيٽر مهراڻ پاران لسانيات جي ماهرن جو توجهه ڇڪايو ويو هو ته "لسانيات جا مستشرقين ۽ ٻوڙي ديسي عالم ان امر تي متفق آهن، ته موهن جي دڙي جي تهذيب، زبان ۽ ثقافت تي دراوڙ قوم جو 'ڪافي' اثر رهيو آهي. لهاذا محترم سنڌي صاحب جي راءِ ۾ سنڌي زبان تي دراوڙي قوم جي اثرات جو 'اڻ لکو' واسطو هجڻ عالمن لاءِ هڪ بحث طلب مسئلو آهي."

ان سلسلي ۾ لسانيات جي ماهر ۽ محقق جناب پروفيسر محبوب علي چنا صاحب، "سنڌي رسم الخط جي ارتقا" نالي ڪتاب تيار ڪيو آهي، جو ڇپائيءَ هيٺ آهي. عالمن ۽ ماهرن جي ڪيل تحقيقات ۽ ڇنڊڇاڻ مان واضح ٿئي ٿو ته سنڌو ماٿر جا اصل باشندا دراوڙ هئا، ان ڪري دراوڙن جي تهذيب، زبان ۽ ثقافت جو نه فقط گهڻي ۾ گهڻو اثر سنڌو ماٿر تي رهيو آهي، پر ان مان ڪڏ ان اثر کي، سنڌو ماٿر جي تهذيب تي، دراوڙن جي ثقافت جو بنيادي اثر به چئي سگهجي ٿو، جو اڳتي هلي ٻين قومن ۽ انهن جي ثقافتن جي سيلاب مان وسيع ٿي ويو. ان سلسلي ۾ محترم پروفيسر چنا صاحب جو هي علمي مقالو پيش ڪجي ٿو. اميد ته 'مهراڻ' جا پڙهندڙ ان کي دلچسپيءَ سان مطالع ڪندا. -غ. م. ڪ.]

*　　　*　　　*

"مهراڻ" سماهي ۱۹۷۳ع جي نمبر ۱-۲ ۾ عزيزم عبدالمجيد ميمڻ سنڌيءَ جو مقالو "سنڌي زبان ۾ دراوڙي لفظ" نظر مان گذريو. سنڌي صاحب جي لکيت مان هي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته دراوڙن جو فقط 'اڻ لکو' اثر سنڌ جي قديم ترين تهذيب موهن جي دڙي تي پيو. ان سلسلي ۾ 'مهراڻ' جي ايڊيٽر مولانا گرامي صاحب به لسانيات جي ماهرن جو توجهه ڇڪايو آهي.

ميمڻ صاحب جو مذڪور عنوان اڳي ئي ڪافي بحث هيٺ اچي چڪو آهي. سنڌي ادب ۾ دراوڙن جو داستان ڪاڪي ڀيرومل آندو، جنهن جو ڪو به ذڪر، حوالو يا اشارو ميمڻ صاحب نه آندو آهي. مون پنهنجي زيرطبع ڪتاب ۾ هن حقيقت جي اظهار هن طرح ڪئي آهي.

"سنڌي ادب ۾ دراوڙن بابت احوال ڪافي آيل آهي. جيني کان ٻهريانين ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي زنده جاويد تاليف 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ۾ هن قوم جي ٻوليءَ (صرف و نحو) ۽ سنڌ ۾ هن قوم جي نشانات جي باري ۾ تيرهن هنڌن تي ذڪر آندو آهي. ان کان سواءِ انهن جو احوال صفحي ١٧ کان ٢٢ تائين سندس ساڳئي ڪتاب ۾ پڻ آيل آهي. سڄڻ اهو ضرور ملاحظو ڪن." (١)

دراوڙي زبان جي اهڃاڻن ۽ آثارن جي سلسلي ۾ ميمڻ صاحب جيڪي اکر آندا آهن، سي مان گهڻيرا ڪاڪي ڀيرومل جي لاساري جي ڪتاب ۾ اچي ويا آهن. دراوڙي ڳُڻپ جي انگن جي سلسلي ۾ 'الي ڏڪر' وارد جي ڳُڻپ جا اعداد ڪاڪي جي ڪتاب جي ١٩٣-١٩٤ صفحن ۾ درج ٿيل آهن. ڪاڪي ڀيرومل جي ڏنل لفظن ۾ نحوي ستا ۽ صرفي تطبيق چڱي نموني ۾ معلوم ٿئي ٿي. پر ميمڻ صاحب جي اکرن جي سمجهاڻي قياسي بيٺي لڳي. ٻيو ته دراوڙي ٻولين جا نالا پڻ درست نه ڏنا ويا آهن. ڪنڙي (Kanaries) کي 'ڪناري'، تيلوگو (Telugo) کي 'تلنگو' ۽ ملئي (Malay) کي 'ملائي' سڏيو ويو آهي. ڌار ڌار دراوڙي ٻولين جي قسمن يا ايپاشائن ۾ 'آنشڙ' آيل نه آهن. هڪ وڏي نمائي غلطي اها ڪئي وئي آهي جو 'منڊا' ۽ دراوڙي ٻولين جي وچ ۾ ڪا تميز نه ڪئي وئي آهي ۽ منڊا ٻوليون، جي دراوڙي ٻولين کان گهڻو اڳ جون جهونيون ۽ گويا متقدم آهن، انهن جي هيٺين شاخن کي دراوڙي زبانون ڪري ليکيو ويو آهي: سنتالي، منداري، سئورا (۽ نه ساورا) (٢).

ميمڻ صاحب اڳتي هلي ڄاڻايو آهي ته "عام طرح چيو ويندو آهي ته موهن جي دڙي جا ماڻهو دراوڙ هئا، پر حقيقت اها آهي ته موهن جي دڙي جا سمورا ماڻهو دراوڙ ڪونه هئا. البت ڪي اهڃاڻ ملن ٿا، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٿورا دراوڙ نسل جا ماڻهو به رهندا هئا، جيڪي بلوچستان جي لڪن کان لنگهي، سنڌ ۾ داخل ٿيا هئا" (٣) هت ميمڻ صاحب هندالاجيءَ جي مشهور عالم اي. ايل. باشم جي جڳ مشهور تصنيف 'The Wonder that was India' جو حوالو ڏنو آهي. پر ڪتاب جي ڇاپي جو نمبر ۽ سال نه ڏنو آهي. سون وٽ هي ڪتاب 'گرووِ پريس نيويارڪ' جي 'ايور گرين جي' ٻهرين ايڊيشن جو ٻيو ڇاپو سن ١٩٥٩ع وارو موجود آهي. هن ڇاپي ۾ مٿيون حوالو نظر نٿو اچي. مسٽر باشم پنهنجي تصنيف ۾ اڳتي هلي ٻاڻ دراوڙن لاءِ انهن ڄاڻايو آهي ته: "جڏهن مسلم ڪاهه وقت جديد هند آريائي ٻولين ۾ سواءِ سنهاليءَ جي، ٻين ڪي ادبي مقام حاصل ڪيو هو تڏهن دراوڙي زبانون صدين لاڳر زنده رهنديون آيون آهن (٤).

---

(١) "سنڌي رسم الخط جي ارتقا" (زير طبع)، پروفيسر محبوب علي چنا ص ١٢٤-١٢٥.
(٢) منڊا قوم جو احوال اڳتي ايندو. (م. ع)
(٣) سنڌي صاحب جو مقالو، مجله مهراڻ سماهي، جلد ٢٢- نمبر ١ ۽ ٢، ١٩٧٣ع ص ١٧٧.
(4) A.L. Basham 'The wonder that was India, N.Y. 1959, P 393.

وري اڳتي سنڌي صاحب لکي ٿو ته ”آثار قديمه جا ماهر به اجا تائين فيصلو نه ڪري سگهيا آهن تہ موهن جي دڙي جا رهاڪو ڪهڙي نسل جا هئا؟ هتي هن ڊاڪٽر ايچ. ٽي. سورلي جي ’سنڌ جي گزيٽيئر‘ ١٩٦٨ع جي صفحي ١١٣ جو حوالو ڏنو آهي ان بعد پنهنجو رايو هن طرح ٿو پيش ڪري: ”انهيءَ ڪري اسان جيڪڏهن ائين چئون ته موهن جي دڙي واري زماني ۾ سنڌ ۾ بنيادي طرح اصلوڪا باشندا سنڌي هئا، تہ غلط نہ ٿيندو. البت ڪجهہ قدر دراوڙ به پوءِ اچي رهيا.“

هيءَ حقيقت آهي تہ آثار قديمه ۽ بشريات جا عالم اجا ڪنهن پڪي ۽ پختي نتيجي تي نہ پهتا آهن تہ موهن جي دڙي جا اصلي ۽ ديسي باشندا ڪير هئا؟ پر ان مسئلي تي ماهرن جون ڪافي محققانہ لکيتون موجود آهن، انهن جي مداظر ميمڻ صاحب کي ان جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ گهرجي ها، ۽ ائين لکي ڇڏيائين تہ ”بنيادي طرح اصلوڪا سنڌي“ هئا، سو هڪ محقق جو ڪم نہ آهي. هن غيرواضح راهہ تي علم‌الانساب ۽ بشريات جا عالم ضرور وضاحت لاءِ سوال پڇندا تہ اهي اصلوڪا بنيادي سنڌي ڪهڙي نسل سان تعلق رکندڙ هئا؟ جو مواد موجوده دؤر ۾ مليو، ان سان بندي پنهنجي زيرطبع ڪتاب ۾ ڪجهہ چنڊڇاڻ ڪري آخر ۾ خلاصو پيش ڪيو آهي. هن مفصل تحقيقي احوال ۾ مسٽر باشم ۽ ڊاڪٽر سورلي جا بہ رايا اچي ويا آهن. حبيبن جي حظ خاطر ان ڪتاب مان اقتباسات پيش ڪجن ٿا(١).

سنڌو ماٿر جا اصلي باشندا:

بشريات ۽ حفريات جي عالمن سنڌو ماٿر جي اصلي باشندن جو اسلي جائزو ۽ جسماني ساخت جو اندازو ان قسم جي حاصل ڪيل شين مان ڪيو آهي: هڪ هنن جون کوپريون ۽ هڏن جا پڃرا ۽ ٻيو ڪنجهي ۽ پٿر جا ٺهيل انساني مجسما. موهن جو دڙو، هڙاپا ۽ چنهو دڙي جي کوٽائين مان ڇهہ ڪن کوپريون، چند السالي هڏن جا پڃرا ۽ لاتعداد هڏا مختلف هنڌن ۽ مختلف حالتن ۾ ٽڪرا بل مليا آهن. انهن مان چند تہ دفن ٿيل مليا آهن ۽ گهڻا ڪنهن اوچتي حادثي جو شڪار ٿيل معلوم ٿين ٿا. دفن ٿيل باقيات، هن تهذيب جي اهم مدفنن هڙاپا جي ايريا ’جي‘ ۽ ’آر-٣٧‘ مان دريافت ٿيا هئا، پر افسوس هي آهي تہ هنن هڏاون پڃرن جو اجا تائين تفصيلي جائزو نہ ورتو ويو آهي. ان ڪري جي ڊالچا موهن جي دڙي جي گهٽين يا مڪانن مان لڌا ويا آهن، انهن جي تحقيق جي رپورٽ تي اسان کي پورو-سو ڪرڻو پوندو. اهڙيون رپورٽون مارشل، ميڪي، ڪرنل سيول ۽ مسٽر گوها شايع ڪيون آهن. انهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ ’موهن جي دڙي‘ ۾ چئن مختلف نسلن جا باشندا آباد هئا: هڪ پروٽو آسٽرلائڊ (Proto Australoid) يا آسٽريلوي نسل؛ ٻيو بحر رومي يا ميڊيٽرينين (Mediterranean) نسل؛ ٽيون الپائني (Alpinoid) ۽ چوٿون منگولي.

---

(١) ’سنڌي رسم‌الخط جي ارتقا‘ (زير طبع) محبوب علي چنا، ص ٧٣-٩٦.

ويلر صاحب پنهنجي ٻئين ڪتاب ’دي انڊس سولائيزيشن‘ ۾ هوبهو ساڳيا احوال ڏنا آهن(۱).

پر ان بعد ٻئي ڪتاب ۾ مذڪور لفظن ۾ هن طرح اضافو ڪيو اٿس: ”وڏن سِرن وارو قسم، جو ڪثرت ۾ آهي، ’پروٽو آسٽرلائيڊ‘، ڪاڪيز (Caucasic) يا يور-آفريڪن (Eur-African) سان مشابهت رکي ٿو. ٻيا جي ذرا هلڪي ساخت جا آهن سي روايتي بحرِ رومي، هند يوراپي يا ڪئسپين (Caspian) قسمن جا آهن“ (۲).

دريافت ٿيل کوپرين ۾ اڌ کان وڌيڪ هڪ ٻي نسل سان تعلق رکن ٿيون ۽ هي نسل بحر رومي (Mediterranean) آهي. پروفيسر اسٽوئرٽ بحر رومي ماڻهن جي باري ۾ لکيو آهي: ”موجوده زماني ۾ هي ماڻهو آئبيريا (اسپين-پورچوگال) کان هندستان تائين گهڻي تعداد ۾ ڦهليل آهن. هن جنس جا خاص قسم فلسطين جي اندر نطوني دؤر ۾ ملن ٿا. هي گروهه اتر-آفريڪا جي ڏاکڻي پاسي ۽ ايشيا جي اندر هڪ ٻئي کان ممتاز ٿيو هوندو. فرعونن کان اڳ، جا باشندا هن جنس سان تعلق رکن ٿا. هن گروهه جا خالص ۾ خالص نمائندا عرب ۾ ملن ٿا. هي ماڻهو هندستان جي شمالي حصي ۽ ٻڻ پين هندن جي اعليٰ ذاتين ۾ به ملن ٿا. هي پوري پُني قد جا ہے آهن ته بلند بالا قد جا ہے، رنگ سانورو ہے اٿن ته زيتوني قسم جو ۽ بادامي ہے، کوپري ۽ چهرو ڊگهو، سنئون نڪ، ڪارا وار، اکيون وڏيون ڪشاديون، پر ڪاريون ہے ۽ بادامي ہے، بدن جي ٻهڪ اپريل. اهي ثابتيون ظاهر ڪن ٿيون ته هي وڏين کوپرين وارا بحر رومي ماڻهو، سيالڪ (ايران)، آناؤ (ترڪي)، العبيد (سميرين مرڪز)، علي شهر (ايشيا مائنر) وغيره، مغربي ايشيا جي قديم ترين ڪيترين وارن هندن ۾ هر جڳهه آباد هئا. العبيد جون کوپريون ته موهن جي دڙي جي کوپرين سان قريبي مشابهت رکن ٿيون(۳). ان ڪري ميسرس اورسيل، گرئبوسڪا ۽ اسٽرن سنڌو ماٿر جي تهذيب کي ”سميرو-ڊراويڊين ڪلچر“ (Sumero-Dravidian Culture) سڏيو آهي(۴).

ڪرنل سيول جي تحقيق موجب سنڌو ماٿر ۾ هن نسل جي مردن جي لمباڻي پنج فوٽ سوا چار انچ هئي ۽ عورتون ڇهن فوٽن لڳ انچن کان ڇهن فوٽن ۽ سوا چار انچن تائين ڊگهيون هيون.

---

(1) Wheeler, Sir Mortimer, "The Indus Civilization" 2nd Ed: 1960, P. 56.

(2) Wheeler, Sir Mortimer, "Civilization of the Indus Valley and Beyond" 1966, P: 36.

(3) Piggott Stuart "Prehistoric India", PP: 145-146.

(4) Oursel, Paul Masson, Grabowska, Hetend-De-William and Stern Philippe, "Ancient India and Indian Civilization", London, P. 19.

ئي ڪوبريون پروٽو آسٽرلائڊ يا آسٽريلوي اسل جون سليون آهن. هي ننڍي قد جا هئا ۽ ڪرنل سمبول جي اندازي جي مطابق هنن جي لمبائي سراسري پنج فوٽ ۽ هڪ انچ هئي. هنن جو رنگ ڪارو، وار ڪارا ۽ گهنڊيدار، مٿو ڊگهو، نڪ ويڪرو ۽ چپڙو ۽ سنڌن چپ ٿلها ۽ گوشت سان ڀريل هوندا هئا. هن نسل جا باشندا اڄ به وچ ۽ ڏکڻ هندستان ۾ آهن ۽ برهمڻ انهن سان اڇوتن جهڙو سلوڪ ڪن ٿا.

منگول نسل جي فقط هڪ کوپري ملي آهي. موهن جي دڙي جي لڌل کوپرين مان هڪ يقيني طرح ۽ ٻي شبهي طور الپائني (آلپس جبل جي آسپاس) قرار ڏنيون ويون آهن. بشريات جي ماهرن ڏيکاريو آهي ته مشرق بعيد ۾ پاسٽوسين يا برفاني دؤر جي آخرين حصي جا آثار نظر آيا آهن، جي به چند لک سال حضرت مسيح عليه السلام کان اڳ (ق-م) آهن، پر چند ماهرن جو خيال آهي ته منگولي نسل جي ماڻهن جا آثار قديم حجري دؤر (پٿر وارو دؤر) جي شروعاتي ٿين جا (جي ڪئين ڪروڙ سال ق.م کان به اڳ جا آهن) معلوم ٿين ٿا. هنن جا نمايان لقارا منگولي ترڪستان جي "چوڪوٽين" (Chou-koutine) غار مان معلوم ٿين ٿا(١). هتي هي به معلوم هجي ته مفروضه ترڪي-منگولي نسل جي ماڻهن لاءِ 'توراني' جو اصطلاح مئڪس مولر (Max Muller) گهڙيو هو. ان جي پدران ١٨٧٣ع کان ۽ خصوصاً ويهين صديءَ ۾ مسٽر ايم. اي. ڪئسٽرن (M. A. Castren) جي تجويز جي مطابق التائي (Altais) جو اصطلاح استعمال ٿيڻ لڳو آهي. هن کان وڌيڪ وسيع تصور 'يورال التائي' (Ural-Altais) آهي جو هيٺين قومن تي به حاوي آهي: زمره ساموئيد (Samoyed)، زمره فينو-اوغري (FinnoUgrians) ۽ زمره ٽنگوز (Tunguses) (٢).

هڙاپا جي اوريا 'جي' ۽ مدفن 'آر-٣٧' سان جي هڏن جا پڃرا لڌا آهن، تن جي سرسري جائزي مان معلوم ٿيو ٿئي ته هنن ماڻهن جا سر وڏا، ڊگها يا بيضوي آهن، سنڌن کوپريءَ جو مٿيون هڏو اوچو، چهرو لمبو ۽ نڪ ويڪرو آهي. اهڙيءَ طرح هي موهن جي دڙي واري آسٽريلوي نسل سان مشابهت رکن ٿا.

هت هي به واضح ڪرڻ ضروري آهي ته اهڙا مدفن هندستان جي اترئين مقام 'روپار' ۽ ڪاٺياواڙ جي پن هنڌن 'رنگپور' ۽ 'لوٿال' ۾ به مليا آهن. ڊاڪٽر سنڪاليه ڏيکاريو آهي ته هنن جي دفن ڪرڻ جو طريقو به هڙاپه جي قديم ماڻهن وانگر آهي(٣). جيئن ته هي سنڌو سڀيتا جا نوان هنڌ 'موهن جي دڙي' ۽ 'هڙاپا' جي وقت کان پوءِ جا آهن ته پوءِ هنن جا رهاڪو به ضرور مذڪور هنڌن جي نسلن وانگر هوندا. سر وهيلر چاڻايو آهي ته

---

(1) Bowlejohn "The Concise Encyclopaedia of World History., 1958,. P: 19.
(٢) اردو دائره معارف اسلاميه، دانشگاه پنجاب، لاهور، جلد ١، ١٩٦٤ع ص ص ٢١٩-٢٢٠.
(3) Sankalia, H. D., "Indian Archaelogy" PP: 53, 61, 62, 95, 96, 103, 104.

جي هڏاون ڀرا لوٿال مان مليا آهن اهي ڪول مٿن وارا آهن ۽ هڙاپن باشندن جهڙا نه آهن پر گجرات جي موجوده باشندن سان مماثلت رکن ٿا(١). تاريخي ۽ محققاڻا رد تڏهن پايه تڪميل تي پهچندو جڏهن اسان اڳتي ان نقطي تي تفصيلي بحث ڪندا سين ته سنڌو ماٿر جا باشندا 'دراوڙ' هئا ۽ جڏهن نئون آيل ماڻهن انهن تي حملو ڪري انهن کي ڏاکڻ طرف ڌڪيو تڏهن انهن وري پنهنجون نيون بيٺڪون ٺاهيون. ايترو ته هي قطعي ثابت ٿي چڪو آهي ته سنڌو ماٿر ڌار ڌار تهذيبن جي ميلاپ جو مرڪز هو. ان ڪري هن ۾ لمولي لمولي جا نسل اچي واسو ڪندا هئا.

هن سلسلي ۾ رهنمائيءَ ڪرڻ لاءِ بيون شيون پٿر ۽ ڪنجهي مان ٺهيل انساني مجسما آهن. پر انهن مان نتيجن جو ڪيڏو قابلِ اعتماد نه آهي ۽ کوپرين ۽ هڏاون ڀرن جي جائزي سان انهن جو تقابلي نتيجو زياده صحيح نٿو ملي. جو ته هي مجسما اصل جي نقل تي نه بنايا ويا آهن ۽ نه وري انهن جا خدوخال زياده چٽا آهن. بهرحال جو "حال وريان نال" جي مصداق سچن کي سڏ تي ڏجي ته موهن جي دڙي مان حاصل ٿيل چار مجسما (بوتا) قابلِ غور آهن. ٻهرين ته ڪنجهي مان ٺهيل هڪ ناچڻيءَ جو بوتو، جنهن جي زلفن جي آرائش ۽ ٻي سجاوٽ ڏکڻ بلوچستان جي 'ڪلي ڪلچر' جي پختي مٽيءَ جي ٺهيل مورتن سان مشابهت رکي ٿي. پربل ڏٺهن چين واريءَ هيءَ خاتون آسٽريلوي نسل سان متعلق ڪري سگهجي ٿي. آسٽريلوي اسل جي ماڻهن جو ڪارو رنگ ۽ ڏکڻ بلوچستان جي قديم نالي 'گيدروشيا' (Gedrosia) يعني 'ڪاري رنگ جي ماڻهن جو ملڪ' جو تعلق به غور ڪرڻ جي لائق آهي(٢) چوني پٿر جي ٺهيل آدميءَ جي سر جو مجسمو به اهم آهي. هن جي انڊي پر پوري لهريدار ڏاڙهي، سر تي چيڪيل لهريدار وار، جو جوڙي جي شڪل ۾ وارن جي پٽيءَ سان ٻڌل آهي، هن کي بحر روميءَ جي نسل سان لاڳاپيل ڏيکارين ٿا. هڪ ٻي بوتي جون اکيون منگول جي نسل ڏانهن دلالت ڪن ٿيون. اجهو ته وڌيڪ ڪجهه منگولن لاءِ معلوم ڪريون.

هندستان جا منگول پنهنجي نسب جون نشانيون هن طرح مختلف انداز ۾ پيش ڪن ٿا: ويڪرو منهن، ناسي ڦڪڙو چهرو، ننڍو قد، اکين وارا هڏا مٿاهان ۽ ڇمني اکيون. اهڙو قسم جنهن جي انداز ۾ تبت ۽ ڀوٽان جي اوڀر ماٿرين توڙي ڪشمير ۽ نيپال ۾ ملي ٿو.

(1) Wheeler, Sir Mortimer, "Civilization of Indus Valley and Beyond" 1966, PP: 36-37.

(2) Piggott Stuart, "Prehistoric India". P. 148

بنگال ۾ هي نسل دراوڙي نسل سان ملي ويو آهي ۽ گڏيل ذات پيدا ڪئي اٿس، جنهن ۾ هند-يورپي رت جو گهٽ دخل آهي. هي اڻ سڌي ٿو ته اولهه-اتر وارين سرحدن تي، جنهن ۾ هزارا ۽ افغانستان جا 'ايمڪ' اچي وڃن ٿا، هرات ۽ ڪابل جي وچ ۾ اچي مقيم ٿيا ۽ پنهنجي اصلوڪي ٻولي، فارسي، جي فائدي ۾ ڳالهائيندا رهن ٿا. ڪن خاص حالتن ۾ انهن منگولن جي نقل و حرڪت تيز حملي جي صورت ورتي آهي. خاص ڪري جڏهن هيونگنو (Hiung-nu) سندن رهائش ڦيرائي يا چنگيزخان فتحون شروع ڪيون. تيمورلنگ جي شهنشاهيت يا هندوستاني مغلن جو لاڳاپو سندن اصلي نسب سان ٿورو هو. هي ترڪي ۽ مسلمان عناصر جا هئا.

مسٽر اي. ايل. باشم پنهنجي جڳ-مشهور تصنيف ۾ هڪ هنڌ هي سوال ڪري ٿو ته "هن وڏي تهذيب جا معمار ڪير هئا؟" ان بعد باقياتي تفتيش جو مذڪور احوال ڏيئي لکي ٿو ته: "موجوده ڏکڻ هندستان وارا، بحر رومي ۽ آسٽريلوي نسلن جا سنجوڳ آهن، جي هڙاپا ڪلچر جا ٻه مکيه نسلي عناصر هئا.

وڏيڪ هڙاپا مذهب گهڻي ڀاڱي هندستان سان مشابهت رکي ٿو، جو دراوڙي ملڪ ۾ خصوصي طرح معروف آهي. بلوچستان جي 'هاڙين ۾، جتي قال ۽ ذوب سيتائن پنهنجا لنڊڙا ڳوٺ ٺاهيا، ۽ بروهي، جي اسبي طرح گهڻو ڪري ايراني آهن، دراوڙي ٻولي ڳالهائين ٿا. ان ڪري تجويز آهي ته هڙاپا تهذيب جا باشندا دراوڙي هئا فادر ايچ. هراس، جو انهن جي لاءِ هڪ سند جو درجو رکي ٿو، سو سندن تحرير جي تفتيش ڪندي ثابت ڪري چڪو آهي ته هن سيتا جي سچڻ جي زبان تامل جو قديم قسم آهي"(۱).

"هي سمجهيو ويو آهي ته هڙاپا جا باشندا قديم آسٽريلوي نسل سان لاڳاپو رکن ٿا، جو هڪ وقت سڄي هندستان تي حاوي هو ۽ بحر رومي نسلي اثر هيٺ دٻيل هو، جو هندستان جي هدن ۾ تهذيب جا عناصر ڪٺي گهڻو اڳ آيو. بعد ۾ وڏيڪ حملن جي زور ڪري، هي بحر رومي عنصر سڄي برصغير ۾ ڦهلجي ويو ۽ وري ڏيهي باشندن سان ملي جُلي 'دراوڙ' بنجي ويا. هن نظريي لاءِ هڪ مکيه اعتراض هي آهي ته ڏکڻ هندستان ۾ قديم دراوڙن جا جي آيا بيٺل پٿرن جا نشان (Megaliths) آهن، سي ڪي ايترا اڳاٽا نه آهن. وري هڪ

---

(۱) بنده جي تحقيق ٻارهن سال اڳ، جا آمريڪي لساني ماهرن جي آڏو پيش ڪئي ويئي، سا ٻه فادر هراس سان ملي جلي ٿي ۽ هاڻي هڪ فنش لساني ماهر ڊاڪٽر پارپولا، جنهن جو تعلق ڊينمارڪ جي ڪوپن هيگن يونيورسٽيءَ سان آهي، ڪمپيوٽرن ذريعي موهن جي دڙي واري زبان جي ڳولها ڦولها ڪري رهيو آهي. اهو صاحب به ڪم و بيش هن ئي خيال جو آهي. وڌيڪ احوال اڳتي ايندو. (م. ح)

پيو لظر يو ميدان ۾ آيو آهي ته دراوڙ هندستان ۾ مغرب کان سنڌ ذريعي ٽيهن هزار سال ق. م. جي ڀئي اڌ ۾ آيا."(۱)

وڏيڪ تازه ترين کوجنائن مان اتر بلوچستان جي هيٺ ڏالي مقامن مان آڳاٽي هڙاپا سڀيتا (Pre-Harapan Culture) جا چار هزار ساله ق. م. جا اشان مليا آهن.

آثارقديمه جي ماهرن ظاهر ڪيو آهي ته جيتوڻيڪ ثقافتي لحاظ ۾ خطي جي ڦيرگهير جو اثر رهي ٿو، ته به مختلف ماڳن جي سڀيتا بلوچستان ۽ سنڌ ۾ پاڻ ۾ مليل جليل رهي ٿي. هنن جو خيال آهي ته ٽي هزار سال ق. م. جي اڌ ۾ 'ڪوٽ ڏيجيءَ' جو آڳاٽو هڙاپا ڪلچر بلوچستان جي ڪجھ حصي تي حاوي ٿي ويو ۽ ثقافتي استحڪام حاصل ڪيائين. ان بعد جلدئي مشهور سنڌو سڀيتا، پنجاب ۽ سنڌ جي ميدانن ۾ ڪَرُ کنيو ۽ جي ثقافتي خصوصيتون، بلوچستان ۾ سنڌوماٿر جي ڀئي ڪنهن هنڌ ڏانئين، تن کي پاڻ ۾ جذب ڪري ڇڏيائين. جن هنڌن تي محڪمه آثارقديمه پاڪستان، بلوچستان سرڪار جي مدد سان کوٽائيون ڪيون آهن، سي هي آهن:

ڪوئيٽا ماٿريءَ ۾ رضوي ڪَرُوٺا جي پرسان، پشين ۾ چگجال، زوب ۾ هندو باغ جي لزديڪ لهارَي، خونداد لزديڪ مرغه ڪذائي، اورالائي ضلعي ۾ ڪشڪل ۽ ڪَوُنري، دمب چنارو زئي، هَسَل خانزئي ۽ قلات ۾ ولي محمد ۽ شهرين ناپ. (ڊان: انگريزي اخبار اڱارو، ٤ جولائي ١٩٧٢ع، ص ١ ۽ ٧). مذڪور احوال مان ظاهر ٿيو ته دراوڙن سنڌ ۽ پنجاب جي آثارن کان اڳ چار هزار ق. م. ۾ بلوچستان ۾ واسو ڪيو، جنهن جا چٽا آهڃاڻ سندن تعلق واري قوم 'بروهي' آهي. اهوئي سبب آهي جو هيءَ دراوڙي قوم آرين جي ڪاهه جو پهريون شڪار رهي ۽ جنهن کي ويدن ۾ 'دسيوس'(۲) سڏين ٿا، يعني ڌاڙو يا رهزن. وري هڪ ڪهاوت مطابق هي 'شيطان يا ديون' ۾ تبديل ٿي ويا.

"اسان فقط ايترو يقين سان چئي سگهون ٿا ته سنڌو ماٿر جا چند باشندا اهڙي قسم جا هئا، جي مغرب بعيد ۾ ملن ٿا ۽ الهن جا پونير هاڻي هندستان ۾ موجود آهن."(۳)

مسٽر باشم جهڙو محقق به پير ڪيائي ويو آهي، هن صاحب کي به محققانه رايو قائم ڪرڻ کپندو هو. بهرحال مسئلو ئي اهڙو آهي. ڊاڪٽر سنڪاليه کي پڙهو، جو لکي ٿو:

---

(1) Haimendorf, C. Von Furer, 'Illustrated London News' 1-7 1950, P P. 24, ff.

(۲) هن مان سنڌي لفظ 'ديوس' اڪتو آهي، جو به اهڙي اولاديءَ معنيٰ ۾ سنڌي ۾ ڪم اچي ٿو. (م. ج)

(3) Basham, A. L "The wonder that was India" Second printing, 1959, PP. 24-25

"پر هي سوال جو عالمن ۽ بشريات ۽ حفريات جي ماهرن کي منجهائي ٿو، سو هي آهي ته ڏکڻ هندستان جا هي پهريان چالور ڪائيندڙ ڪير هئا (حالانڪ هن قسم جي اَن جي ثابتي ايا هندستان جي هن پاڱي مان ڪانه ملي آهي. جيتوڻيڪ ڪولهاپور وٽ پن صدين عيسوي جي هڪ گهر جي ڪوٺاڻيءَ مان چالور مليا آهن ۽ وچ هندستان مان به ٻارهين صدي ق-م يا هستناپور مان به ڪم از ڪم ۸-۹ صدي ق-م جا آڳاٽا چالورن جا آثار مليا آهن.) هڏاوان ٻيرا ذرا گهٽ مدد ڏين ٿا جو هو گهڻو ڪري مسخ ٿيا پيا آهن ۽ حصن ۾ مليا آهن. زڪرمن 'اديچنلر' جي هڏن مان سمجهيو آهي، ته هي باشندا دراوڙ هئا. (جو ته هتي جا هڏاوان ٻيرا موجوده دراوڙي ٻولين ڳالهائيندڙ باشندن سان مشابه هئا(۱). ڪرسٽرف وان فيورر هيمنڊ ورف، ثقافتي بشريات جي ماهر دور رسُ اهميت جو هڪ عجيب و غريب نظريو پيش ڪيو. هن رايو ڏنو ته پٿرن جي نشانن جا ڏاهيندڙ بحر روسي نسل مان هئا، جي شايد الهندي ڪناري تي سمنڊ ذريعي آيا. ڏکڻ هندستان ۾ اٽڪل ۵۰۰ ق-م ۾ داخل ٿيا ۽ اترئين طرف پڪڙجي ويا ۽ اڳين او حجري ۽ وچين حجري دؤر جي لواسين تي، جي اڏ رولو ۽ ڪاڏي جي تلاش ۾ هئا، تن کي زير ڪيائون. وڌيڪ جيئن ته ڏکڻ هندستان جي پٿرن جي نشانن جي حد دراوڙي ٻولين سان ڪَر ساهي ٻيٺي آهي، ان ڪري هي ئي باشندا آهن جن هين خطي ۾ دراوڙي زبانون رائج ڪيون ۽ انهن جي ئي بادشاهن جا ثالا ڪولاس، ڪيراس ۽ پانڊياس هئا، جن ڏي اسوڪا جون آشائون مخاطب ٿيل هيون. ان ڪري اوائليَ تامل ۵۰۰ ق-م تائين پهچي ٿي. بنيادي ثابتي، جنهن تي همنڊورف پنهنجو نظريو قائم ڪيو آهي، سا هيءَ هئي ته اولهه يورپي پٿرن جي نشانن (Megaliths)* ۾ چند قبرن جهڙا ايا، وڏا ۽ سنوان پٿرن جا اڪر هئا، جن جي وچ ۾ هڪ خلاء هئي† هي پٿرن جا اڪر پ هزار ق-م کان پوءِ جا نه آهن ۽ منجهن ڪا لوهائين شئي به پيل نه آهي. ان ڪري سنڌ وار ۽ ثقافتي نقطه نظر سان اندازو لڳائيو ته هي يورپي پٿر جغرافيه طور يا وقت جي مدنظر ڏکڻ هندستان وارن پٿرن کان دور آهن، ان ڪري بناوتي تعلق پنهي جي وچ ۾ به سمجهائڻ کان بالا آهي.

الانسواء دراوڙن يا 'آڳاٽن دراوڙن' بابت جي خيالات آهن، سي به تحقيقي خيال سان، غير مصدق آهن. جيئن انجهالي پروفيسر گارڊن ڪلڊي (Childe) امان کي ذاتي بحث ۾ پڌايو ته امان کي البت فنشي اڪارين ٻوليءَ کان سواء (جو ڪي ماڻهو سمجهن ٿا ته هن ۾

---

(1) Zuckerman, S., 'The Adichanallur Skulls', Bulletin Madras Government Museum, N. S. General Section, Part 11, 1930, pp. 19-20

*Magalith لفظ ان طرح يوناني لفظن جو آهي (Megas — وڏو، Lithes پٿر.

†اهڙن Megaliths کي Dolmene سڏبو آهي.

دراوڙي زبان جا نشان آهن)، اوله يورپ جي ڪنهن نه ٻوليءَ ۾ دراوڙي ٻولين جو اشارو نه ملي سگهيو آهي. بهرحال سنسڪرت ۽ هند-يوروپي ٻولين کان حالت ابتري آهي. ان ۾ ڪو شبهو نه آهي ته سنسڪرت ۽ ايراني ٻوليون ڪيترين يوروپي ٻولين سان ڳنڍيل آهن. جيستائين لسان کي آڳاٽيون دراوڙي ٻوليون مغربي يورپ ۾ نه ملنديون، تيستائين اهڙو دوررس نظريو پيش ڪرڻ محال ٿيندو ته ٻاهرين رهائيندڙن ڏکڻ هند ۾ دراوڙي زبان شروع ڪئي. ٻيو به پهلو آهي جنهن جو پروفيسر هيمنڊ ورف کي معلوم نه هو. مثلن کي قبرن ۾ ٿانوَ ۽ ٻيا برتن ۾ دفن ڪرڻ جو اهو نمونو دکن ۽ ساري اترين هندستان ۾ 'ڪنجهي جي دؤر' (chalcolithic) جو يادگار آهي.

تازو جي کوٽائيون ميسور ۾ ٽي-ارسيپور ۽ اندرا جي ناگر جونا ڪونڊا ۽ ايڪلهال ۾ ٿيون آهن، انهن مان معلوم ٿيو آهي ته آڳاٽا نئو حجري دؤر جا ماڻهو اهڙا رولو نه هئا، پر هو هڪ مقيم حياتيءَ جا قائل هئا، جنهن ۾ پالش ٿيل ڪهاڙين جهڙا پٿر، نمارا ۽ ٻيا برتن اهم ڪردار ادا ڪن ٿا ۽ انهن کي موت بعد حياتيءَ جو ڪجهه تصور هو. پٿرن جي معمارن ان حالات کي لوهه ۽ زرعيات سان سنواريو، پر اهڙا سنوار ڪا اهڙي نمايان نه هئي. قبرن ۾ چولي ۽ ٺڪرن سيرن جو استعمال هنن پنهنجن اڳين کان سکيو هوندو. هي وڏيڪ ممڪن آهي ته هي نئو حجري دؤر (Neolithe) جا ماڻهو ۽ ڪي اتر جا ڪنجهي جي عهد جا باشندا آڳاٽا دراوڙ (Proto-Dravidian) يا بهتر ائين چئجي ته (Pre Dravidian) هئا.

اهڙيءَ طرح سڄو مسئلو ڏاڍي مزيدار قدم تي پهتو آهي ۽ جيستائين بشريات، لسانيات ۽ حفريات جا عالم قدم اڳتي نه وڌائيندا تيستائين ته مستقبل ۾ هن مسئلي جو حل ڳولڻ مشڪل آهي"(۱).

هت هڪ هيءَ به حقيقت خيال ۾ رکجي ته 'دراوڙ' جو لفظ برصغير هند و پاڪ ۾ غير آرياڻي زبان ڳالهائڻ وارين سڀني قومن لاءِ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان هيءَ ڳالهه بخوبي سمجهه ۾ اچي ٿي ته دراوڙ نسلي گروپ کان وڌيڪ لساني گروهن جو نالو آهي. چنانچه هتي جا اهي باشندا، جن کي ڀراڇين هندستان جا 'باسي' چيو وڃي ٿو ۽ اڄ به وچ ۽ ڏکڻ هندستان ۾ نيم وحشي زندگي گذارين ٿا ۽ پروٽو آسٽرلائڊ (آسٽريلوي) اسل سان لاڳاپو رکن ٿا، 'دراوڙ' سڏجن ٿا. پڻ اهي باشندا به 'دراوڙ' سڏجن ٿا، جن جو تعلق بحر رومي اسل سان آهي. هنن جي باري ۾ هي خيال ڪيو ويو آهي ته هو هندستان ۾ آرين جي آمد کان ڪئين هزار سال اڳ داخل ٿي چڪا هئا.

چند عالمن جي تحقيق موجب دراوڙن وارو انگريزي لفظ (Dravidian) يا (Dravida) دميلا (Damila) لفظ جي ٻرڙيل شڪل آهي، جنهن کي بعد ۾ تامل (Tamil) سڏيو ويو(۲).

---

(1) Sankalia, Dr. H. D. 'Indian Archaelogly Today'. 1962, pp. 103–105

(2) Oursel, Grabowska and stern. "Ancient India" 1951, P 12.

جهڙن ۾ٿي ذڪر ڪيو اٿم ته هن ۾ نسلي اصليت معلوم نٿي ٿئي. ڪهڙو ڪري اڪثر ڪتابن، دراوڙن کي محض ڏکڻ هندستان جا رهواسي ڪري ڄاڻايو آهي، جو اڌ صحيح جي برابر آهي، ڇو ته هو آرين جي اچڻ کان اڳ برصغير ۾ وڏي ۾ وڏي تعداد ۾ هئا، ۽ هاڻي ڏکڻ هندستان ۾ هنن جو ڪافي هجوم آهي ۽ چند محققن جي تحقيق موجب هي موجوده اسٽاڪ اڳاڻن 'پروٽو-ڊراوڊين' جا پونير آهن. ڪولمبيا انسائيڪلوپيڊيا موجب هنن ۾ مضبوط نيگريٽو (Negrito) (١) عناصر موجود آهن (٢). ڪولمبيا واري ساڳئي صفحي تي دراوڙي ٻولين جي باري ۾ وڌيڪ لکيو آهي ته: "ڪوشش ڪجي ٿي ته هنن کي ٻين ٻولين جي گروهن سان ملائجي خصوصاً هماليه ۽ ڇوٽا ناگپور منڊا (Munda) ٻولين سان" (٣) هن جو اچار ڪولمبيا "منڊو" (Moondu) ڪيو آهي.

چند محققن جي تحقيق مطابق هن برصغير جي قديم ۾ قديم قوم منڊا يا ڪواري (ڪول) ٻول ڳالهائيندڙ هئي، جنهن جو تعلق هند-چيني جي 'مون-خمر' (Mon-Khmer) گروهه.

---

(١) انسان کي ايوگني آسٽريليا کنڊ جي هڪ ٻيٽ ۾ ڄاڻن (Pygmies) جو نسل مليو ٿو، جو آفريڪا مان آيو آهي، پر آفريڪن ٻڪمي ۽ آسٽوبلوي ٻڪمي ۾ فرق آهي، پر خود آفريڪي ٻڪمي، جن کي 'نگريلوز' (Negrillos) سڏين ٿا، قد ۾ عام طرح پنجن فوٽن کان گهٽ ۽ ٻين شيدين کان ذرا رنگ ۾ به گهٽ ڪارا آهن. ڪيتي باڙي کان اڳ هو ڪانگو ماڻر جا مکيه باشندا هئا ۽ هاڻي به ڪانگو جي موڙ ۾ وڏي انداز ۾ اتي جا 'بانٽوا' رهاڪو ملندا، جي اصلي ٻڪمي قوم جا پونير آهن. مثين ايل جا اڪاز (Akkas) قوم جا ماڻهو به ٻڪمي هئا، جي قديم مصرين، يونانين، هومر ۽ هيرو ڊوٽس جي ڄاڻ ۾ هئا. مشرق بعيد جا ٻڪمي، جن کي ڪڏهن نيگريٽو به چوندا آهن، هيٺين مکيه نسلن تي مشتمل آهن: فلپائن جا ائٽاس (Aetas)، ملايا اپيٽ جا سيمانگ (Semangs) ۽ ڪيترا ننڍا گروهه جن جو تعلق اپرلدي طرف جي انڊمان ۽ نڪوبار ٻيٽن سان آهي. ملايا ۽ ملنيشيا (Melanesia) جي باشندن سان ٻڪمي قوم گهڻو خلط ملط ٿي ويئي آهي. هن خطي جا ٻڪمي پنج فوٽ ڊگها آهن ۽ ڪين ٿلها چپ، تمام ڪاري کل، بدن تي وار ٿورڙا ۽ مٿي جا وار آن جهڙا پيچيده آهن. اهي علحده صورت ۾ تمام گهٽ پيدا ڪندڙ زمين تي آباد ٿيا آهن، جتي هو قديم نمولي وانگر ڪاڏي گڏ ڪرڻ، شڪار ۽ مڇي مارڻ جي شوق ۾ آباد آهن. هنن جي باري ۾ هي مشهور به نظريا ته هي عام اسٽاڪ جا ماڻهو ڏکڻ ايشيا مان هجرت ڪري آيا آهن، خواهه هي قديم ۾ قديم زماني وارن جا پونير آهن، اها ثابت له ٿيا آهن. وڌيڪ احوال اڳتي ايندو، جڏهن آسٽريليا جي قديم باشندن جو ذڪر ٿيندو. (م . ع)

(2) Columbia Encyclopaedia, Revised and Enlarged Ed: 1956, P: 562.

(3) The Columbia Encyclopaedia, 1956, P: 1341.

سان آهي (۱). هي ٻوليون اڄ تائين هندستان جي وچ ۾ (مهاديو ٽڪرين جي ڪُرڪو Kurku قوم)، هماليه ۽ ڇوٽا ناڳپور ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون. هنن ٻولين جا ننڍا حصا هن طرح ڇوٽا ناڳپور ۾ مستعمل آهن: مُنڊري، کاريا، ڪوروا ۽ سنٿالي. پنجاهه لک کن ماڻهو هي ٻوليون ڳالهائين ٿا. (Father Schmidt) انهن کي گڏي 'آسٽرو ايشيائڪ' نالو ڏنو ۽ آسٽرڪ ٻولين جو حصو قرار ڏنو ۽ هنن ٻولين کي وسطي ايشيا ۽ آسٽرو نيشيا جي ماڻهن جي وچ ۾ هڪ قسم جو ناتو ڄاتو، ٻر ٻئي طرف فرينچ ماهر لسانيات مسٽر جي. پرزلوسڪي (J. Przyluski) هن حقيقت جو اظهار ڪندي مذڪور نظريي کي بي بنياد ڪري ڏيو آهي ته منڊا جهڙي سولي ٻولي، لازمي هڪ ٻه وارين ٻولين جي گروهه ۾ ڪيئن اچي سگهي ٿي. هن صاحب وڌيڪ لکيو آهي ته اڃا به انهن تي سگهي ٿو ته هي لساني سنگم اڃا به قديم ٻولين جي سطح تي ٿي سگهي ٿو، جن جا ٻولير اڃا ملائيشيا ۾ موجود آهن. ماڻهو، جي منڊا ٻوليون ڳالهائين ٿا، سي ڪافي سهڻي جسم وارا آهن ۽ مردن جا وار ڏاڍا ئي لهريدار آهن. انهن جو قسم برما، آسام، هند چيني ۽ آسٽريليا جي اصلي باشندن جهڙو آهي. هنن جو لاڳاپو سيلان جي ويداس (Vedas) سيليبس (Celebes) جي توئلاس (Toalas) ۽ سوماترا جي ٻاٽن گروهن سان آهي. ٻر هي گروه آڪسبانڊ (Uxbond) جي نظريي مطابق مگيار (Magyer) نسل سان وابسته آهن. هو ڪارن دراوڙن جي وسعت ۾ دٻجي ويا. دراوڙن جي اصل کان عالم بيخبر رهيا ۽ انهن جي آسٽريلين اينٿروپڪس ۽ فنواوگرين سان ملائيندا رهيا. ٻوئين گروهه بابت سان اڳ لکي آيو آهيان.

دکن ۾ دراوڙن جو جيڪو موجوده نسل آهي، انهن جون خصوصيتون انهن ڏي منسوب ڪيون ٿيون يعني ننڍو قد، ڪاري کل، ڊگهو مُنهن ۽ ويڪرو نڪ. دراوڙي زبانون هندستان ملڪ جي اٽڪل پنجين حصي ۾ ڳالهائجن ٿيون. هي خطو ڏکڻ هندستان، دکن جي اتر-اولهه کان گوئا (Goa) ۽ ٻئي مرهٽي ٻولي ٻوليندڙ حصي کي ڪاٽي دراوڙي هند چٽجي ته ٻڌا آهي. دکن جي الهندي اڌ ۾ ڪنڙي ۽ ملايالم ۽ اڀرندي اڌ ۾ تامل ۽ تيلوگو ٻوليون استعمال ۾ اچن ٿيون. وچ پرڳڻن ۾ گونڊي ۽ ڪولمي ۽ اوڙيسا ۽ بهار ۾ ڪُئي (Kui) ۽ ڪُرخ. ٻر بهار ۽ بنگال جي وچ ۾ يعني گنگا دوآبي جي اتر-اولهه طرف مالتو ٻوليءَ جو استعمال ۽ بلوچستان ۽ ايراني ٻولين جي وچ ۾ بروهيءَ جي بابت، ڏيکارين ٿا ته دراوڙي ٻولين جو اثر نه رڳو سڄي هندستان ٻر ان جي گرد و نواحيءَ ۾ ڪيترو قدر نه وسيع هو. اترئين طرف جا جي

---

(۱) هن گروهه جي ٻولين جا خطا هي آهن: پيگو، ڪمبوڊيا، آنام، آسام، برما ۽ نڪوبار. هنن ٻولين جا صفاتي عنوان هي آهن: مون يا تلائنگ، خمر يا ڪمبوڊين، آنامي خطي جا 'موئي' (Moi)، مالوين، ميڪانگ ۽ ملايا ايپيٽن جي ڪيترين ماٿرين جا لهجا، نڪوبار ۽ آسام جي 'خاصي'. (م-ج)

گروهہ ھي ٻولي ٻولين ٿا، اھي گهٽ قسم جي ذاتين وارا گوندي، ڪرتا، راج محل ۽ ڀيل آھن، جي اصلي منڊا ٻولي ڳالهائيندڙن کان ٻوھ ٻئي لحيو ۾ شمار ٿين ٿا، جي ڏکڻ ۾ زيادھ مهذب ھئا ۽ سندن زبان ستدريل ادب کي جنم ڏنو، حالانڪ سنسڪرت ساھتيہ جي سائي ۾.

ماھر لسانيات مسٽر جي. بلاڪ (J. Block) چاڻايو آھي تہ "تيليگو ادب ھڪ ھزار سالن کان پراڻو نہ آھي. پراڻا ڪنتري دستاويز ٥٠٠ سالن جا آھن. تامل ادب بلاشبہ ھنن کان پراڻو آھي. پر دراوڙي آئوويڊيائرن اتر ھندستان جي تحرير ابجد جون مرھونِ منت آھن ۽ چوٿين ۽ پنجين صدي عيسوي ۾ جون آھن. جيتوڻيڪ سندن ادب پوھ جو آھي، پر دراوڙن جي تهذيب ڏاڍي قديم آھي ۽ سندن ڪن حڪومتن جا ٽالا جي اسان کي ملن ٿا، سي ٣- صدي ق. م. ۾ اھم ڪردار ادا ڪن ٿيون (١)."

لسانيات جي ماھرن جو گهڻو تعداد ھن نتيجي تي پهتو آھي تہ دراوڙي ٻولين جو ذريعو آسٽريلوي قديم ٻوليون آھن. جيڪڏھن بشريات جي تاريخ (Anthropology) تي غور ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ آسٽريليا جي خطي ۾ بہ جاوا وانگر انسانيت جا پهريان آثار نظر آيا آھن. تاريخ جي ھڪ چوٽيءَ جي عالم چاڻايو آھي تہ: "جاوا مان ودجڪ (Wadjak) (٢) ۽ آسٽريليا جي تلگائي (Talgai) ۽ ڪيلور (Keilor) جي مقامات تان جي ھڏاوان پڃرا لڌا ويا آھن، سي ڏيکارين ٿا تہ ھي پليسٽوسين دؤر (اٽڪل چاليھہ ھزار سال اڳ) جي آخري دؤر جا آھن ۽ انسانيت جي آسٽريلوي اسل جا ٻڙ ڏاڏا آھن (٣)."

ھن قديم اسل لاءِ مسٽر اي. ايف بوزمن ائين رقمطراز آھي:

"آسٽريليا جا قديم اصلي باشندا انسانيت جي ھڪ خاص خاندان سان تعلق رکن ٿا، جي شايد پهرين منلي ابيبٽ مان آيا. اھي ڊگها ۽ ڪاريءَ چمڙيءَ وارا آھن ۽ ھنن جا وار لهريدار ۽ لرم آھن. دوسي ۽ مغربي حالت ۾ ھي قديم ۾ قديم باشندن مان آھن (٤)."

سيد شرف‌الدين قادري پنهنجي ھڪ نادر تاليف ۾ ھن کنڊ لاءِ ائين لکي ٿو تہ "آسٽريليا دنيا جو سڀ کان لنڍو کنڊ آھي ۽ سيني ٻيٽن ۾ وڏي ۾ وڏو. ٻين کنڊن کان دور تنها پيئو آھي. اگرچ ھي ملڪ تازو ڳوليو ويو آھي، پر طبقات‌الارض جي علم جي روشنيءَ ۾ سيني

---

(1) Ancient India PP: 11-12.

(٢) جاوا جو ھڪ ھنڌ جتان ھڏاوان پڃرا مليا آھن، جي آڳاٽي آسٽريلوي نسل جا چيا وڃن ٿا، انهن جي موجودگي ڏيکاري ٿي تہ ھي ڏکڻ سالواھ ۾ آسٽريليا کان اچي آباد ٿيا آھن. (م-ع)

(3) Bowte John, "The Concise Encyclopaedia of World History" P. 19.

(4) Bozman E. F. "Everyman's Encyclopaedia" 1958, Vol. 3, P. 609

ڪان قديم تصور ڪيو وڃي ٿو. هيءُ ئي سبب آهي جو هتي جي ماڻهن ۾ زندگيءَ جا آهي اهڙا مليا، جن جو وجود زمين جي ٻئي حصي ۾ مشڪل نظر اچي ٿو"(١).

مسٽر ٿامس پيٽرسن (٢) پنهنجي شهرهءِ آفاق "دي چيمبرس انسائيڪلوپيڊيا" ۾ آسٽريليا جي آثار قديمه بابت بشريات، حياتيات ۽ ارضيات جي علمن جي مدنظر مفصل بحث ڪيو آهي، جنهن ۾ هن صاحب ڄاڻايو آهي ته:

"سون ڪلچر ايشيا جي سرزمين تي هوبينين (Hoabhinian) ڪلچر ۾ تبديل ٿيو. هن سون ڪلچر بدستور آسٽريليا جهڙي گئمبيرين (Gambierian) ڪلچر کي وجود ۾ آندو جو ووڪوائين جي باهمي ميلاپ جي وقت جي وارياءَ جي پٽن ۾ لڌو ويو. هي سون ماٿر اڳاٽي لوهه حجري دؤر جي اهم تاريخي ڪهاڙين سان متعلق آهي."

"تاسمين ڪلچر آسٽريليا ۾ آخري زماني واري پليسٽوسين دؤر ۾ پهتو ۽ هتي ۾ سون (Soan) ماٿر جي اوزارن جا ڪيترا اهڙا پيچ ٿيا، جي بعد ۾ "ووڪوائين پوڙ" ڪري ڪٺجي ويا"(٣).

خلاصي تي اچڻ ڪان اڳ ڊاڪٽر سورلي کي به نه وساريون، جنهن پنهنجي تازه ترين تاليف سنڌ گزيٽيئر ١٩٥٩ع جي ٻن بابن "علم الآثار" ۽ "نسل، قومون ۽ ذاتيون" ۾ اسان جي زير بحث عنوان متعلق ڪافي علمي بحث ڪيو آهي(٤).

سوال اٿي ٿو ته هن طول طويل تهذيب سنڌو سڀيتا جا آباد ڪندڙ، ڇهن-پنجن هزارن سالن ڪان اڳ ڪير هئا؟ هڪ نظريي مطابق سنڌو سڀيتا جي گهڻي مشابهت سُمير ۽ بابل جي تهذيب ۽ ثقافت سان ڄڻي ويئي آهي، خصوصاً ڪيش (Kish) جي اڳاٽن سميرين سان. ماهرن جو رايو آهي ته قديم پاڪستان ۽ قديم ميسوپوٽيما جا ڪلچر هڪ ئي ذريعي جي پيداوار آهن. هي نظريو موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي باقياتي تفتيش سان نه رڳو لڳايو ويو آهي، پر ان وسيع بنياد تي به رکيو ويو آهي، جو ثقافتي مطالعي، ڊراوڙن جي تاريخ ۽ بابلي علم الاصنام ۽ دراوڙي ديومالا جي مماثلت سان معلوم ٿئي ٿو. پر ڏسجي ته اسان کي ڪوبه پختو سبب نه مليو، جنهن جي معرفت هي ڏسجي ته قديم سنڌو سڀيتا ۽ قديم ميسوپوٽيما تهذيب کا

---

(١) مرقع عالم سيد شرف الدين قادري، ١٩٤٠ع، ص ٢٦.
(٢) ڊاڪٽر ٿامس پيٽرسن گلاسڪو يونيورسٽيءَ ۾ ڪارخانن جي باهمي روابط جو سينئير ليڪچرار ۽ ڪيمبرج يونيورسٽيءَ جي علم الانساب ۽ آثارقديمه جي ميوزم جو ڊائريڪٽر رهيو آهي.
(م. ج)
(3) The Chamber's Encyclopaedia, V. 1, P. 805.
(4) Sorley, Dr: H. T. "The Gazetteer of Sind" W.P. govt.1968, PP 101-135 and PP 227-260

هڪ ٻئي کي ڏي-وٺ ڪئي آهي يا هڪ ٻئي جو ڪو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي. سنڌو سڀيتا جو ڪلچر ڪنجهي جي دؤر (Chalcolithic) جو چيو ويو آهي، ائين چوڻ نهايت غلط آهي. حالانڪ هي قديم ڪنجهي جي دؤر سان تعلق رکي ٿو، ۽ هي ايڊريائڪ کان جپان تائين پکڙيو، ۽ ان جو تعلق ڏکڻ ايشيا ۽ يورپ جي بحر رومي نسل سان آهي. هي پکڙيل ڪلچر نيل، دجله، فرات، ڪرُون، هيلمند ۽ سنڌو جي ماٿرين ۾ چوٽ تي چڙهيو.

ڪن ٻين ماهرن جو هي به خيال آهي ته هن ڪلچر جو مرڪزي مقام آرمينيا آهي، جو اڄ ايران جي مٿاهين پٽن مٿان قديم قومن جي نقل و حرڪت جو شروعاتي هنڌ رهيو. اها هجرت ٻن طرفن ۾ ٿي: هڪ جٿي ڏکڻ ميسوپوٽيما جي ايلم طرف رخ رکيو ۽ ٻئي وچ ايشيا، ايران ۽ برصغير هند و پاڪ طرف. سنڌو ۽ شط العرب (ميسوپوٽيما) جي تهذيبن جي وچ ۾ سنبنڌ مثالي رهيو.

سنڌ خطي ۾، تاريخ کان اڳ واري زماني ۾، ڪافي نسلي ڦيرا ڦيريون ۽ هجرتون ٿيون. انهن مان چار مکيه مثال پيش ڪري سگهون ٿا: پهريون نسل آڳاٽا دراوڙي، ٻيو آڳاٽا بحر رومي، ٽيون دراوڙ ۽ چوٿون آلپيني. انسانيت جي پهرين پيڙهي جو ته پورو پورو نٿو پوي، پر انسانيت جي ماهرن پيڪ (Peake) ۽ فليور (Fleure) جي نظريي مطابق صحرا، ميسوپوٽيما ۽ عربستان، انسانيت جا پهريان گهوارا هئا.

آهي ماڻهو، جن جا پورا پنا مٿا، قديم مکيه ڄاڙيون، چپٽيل وار باقي آهن، انهن کي 'انڊمان' ڪري سڏيو ۽ انهن جي واڌ سوماترا، جاوا، بورنيو ۽ پاوان طرف ٿي هوندي. رڪارڊ ٿيل تاريخ کان چند هزار سال اڳ ڪارن شيدين جو نسل، گهٽ تهذيب وارو، ننڍي قد، ننڍي پيشاني ۽ ننڍي منهن ۽ سنهين نڪ سان اسان کي ملي ٿو، جو آڳاٽو دراوڙي نسل تصور ڪرڻ گهرجي.

انسان جي قديم تاريخ ۾ هڪ حادثو رونما ٿيو، جڏهن يورپ کنڊ جي اترئين طرف برفاني دور ختم ٿيو ۽ صحرا جي مٿان سرد هوائن جا طبق ڪم ٿي ويا، ۽ صحرا جا چراگاهه بدلجي بيابان ٿي پيا ۽ جيئن ته ان مان جانور دنيا جي اترين خطن ۾ پيچڻ لڳا تيئن شڪاري به انهن جي ڪڍ لڳا. مسٽر سي-ايس-وينڪ ٽاچر (C.S. Venkatachar) جو به خيال آهي ته هي شڪاري ننڍي شڪار تي گذران ڪندا هئا، جي هئا قديم بحر رومي. برصغير هند و پاڪ جي مرڪزي حصن ۾ هي نسل آباد آهي ۽ هنن کي اسان 'مُنڊا قوم' سڏيون ٿا. ان بعد ٻي نسلي نقل و حرڪت بحر رومي سان گڏ دراوڙن جي آئي، جا بلوچستان، سنڌو ماٿر، گجرات کان دکن ۽ هندوستان جي ڏاکڻي طرف پهتي ۽ اڃا به اوڀر طرف ڏو ڪيندي وئي. سنڌو ماٿر جي اتر-اولهه ۾ هڪ خاص مختلف ڪلچر اڄ موجود هو، جنهن کي مسٽر وينڪ ٽاچر به پروڙي نه سگهيو. چوٿين نسلي نقل وحرڪت الپيني نسل جي آهي. جو نسل هند و پاڪ جي الهندي ڪناري تي آباد آهي."

آمريڪا جي دوري دوران، جڏهن مون ڊاڪٽر ايڊمنڊ آءِ گارڊن (Edmund I Gordon)(۱) سان هارورڊ يونيورسٽيءَ ۾ ملاقات ڪئي، تڏهن بحث هلندي هن صاحب ٻڌايو ته آرين کان اڳ سنڌوءَ ۾ آباديءَ جا ٽي طبق هوندا هئا، هڪ منڊاقوام، ٻي هنزا ۾ آباد ڀيل قديم قوم، جنهن جي ٻولي نه دارڊي هئي ۽ نه دراوڙي ۾ گڏيل، ٽي دراوڙي قوم.

خلاصو:

(۱) انسان جي ارتقا جي تاريخ جي ورق ڏانهن اگر نظر وجهبي ته معلوم ٿيندو ته اٽڪل ڏهاڪو هزار سال کان اڳ "انسان" تمدني زندگيءَ ڏانهن مائل ٿيو ۽ هن جا مکيه چار نسل دنيا ۾ مشهور ٿيا: ۱- ڪاڪيزي (Cacasoid)، ۲- آسٽريلوي (Australoid) ۳- منگولي (Mangoloid) ۽ ۴- حبشي (Negroid)(۲)، پر ريڊرس ڊائجسٽ انسائيڪلوپيڊيا واري ٽي نسل قرار ڏنا آهن ۽ آسٽريلوي نسل کي شمار ۾ نه آندو اٿس(۳). پر جڳ مشهور مورخ مسٽر ٽوئنبي وري انسان ذات کي رنگن ۾ تقسيم ڪيو آهي ۽ هندي ليات کي 'سفيد'، 'ناردڪ' ۽ 'نامي' رنگن ۾ ورهايو اٿس. هي به ڄاڻايو اٿس ته انسان ذات جي زياده ۾ زياده خدمت 'ڪاري قوم' ڪئي آهي، جنهن ۾ دراوڙي لڳا اچن، جي ناسي يا ڀوري قوم تصور ڪئي وڃي ٿي(۴).

(۲) سنڌو ماٿر جي ٿيرن جي باقياتي تفتيش مان معلوم ٿو ٿئي ته هن خطي ۾ چئن ئي نسلن جا نشان ملن ٿا. علم الآثار جي ماهرن 'ڪاڪيزي' لفظ استعمال نه ڪيو آهي، پر وهيلر ۽ ريڊرس ڊائجيسٽ انسائيڪلوپيڊيا وارن آسٽريلوي نسل کي 'ڪاڪيزي' سڏيو آهي. انسانيت جي قديم هجرتن مطابق صحرا ۽ آئرنهي آفريڪا جي خلقت جو شيدي نسل (Negroid) هندستان جي الهندي ڪنارن ۽ وڌيڪ اوڀر طرف ملينشيا ڏانهن ويو، جنهن مان اڳاٽا دراوڙ يا منڊا قوم اڀري. سورلي صاحب بحر روميءَ کي منڊا قوم سڏيو آهي، سو درست ناهي، حالانڪ آرمينيا متعلق مسٽر مڪن جو بحر رومي لاءِ بيان ڪيو آهي، سو درست آهي. ڄاڻايو اٿس ته آرمينيا قديم تهذيبي مرڪز هو.

وهيلر به گويا ان جي تصديق ڪري، هن کي هند يوروپي ۽ ڪئسپين سان متعلق ڪيو آهي. هيءَ ثابتي پڪي ۽ چٽي ملي آهي ته سنڌو ماٿر جا اصلوڪا قديم باشندا دراوڙ يا انهن کان اڳاٽو نسل منڊا قوم آهن. منڊا لاءِ فرينچ ماهر سلون ليوي (Sylvain Levi)

---

(۱) تفصيل منهنجي ڪتاب "سنڌي رسم الخط جي ارتقا" زيرطبع ۾ ڏسي سگهبو. (م- ج)

(2) The Reader's Digest Great world Atlas, 1961, pp126-127

(3) The Reader's Digest Encyclopaedia Dictionary Vol; III, 1964 Physical Anthropology pp 1647, 1652, 1653 and 1656

(4) Arnold J- Toynbee, 'A Study of History', 1951, pp 232-233.

۽ سندس شاگرد جي- پرزلوسڪي (J. Przyluski) پنهنجا خيالات هن طرح ظاهر ڪيا آهن ته:
"هيءَ منڊا قوم آها وحشي قوم آهي، جا آسترو-ايشيائي زبان جي هڪ قسم منڊا ٻوليءَ ڪي استعمال ڪري ٿي. هنن مان اڄا به ڪيترا غير مهذب حالت ۾ ٺاڪرو ٺڪرن ۾ رهن ٿا ۽ تهذيب جي گهماگهميءَ کان ٻاهر پري. ڇوٽا ناگپور جا سنٿال ۽ ڪول ان قديم قسم جا آثار آهن. هي متعين ڪيو ويو آهي ته هندستان ۾ قديم ۾ قديم باشندا منڊا هئا ۽ هنن جو ماڳيو نسل نڪوبار ٻيٽن ۾ ملايشيا ۾ مليو ٿو(١)."

(٢) سنهنجي پڻ اها تحقيق آهي ته مهراڻ جي ماٿريءَ جا ناسور باشندا اڳئا دراوڙ (Proto Dravidians) منڊا آهن. ان سلسلي ۾ مون ١٩٦١ع ۾ آمريڪا جي دوري دوران، لسانيات جي اسسٽنٽ پروفيسر ۽ هندي، اردو ۽ منڊا زبان جي ڊائريڪٽر پروفيسر نارمن زدي(٢). سان اورئينٽل انسٽيٽيوٽ شڪاگو يونيورسٽيءَ ۾ 'منڊا' نسل ۽ ٻوليءَ بابت مفصل بحث ڪيو هو. هن صاحب جو به هي پختو رايو هو ته برابر منڊا برصغير هند و پاڪ جا قديم ترين نيواسي آهن.

هن نسل کي وري ڪن محققن پاران آسٽريلوي نسل چيو ويو آهي، حالانڪ مٿي آيل طويل بحث مان هي ظاهر ٿيو ته آسٽريليا ۾ خود لڏپلاڻ سبب باشندا ايشيا جي سرزمين تان آيا هئا. ٻين قومن جي لڏپلاڻ جي ارتقائي تاريخ مان معلوم ٿو ٿئي ته دنيا جون قومون لڏپلاڻ جي وقت هڪ ئي رُخ اختيار ڪنديون آيون آهن. قومن جي مرڪزي هند آرمينيا يا ايشيا مائنر کان يا صحرا ۾ آيرلدي آفريڪا کان قومن جي هجرت آيرلدي ۽ ڏکڻ آيرلدي ٿي هوندي. اها لهرن وانگر هڪ ئي طرف هوندي. انڪري برصغير هند و پاڪ مان قومون هجرت ڪري ملايشيا يا آسٽريليا طرف ويون هونديون ۽ ائين سوچڻ ته آسٽريليا يا ملايشيا کان هجرت ڪري برصغير ۾ قومون پهتيون هونديون ته اهو قصو گاڏيءَ کي گهوڙي اڳيان ڪرڻو پوندو. ٿيون ته نسبي طرح چند ماهر آسٽريلوي نسل کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن، جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

(ع) مٿي بيان اچي چڪو آهي ته آسٽريليا جي سرزمين تي سنڌو ماٿر جي قديم حجري دؤر جي تهذيب 'سون' جا اشان لڌا ويا آهن، ته پوءِ چو نه اسان 'جاوا-انسان' وانگر قديم خلقت جي زماني ۾ 'سون-انسان' (Soan Man) جو به تصور ڪريون، جو هن قديم ترين سنڌو تهذيب جي باشندن جو نسلي حيثيت سان پڙ ڏاڏو هجي ۽ منڊا قوم چو نه آن جي پوليرن مان ليکجي. هي به منهنجو هڪ نظريو آهي، جنهن تي آثار ۽ انسانيات جي ماهرن کي غور ڪرڻ گهرجي. 'واڪا ڪرڻ وس، پڌڻ ڪم پروچ جو.'

---

(1) Oursel, Grabowska and Stern, "Ancient India." P: 119

(٢) "سنڌي رسم الخط جي ارتقا" (زير طبع) صفحو ١٠، ٽمبر ٢ع (م-ج).

تازه ترين تحقيقات مطابق ڊاڪٽر پارپولا جهڙا ماهر جديد اوزارن ۽ ڪمپيوٽرن ذريعي ذري ڳوڙهه اُن نتيجي تي اچي پهتا آهن ته سنڌو ماٿر جا اصلوڪا باشندا دراوڙ نسل جا هئا. بهرحال، اڃا به انهن جي تحقيق تشنهٔ تڪميل آهي. اُن جو مفصل احوال اڳتي ايندو.

مون کي اميد ته هن پهرينءَ تحرير ۾ 'سنڌ ۽ دراوڙ قومن' بابت مذڪور احوال ڪافي ٿيندو، ته منهجي زيرطبع ڪتاب "سنڌي رسم الخط جي ارتقاء" ۾ ص ١١٧ کان وٺي، موهن جي دڙي جي مُهرن جي احوال جو هر ڪنهن پهلوءَ تي بحث آيل آهي. ڪاڪي ڀيرومل يا ٻين مستشرق عالمن جي راين سان مان ڪيترن ڳالهين تي متفق نه رهيو آهيان. اميد ته ٻيءَ ڪنهن صحبت ۾ هي سارو علمي بحث سڄڻن آڏو پيش ڪبو.

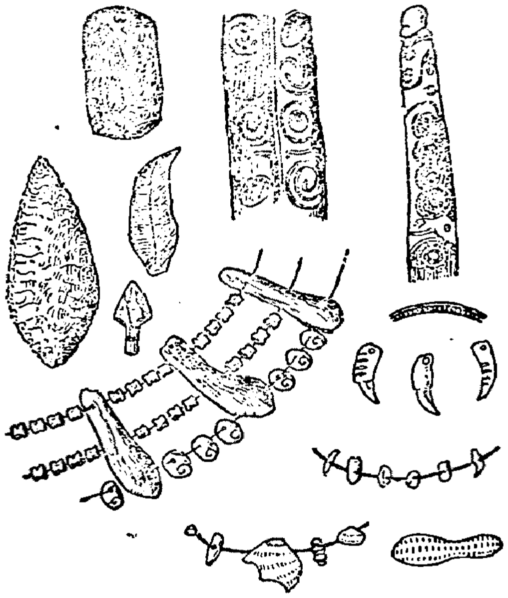

١٩٧٣/٤ع

● سيد نجف علي شاهہ "ڪمتر" نقوي

ڀاروچي ٻولي

(زير تصنيف ڪتاب "ڀاروچي ٻولي"، جنهن ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ عليہ الرحمة جن جي رسالي ۾ استعمال ٿيل هرهڪ لفظ جي مڪمل فهرست (Index) ڏنل آهي ۽ هرهڪ لفظ جي املا، اشتقاق ۽ معنيٰ تي بحث ڪيو ويو آهي، ان مان چند لفظن جو مطالعو انهيءَ لتطہ لکاهہ سان "مهراڻ" ۾ پيش ڪيو ٿو وڃي تہ جيئن سنڌ جا اديب ۽ شاهہ جي رسالي جا محقق، منهنجين غلطين کي درست ڪري فرمائين ۽ پنهنجن مفيد مشورن سان مون کي مستفيض ٿيڻ جو موقعو عنايت ڪن. -"ڪمتر" نقوي)

آتَڻ

آتڻ ۾ ٻرياڻ، هو سيئي جيڏيون (سسئي آبري ۾)
سونهن سپيرين جا آتڻ وٽ اوتارا (" " ۸)
اڳهاڙيون آتڻ ۾ پنهنجيون پاڻ پراهيو (" " ابيات متفرق)
آتڻ ۾ ويهي دعا ڪريجاهہ جيڏيون (" " " ")
آتڻ منجهہ اڳهٽ، ڪاند ڪنهين جي مَ ڪري (ديسي ۾)
اٿ وڃي آڻ، چرخو آتڻ وچ سان (حسيني ۲)
تهان اوري لينهن، چنو آتڻ وارين (" ۲)
اڳهاڙيون آتڻ ۾ هوت ڀچانا هُرن (" ۱۲)
اچتو آتڻ واريون، طعنا ڏينم تي (مومل راڻو ۷)
اديون آتڻ واريون، اسرچا لڪ تشا (" " ۸)
ڪارڻ سود سواريون آتڻ منجهہ اچن (ڪاپائتي ۱)
اٺيو ڏٺي آتڻ ۾ سنهيا ثابوت (پورب ۱)
اٺيو ڏٺي آتڻ ۾ سنيها ساري (" ۱)
آتڻ ۾ الدوہ ٿئو سکهي ڪانَ ڪتي (" ۱)

اصل لفظ "آتڻ" معنيٰ سٽ ڪتڻ جي جاءِ. (وڌيڪ تشريح لفظ "آتڻ" جي معنيٰ ۾ ڏنل آهي) سنڌي ٻوليءَ جي گرامر موجب جيڪڏهن ڪنهن بہ اسم جي پڇاڙي ڪو بہ حرف جر

مثلاً جو، ۾، منجهہ، مان، يا کوہ ٻيو حرف جر جو لفظ استعمال ڪرڻو هوندو آهي تہ ٻوهہ اهيءَ اسم جي پوئين حرف واري پيش کي ڪيڏي اڻ جي جاءِ تي زبر ڏئي ٻوهہ اهو اسم استعمال ڪبو آهي، جيئن هيءَ لفظ "آتَڻ" مان "آتَڻَ" تي ٻڌو آهي.

آتَڻَ

ات اڪنڊي آهيان، تين "آتڻ" تن ڏيهہ (مارئي ۱۱)

هتي هن لفظ جي معنيٰ آهي "آتڻ جي لاءِ".

آڏَڻَ

ڪُندر لاهيو ڪِنهريون آتڻ آڄاريو (ڪاموڏ ۲)

ٻانئي ٻاندِ ڪباءِ، جان مون آتڻ اهارئا (ڪاپائتي ۱)

معنيٰ: آتَڻ جو جمع: سُٽ ڪتڻ جون جايون، اهي پيڙهون جتي ڳوٺ جون زالون مڙي سڙي وٺي سُٽ ڪتينديون آهن.

آڏَڻِ

آتڻ چوءِ ڪت، تاتيان تند نہ نڪري (حسيني ۲)

لالن جي لِيس، آتڻ اکر نہ آڇهي (مومل راڻو ۳)

اڄ نہ پسان سي، آتڻ ڪيتم جن سين (" " ۶)

سي موتي مس اچن، جي آتڻ آرامي ٿيا (" " ۷)

تند اهڙي ساءِ، مون آتڻ هڏ نہ آئيو (ڪاپائتي ۱)

توئي تون وڏي ٿيءِ، آئي آتڻ آءُ (" ۱)

ڪتي ڪتي ڪال، اڄ نہ آتڻ آئيون (" ۱)

معنيٰ: آتڻ ۾: ڪتڻ جي جاءِ تي.

آڏَڻُ

ڪهہ آتڻ پن جيڏيون، ڏبرائيون ڏنار (سهڻي ۹)

آتڻ وڃهي آڳ ۾ منجها چوئن جوءِ تي (مسني آبري ابيات متفرقہ)

آتڻ وڃهي آڳ ۾ پچنديس پوءِ ٻهاڪو (" " ")

ساجن ريءَ سرتيون آتڻ اڏورو (ديسي ۴)

ڪتڻ ٻڻ ڪپاهہ ڪوءِ آتڻ ٻن جيڏيون (حسيني ۲)

آتڻ اورانگهي وڻا، آئون ٿي مران ماءِ (" ۸)

آتڻ اورانگهي وڻا، اگڻ سون افسوس (" ۸)

آتڻ اورالگهي وڻا، ٻنيءَ توڏن تاڻ (" ۸)

آتڻ اورالگهي وڻا، ڪري ڪمڻي ڪبنءَ (" ۸)

آتڻ اورالڪهي وڻا، ٻاري چڏي ٻوه (حسيني ٨).
تو پڇاڻا سورين آتڻ آجهاڻو (مومل - راڻو ٦).
پسو پَهَ ٻئون، آتڻ سڃو ان ري ("" ٦).
ڪڙي سون ڪاڪ ٿئي، آتڻ وسرڻو ("" ٧).

معنيٰ=(مذڪر) آها جاءِ، جتي ڳوٺ يا پاڙي جون زالون گڏجي ويهي سٽ ڪتينديون آهن.

جيئن ته هن وقت سنڌ ۾ آتڻ جو رواج بلڪل ختم ٿي ويو آهي ۽ آتڻ لفظ جو استعمال بلڪل متروڪ ٿي ويو آهي، تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌ جي تمدن جي هن ختم ٿي ويندڙ باب جي باري ۾ ڪجهه نه ڪجهه احوال ڪتابن ذريعي محفوظ ڪيو وڃي ته جيئن ايندڙ نسلن وارا هن لفظ کي چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ۽ هن مشيني دور جي ڪري سنڌي تمدن جي انهيءَ متروڪ ٿي ويندڙ حصي جو ڪجهه خاڪو ايندڙ نسلن جي تصور ۾ قائم ٿي وڃي، تنهنڪري هتي آتڻ جو ڪجهه تفصيل پيش ڪجي ٿو:-

اڳاٽي وقت ۾ جڏهن سٽ ڪتڻ جون مشينون اڃا ايجاد ٿيل ڪونه هيون تڏهن هرڪو ماڻهو پنهنجي ڪپڙن لهرائڻ لاءِ پنهنجي ئي گهر ۾ سٽ ڪتائيندو هو. سڄي ڳوٺ جون زالون گهرو ڪم ڪار کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن هڪڙيءَ جاءِ تي ويهي گڏجي سٽ ڪتينديون هيون. انهيءَ ڪم لاءِ هر گهر ۾ ائٽ يا چرخو هروقت موجود رهندو هو. عام رواج اهو هوندو هو ته سٽ ڪتي وڃي ڪوريءَ کي اڌ تي آڻي لاءِ ڏيندا هئا. جڏهن ڪوري سندن مرضيءَ موجب آهيءَ سٽ مان ڪپڙو اُني تيار ڪندو هو تڏهن ڪوريءَ کي سندس محنت جي عيوض ۾ انهيءَ اُڻيل ڪپڙي جو اڌ ڏئي باقي اڌ ڪپڙو پنهنجي گهر آڻيندا هئا. پوءِ انهيءَ ڪپڙي کي ڌوٻيءَ کان ڌاري ليرونيءَ يا کهنبانيءَ کان رڱائي مردانو يا زنانو وڳو سبائي پائيندا هئا. جيڪي سگهڙ زالون پنهنجو سٽ سنهو، سنو ۽ گهڻو ڪتينديون هيون، انهن جو ڪپڙو به سنو ۽ گهڻو آچندو هو. ۽ جيڪي ڇيگريون عورتون ٿلهو ۽ ٿورو سٽ ڪتينديون هيون، آنهن جو ڪپڙو به ٿلهو، کهرو ۽ ٿورو اچندو هو، جنهن کي پائڻ جي ڪري هو هڪجيڏين ۾ شرمنديون پيون ٿينديون هيون ۽ ڪنهن ڪاڄ يا شاديءَ وهانءَ ۾ وينديون هيون ته مهڻن ۽ طعنن جو شڪار ٿينديون هيون.

سٽ ڪتڻ جو ٻيو هڪ پهلو اهو به هوندو هو جو آهي زماني جا پاڙولي سيٺ انهن سٽ ڪتڻ وارين عورتن کان سندن استعمال کان بچت ٿيل سٽ پئسن يا ٻي ڪنهن جنس جي عيوض خريد ڪندا هئا. وقتي غريب عورتن کي سٽ جي اجوري جا پئسا يا اناج يا ڪا ٻي ضرورت واري شئي اڳواٽ سوٽيءَ طور به ڏئي ڇڏيندا هئا ۽ پوءِ مقرر ڪيل ڪٽ تي اچي پنهنجو پوليل سٽ ڪٽي ويندا هئا ۽ باقي حساب ڏئي ويندا هئا. اهڙي وقت تي به جن عورتن جو سٽ سنهو ۽ لسيءَ تند وارو هوندو هو، انهن کي نه صرف هڪجيڏين جي روبرو شاباس ۽

آفرين ملندي هئي ۽ وقتي انهن کي ٻوليل اجوري کان ڪجهه وڌيڪ به، بطور انعام جي ملندو هو ۽ اڳئي جي لاءِ انهن عورتن جي ڪارڳت ۽ ساک به صرافن ۽ ٻانڊوئن وٽ مڃي ويندي هئي. ان جي برعڪس جيڪي عورتون سٽ ٽلهو، ڳڙن ۽ کهنبڙين وارو ۽ ٿورو ڪتينديون هيون، تن کي آهي صراف وچ اٽڻ ۾ جيڏين ۽ سرتين جي اڳيان اچي ڇينڀندا هئا ۽ انهن جي اٽڻ ۾ اهڙي آگهت ڪندا هئا جو ويچاريون ٻين جي اڳيان ڪنڌ به کڻي ڪونه سگهنديون هيون ۽ اهڙين زالن کي ڏکئي وقت ۾ سٽ ڪتڻ جي ٻاري ۾ ڪا اڳواٽ سوٽي يا قرض به ڪونه ملي سگهندو هو.

ڳوٺ جي زناني ويڙهي ۾ مرداني اوطاق وانگر ڪو چنو، ستهه يا ڇپر نهيل هوندو هو ته ان ۾ جي نه ته ڪنهن ٻر يا ڪنهن ٻئي وڏي وڻ جي ٽڏي ۽ گهاٽي ڇانوَ ۾ ويهي سٽ ڪتبو هو. ان جاءِ جو عام نالو هوندو هو اٽڻ. اهو اٽڻ ئي هوندو هو، جنهن ۾ ساهيڙيون سرتيون ويهي هڪٻئي سان راز ۽ نياز، وصل ۽ هجر، ڏک ۽ سور جو حال اوريندي‌ون هيون. آتي ئي ڪانگ يا ڪيانتي جي لنئوڻ مان سڄڻ جي اچڻ جا نيڪ شگون ورتا ويندا هئا. يا ڪانگ جي ڪنهن لات مان خراب سوڻ به ورتا ويندا هئا. اٽڻ ئي آها جاءِ هوندي هئي جتي ويهي سنائي سفر تي آسهيل سانئيءَ جي اچڻ جو انتظار ڪيو ويندو هو ۽ سندس دير لائڻ جي ڪري شڪون ۽ شڪايتن جا دفتر کلي ويندا هئا. جيڪڏهن ڳوٺ جي ڪا ڇوڪري پرديس ۾ پرڻجي ويندي هئي يا مارئيءَ وانگر ڪنهن عمر جي ظلم ۽ زور جو شڪار ٿي پنهنجن کان وڇڙي ويندي هئي ته ان کي پرديس ۾ پنهنجي ڳوٺ ۽ ڳوٺ جي سائهن، جيڏين سرتين ۽ وطن جي وڻن کان سواءِ ڳوٺ جو اٽڻ ۽ اٽڻ واريون به ضرور ياد پونديون هيون.

سٽ ڪتڻ جي لاءِ ڪپهه حاصل ڪرڻ جو ان وقت وارو طريقو به اهڙو هوندو هو جيڪو هن وقت رائج ڪونهي. ان وقت جون عورتون ڳوٺ جي ارسي پاسي ۾ پوکيل ولڻ جي فصل مان پاليءَ يا لائيءَ تي وڃي ڦٽيون چونڊينديون هيون. پوءِ انهن سڄي ڏينهن جي چونڊيل ڦٽين جي مزوري ڪين پاليءَ يا لائيءَ جي صورت ۾ ملندي هئي، جيڪا ويهين ڀتيءَ کان وٺي ڏهين ڀتيءَ تائين هوندي هئي. عورتون روزانه لائيءَ ۾ مليل ڦٽيون پنهنجي گهر ۾ جمع ڪنديون وينديون هيون. جڏهن ڦٽين جو ڪافي انداز جمع ٿي ويندو هو ته پوءِ انهن ڦٽين کي ارٽيءَ ۾ ٽائي ڪپهه جدا ۽ ڪڪڙا جدا ڪنديون هيون، پوءِ گهر جي ڪا وڏي يا پوڙهي عورت اها ڪپهه کڻي وڃي پنجاري کان تنبائي يا پڃائي ايندي هئي. وقتي پنجارا گهرن ۾ اچي به ڪپهه پڃي ڏئي ويندا هئا. پوءِ وري گهر جون سڀ عورتون ان پنجيل يا تنبيل ڪپهه مان لنڊا لنڊا پها يا پهيون ناهي، انهن کي هٿن جي ترين تي ٿورو وٽ ڏئي گول ڏٿلهي وٽ وانگر ناهي ڪنهن ڇٻيءَ يا ڪاريءَ ۾ وجهي رکنديون هيون. هاڻي آهي پهيون

ڪتڻ لاءِ تيار ٿينديون. پوءِ جڏهن عورتون آهي پيون ڪٽي ڪتڻ لاءِ آتڻ ۾ وينديون، تڏهن ان مان هڪ پوي چٽيءَ ۾ جهلي ان پيءَ جي هڪ چوٽي ائٽ يا چرخي جي تڪ جي چهنب ۾ ڦاسائي چرخي کي ڦيرائينديون ته تڪ به ڦرڻ لڳندي ۽ اهڙيءَ طرح ڪپهه کي وٽ اچڻ شروع ٿي ويندو. پوءِ آنهيءَ وٽ جي آڌار تي پيءَ کي چٽيءَ ۾ مضبوط جهلي آهستگيءَ سان مٿي ڇڪينديون ته وٽ تي ڌاڳو تيار ٿيندو، پالهن مٿي ڪتڻ جي ڊيگهه تائين هليو ويندو. پوءِ اهو ڌاڳو چرخي جي ڦيري سان تڪ تي ويڙهي وري به اچي چٽيءَ کي تڪ جي چهنب سان ملائينديون ۽ وري ڦيري سان مٿي ڇڪينديون. اهڙيءَ طرح سان جيڪو ڌاڳو ٺهندو ويندو اهو تڪ تي ويڙهبو ويندو ۽ جڏهن تڪ تي پوري انداز ۾ ڌاڳو ويڙهجي ويندو يا ائين چئجي ته جڏهن تڪ ڌاڳي سان ڀرجي ويندي ۽ چرخو ڦيرائڻ ۾ ڳرو لڳندو ته پوءِ اهو سٽ تڪ تان ڇڪي لاهي رکبو. سٽ جي انهيءَ ڍيريءَ يا ويڙهيءَ کي پاڻهي چئبو آهي. عورتون پنهنجي ڪم جو اندازو انهن پاڻين جي تعداد مان لڳائينديون هيون. جڏهن صراف اهي پاڻيون خريد ڪري وٺندو هو ته پوءِ اهي پاڻيون پاڻوڻين کي ملنديون هيون، جيڪي ان سٽ کي اوبرن تي چاڙهي ڦيرائي سٽ جا وڏا ڦورا ٺاهيندا هئا، جن مان پوءِ ڪوري ڪپڙو اُڻندا هئا.

جڏهن صراف جو آتڻ ۾ اچڻ جو هوائو هلندو هو ته ان وقت آتڻ واريءَ جاءِ کي ٻهاري سهاري صاف ڪري سينگاري صراف جي ويهڻ لائق بنائبو هو. ان سڄي انتظام کي چئبو هو 'آتڻ اجارڻ'. وري جڏهن زالون ڪتڻ جي ڪم کي ملتوي ڪري پنهنجي گهر جي ڪم ڪار ڏانهن رجوع ڪنديون هيون، يا ڪپهه جي ڪڏ ڪيل ذخيري جي ختم ٿيڻ جي ڪري، يا ڪنهن ٻي سبب جي ڪري آتڻ ۾ ڪتڻ جو ڪم ڪار ڪوله هلندو هو ته ان لاءِ اهو اصطلاح استعمال ٿيندو هو ته 'آتڻ اجهائو پيو آهي' يا 'آتڻ اجهامي ويو آهي'.

انهيءَ چرخي يا ائٽ يا آتڻ جو سنڌ جي تمدن ۽ زبان تي ايترو ته اثر ٿيلو هو جو ان متعلق ڪيترائي پهاڪا ۽ اصطلاح سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ٿي ويا، جهڙوڪ:

(۱) پالڊي پوري نه ٿيڻ (۲) تڪ ۾ وَرُ يا فلاڻي ۾ وَرُ (۳) مڙئي پيو چرخو هلي. (۴) ڪڪڙ جي لاءِ تڪ جو ڏنب ڪافي آهي، وغيره وغيره.

مطلب ته آتڻ سنڌ جي گوناگون تمدن جو هڪ نهايت اهم جزو هو. افسوس جو موجوده زماني ۾ انهيءَ آتڻ جو رواج بلڪل ختم ٿي ويو آهي.

آجڙين

عمر تو هئاءِ، آجائي ٿئي آجڙين (مارئي ۱).

هن لفظ جي معنيٰ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب 'جامع سنڌي لغات' ۾ هن طرح لکي آهي:

آجڙو ۽ آجڙا: ذ. صفت [سن - آج* = ٻڪري < اج وارو > آجڙو] ٻڪرار - ڌنهوار - مالوند - مارو (مالهو) - دهقاني - ڳوٺاڻو - واهڻائي - غريب - ويچارو - "عمر تـو هٿان، آجائي ٿئي آجڙين (شاه)". (ث) آجڙي ۽ آجڙيون - "ڪرسومرا سائي، جيئن ڏيان آسودي آجڙي (سچل)-" [سن - آ = نه + چلا = داڻ داڻ: ڳپ] ڳپ پيدا نه ڪري سگهندڙ: خصي: ڪدڙو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي ڪيل معنيٰ موجب جي انهيءَ لفظ کي مذڪر طور استعمال ڪبو تـه پوءِ ان جي معنيٰ ٿيندي ٻڪرار، ڌڻوار وغيره. ان جي ثابتي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ۽ مرحوم شاهوانيءَ بـه ڏني آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ انهيءَ لفظ جي معنيٰ ۾ لکيو آهي "آجڙين = آجڙن کي: واحد آجڙو (سن - آجَ = ٻڪر + پال = سنڀاليندڙ) - بزدارانده (سون) يعني ٻڪرار: ڌنار. مرحوم شاهوانيءَ بـه انهيءَ لفظ جي معنيٰ ڌنار ۽ ٻڪرار لکي آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڇپايل 'شاه جي رسالي' يعني برٽش ميوزم واري سنڌي بياض جي حاشيه ۾ بـه انهيءَ لفظ جي معنيٰ فارسيءَ ۾ 'آجڙيين = بزهادارانده' لکي آهي. سنڌ جي الهندي واري ٻهاڙي علائقي ۾ اڄ تائين ٻڪريءَ کي 'آئِيي'' چوندا آهن، جيڪو لفظ سنسڪرت جي لفظ 'اج' سان ملندڙ جلندڙ آهي.

تنهنڪري جي فرض ڪجي تـه انهيءَ لفظ جي املا جيئن مٿي لکيل آهي تيئن صحيح آهي تـه مذڪر جي صورت ۾ سندس معنيٰ ٻڪرار ٺيڪ ٿيندي. پـر جيئن تـه هن بيت جي سياق سباق تي نظر ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تـه هن بيت ۾ مارئي، عمر کي مخاطب ٿي عرض ٿي ڪري ۽ جيئن تـه خطاب ڪرڻ واري عورت ذات آهي تنهنڪري اهو لفظ 'آجڙين' مونث جي صيغي ۾ استعمال ٿيندو. هائي جي اسين انهيءَ لفظ کي مونث جي صيغي ۾ استعمال ڪنداسون تـه پوءِ انهيءَ لفظ جي معنيٰ ٿيندي 'خصي يا ڪدڙي عورت'. اها معنيٰ منهنجي خيال ۾ بيت جي مفهوم سان ڪنهن بـه صورت ۾ ٺهڪي نٿي سگهي.

جيئن تـه سنڌي گرامر جو اهـو اصول آهي تـه جيڪڏهن ڪنهن بـه اهڙي مذڪر لفظ، جنهن جي پڇاڙي 'واو' ايندو هجي، ان مان مونث ٺاهڻو هوندو تـه ان پوئين 'واو' جي بدران يائي معروف يعني زير واري 'ي' لڳائبي آهي. جيئن ڪتو مان ڪتي ۽ ڏڳو مان ڏڳي ۽ پنهنجو مان پنهنجي وغيره. ان قاعدي موجب جيڪڏهن آجڙو مان مونث ٺاهڻو پوندو تـه اهو ٿيندو آجڙي. تنهنڪري آجڙي لفظ جي معنيٰ 'ٻڪرار عورت' بـه ٿي سگهي ٿي. هائي جيڪڏهن اسين آجڙيءَ جو جمع ٺاهينداسون تـه اهو ٿيندو 'آجڙيون يا آجڙيُنِ'. وري جيڪڏهن آجڙين جي پڇاڙي حرف جر 'کي' ڪم آڻڻو هوندو تـه پوءِ سنڌي گرامر جي پراڻي اصول موجب لفظ جي پويان 'ي، ن' ملائڻ سان بـه اهو 'کي' حرف جر وارو مفهوم ادا ٿـي سگهندو. ان قاعدي موجب جيڪڏهن آجڙو جي واو کي حذف ڪري پويان 'ي، ن' ملائبو تـه پوءِ ٿيندو 'آجڙين' جيڪو مذڪر جي طور تي استعمال ٿيندو. پر جيڪڏهن ساڳيو اکر مونث ڪري آجڙي لکبو

ته پوءِ ان کي جمع ۾ آڻڻ ۽ پويان 'کي' حرف جر جي مفهوم ڏيڻ لاءِ 'ي، ن' ڏيڻو پوندو ۽ ائين ڪرڻ سان انهيءَ لفظ جي صحيح املا ٿيندي "آجڙيئن". تنهنڪري هن بيت ۾ انهيءَ لفظ جي املا 'آجڙين' نه پر ان جي صحيح صورتخطي ٿيندي 'آجڙيئن'.

هتي هڪ ٻيو اشتباه رفع ڪرڻ به ضروري آهي. اهو هي آهي ته ڪريمي رسالي واري ڇاپي ۾ اهو لفظ 'عاجزين' لکيل آهي. جيڪڏهن هن بيت ۾ آجڙين جي عوض ۾ عاجزين پڙهبو ته به بيت جي مفهوم ۾ ڪو خاص فرق ڪو نه پوندو.

آساڻو

جي تون آساڻو آئين ته ونءُ جکري لائـي (بلاول ٣)

جي تون آساڻو آئين ته چانئٺ ٻـي مَ چور (بلاول ٣)

منهنجي خيال موجب هي لفظ اصل "آسائتو" آهي. بيت جي وزن کي درست ڪرڻ لاءِ همزه کي ڪيرايو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ اڳي به آءٌ ڪيترين جاين تي لکي آيو آهيان ته علم عروض جي قاعدي موجب، شعر ۾ وزن کي درست ڪرڻ لاءِ، حروف علت مان ڪنهن به هڪڙي حرف کي حذف ڪري سگهجي ٿو. پر ائين صرف پڙهڻ وقت ڪري سگهبو آهي. لکڻ وقت انهيءَ لفظ جي املا جيئن آهي تيئن لکڻ گهرجي. ساڳيءَ طرح هن لفظ کي به لکڻ وقت 'آسائتو' ڪري لکڻ گهرجي. پوءِ پڙهڻ وارو ڀلي 'آساتو' ڪري پڙهي. باقي هتي جيڪو واو جي مٿان پيش ڏنو ويو آهي، سو شايد ڇاپي جي غلطيءَ ڪان آيل آهي. (مرحوم شاهوانيءَ جي رسالي موجب).

هتي هڪ ٻي ڳالهه به ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي ته هن لفظ جي لاءِ ٻمبئي ڇاپي واري ڪريمي رسالي ۾ ٻنهي جاين تي 'آسائو' آيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب به جامع اللغات سنڌيءَ ۾ 'آسائتو، آسائت، آسائتي' ۽ ٻيءَ جاءِ تي 'آسائو' جا لفظ ته ڏنا آهن پر 'آساتو' لفظ سچي جامع اللغات سنڌيءَ ۾ ڪٿي به آيل ڪونهي. پيو ته جيئن هن ڪتاب ۾ اڳي هلي معلوم ٿيندو ته شاهه صاحب جي رسالي ۾ مختلف جاين تي 'آسائتي، آسائتيءَ، آسائتيون، آسائن ۽ آسائو' ڪم آيل آهي. جي 'آساتو' صحيح هجي ها ته پوءِ رسالي ۾ ٻين جاين تي به 'آساتي، آساتيءَ، آساتيون ۽ آساتن' وغيره استعمال ٿيل نظر اچن ها، پر ائين ڪو نه آهي. تنهنڪري آءٌ انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته هي لفظ اصل ۾ 'آسائتو' آهي، جيڪو مرحوم شاهواڻي صاحب غلطيءَ ڪري 'آساتُو' لکيو آهي. بهرحال، لفظ آسائتو هجي يا آسائو، معنيٰ اهائي ساڳي آهي. يعني: آسرو رکندڙ، آساوند، مرادوند، دل ۾ ڪا خواهش رکندڙ، ۽ ان لفظ جي اصطلاحي معنيٰ ٿيندي، سوالي، عرضدار يا اميدوار.

● الهداد ٻوهيو

ٻولي ۽ ڪلچر

(۱) ڪلچر، هڪ سرشتو:

هڪ سرشتي (System) جي حيثيت ۾ ڪلچر جو ماهرو بلڪل آسان ۽ سنئون سڌو آهي: شايد هن باري ۾ ڪلچر جي بهترين تعريف هيئن ٿئي ته ”ڪلچر“ نالو آهي انسانذات جي انساني ماحول جو“(۱). ڪلچر جو هي پهلو لاڳاپن جو هڪ اهڙو ميلاپ ۽ سنگم آهي، جنهن انسانذات لاءِ اهو ممڪن ڪري ورتو آهي ته اها:

(الف) هڪ انساني سماج کي پيدا ڪري ۽ وڌائي.

(ب) انساني نسل جي گڏيل حاصلات (Common heritage) کي هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين پهچائيندي هلي.

(ت) حاصلات کي ميڙيندي سهيڙيندي ۽ وڌائيندي هلي ته جيئن انسان پنهنجو انسانيت وارو درجو قائم رکندو اچي ۽ جيئن انسان ۽ گهٽ درجي وارن حيوانن ۾ فرق ۽ امتياز باقي رهندو اچي.

انسان جي حاصلات ۽ ان جو عظيم ورثو آهن اهي سمورا تصور (Concepts) ۽ اهي سمورا مقصد (Motives)، جيڪي انسان جي ملڪيت بڻجي ويا آهن.

ڪلچر ڄاڻي ماهري ۾ جن ڳالهين کي تصورَ (Concepts) تو چئجي، سي هنن ڳالهين سان تعلق رکن ٿا:

(الف) ماحول سان گهرائپ، ڄاڻ ويڙ ۽ واقفيت.

(ب) هڪ فرد يا معاشري جون پيدا ڪيل ڳالهيون.

(ت) ڪارڪردگي ۽ هنرمنديون، جيڪي هن دور ۾ انسان کي وڏي درجي تي رسائڻ لاءِ ذميوار آهن.

هڪ سرشتي جي حيثيت ۾ ڪلچر هڪ ڪُلّ قومي، هڙ قومي، يا هڙ ملڪي (International) ماهرو آهي، پر هڪ ذيلي سرشتي جي حيثيت ۾ ڪلچر هڪ گهڻ پاسائي، سڄي ساري (comprehensive) or (Varrigated) ڪلچر جو هڪ اڻچجندڙ جزو (Element) آهي.

جيڪڏهن ڪلچر پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ جدا مامرو ۽ هڪ سرشتو آهي ته پوءِ ڏسڻو هي آهي تہ آخر اهي ڪهڙيون ڳالهيون آهن جن جي ڪري ڪلچر انسان جو ۽ فقط انسان جو مامرو آهي. هن خيال کان ڪلچر جو بنياد فقط اهي ڳالهيون آهن جن جو واسطو انسان جي باهمي اظهار سان آهي، پر ياد رکڻ گهرجي تہ باهمي اظهار ٻن قسمن جو آهي ۽ جنهن اظهار سان اسان جو واسطو آهي، اهو انسان جو باهمي اظهار آهي.

اهو اظهار، جيڪو ”ڪيو ٿو وڃي“ يا ”ارادي“ آهي، سو پاڻ هڪ سرشتو آهي ۽ اهو ڪنهن نہ ڪنهن طريقي يا مقرر ٿيل ضابطي جو پابند هوندو آهي؛ پر اهو اظهار، جيڪو ”ٿي ٿو وڃي“، سو نہ تہ ڪنهن ارادي جو پابند آهي ۽ نہ ڪنهن طريقي جو.

ماکيءَ جون مکيون ۽ ٻيا اهڙا جيوَ پنهنجي جاڻ ۽ تجربو ٻين جيوَن تائين پهچ ڏيندا آهن. هي بہ هڪ اظهار آهي، پر هن قسم جي اظهار جو بنياد سپاويڪ ۽ فطري تحرڪ (Instinctive Response) جو نتيجو آهي. انڪري هن قسم جو اظهار اوس ٿيندو رهندو ۽ ان حالت ۾ بہ ٿيندو رهندو جنهن حالت ۾ ان کي سمجهڻ وارو ڪوبہ نہ هوندو. ڪن جانورن ۽ پکين جي وچ ۾ بہ موج مستي، ڏک سور ۽ ڪاوڙ قصور جو اظهار ٿيندو رهندو آهي، پر هن قسم جي اظهار ۾ چاڻي واڻي ڪنهن خيال (Idea) کي ظاهر ڪرڻ جو ارادو موجود نہ هوندو آهي. هن قسم جو اظهار غير ارادي ۽ غيرطريقي آهي.

هن قسم جي اظهار کي ٻولي چئي نٿو سگهجي، انڪري اهي ڳالهيون جيڪي هن قسم جي اظهار جي لاءِ سبب جي حيثيت رکن ٿيون، اهي بہ ڪلچر ۽ ٻوليءَ جي مامرن ۾ شامل ڪري نٿيون سگهجن. ٻولي ان اظهار کي چئجي ٿو، جيڪو اظهار ”ارادي“ (Delibrate) آهي ۽ جيڪو ”طريقي“ (Systematic) آهي.

ظاهر آهي تہ هن خيال کان ٻولي ۽ ڪلچر ٻنهي جا مامرا ساڳيا ۽ هڪجهڙا آهن.

ٻوليءَ جي باري ۾ ”ارادي“ جو تعلق خيال، سوچ، ويچار، تجربي، مشاهدي، ضرورت جي احساس ۽ فطري گهُرَ يا تقاضا کان سواءِ علم ۽ احساس سان آهي ۽ ”ضابطي“ جو تعلق ٻوليءَ جي خارجي نظامن ـــ جهڙوڪ لفظي نظام، صوتياتي نظام ۽ معنوي نظام وغيره سان آهي.

ٻين جيوَن ۽ جانورن جي وچ ۾ هڪٻئي سان جيڪو اظهار ٿئي ٿو، ان ۾ نہ ”ارادي“ کي ڪو دخل آهي، ۽ نہ ”طريقي“ کي.

هن مان ظاهر آهي تہ ڪلچر سرشتي جي صورت فقط تڏهن ٿو وٺي، جڏهن هن سان لاڳو معاملا ٻوليءَ جي وسيلي انسان جي باهمي اظهار جي صورت اختيار ڪن ٿا. انڪري ڪلچر جو مامرو جيوَن، پکين ۽ جانورن جو مامرو نہ آهي، اهو خالص انساني مامرو آهي، ۽ ان جو وڏي ۾ وڏو سبب ٻولي آهي.

انهيءَ سوال جو جواب ته اهڙي قسم جو اظهار رڳو انسان ئي ڇو ڪري سگهي؟ بالڪل پهريان اهڙو اظهار ڇو نٿو ڪري سگهي؟ توڙي جو باندر ۽ انسان جهڙوئي هڪ جانور آهي، اهو ڏاڍو ويسو آهي ته اهڙي قسم جي اظهار يعني ٻوليءَ جي لاءِ گهٽ ۾ گهٽ اوسط سؤ ڪان وٺي هڪ هزار دماغي طاقت جا يونٽ (ڊ ط ي) گهرجن. ايترا يونٽ باندر ۾ نه، پر انسان ۾ ٿين ٿا، انڪري ٻولي رڳو انسان ئي ڳالهائي سگهي. پر ٻوليءَ کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي انسان کي سڌريل ۽ ڪلچر وارو بڻائين ٿيون، اهي ڳالهيون هيٺ ڏجن ٿيون:

(١) انسان جا آڱوٺا سڌريل ۽ آڱريون ڊگهيون آهن، انڪري هو شين کي چوري ٻوري، وراڻي سرائي، پرکي ۽ هڪٻئي کان جدا ڪري يا اچلائي ٿو سگهي.

(٢) انسان ٻه چوڪنيو ۽ چؤبازيو آهي پر هن جا ٻه بازو يعني ٻانهون گهمڻ ۽ ڀار کڻڻ جي حالت ۾ واندڪيون آهن، انڪري هو گهمڻ سان گڏوگڏ ٻيا ڪم به ڪري ٿو سگهي.

(٣) انسان جي آواز پيدا ڪرڻ وارا عضوا اهڙا آهن، جو انهن تي ضابطو رکي انسان گهڻن قسمن جا آواز ڪڍي ٿو سگهي، انڪري هن کي ڳالهائڻ ۾ وڏي سهوليت ٿي ٿي.

(٤) انسان جي ٻار جي واڌ جي رفتار تمام ڍري آهي، انڪري انسان کي سکڻ جو وقت تمام گهڻو ٿو ملي.

(٥) انسان کان سواءِ ٻيا سڀئي جانور جنسياتي ميلاپ رڳو ان وقت ٿا ڪن، جڏهن نر ۽ مادي ان لاءِ تيار ٿي ٿا وڃن. جانورن جي حالت ۾ هڙو وقت ڪڏهن ڪڏهن ٿو اچي پر انسان جي حالت ۾ جنسياتي ميلاپ جو ڪو مقرر وقت آهي ئي ڪو نه. انسان- نر ۽ مادي- جنسياتي ميلاپ لاءِ هميشه تيار رهن ٿا، انڪري انسان، نر ۽ ماديءَ جو پاڻ ۾ لاڳاپو هميشه رهي ٿو ۽ اهو لاڳاپو وڌيڪ اثرائتو ۽ گهاٽو ٿو ٿئي، انڪري انساني سماج ۾ آباديءَ جو اضافو ٿيندو ٿو رهي، انڪري سماجي ضرورتن ڪري ڪلچر ۽ ٻولي جلد ترقي ٿا ڪن (٢).

اهڙيءَ طرح ڪلچر هڪ سرشتو بڻجي ٿو پوي.

(٣) ڪلچر ۽ سماج

"سماج نالو آهي ماڻهن جي انهيءَ گروهه جو، جنهن جي سڀني فردن جو ڪلچر ساڳيو آهي" (٣).

هن جو مطلب اهو آهي ته ڪلچر جو تصور ڪنهن سماج جي تصور کان ٻاهر ڪري نٿو سگهجي ۽ ڪنهن سماج جو تصور ڪنهن ڪلچر جي تصور کان ٻاهر ممڪن ئي ناهي. ڪلچر جي خيال کان ڪنهن خاص سماج جون جيڪي خصوصيتون مقرر ڪري ٿيون سگهجن، سي هي آهن:

(١) زندگيءَ جي مقصد جو خاص تصور.

(٢) ٻورهيو، جنهن سان روزگار جي وسيلن جو تعلق آهي، تنهن جو خاص تصور.

(٣) سماج ۾ رهندڙ ماڻهن ۽ ٻين مخلوقن جي وچ ۾ لاڳاپا.

(٤) سماجي رسمون، عادتون ۽ لاڙا.
(٥) وهم ۽ گمان.
(٦) ٻولي.
(٧) عام رواجي زندگيءَ جو طور طريقو.
(٨) وطن ۽ انسان ۽ زمين ۽ انسان جي وچ ۾ مخصوص لاڳاپا، جن جو تعلق وطن ۽ زمين جي تصورن سان آهي.
(٩) مخصوص تاريخي روايتون.
(١٠) انسان جي وس کان ٻاهر وارا مامرا.
(١١) خاص طبعي حالتون.

هي سڀئي ڳالهيون آهي ڳالهيون آهن، جن سان ڪنهن سماج جا سڀ فرد هڪٻئي تي اثرانداز ٿين ٿا. هوڙي قسم جي ڏي-وٺ (Inter Action) انڪري سماج جي هڪ لازمي خصوصيت ۽ ضرورت آهي.

ٻئي طرف هي سڀ ڳالهيون آهي ڳالهيون آهن، جيڪي ڪنهن ڪلچر جي وجود کي ثابت ڪرڻ لاءِ گهربل آهن. اهوئي سبب آهي جو سماج ۽ ڪلچر لازم ۽ ملزوم آهن.
هن خيال کان ڪلچر ڪنهن نہ ڪنهن زماني ۾ موجود سماج جي آپت ۽ ان جو نتيجو آهي.

(٣) ڪلچر ۽ مواد:

عام طور تي انسان جو ذهن فقط ٻہ ڳالهيون حاصل ڪري ٿو سگهي، آهي ٻہ ڳالهيون هي آهن:

(١) شين جا تصورات (Concepts).

(٢) وٿون يا قدرون (Values)، جن جو تصورن سان گهاٽو لاڳاپو آهي. هانئي ڇاڪاڻ تہ انسان جي ذهن کان ٻاهر واري ڪنهن بہ شئي کي ڪلچر ۾ شامل ڪري ڪو سگهجي، انڪري چئبو تہ ڪلچر جي مواد ۾ رڳو آهي ٻہ ڳالهيون ئي شامل آهن. ۽ هن باري ۾ عالم هڪ راءِ جا نہ آهن.

ليزلي وائٽ، ڪلچر جي مواد ۾ پنج ڳالهيون شامل ٿو ڪري. آهي ڳالهيون هي آهن:

(١) نظرياتي معاملا.
(٢) عمراني مامرا.
(٣) جذباتي مامرا.
(٤) طور ۽ طريقا.
(٥) ٽڪنيڪي مامرا (٤).

پڻو صاحب مالائنو هالگسمن (Honigmann) ٿـو چوي تـ ڪلچر جي مواد ۾ جن ڳالهين کي شامل ڪري ٿو سگهجي سي آهن خيال ۽ جذبا، انسان جا ناهيل شاهڪار، جدا جدا حالتن ۾ انسان جي ڪارڪردگي (٥).

هنن راين پڙهڻ کان پوءِ ڏسجي ٿو تہ مالائني ليزلي وائٽ (Leslie white) ۽ هانگ مَن جي خيالن کي هرويرو پهرئين خيال کان جدا ڪري ٿو سگهجي. ڇاڪاڻ تہ هت اسان جو موضوع ڪلچر نہ پر "ٻولي ۽ ڪلچر" آهي، انڪري ڪلچر جي مواد تي تفصيلي بحث کان هٽي اسان کي رڳو ايترو ڏسڻو آهي تہ ڪلچرل مواد ۾ ٻوليءَ جو ڪيترو هٿ ۽ حصو آهي.

تصور ۽ وٿون پنهنجي وجود لاءِ هڪ اهڙي ضابطي ۽ طريقي جون محتاج آهن، جيڪو هنن کي انسان جي باهمي ماڻرن ۾ ڪم ڪرڻ جو ميدان ڏاهي ڏئي. جيڪڏهن تصور ۽ وٿون انسان جي حقيقي ۽ سچي اچي زندگيءَ ۾ هن جي عمل تي ڪو اثر ڇڏيون ڪن تہ پوءِ تہ انهن کي انسان جي ڪلچر ۾ ڪاٻہ جاءِ ملي نہ سگهندي. پر جيڪڏهن اهي ئي ٻہ شيون انساني سماج کي ٻـل ۽ قوت ڏين ٿيون تہ پوءِ آها شي، جا هنن ٻن کي انساني معاشري ۾ ڪا قيمت يا ڪا معنيٰ ڏني ٿي، سا ڪلچر جي مواد جو ضروري ۽ اهم حصو آهي. ظاهر آهي تہ آها شي آهي ٻولي. ٻولي انڪري ڪلچرل مواد جي وڏي ۾ وڏي حقيقت ۽ نهايت ئي اهم حقيقت آهي. هن راءِ جي پٺڀرائيءَ ۾ دنيا جي مڃيل عالمن ۽ ٻولين جي ڄاڻن جا رايا بہ موجود آهن، اجهو هن طرح:

مالائنو ايڊورڊ ساپر (Edward Sapir) لکي ٿو تہ "ٻوليءَ جي حيثيت ڪلچر جي سائنسي اڀياس جي رهبر جهڙي آهي. هن خيال کان ٻوليءَ جي قيمت ۽ ضرورت روزبروز وڌندي ٿي وڃي. هڪڙي خيال کان ڪلچر جو سچو تاجي پيٺو، جيڪو ڪنهن بہ هڪ دور جي تهذيب ۾ موجود آهي، سو سچو ئي ان ٻوليءَ ۾ سمايل آهي، جيڪا ٻولي ان تهذيب کي ڪولي ۽ سمجهائي رهي آهي يا ان جي ترجماني ڪري رهي آهي. ائين سمجهڻ وڏي غلطي آهي تہ اسان ڪلچر جي اهم ۽ خاص ڳالهين کي رڳـو ڏسڻ ۽ ٻڌڻ سان بہ سمجهي ٿا سگهون ۽ ان ۾ ٻوليءَ جي الهيءَ سمبل واري سرشتي جي ڪا ضرورت نہ آهي، جيڪو هنن ڳالهين کي سماج ۾ اهم ۽ سمجهڻ جهڙو ٿو بڻائي."

ساپر صاحب جي ئي سند سان هئري هوجر (Harry Hoijor) هيئن ٿو لکي: "ساپر ۽ هورف (Whorf) جي لکڻ سان پڌرو آهي تہ ڪلچر جي ڪليت (Totality) ۾ ٻوليءَ جو ڪردار وڏو ۽ ڏاڍو اهم آهي. ٻولي رڳو اظهار جي طريقي جو نالو نہ آهي. ٻولي تہ هڪ اهڙي طاقت آهي، جا پنهنجي ڳالهائيندڙن جي خيال کي ضابطي هيٺ ٿي رکـي ۽ انهن لاءِ مياويڪ طريقا مهيا ٿي ڪري، تہ جيئن آهي پنهنجن خيالن کي سلسليوار ۽ ترتيب سان بيان ڪري سگهن" (٦).

ظاهر آهي ته ٻولي، سماج ۽ ڪلچر جي وچ ۾ هڪ اهڙيءَ ٻَڌل جيان آهي، جنهن جي وسيلي سماج ڪلچر تي اثرانداز ٿو ٿئي ۽ ڪلچر سماج تي. انهيءَ ڪري ئي ٻولي، سماج ۽ ڪلچر واري ڏڪنڊي ۾ وڏيڪ اهم ڪنڊ ٻوليءَ کي حاصل آهي. انڪري ٻولي پاڙهڻ واري استاد جي لاءِ ٻوليءَ جو اهڙو احساس، جيڪو ٻوليءَ جي ڪلچر ۽ ٻوليءَ جي سماج کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري، سو تمام ضروري آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي حالت ۾ ٻوليءَ جو هن طرح جو احساس ڪيو ئي نه ويو آهي، ان جا ڪي سبب هي آهن:

(١) اسان ماڻهن جي ٻوليءَ ۾ دلچسپي اڃا هالوڪي ڳالهه آهي. ٻوليءَ جي ماهري تي اسان تمام گهڻو دير سان سوچڻ شروع ڪيو آهي.

(٢) سياسي ابتري ۽ ڇڪ-ڇوڙ جي حالت ۾ اسان جا عالم رڳو ٻوليءَ جي وجود کي بچائڻ جي ڪم ۾ ئي پورا نه ٿي پيا. اهو ڪم وڏيڪ اهم هو ۽ ٻهريون ڪم هو.

(٣) ٻوليءَ جي ماهري ۾ دلچسپي عالمن ڪان ٻه وڏيڪ انهن جوانن ۾ پيدا ٿي، جيڪي اصولي ۽ نظرياتي طور تي ته ٻوليءَ جا عاشق هئا، پر علمي لحاظ کان سندن مطالعو اهڙو نه هو جو هو ٻوليءَ جي ماهرن تي لکن يا راءِ ڏيئي سگهن.

(٤) ڪلچر جي باري ۾ اسان جو احساس ۽ سوچ، سائنسي ۽ حقيقت پسنداڻا ئي نه آهن.

(٥) سنڌ ۾ مختلف ڪلچر وارن ٽولن سان ناهه ۽ پاڻ‍پيءَ واري حلت جي ڪري اسان ڪلچر جي مخصوص سوالن تي سوچيو ئي نه آهي.

(٦) سنڌي پاڙهڻ وارن استادن جي پيشائي تربيت غلط ۽ ڪمزور رهي آهي، انڪري ٻوليءَ جي پاڙهڻ واري ڪم ڏانهن سندن رويو تصوراتي ۽ سطحي رهيو آهي.

(٧) انگريزيءَ ۽ اردوءَ جي الهيءَ اثر جي ڪري، جيڪو اسان جي مٿاهين طبقي جي مٿي ۾ گهر ڪري ويو هو، اسان مادري ٻوليءَ جي سوال کي اهميت ڏئي نه سگهيا آهيون.

(٤) ٻولي ۽ ڪلچر:

"ٻوليون خلا ۾ پيدا ڪولہ ٿينديون آهن، ٻوليون قومن جي ڪلچرن جو حصو آهن. ٻوليون سماج ۾ سيني ماڻهن جي پاڻ ۾ اندروني لاڳاپي ۽ اظهار جو خاص وسيلو آهن. ٻوليون اهڙيءَ ريت ڪلچر جو ترڪيبي جزو به آهن ته مرڪزي نظام به. ڪلچر جا ٻيا ترڪيبي جزا به انهيءَ ئي نظام جي ماتحت ڪم ڪري رهيا آهن."

ڇاڪاڻ ته ٻولي ڳالهائڻ جو خاص ۽ مکيه وسيلو آهي، ٻولي کي خاص لفظ ۽ محاورا ڪلچر جي عام معنيٰ سان ملائيندي آهي. مثال طور سنڌي ماڻهن جي ڪلچر ۾ پاڻيءَ کي وڏي اهميت حاصل رهي آهي. انڪري ڏٺو ويندو ته سنڌي ماڻهن جي زندگيءَ ۾ "پاڻيءَ" جي لفظ کي خاص ڪلچرل معنيٰ تمام ججهي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ "پاڻيءَ" جي آءا

معنيٰ عام معنيٰ کان تمام نرالي آهي ۽ انهيءَ معنيٰ کان مختلف آهي جيڪا معنيٰ انگريزي لفظ (Water) پاڻ ۾ رکي ٿو. مثال طور ”منهن جو پاڻي، مڙس کي پاڻي (تيز يا غيرت) لاهي ته آهو مڙس ئي لاهي. وعدي کي پاڻي ڏي، هن ڏاند کي ڏاڍو پاڻي آ، ٻنهي ٻيرن جو پاڻي سڪي ويو، ڪاٺيءَ کي پاڻي چڱيءَ ريت نہ آيو آهي. هو هيئنر پنهنجي پاڻيءَ ۾ نہ آهي.“ هن جو مطلب اهو آهي تہ ٻوليءَ جو ڪلچرل مواد (Cultural Content) ظاهر ڪرڻ ۽ سمجهڻ لاءِ هڪ جدا لغت جي ضرورت آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر جو تمام وڏو حصو ڪلچرل مواد وارو آهي ۽ شاهہ جو سڄو ئي شعر ڪلچرل مواد آهي، انڪري ان کي سنڌ جي ڪلچر کان ٻاهر رکي سمجهڻ ممڪن ئي نہ آهي. اهوئي سبب آهي جو شاهہ جي شعر جو ترجمو ممڪن ئي نہ آهي. ٻوليءَ جي ڪلچرل مواد ۾ معنيٰ جو هڪڙو جُزو (Unit of meaning) رڳو تڏهن ترجمي ۾ آڻي سگهبو، جڏهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ بہ ڪلچرل معنيٰ جو ساڳيو ئي جُزو موجود هجي. هن جو مطلب رڳو اهو آهي تہ ڪنهن بہ ڪلچر جو ترجمو فقط ساڳيءَ طرح جي ڪلچر (Identical Culture) ۾ ئي ممڪن آهي. شاهہ جي شعر جو اهڙاس ڪلچر جي مواد جي خيال کان ڪبو تہ شعر وڌيڪ عمدو لڳندو ۽ پوءِ شاهہ جي شعر جو اردو ترجمو ۽ ڪن بيتن جو انگريزي ترجمو پڙهبو تہ خبر پئجي ويندي تہ ڪيئن نہ ٻولي رڳو پنهنجي ئي ڪلچر ۾ ڪم ڪري ٿي سگهي. ڪنهن بہ ڪلچر جي مواد ۾ وڏو حصو آهي اور (Lore)، مٿ (Myth)، ليجينڊ (Legend) ۽ ڀرم (Belief) جو. آهي ئي شيون ٻوليءَ جو روح آهن، ۽ آهي ئي شيون ڪلچر جو روح آهن.

شاهہ جي شعر جو اردو ۽ ڪن حصن جو انگريزي ترجمو موجود آهي. هن طرح مان هڪڙو ئي بيت اسان کي اردو، سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ ملي ٿو. اهڙيءَ حالت ۾ هڪڙي ئي بيت جون ٽيئي صورتون سامهون رکي معلوم ڪري سگهبو تہ:-

(۱) انگريزي ۽ اردو ترجمن ۾ لفظن جي رڳو اُها معنيٰ آئي آهي، جا عام آهي ۽ ڪلچرل مواد ۾ شامل نہ آهي.

(۲) سنڌي ٻوليءَ واري ڪلچرل مواد جو ترڪيبي جزو ٻي ٻوليءَ ۾ اٿلي نہ سگهيو آهي.

(۳) اردوءَ ۾ چاڪاڻ تہ ڪلچرل مواد پنهنجو ڪو اهي، انڪري اردوءَ واري ترجمي ۾ تہ خالص ڪلچرل مواد جي اٺاٺ آهي.

(۴) انگريزيءَ جي حالت ۾ گهڻن هنڌن تي سنڌيءَ جو رڳو آهو مواد اٿلي سگهيو آهي، جنهن ۾ سنڌي ڪلچرل معنيٰ موجود ڪاٿي هئي.

(ب) انگريزيءَ ۾ وري بہ پنهنجو ڪلچرل مواد آهي، ان ڪري ترجمي جي حالت ۾ سنڌيءَ جو ڪلچرل مواد، جنهن حد تائين آهو عام انساني معيارن تي پورو آهي، انگريزيءَ ۾ تہ منتقل ٿي ويو آهي، پر اردوءَ ۾ منتقل ٿي نہ سگهيو آهي.

(٥) ڪلچرل اتحاد:

ڪلچر جي خيال ڪان ڪي بہ بہ سماج بلڪل هڪجهڙا ٿي نٿا سگهن، ڇو تہ ڪو بہ هڪ ڪلچر فقط ڪنهن بہ هڪ سماج ۾ ئي پيدا ٿي ٿو سگهي ۽ فقط هڪ سماج ڪي ئي پنهنجو ڪري ٿو سگهي. رهيو سوال تہ آخر آها ڪهڙي شئي آهي جنهن ڪي ڪلچرل اتحاد (Cultural Amalgamation) ٿو چئجي. منهنجو ويساهہ آهي تہ ڪلچرل اتحاد يا ميلاپ جو مطلب اهو آهي تہ بہ يا بہ کان وڌيڪ ڪلچر ملي هڪ ٿي سگهن ٿا. ڪلچرل ميلاپ جو مطلب آهي ڪلچرل ٽڪر ۽ تصادم (Cultural Conflict) جنهن جو نتيجو ميلاپ نہ پر موت يا زندگي هوندو آهي. بہ ڪلچر پاڻ ۾ ملڻ کان اڳ هڪٻئي ڪي ڪاٽڻ ۽ پائڻ شروع ڪندا آهن، تان جو ڪنهن وقت ڪان پوءِ بہ سماجن مان هڪڙو سماج ۽ بہ ڪلچرن مان رڳو هڪڙو ڪلچر وڃي بچندو آهي. ”ڪلچر ان ڪري ڪنهن سماج جي مخصوص زندگيءَ جو مخصوص نالو آهي.“ ”ڪلچر معنيٰ سماجي زندگيءَ جو امونو“ (Way of Social life of a people)

ٻولي پاڙهڻ جي ماهرن ۾ ڪلچر انهيءَ ڪري اهم آهي جو ٻولي ۽ ڪلچر هڪ ڪلاس ۾ جدا ڪري ئي نٿا سگهجن، ان ڪري ٻوليءَ جو قابل استاد آهو آهي جيڪو اهو ڄاڻندو هجي تہ جا ٻولي هو پاڙهي ٿو ان ۾ ڪلچر ڪهڙو، ڪيترو ۽ ڪٿي آهي. پار پاڻ سان ٻولي بہ وٺيو ٿا اچن تہ ڪلچر بہ. جيڪڏهن پاڙهڻ وارو ٻوليءَ جي سماج کان واقف نہ هوندو تہ پوءِ هو ٻارن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي نہ سگهندو. ڪلچر کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ (Cultural Anthropology) جي ڄاڻ تمام ضرور آهي.

(٦) ڪلچر ۽ ڌاري ٻوليءَ جي تعليم:

ڌاري ٻولي سکڻ جا مقصد:

(١) ٻوليءَ کي استعمال ڪرڻ جي لياقت حاصل ڪرڻ.

(٢) ڌاري ٻوليءَ جي معنيٰ ۽ مطلب کي ان جي ڪلچر جي لحاظ کان سمجهڻ.

(٣) ڌاري ٻوليءَ ۾ آيل ادب ۽ خيالن کي سمجهڻ.

هنن ٽن مقصدن کي حاصل ڪرڻ جي رستي ۾ جي رنڊڪون اچن ٿيون، سي هي آهن:

(١) ڌاري ٻوليءَ جو ڪلچرل مواد.

(٢) ڌاري ٻولي ڳالهائڻ وارن ماڻهن جي سماجي زندگيءَ ۾ ڪلچر جو حصو.

(٣) ڏاري ٻوليءَ جي ڪلچرل مواد ۾ خام ۽ اڻايا ڪلچرل اهڃاڻ ۽ سطحي ۽ عارضي ڳالهيون، جن جو ڪلچر جي اصل سان ڪو واسطو ڪونه آهي.

هن باري ۾ ڏاري ٻولي پاڙهڻ واري استاد کي ٻن ڳالهين جو خيال خاص طور تي ڪرڻو پوندو، آهي هي آهن:

(١) هن جو وڏو فرض اهو آهي ته هو ٻوليءَ ۾ ڪلچر جي بنياد ۽ حقيقت سان واسطو رکندڙ لفظن، اڻ جملن، لفظي سرشتن (Wrod Series) کي انهن لفظن ۽ جملن کان جدا ڪري، جيڪي ڪلچرل مواد سان حقيقي واسطو لڳا رکن.

(٢) هن جو ٻيو فرض هي آهي ته هن ٻن ڪلچرن ۽ ٻن ٻولين جي حالت ۾ يا ٻوليءَ جي ٻئي سرشتي جي حالت ۾ اهڙا لفظ جدا ڪري رکي، جن جو ڪلچرل مطلب ۽ ان جي سٽا کهڙو ڪري هڪجهڙي آهي يا لڳ ڀڳ هڪجهڙي آهي.

(٧) ڪلچر، ادب ۽ ٻولي:

ڪو زمانو هو جو ٻهرين ٻوليءَ جي سکيا سان گڏوگڏ ٻي ٻوليءَ جو اڀياس رکيو ويندو هو ته دنيا جي ڪنهن نه ڪنهن ٻئي عظيم ادب جو اڀياس به ڪري وٺجي. اهو مقصد به پنهنجيءَ جاءِ تي وڏو مقصد هو، پر اڄ به وڏو مقصد ٻيو آهي. اڄڪلهه ڏاري ٻوليءَ جي سکيا جو مقصد ڏارئي ڪلچر، آرٽ، ٽڪنڪ ۽ ٻوليءَ کي سمجهڻ آهي. اهو ئي ماڻرو آهي، جنهن کي اڄڪلهه ٻولائي ڪلچر جو زاويو (Linguistic cultural view) سڏيو ٿو وڃي

هن خيال کان ڪلچر، ادب ۽ ٻولي هڪ ئي شئي جا ٽي ڳالا آهن. هو ٽيئي هڪٻئي جي واڌاري ۽ بقا جي لاءِ ڪوشان آهن ۽ هڪٻئي جا مددگار آهن. مثال طور جيئن ماڻهوءَ کي پير ٿيندا آهن، تيئن هر جانور کي به پير ٿيندا آهن. ”پير“ لفظ جي هيءَ معنيٰ سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي ۽ عام معنيٰ آهي. پر ساڳيءَ ريت سنڌي ٻوليءَ ۾ ”پير“ وڳو ماڻهوءَ جي پير کي چئي سگهبو آهي. گهوڙي جي پير کي سنب، ٻڪريءَ جي پير کي کُر ۽ اٺ جي پير کي ڏاڙو چئي سگهبو آهي. جيڪڏهن ڪو سنڌي ٻارڙو چوندو ته ”اٺ جي پير ۾ ڪنڊو لڳو آهي“ ته اهو اديبانه نه چئي سگهبو، ڇو ته هن جملي ۾ ڪو آيل ٻول ”ٻوليءَ جو ادب“ ڪونه ٿو سيکاري. بنيادي معنيٰ جي خيال کان ته پار جيڪي چيو سو غلط ته هو پر ڪلچرل يا ادبي معنيٰ جي خيال کان ٻار غلطي اها ڪئي جو ”ڏاڙوڙي“ لفظ جي بجاءِ لفظ ”پير“ استعمال ڪيائين. هن مان پڌرو ٿيو ته ٻوليءَ کي گهٽ ۾ گهٽ ٻن قسمن جا مواد مليا آهن، ۽ ادبي مواد فقط اهو آهي جيڪو ڪلچرل مواد آهي ۽ جنهن ۾ معنيٰ جي ٻرنٽن کي ”معنيٰ“ جا ڪلچرل حصا (Cultural meaning units) چئبو. جڏهن ته عام يا بنيادي مواد جي

ٻولن کي (Elementary meaning units) چئبو آهي. (انگريزيءَ ۾ هنن کي E.M.Us ۽ C.M.Us چيو ويو آهي.)

ادب، ٻولي ۽ ڪلچر جو ڪمال ۽ بلندي رڳو ٻوليءَ جي ڪلچرل مواد جي ٻونئن کي سمجهڻ سان حاصل ڪري ٿا سگهجن.

(٨) ڪلچرل امتياز يا ست ڀيد: (Cultural Distinction)

ڪلچر ماڻهن جي وچ ۾ محبت، نفرت، فخر، وڏائي، عزت، لڄ، نيچائي ۽ ذلت جو معاملو به آهي. سنڌ ۾ جيڪڏهن ساهتي حصي جا ماڻهو ڪولهين ۽ مينگهواڙن سان برابريءَ جو ورتاءُ نٿا ڪن ته ان جو مطلب اهو آهي ته هنن ۾ ڪلچرل برتريءَ جو بيجا احساس آهي ۽ گهٽ ذاتين ۾ ان جي نتيجي ۾ ڪلچرل ڪمتريءَ جو. هن احساس جا سبب ٻوليءَ کان سواءِ ٻيا به آهن ۽ انهن مان وڏي ۾ وڏو آهي جمالياتي ۽ اخلاقي نقطهءِ نظر.

ڪلچر هڪڙي طرف کان جماليات جو سامرو آهي ته ٻئي طرف کان اخلاقيات جو. سنڌ ۾ ڀيل ۽ باگڙي گرهون ۽ نانگ ماري کائيندا آهن. سماجي علمن جي خيال کان هن قسم جو عمل هنن ماڻهن ۾ رائج جمالياتي ۽ اخلاقي طريقن ۽ نظامن ڏانهن اشارو ٿو ڪري. ڏٺو ويندو ته هنن ماڻهن جي گهرن ۾ ڪريون، رنبا، ٻڪريون ۽ رسيون اهڙيءَ طرح رکيون آهن، جهڙيءَ طرح ساهتي برکٽي جي ماڻهن جي گهرن ۾ اجرڪ، لوهيون، سوسيون، لونگيون ۽ رلهيون. هن طرح هڪڙي ئي هنڌ تي جمالياتي ۽ اخلاقي قدرن جو اختلاف ظاهر ٿي ٿو سگهي، پر چاڪاڻ ته هڪڙي ڌر اهڙيءَ حيثيت ۾ نه آهي جو اها تصادم کي قبول ڪري، انڪري اهڙن حصن ۾ ۽ اهڙن هنڌن تي ڪلچرل تصادم جي ڪري نقصان ڪونه ٿو ٿئي.

پر جيڪڏهن ڪنهن هنڌ تي ڪلچرل تصادم وارن ماڻهن مان ڪابه ڌر اهڙي نه آهي جو اها تصادم کي قبول ڪري ته پوءِ تصادم اوس ٿيندو آهي، ۽ نقصان به ضرور ٿيندو آهي.

هاڻي سوال ٿو اٿي ته هن ڪلچرل امتياز کي برداشت ڪرڻ لاءِ ڪهڙو نظريو اختيار ڪجي. ڇا هن امتياز کي ختم ڪرڻ لاءِ ٻن گروهن کي هڪٻئي سان وڙهڻ ۽ هڪٻئي کي قتل ڪرڻ گهرجي؟

وڙهڻ ۽ قتل ڪرڻ جي اجازت نه نه اخلاقيات ٿي ڏئي ۽ نه جماليات. ماڻهوءَ جي رت مان خوشبو ڪانه ٿي اچي. ڪنهن به اخلاقي معيار تي اهو جائز ناهي ته ماڻهوءَ کي قتل ڪيو وڃي. انڪري اهڙي ڪلچرل تصادم کي ختم ڪرڻ جو فقط هڪ ئي رستو آهي ۽ اهو آهي "سهڻ" جو، پر برداشت ڪرڻ لاءِ به ڪو معيار ضرور هئڻ گهرجي.

آدمخورن جي تهذيب ۽ ڪلچر ۾ ائين آهي ته هو دشمن کي دعوت ڏيئي، ڪين ڪارائي ٻاري، پوءِ هنن جي چوڌاري ناچ ڪري، پوءِ هنن کي ڪُٺي پچائي کائڻ ويهندا آهن ۽ کائيندي پنهنجي تهذيب جي برتريءَ ۾ ۽ پنهنجي قوم جي

۽ نسل جي شان ۾ قصيدا ڳائيندا آهن. هاڻي سوال ٿو اٿي ته انهيءَ ڪلچر کي برداشت ڪجي يا نه ڪجي.

ظاهر آهي ته ڪلچر کي برداشت ڪري نٿو سگهجي، ته پوءِ ڇا انهيءَ جو مطلب اهو آهي ته هن گروهه کي ساري ناس ڪجي؟ نه، هن جو مطلب اهو به ناهي، ڇو ته ساري ناس ڪرڻ ته خود ڪلچر جي نظرين جي خلاف آهي، ته پوءِ آخر ڇا ڪجي؟

هن باري ۾ رستو ته فقط هڪڙو آهي، ۽ اهو آهي وڏي انساني سماج جي تهذيب ۽ ڪلچر جي معيارن جو ۽ اصولن جو. ان سلسلي ۾ غير تهذيبي ۽ غيرفطري طريقن کي اختيار ڪرڻ گروهن ۽ ٽولن جو ڪلچر ته ٿي ٿو سگهي، پر ڪل انساني ۽ ڪل قومي معيارن لاءِ مناسب نه آهي.

ڪل انساني معيار اهي آهن ته انسان فطري طور تي ۽ سڀاويڪ طور تي نيڪ آهي ۽ نيڪيءَ ڏانهن مائل آهي. هو سڀاويڪ طور تي سڌارڪ آهي ۽ ترقي پسند آهي. هو سڀاويڪ طور تي خير ۽ امن ڏي مائل آهي، انڪري ڪل انساني جوڙجڪ ۽ ڪل قومي سماءَ جي خيال کان هڪڙو ڪلچر اهڙو به آهي جيڪو پوري انساني برادريءَ ۾ نيڪي، امن، خوشحالي، سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ڪم ڪري رهيو آهي.

انڪري جيڪڏهن ڪٿي ڪلچرل امتياز جو مامرو سامهون اچي ته چڱو ائين آهي ته ڏسجي ته ڪهڙي ڪلچر ۾ ڪل انساني معيارن سان ٺهڪي اچڻ جون ڳالهيون وڌيڪ آهن. اهڙيءَ حالت ۾ انساني برادريءَ جو پهريون فرض اهو آهي ته هوءَ انهيءَ ڪلچر جي حفاظت ڪري، جيڪو ڪل انساني معيارن سان ٺهڪي ٿو اچي.

ڪل انساني معيارن ۾ ٻوليءَ جو مامرو به شامل آهي، ڇو ته ٻولي انسان جي اخلاقي ۽ جمالياتي نظامن جي تمام ويجهو آهي. اهي ٻوليون جيڪي تمام گهڻو عرصو انساني برادريءَ ۽ ڀائپيءَ واري لاڳاپي کي قائم رکندي ڌرتيءَ تي چرپر ۾ رهيون آهن ۽ اهي ٻوليون جن جو ادب گروهي ۽ تفريقي ادب نه پر انساني ۽ اجتماعي ادب آهي ۽ اهي ٻوليون جن جو ڪلچرل مواد گروهن ۽ ٽولن تي ٻڌل نه پر مجموعي انساني ڪلچر جي بنيادن تي ٻڌل آهي ۽ اهي ٻوليون جيڪي پنهنجن سماجن کي انسان جي گڏيل ورثي يعني خير، امن ۽ خوشحاليءَ جي طرف وڌڻ ۾ مدد ڪن ٿيون، سي سڀ انهيءَ لائق آهن ته انهن کي زنده رکيو وڃي ۽ انهن کي وڌايو وڃي. لازم آهي ته انساني وسيلن سان انهن کي سماجن ۾ وڏي ۾ وڏو رتبو ۽ مرتبو وٺي ڏنو وڃي.

هن خيال کان اسان جي اڳيان وڏي ۾ وڏو ڪم هي آهي ته اسان پنهنجي ٻوليءَ جي عظمت کي ثابت ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڪلچر ۽ سماجي وٿن کي ماڻهن جي عظيم ورثي يعني انساني ڀائپيءَ ۽ امن جي مامرن ۾ سچو، سڀاويڪ، اهم ۽ ضروري ثابت ڪريون. هي ڪم اسان سنڌي ٻوليءَ جي سماجي تاريخ لکڻ سان ڪري سگهنداسون، جنهن ۾ اهو ڏيکاريو ويندو ته سنڌي ٻوليءَ سماج ۾ ڪهڙو ڪم ڪيو آهي ۽ خود سنڌي سماج پنهنجي ٻوليءَ جي معرفت ڪل انساني سماج ۾ ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو آهي. پر هيءُ ڪم ڪري ڪير؟ (٧)

اشارا

(۱) Alfred Khun - Study of Society Page 205

(۲) Alfred Khun - Study of Society Pages 208, 211, 212

(۳) Alfred Khun - Study of Society Page 212

(۴) Evolution of Culture Page 6

(۵) The World of Man Page 12

(٦) In Language, in Culture Pages 94, 161-162

(۷) "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪردار" الهداد ٻوهيو - نئين زندگي ٻويون پرچو.
(سنڌي ٻوليءَ جي سماجي تاريخ تي هيءَ هڪ بنيادي ڪوشش آهي)

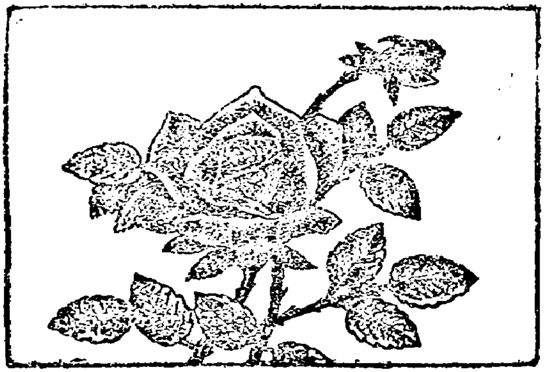

• قريشي حامد علي "خاڪي"

خانواهڻ

(ساهتيءَ جو هڪ قديم علمي شهر)

خانواهڻ جو قديم تاريخي شهر، سنڌ صوبي جي نوابشاهه ضلعي جي ڪنڊياري تعلقي ۾، ساهتي پرڳڻي ۾ هڪ قديم علمي مرڪز آهي. هي شهر قديم زماني ۾ علم ۽ عرفان جو مرڪز هو. هن شهر جو بنياد ڪلهوڙن جي پوئين دؤر ۾ پيو ۽ آهستي آهستي ترقي ڪندي وڏي اوج کي پهتو. دراصل هيءُ شهر ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دؤر جي تهذيب ۽ تمدن جو نشان آهي. سنڌ جي نامياري حاڪم ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي وفات کان پوءِ سنڌ جي سرزمين ڏاڍا ڏک ڏٺا. ميان غلام شاهه جي مرڻ کان پوءِ سن ۱۷۷۲ع ۾ سندس پٽ ميان سرفراز خان سنڌ جو حاڪم ٿيو. پر هن ۾ حڪومت هلائڻ جو ڍنگ ۽ صلاحيت ڪانه هئي ۽ ڪَنَن جو ڪچو هو. سندس ناعاقبت انديشيءَ ڪري سنڌ جي سرزمين جي مٿان ڏاڍيون آفتون آيون ۽ سنڌ ڙيءَ پنهنجن جي ئي هٿان ڪافي تڪليفون ۽ مشڪلاتون سٺيون. ميان صاحب پنهنجن نااهل مشيرن ۽ صلاحڪارن جي غلط صلاحن تي ڌيان ڌري، وقت جي بااثر امير، مير بهرام خان سان چڱا پير نه کنيا ۽ سازشون ڪري هُن کي قتل ڪرايائين، جنهن سبب سندس پاڳ ڪيس پٽڻي ڏني ۽ پاڻ خود زماني جي ليرانڪين ۽ ستم ظريفن جو شڪار ٿي تخت تان لهي قيدي بڻيو. ڪيس حيدرآباد جي قلعي ۾ نظربند ڪري ميان عبدالنبي ڪلهوڙو سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو. آخر ۾ ميان عبدالنبي، تخت ۽ تاج جي وارثن ميان سرفراز ۽ سندس پٽن کي نظربنديءَ واري حالت ۾ حيدرآباد جي قلعي ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو. ڪنهن شاعر انهيءَ خوني واقعي جي تاريخ هن طرح سان چئي آهي: "از گل عباسي پنج ڪم" سنه ۱۱۹۱هه.

اهڙيءَ طرح سان ميان عبدالنبي ڪلهوڙو سنڌ جي تخت تي خوني هٿن سان تخت نشين ٿيو. پاڻ هڪ عياش ۽ عيار حاڪم هو. منجهس ملڪي انتظام هلائڻ جي ڪابه اهليت ڪانه هئي. ملڪ ۾ امن امان جو ته نالو ئي نه ڪونه هو. خود ميان صاحب سموريءَ سنڌ ۾ سازشن جو هڪ وڏو ڄار پکيڙي ڇڏيو هو ۽ سمورو ملڪ تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جي ڪنڌيءَ تي اچي پهتو هو. ازالسواءِ ميان صاحب، سنڌ جي ٽالپرن سردارن جي طاقت ۽ اثر کي وڃائڻ لاءِ تمام گهڻي ڪوشش ڪري رهيو هو. ان سلسلي ۾ پاڻ سنڌ مان هلي وڃي قنڌار جي حاڪم تيمور کان

سنڌ جي ٽالپرن جي خلاف مدد ورتائين. قنڌار مان مدد خان پٺاڻ کي مدوريءَ ۽ سياڪيءَ سنڌ مٿان چاڙهي آيو. مدد خان پٺاڻ وڏو ظالم، بيرحم ۽ هڪ ڪٺور دل انسان هو. هو سن ۱۷۸۱ع ۾ سنڌ مٿان مصيبت بڻجي آيو ۽ ملڪ ۾ ڦُرلٽ، باهين ۽ غارتگري جي بازار ٻرپا ڪيائين. شهر، ڳوٺ، واهڻ، وسنديون سڀ اجاڙي برباد ۽ تباهه ڪري ڇڏيائين. ساهتيءَ جا ڪيترائي وسندڙ شهر انهيءَ آنيءَ ۾ اچي ويا. ساهتيءَ جي علمي شهرن جي معموري جوت لُٽجي ۽ اُجهامي ويئي. شهرن جا شهر ۽ انهن جي آسپاس ٻنُٽ ۽ ٻڙ پانگ ٿي ويا. انهيءَ افراتفري جي دؤر ۾ ساهتيءَ جو سدا بهار ۽ پُر رونق شهر ڪوٽڙي ڪبير پڻ ويران ٿي ويو ۽ هن قديم علمي ۽ ڪاروباري شهر جي معموري رونق ختم ٿي ويئي. مدد خان پٺاڻ جي قهر ۽ ظلم جي ڪري هن شهر جا امن پسند ۽ عزت ڀريا قبيلا ۽ خاندان ڪهڙو مايوس ۽ ملول ٿي پنهن سلامتيءَ وارن شهرن ۽ ڳوٺڙن ڏانهن لڏي پلائي وڃڻ لڳا. بالخصوص عالم، اديب، شاعر، مدرس ۽ الله جا نيڪ ۽ صالح ٻانها ڏاڍا مايوس، دلگير ۽ پريشان ٿيا. ميان صاحب، مدد خان پٺاڻ کي سنڌ ۾ وٺي آيو. هُن سنڌ جي سرزمين تي وڏو ظلم ۽ ڪيس ڪيو. سيد عظيم ٺٽوي ان واقعي جو ذڪر هن طرح سان ڪري ٿو ته "چنان هول در ملڪ سنڌه افتاد ـ ڪه هول قيامت براده به ياد" هڪ ٻئي شاعر وري هن ريت خيالن جو اظهار ڪيو آهي. "اي داد از ظالم بي داديءَ منحوس" سنه ۱۱۹۱هه.

خانواهڻ جو قديم شهر ڪوٽڙي ڪبير کان اڌائي ڪوهن جي مفاصلي تي موجن پراڻي مهراڻ جي اڀرندي طرف آباد آهي. اڳئين زماني ۾ هن شهر ۽ ڪوٽڙي ڪبير جي وچان درياهه وهندو هو، جو شايد هاڪڙي درياهه جي لالي سان سڏبو هو. هاڪڙو سنڌو ندي جي قديم شاخ هئي. آنر ۾ پنج ند وٽان سنڌو درياهه مان نڪري اڀرندي سنڌ کي سيراب ڪندو هو، ۽ لنگر پارڪر وٽ ڪڇ جي رڻ ۾ چوڙ ڪندو هو. علامه ابوالفضل ۽ ٽاڊ صاحب ان جا ڪافي اشارا ڏنا آهن. زمين جي زلزلي ڪري هاڪڙو ويران ٿي ويو. ڀيرومل لکي ٿو ته هاڪڙو غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني تائين وهندو هو.

خانواهڻ جي قديم بستيءَ جو ذڪر سنڌ جي ڪنهن به تاريخ ۾ نه آيل آهي. ساهتيءَ جي هڪ خاموش عالم ۽ تذڪره نگار قاضي ميان قطب الدين هن شهر جي احوال بيان ڪندي لکي ٿو ته:

"خانواهڻ جو هڪ قديم ڳوٺ اوهائي درياهه جي ڀڪ سان آباد آهي. مهتا قوم جي ماڻهن جو وسايل آهي. هن شهر ۾ ڪوٽڙي ڪبير کان سيد، خالدي قريشي، دلوائي هندو ۽ مياڻيءَ وارا ميربحر، مدد خان جي حملي وقت لڏي اچي رهيا. هيءُ شهر جلد ئي هڪ وڏو علم جو مرڪز بڻجي ويو. هن شهر ۾ قاضي ميان محمد اشرف (اول) جو مدرسو هو، جنهن ۾ ڪيترائي طالب ديني علمن ۾ تحصيل ڪندا هئا. هنن ورقن جو ڪارو ڪندڙ عاصي قطب پڻ سندس شاگردن جي لڙهي مان هڪ آهي.

هن شهر جي اولهہ طرف هڪ قديم قبرستان پير قرارو جي نالي سان مشهور آهي.
هي قبرستان وڏو خير ۽ برڪت جو زيارتگاهہ آهي. ڪيترائي صالح ۽ نيڪ الله جا
مقبول پالها هن مقام جي واريءَ جي ڪُٺن ۾ محو خواب آهن......" (١).

قاضي قطب الدين ايترو لکي ان تي ئي اڪتفا ڪئي آهي. اسان ڪي انهيءَ ڏس ۾ تلاش ۽ جستجو ڪندي جيڪي تاريخي احوال ۽ وڏيءَ عمر وارن بزرگن کان صدري روايتون ميسر ٿي سگهيون آهن، تن مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ خالواهڻ جي بستي سدد خان پٺاڻ جي حملي کان ٻہ گهڻو اڳ ۾ آباد هئي ۽ سهتا قوم جي وڏي اثر رکندڙ جاگيردار جي جاگير هئي. ڪوٽڙي ڪبير ۽ ان جي آسپاس وارا سهتا جاماڻي سهتا ڪري سڏائيندا آهن. قديم زماني ۾ ساهتيءَ مان وهندڙ درياهہ کي لوهاڻو درياهہ بہ چوندا هئا. ان باري ۾ قاضي ميان اورالله صاحب لکي ٿو تہ:

"خالواهڻ نالي ساهتيءَ جو پررواق شهر سهتا قوم جي هڪ بااثر زميندار "خان سهتي" جو بڌايل آهي. اوائل ۾ هي شهر "خان جو واهڻ" يا "خان جا پاڻ" ڪري سڏبو هو، پر پوءِ وقت گذرڻ دي ان جي نالي ۾ ڦيرو اچي ويو ۽ "خان جو واهڻ" مان بدلجي "خالواهڻ" سڏجڻ لڳو ۽ اڄ سوڌو انهيءَ نالي سان مشهور آهي. هن شهر ۾، سيد، خالدي قريشي، درويش پوتا، لوهاڻا هندو ۽ ٻيون قومون اصل ۾ ڪوٽڙي ڪبير مان لڏي اچي آباد ٿيا. شهر جي الهندي طرف هڪ ميل جي مفاصلي تي هڪ قديم قبرستان آهي، جنهن ۾ هڪ ولي ڪامل پير قرارو مدفون آهي. خالواهڻ جا ڪيترائي صاحب دل بزرگ، عالم، اديب ۽ شاعر انهيءَ مقام ۾ ابدي ننڊ ۾ آرامي آهن......" (٢)

قاضي عبدالخالق مرحوم وري هن طرح سان پنهنجو خيال پيش ڪندي لکي ٿو تہ:
"خالواهڻ جو پراڻو شهر "خان سهتي" جي والده مائي "خاليءَ" جي نالي بڌايل آهي. مائي خالي هڪ نيڪ خصلت خاتون هئي. خالواهڻ ۽ ان جي آسپاس واري زمين ڪيس اباڻي طرفان ڏاج ۾ ملي هئي. هن شهر جا اصل قديم باشندا سهتا، ڪنيڙا فقير ۽ ڪولڊر قوم جا ماڻهو آهن. باقي ٻيون سموريون قومون ساهتيءَ جي قديم شهر ڪوٽڙي ڪبير جي ويران ٿيڻ کان پوءِ لڏي اچي هيتي آباد ٿيون. هيءُ شهر برطانيا دور جي اوائل تائين وڏو علم جو گهر هو. هن شهر ۾ قاضي صاحبن جا وڏا وڏا مدرسا هئا، جن جي مسندِ درس تان ڪيترائي فيضياب ٿيا. انهن عالمن جو احوال اڃا تائين گمناميءَ ۾ آهي......" (٣)

قاضي صاحب ميان عبدالخالق جي روايت ۾ 'مائي خالي' جو نالو اچي ٿو. مون کي اها روايت ڪٿان بہ ملي نہ سگهي آهي ۽ نہ وري ڪنهن ٻئي بزرگ ان جي تصديق ڪئي

آهي. قديم مورخ ۽ تذڪره نگار قاضي ميان قطب الدين به اها روايت بيان نه ڪئي آهي. انگريز اماڻ جي نزديڪ اها ڳالهه وزنائتي نظر ڪانه ٿي اچي. باقي ايترو سو معلوم ٿئي ٿو ته ”خان سهتي“ جي آڪهه ۾ انهيءَ نالي سان هڪ عورت هئي، جيڪا وڏي دولتمند ۽ چڱي ھلت واري خاتون هئي. باقي هي شهر سندس نالي ڏانهن نه، بلڪ ”خان سهتي“ ڏانهن منسوب سمجهڻ گهرجي.

ڪلهوڙن حاڪمن جي اڍائگي روش ۽ خان جنگيءَ ڪري ٽالپرن ۽ سندن وچ ۾ هالائيءَ جي ميدان تي سن ١٧٨٢ع ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي نصيب ۾ شڪست آئي ۽ سنڌ ۾ ٽالپورن جي صاحبي شروع ٿي. هالائيءَ جي لڙائيءَ کان پوءِ ٽالپرن سنڌ ملڪ پاڻ ۾ ورهائي حصا ڪري ڇڏيو: اتر سنڌ جو وسيع علائقو خيرپور جي ميرسهراب خان کي حصي ۾ آيو. دراصل اتر سنڌ وارو سمورو علائقو مير سهراب خان پنهنجي تلوار جي زور سان ورتو هو. سندس حڪومت جي حد سبزل ڪوٽ، ڪشمور، جيسلمير، ڪنڊياري ۽ نوشهري فيروز تائين هئي. ان مان اهو ظاهر آهي ته ساهتيءَ جي ڪافي حصي تي مير سهراب خان جو راڄ هو ۽ خانواهڻ جو شهر ۽ خانواهڻ جي ديهه پڻ مير سهراب خان جي حڪومت جو هڪ اهم حصو هئا.

ميان رحمت الله سهتو هڪ وڏو قادرالڪلام شاعر ۽ ذهين شخص ٿي گذريو آهي: هن سهته قوم تي ڪافي ڪجهه لکيو آهي. سهته قوم کي ساهتيءَ جي طرف ولڊيرن سڏو پوتا ۽ ملان فقير به سڏيندا آهن. رياست خيرپور جو رانيپور جو ڳوٺ سهته قوم جي مشائخ سعدالله پڙرايو هو ۽ سندس خانقاهه به اتي آهي. چون ٿا ته سچل سرمست جو آخرين آرامگاهه درازن جو شهر پڻ سهته قوم جي دراز سهتي جو پڙايل آهي. اگر فرصت ملي ته انشاالله تعالي رانيپور جو سير حاصل احوال لکندس.

مير سهراب خان وڏيءَ عمر ۾ حڪومت پنهنجي وڏي پٽ مير رستم خان جي حوالي ڪري پاڻ ياد الاهيءَ ۾ باقي حياتي گذارڻ لڳو. مير صاحب نوي ورهين جي ڄمار ۾ ڪوٽ ڏيجيءَ جي محلات جي دريءَ مان اوچتو هيٺ ڪري پيو ۽ وفات ڪري ويو. هڪ شاعر سندس وفات جي تاريخ هن طرح ڇني آهي: ”طشت از بام افتاد“ سن ١٢٤٦هه.

مير سهراب خان جي وفات کان پوءِ سندس خاندان ۾ شهزادن جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ جهيڙو شروع ٿي ويو. مير علي مراد خان، پنهنجي وڏي ڀاءُ مير رستم خان جو کلم کلايو دشمن ٿي پيو ۽ انگريزن سان ساز باز ٿي، مير رستم خان جي خلاف بغاوت ڪيائين. مير علي مراد خان ايٽ انگريزن جي شهه تي هڪ وڏيءَ فوج سان مٿس حملو ڪيو. نولارين جي ڳوٺ وٽ ٻنهي پارٽن جي وچ ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ مير رستم خان جي پاڳ نه پرايو ۽ پاڻ پڄي ويو. آخر ۾ قرآن پاڪ تي پاڻ ۾ صلح ڪيائون، جنهن موجب دادلوءِ، ماٿيلو، ٻليجا ۽ خانواهڻ جا

شهر ۽ ديهون تاوان جنگ ۾ مير علي مراد خان کي مليا (۴). ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ خانواهڻ جو شهر اوائل ۾ خيرپور رياست جي ماتحت هو، پر جڏهن برطانيہ سرڪار خيرپور رياست ۾ مير واهہ ۽ ريلوي لائين وڇايون ٿي، تڏهن اهي شهر برٽش سلطنت ۾ آندا ويا. مرحوم عبدالخالق جو قول آهي تہ سن ۱۸۹۰ع تائين اهي شهر خيرپور رياست ۾ هئا.

برٽش سرڪار جي دور ۾ سنڌ جو ڪمشنر سرجيمس ايوان گشت ڪندي خانواهڻ شهر جي پاهران اچي منزل انداز ٿيو هو. هن شهر جي سڀني اثررسوخ وارن ماڻهن کي پاڻ وٽ گهرائي دربار ڪئي هئي. ان موقعي تي سرجيمس ايوان قاضي ميان محمداشرف جي پٽن - قاضي عبدالرحيم ۽ قاضي ميان محمد - کي انعام طور زمين ڏني هئي. اها زمين ”سنجهين وارا کوهہ“ اڄ بہ قاضي ميان محمد جي پوين جي قبضي ۾ آهي.

هن شهر جي اتر ۾ هڪ وڏي ڪڏ يا کاهي آهي، جنهن جي ڪنڌيءَ تي هندن جي هڪ قديم مڙهي هئي. هن مڙهيءَ ۾ هندن جو هڪ ننڍڙو مندر هو، جنهن ۾ هرمهيني جي چنڊ تي وڏو ميلو لڳندو هو. آسپاس جا هندو اچي ڪٺا ٿيندا هئا ۽ پنهنجا ڌرمي ڪرياڪرم ڪندا هئا. ان مڙهيءَ جو سرواڻ سنت ڌرمون هو، جو هڪ آدرشي ۽ صوفي منش انسان هو. ميلي جي موقعي تي يڪتاري تي سنڌ جي صوفي شاعرن جو شعر آلاپيندو هو. پاڻ بہ ويدانتي مت جو صوفي شاعر هو. سندس ڪلام زماني گذرندي اڄ عدم پيدا آهي. خانواهڻ شهر ۾ اڻ پيا بہ ڪي تاريخي يادگار هئا، پر اهي بہ وقت جي رفتار سان گڏ وهي ويا ۽ اڄ انهن مان ڪنهن جو بہ احوال ملي ڪونہ ٿو سگهي.

ڪوٽڙي ڪبير جو اصل نالو امان جي تحقيق موجب تہ ”ڪرتراءِ“ هو، جنهن جو ذڪر چچنامه ۾ اڻ آيو آهي. هي شهر برابر لاڳيتو ٽي دفعا تباهہ ۽ آباد ٿيو آهي. ڪلهوڙن جي آخرين دؤر ۾ مدد خان جي حملي ڪري اهڙو اجاڙ ٿيو جو وري الهيءَ ساڳئي اري تي نہ آيو. امان ان باري ۾ اڳ بہ مٿي بيان ڪري آيا آهيون. انهيءَ دور ۾ ڪوٽڙي ڪبير ۾ قاضي ميان محمداشرف بن نظامالدين جو مدرسو هو. قاضي ميان ابوالعلي سندس پوٽو هو، جنهن پنهنجي پُٽ جو نالو بہ محمداشرف رکيو. قاضي ميان محمداشرف (اول) سان گڏ خانواهڻ وارن سيدن جو ڏاڏو سيد ميان غلام شاهہ بہ لڏي آيو. قاضي ميان محمداشرف (اول) جي جدامجد قاضي ميان نظامالدين وٽ ميان غلام شاهہ جو ڏاڏو سيد بهرام شاهہ ٽپيلو ٿي لپنو هو. ديني خواهہ دنوي علم پڻ قاضي صاحب کان حاصل ڪيا هئائين. هن پنهنجي وفات ويلي پنهنجن پٽن کي اها وصيت ڪئي هئي تہ ڪهڙي بہ حالت ۾ توهين منهنجي استادگهر قاضي صاحبن جو ساٿ نہ ڇڏيندا، ڇاڪاڻ تہ هو منهنجا محسن استاد ۽ مربي آهن (۵). چنانچ الهيءَ ڪري سيد پڻ قاضي صاحبن جو ساٿ ڏيئي خانواهڻ ۾ لڏي اچي رهيا. هن شهر ۾ اچڻ کان پوءِ سيدن جدا محلو قائم ڪيو، جنهن کي ”نئين شهر وارا سيد“ جو محاو ڪري چوندا آهن.

خالواهڻ شهر جي اوڀر ۾ پُراڻي ميراڻي ڪرڪٽي واهه جي ڪنڌيءَ تي ٻالچند نالي هڪ هندو زميندار جي پُٽ چوهڙمل پنهنجي نالي پٺيان "چوهڙپور" نالي محلو تعمير ڪرايو هو، ان ۾ ڪيترائي آسپاس جا هندو ماڻهو لڏي اچي آباد ٿيا. چوهڙپور محلي ۾ هندن جو مشهور گانڌي آشرم هو، جيڪو ديوان ٽيجورام ٺهرايو هو. ٽيجورام هڪ محنتي، جفاڪش ۽ ويدانتي مت جو سنت هو. هو هميشه پُٺن اگهاڙو ۽ پيرن ۾ چاکڙي پائيندو هو، ۽ ڏاڙهي ڏن تائين هوندي هئس. گانڌي آشرم خالواهڻ کان ڪوتڙي ڪبير ويندڙ رستي جي وٽ سان هو. عام ماڻهن جي آرام ۽ آسائش لاءِ پاڻيءَ جون ٽانڊيون کوهيون ۽ جانورن واسطي وڏا حوض هئا. مالجهالدي ڪرڻ واسطي وڏا شاهي نمن جا وڻ هئا. افسوس! ملڪ جي تقسيم ٿيڻ کان پوءِ اهو آشرم ڦٽي تباهه ٿي ويو ۽ نمن جي وڻن ۽ کوهين وغيره جو اڄ ڪو به نشان باقي نه آهي. چوهڙپور محلي کان ٿورو اوريرو خان سهتي جي هڪ قبيءَ مسجد واريءَ زمين ۾ ايپاڻي ڳوٺڙي مان آيل ديوان آوترام پنهنجي نالي سان "آوتپور" جو هڪ محلو آباد ڪيو، جيڪو ڏاڍو وسيو. اڄ تائين اهو سلامت آهي ۽ منجهس لوان آيل سنڌي مسلمان رهن ٿا، ليڪن اها اڳ واري رونق ۽ فضا منجهس نه آهي.

هيءُ شهر ساهتيءَ جي ڳوٺن شهرن کان وڏيڪ وسندڙ ۽ آباد هو. خاص طرح سان تعلقي ڪنڊياري ۾ مکيه ۽ اهم شهر هو. واپار جي لحاظ کان به هي وڏو ۽ ٻرڪ شهر هو. جانورن ۽ ڪپڙي جي اوچ جو ڪم ڪهڙو ٿيندو هو. پوتڙا، انگوڇا ۽ جوڙيون سڄيءَ سنڌ ۾ مقبول هيون. شهر کي چوڌاري باغات هئي ۽ هتي جا انب سموريءَ سنڌ ۾ وڪري لاءِ ويندا هئا. هن وقت به باغ آهن، پر اصل مالڪن کان سواءِ ويران ۽ پڙپالگ پيا آهن ۽ ماضيءَ جي عظمت تي مرثيه خوان آهن. هتي وڏا وڏا هندو واپاري رهندا هئا. هن شهر جي رهواسين جي شاهوڪاريءَ جي ساک ان مان ئي ظاهر آهي جو "خانواهڻ جون ڳاڙهيون ماڙيون" اڄ به قائم آهن ۽ اڄ تائين پنهنجي انهيءَ پراڻي تمدن جو يادگار آهن. شهر جي اولهه ۾ ديري واري کوهه جي پرسان ميربحرن جي مشهور مياڻي آهي. آتي ميرن جو ديرو هو ۽ ميرن جو ڪارانو به اتي رهندو هو. انهيءَ ديري واريءَ جاءِ ۾ خانواهڻ ۾ ڪيترن ورهين تائين هُنري اسڪول قائم رهيو. مياڻيءَ واري ميربحر قوم جي باري ۾ چون ٿا ته اها قوم اڻ سهتن وانگر هتي جي قديم قوم آهي. سندن پراڻي زماني کان وٺي ڪرت سڄي مارڻ ۽ ڪپڙي اُڻڻ جو ڪم آهي. منجهائن ڪپڙي جي اوچ ۾ مشهور ڪاريگر ٿي گذريا آهن. هن لئين روشنيءَ جي دور ۾ سندن اهو پراڻو پيشو اگرچ ماٺو ٿي ويو آهي ۽ سندن گهڻا نوجوان نوڪرين ۾ آهن، ليڪن اڄ به منجهن اها پُراڻي وضع قائم آهي. سندن هڪ مخصوص قسم جي ڳالهائڻ جو لهجو اٿن. وٽن "پاڻ مون تالي" هڪ راز ۽ اياز وارو اصطلاح اٿن.

خانواهڻ شهر جي پسگردائيءَ ۾ خود شهر ۾ اوائلي زماني کان وٺي هڪ قوم رهي ٿي جا ڪولڌر جي نالي سان مشهور معروف آهي. اها قوم به ساهتيءَ جي قديم قوم آهي. هيءَ

قوم اصل ۾ ساهتيءَ جي هڪ بهادر راجا سرڪوٽ جي نالي سان منسوب آهي ۽ پوءِ وقت گذرندي ان جي نالي ۾ ڦيرو اچي ويو ۽ سرڪوٽ مان بدلجي ڪونڊر جي نالي سان سڏجڻ ۾ آئي. موجوده زماني ۾ اهي ڪونڊر ’عباسي ڪلهوڙا‘ به سڏائين ٿا، پر تاريخي لحاظ کان ان قوم جو عباسي ڪلهوڙن سان ڪوبه تعلق ڏسڻ ۾ نٿو اچي. شهر خانواهڻ، ٻهرام خان ڪونڊر، جيئندي ڪونڊر، جهنگلي ڪونڊر، مڏ ڪونڊر ۽ عباس ڪونڊر ۾ هيءَ قوم تمام گهڻو ڪثرت سان آباد آهي. اهي مٿيان ننڍڙا ڳوٺ خانواهڻ شهر جي چوگرد آهن. سندن ڳالهائڻ جو نمونو ۽ لهجو نج سنڌي ڏنڪ وارو آهي. هن کان بعد اميد ته سنڌي ادب جي شائقين لاءِ هڪ جدا مقالو ”ساهتيءَ جي سنڌي ٻولي“ جي عنوان سان لکي پيش ڪندس. انهيءَ مضمون ۾ انهن سڀني ڳالهين جو وستار وضاحت سان ڪري بيان ڪندس. هن قوم مان ڪيترائي پنهنجي وقت جا چڱا ماڻهو ٿي گذريا آهن.

هندو دؤر ۾ لوهاڻي صوبي تي اڳهم نالي هڪ هندو راجا راڄ ڪندو هو. ان دؤر ۾ هن صوبي ۾ لاکا، سما، سهتا ۽ ٻيون ڪيتريون ئي قومون آباد هيون. اهي قومون پنهنجي قومي سردارن جي نالن پوئتان سڏبيون هيون. چچنامي وارو صاحب لکي ٿو:

”سيوستان جي قلعي ۾ مهتہ نالي حاڪم راڄ ڪندو هو. چچ اوڏانهن وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيو ۽ جنهن جاءِ تان درياهه ٽپيو ان کي دهتايت ڪري چوندا آهن، جو سمن جي قوم ۽ اروڙ جي وچ ۾ دنگ آهي. اتان پوءِ پڌيءَ ڏانهن روانو ٿيو. اتان جو حاڪم سرڪوٽ پٽ پنبرڪو هو ۽ سندن راڄ ڪاڪا راڄ هو.“

انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته سرڪوٽ ان قوم جو سردار هو ۽ هو سما قوم جو فرد هو، انهيءَ ڪري هيءَ قوم به انهيءَ لحاظ کان سمات جي شاخ آهي. انهيءَ سرڪوٽ جي بگڙيل صورت ڪونڊر آهي. هيءَ قوم ساهتي جي هن ٽڪري کان سواءِ ٻئي ڪٿهن به هنڌ آباد نہ آهي. پوئين ٽالپوري دؤر ۾ وڏيرو مير ڪونڊر وڏي اثر رسوخ وارو ماڻهو ٿي گذريو آهي.

ساهتيءَ ۾ اهڙيءَ ريت گهڻيئي قومون آهن، جي هن وقت پنهنجي نالن سان سڏجن ٿيون. سنڌ جي ٻين علائقن کان هيءُ ساهتيءَ جو خطو گهاٽو وسيل آهي. هتان جي ماڻهن جون رسم و رواج، رهڻ ڪرڻ جا طور طريقا ۽ ڳالهائڻ جو لهجو هڪ مخصوص نوعيت وارا آهن.

سنڌ جي سرزمين جو هيءُ ٽڪڙو ڪيترين ئي خاصيتن ۽ خوبين سان مالامال آهي، مگر هن خطي جون اهي خوبيون ۽ خاصيتون هميشه لڪل ۽ پوشيده رهيون آهن. ساهتي پرڳڻي جا رهاڪو قديم دؤر کان وٺي اڄ تائين علم ۽ فضل جي عظيم دولت سان سرفراز رهيا آهن. ساهتيءَ جو علائقو سنڌ جو اهو حصو آهي، جتي مسلمانن جا قدم عربي فتوحات وقت پهتا ۽

ان کان پوءِ هن ساري علائقي ۾ ڇپي ڇپي تي درسگاهون ۽ خانقاهون هيون، جن جو علمي فيض ڪيترن صدين تائين روان دوان رهيو.

(الف) عالمن ۽ فاضلن جو ذڪر:

هن شهر ۾ جيترا به عالم ۽ فاضل ٿي گذريا آهن، تن مان گهڻن جو احوال اڃا تائين هٿ اچي نه سگهيو آهي. اما به هڪ واضح حقيقت آهي ته سنڌ جو هرڪوٽ، قصبو ۽ شهر عالمن، فاضلن ۽ روحاني فيض ڏيندڙ بزرگن سان پريو پيو آهي. هتي جي عالمن، بزرگن ۽ فاضلن جون حياتيون درس و تدريس ۽ فتوائن ۾ گذريون. انهن کي جن عالمن جو احوال هٿ لڳي سگهيو آهي، سو پيش ڪجي ٿو:

(١) قاضي ميان عبدالمعالي: قاضي عبدالمعالي قاضي ميان محمد اشرف (اول) جو فرزند هو. علمي ڪمال جي زيور سان سينگاريل هو. کيس هرڪنهن علم تي پورو پورو عبور حاصل هو. ڪيترن شاهڪار ڪتابن جو مصنف هو. سندس ڪيترائي قلمي نسخا هن مسڪين وٽ محفوظ آهن. خوش اويسيءَ سان به واقف هو. پنهنجي ابي جي وفات کان پوءِ پنهنجي ابائي شهر ڪوٽڙي ڪبير ۾ ديني مدرسو کوليائين. وفات به اتي ڪيائين. کيس ٽي پٽ ٿيا: قاضي محمد اشرف (ثاني) قاضي محمد حامد، ۽ قاضي عبدالواحد.

(٢) قاضي محمد اشرف (ثاني): قاضي صاحب تاجي پيءُ عالم ۽ فاضل هو. شرعي عملن جو ڄاڻو هو ۽ پين کي ان جي تلقين ڪندو هو. وڏيءَ عمر ۾ هي جهان ڇڏيائين. سندس مزار خانواهڻ جي پرسان پرقراري ۾ آهي.

(٣) قاضي محمد حامد: هي بزرگ متشرع، تمام عبادت گذار ۽ شب بيدار هو. قاضي ميان نورالله جو قول آهي ته "قاضي حامد سيني علمن جو جامع هو، خاص ڪري علم جفر ۽ علم اعداد ۾ سندس وڏو رتبو هو. حڪمت ۽ طب ۾ وقت جو ابوعلي سينا هو." اڪثر ڪري سفر ۾ رهندو هو. سنڌي زبان ۾ شعر به چوندو هو. سندس ڪلام جو ڪجهه حصو مون وٽ قلمي صورت ۾ موجود آهي، باقي پوين جي بيپرواهيءَ ڪري فنا ٿي ويو. سندس ڪيترائي قلمي ڪتاب قاضي محمد ڏال وٽ هئا، جتان هن وقت سندس مجذوب پٽ قاضي ميان بدرالدين وٽ شهدادپور ۾ آهن.

(٤) قاضي ميان عبدالواحد: قاضي عبدالواحد (اول) پنهنجي زماني جو جيد عالم ۽ فقيه هو. سموري حياتي درس ۽ تدريس، ياد الاهي ۽ رياضت ۾ گذاريائين. خيرپور رياست جا حڪمران سندس وڏا معتقد هئا. پاڻ هميشه پاڪيءَ سان ستو صاف ڪرائيندو هو، الڪري مير صاحب کيس "اوڙهو فقير" ڪري چوندا هئا. وڏو علمي ڪتابن جو ذخيرو ڇڏي اسي ورهين جي عمر ۾ هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيائين.

(٥) قاضي ميان قطب الدين: خانواهڻ جي قاضي صاحبن مان هڪ وڏو جيّد عالم، شاعر، ڪاتب ۽ مؤرخ ٿي گذريو آهي. پنهنجي سوٽ قاضي ميان محمد اشرف (اول) وٽ سندس مدرسي ۾ علمي فراغت حاصل ڪئي هئائين. قاضي ميان نور الله صاحب لکي ٿو ته شروع ۾ فارسيءَ ۾ شعر به چوندو هو، جنهن ۾ سندس تخلص "قطب" هو، ليڪن سندس اهو فارسي شعر اڃ عدم پيدا آهي. قاضي صاحب کي شعر کان وڌيڪ نثر تي ڪافي عبور حاصل هو. تاريخ جي سلسلي ۾ هن هڪ ڪتاب "تذڪره قريش" فارسيءَ ۾ لکيو آهي، جنهن ۾ پنهنجي خاندان جي تذڪره سان گڏ ساهتيءَ جي ڪيترن قديم علمي شهرن جو ذڪر ڪيو آهي. گويا قاضي قطب الدين ساهتيءَ جي گمنام تاريخ کي ايندڙ نسل لاءِ زنده ڪري ويو آهي. ازانسواءِ هن تذڪره ۾ ساهتيءَ جي جيّد عالمن، فقيهن، محدثن ۽ مفسرن ۽ شاعرن جو احوال ملي ٿو. سندس مزار پير قراري جي قبرستان ۾ آهي. ويهارو سال کن اڳ ۾ سندس مزار تي ڪاشيءَ جي سير جو ڪتبو لڳل هو، پر هاڻي اهو لڳل ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي.

(٦) قاضي ميان عبدالرحيم: قاضي ميان محمد اشرف (ثاني) کي ڏاڏي پوٽيءَ مان پٽ هو. قاضي عبدالرحيم وڏو زاهد، عابد ۽ خدا ترس شخص هو. پاڻ هميشه درويشاڻي زندگي گذاريندو هو ۽ دنيا جي معاملن ۾ سندس ڪابه دلچسپي ڪانه هوندي هئي. سندس موٽيارجن ۾ ديني مدرسو هو. خاص طرح حديث جي فن ۾ ماهر هو. ظاهري علم سان گڏ باطني ۽ روحاني علمن سان پڻ سرشار هو. پيري مريدي وارو سلسلو به قائم هوس. خصوصاً ٿر ۾ سندس گهڻا مريد هئا. کيس نبي بخش، غلام النبي، محب النبي ۽ وڏل نالي چار پٽ هئا. سندس مزار پير قراري جي قبرستان ۾ واقع آهي.

(٧) قاضي ميان دوست محمد: قاضي صاحب قاضي بهار جو وڏو فرزند هو. پنهنجي وقت جو وڏو ولي ڪامل، زاهد ۽ قرآت جي علم ۾ مهارت رکندڙ هو. فارسيءَ ۽ عربيءَ جو عالم هو. صرف نحو جو ڄاڻو هو. سندس شاگردن جو وسيع حلقو هو. قاضي صاحب جون ڪيتريون تصنيفون هيون، جي اڃ عدم پيدا آهن.

(٨) قاضي ميان پيربخش (اول): خانواهڻ جي قاضين سان پوئين دور ۾ قاضي ميان پيربخش هڪ وڏو جيّد عالم ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي. سنڌ جي وڏن اثر رسوخ وارن ماڻهن سان سندس چڱي رهائي هئي. خان قادرداد خان سان سندس تعلقات نهايت ئي گهرا ۽ گهاٽا هئا ۽ هُن پڻ قاضي صاحب کي ڏاڍو نوازيو. ازانسواءِ قاضي صاحب جون سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن سان ڏاڍيون صحبتون ۽ رهاڻيون هيون، جن سان خاص طرح فقيرمحمد عاجز حيدرآبادي، مرزا قليچ بيگ، مير عبدالحسين خان سانگي ۽ آخوند لطف الله وغيره. قاضي صاحب، فقيرمحمد عاجز جي ڪتاب "گلشن بهار" کان متاثر ٿي، سنڌي مقفيٰ نثر ۾

"سيف الملوڪ" نالي هڪ ڪتاب لکيو، جو زماني جي ستم ظريفيءَ جو شڪار ٿي ويو. ڪنهن الله جي ٻانهي سندس انهيءَ ڪتاب کي پيرن ديءَ سان لتاڙي ڇڏيو. ان ڪتاب جا شروعاتي ۽ آخري چند صفحا راقم الحروف وٽ يادگار طور موجود آهن. اگر سمورو ڪتاب سلامت هجي ها ته اڄ قاضي صاحب جي اها تصنيف گلشن بهار ۽ گل خندان جي هم پلئي هجي ها! قاضي صاحب کي ڪتابن جي مطالع ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو. وٽس نادرالوجود ڪتبخانو هو. فارسي توڙي عربي انشاءِ ۽ خوشنويسيءَ ۾ بينظير هو. سندس قلمي ڪتابن جو وڏو ذخيرو هو، جو وارثن جي بيتوجهيءَ ڪري برباد ٿي ويو. قاضي ميان پيربخش سن ١٨٩٥ع ۾ پنجاهوي ورهين جي ڄمار ۾ هن فاني جهان سان موڪلايو. قاضي صاحب جي وفات کان پوءِ هن خاندان جي ديني علم جو چراغ هميشه لاءِ گل ٿي ويو.

(ب) اولياءِ ڪرام:

هتان جي خاڪ مان ڪيترائي اولياءالله، نيڪ ۽ صالح ٻانها پيدا ٿيا، جن جي روحاني منزل اعليٰ هئي. سندن مسند فيض تان ڪيترن ئي فيض حاصل ڪيو. ڪيترن پليل ۽ ڀٽڪيل انسانن هدايت وارو رستو اختيار ڪيو. کانواهڻ جي ارد گرد اهڙن نيڪ ۽ الله وارن بزرگن جون ڪيئي خانقاهون آهن. گهڻن بزرگن ۽ اولياڻن جا احوال گمناميءَ ۾ آهي، پر تلاش ۽ ڳولا ڦولا ڪندي جن جو احوال ملي سگهيو آهي، تن جو هت بيان ڏجي ٿو

(١) پير قرارو: کانواهڻ شهر جي اولهه ۾ هڪ قديم قبرستان آهي. هن برڪت ڀرئي سرزمين جو ذڪر "تذڪره خاندان قريش" جي صاحب پڻ ڪيو آهي. هن مٽيءَ جي گنج ۾ ڪيترائي ولي ڪامل، درويش ۽ وقت جا بينظير شخص مدفون آهن. پير قرارو هن مقام جو سرموڙ آهي. چون ٿا ته اصل ۾ هيءُ هڪ سيلاني مجذوب سالڪ هو ۽ دنيا جي ڪاروبار تمنا نڪال هيس. تذڪره وارو صاحب لکي ٿو ته "پير قرارو هڪ بيوه عورت جي مال کي بچائيندي چورن هٿان شهيد ٿيو. سندس شهادت کان پوءِ چور ڏاڍو پشيمان ٿيا ۽ پير صاحب جي مزار مٿان باقي حياتي مجاور ٿي گذاريائون." پير قرارو ولي ڪامل ۽ صاحب ڪرامت بزرگ هو. سندس مزار اڄ به هزارن حاجتمندن جي لاءِ رجوع جي جاءِ آهي، مٿس قُبو وغيره نه آهي، صرف ڪچي چوکنڊي ديوار آهي. هر سال عرس مهيني ۾ ميلو لڳندو آهي.

(٢) سيد دولت علي شاهه آچي: سيد دولت علي شاهه هڪ وڏو ولي ڪامل، درويش، زاهد ۽ عابد هو. سيد صاحب اصل ۾ آچ جو رهاڪو هو. کانواهڻ ۾ سندس مريد هئا ۽ وفات پڻ هتي سفر ۾ ڪيائين. سندس مزار پير قراري جي مقام ۾ قاضي ميان خير محمد جي قُبي جي ڏکڻ ۾ آهي. هيٺر فقط پڪين سرن جو ڍير ڏسجي ٿو.

(٣) مائي پاليشاهڻ: چوڻي آهي ته "ذات نه آهي ذات تي، جو وهي سو لهي" ان جي مصداق هيءَ مائي صاحبه وڏي درويش صفت، عابده ۽ زاهده هئي. سندس روحاني مرتبو اعليٰ ۽ افضل هو. سندس مزار قاضي ميان خير محمد جي قبي جي اولهه ۾ ڪيرڙ هيٺ آهي.

(۴) **قاضي ميان خير محمد:** قاضي ميان خير محمد وڏو متقي، درويش ۽ ولي الله هو. پاڻ پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي قبو تعمير ڪرايو هئائين. وفات کان پوءِ ڪيس ان ۾ دفن ڪيو ويو. سندس قبي اندر وڏو جلال آهي ۽ اڄ تائين ڪو به اندر قبي ۾ نه ويندو آهي.

(۵) **سيد غلام شاهه:** سيد غلام شاهه خانواهڻ وارن سيدن جو ڏاڏو وڏو هو. سيد صاحب، قاضي ميان محمد اشرف وٽ قرآن ڪريم، حديث ۽ فقه جي تعليم حاصل ڪئي هئي. جوانيءَ ۾ عشق مجاز جي چوٽ لڳس، جنهن دنيوي معاملن کان پري ڪري ڇڏيس. پاڻ هميشه ڪاري ڪُني اوڍي گهمندو هو. آخر ايئن اها مجازي چاڙهي چڙهي پار پيو. خانواهڻ ۾ اچڻ کان پوءِ پنهنجي اهرايل مسجد ۾ گوشه نشين ٿي ويهي رياضت ۽ عبادت ۾ عمر پوري ڪيائين. سندس مزار مسجد جي پرسان وڏي ٿلهي مان آهي. کيس جعفر شاهه، عاقب شاهه ۽ علي اڪبر شاهه نالي پٽ ٿيا، جن جو اولاد اڄ تائين خانواهڻ شهر ۾ موجود آهي. سيد فتح علي شاهه ۽ تاجل شاهه پڻ نالي وارا ۽ صاحبِ ڪرامت بزرگ ٿي گذريا آهن.

(٦) **پير عظمت علي شاهه:** پير عظمت علي شاهه هن سر زمين جو هڪ قديم ولي الله آهي. هو بزرگيءَ جي خوبين ۽ برگزيدگيءَ جي وصفن سان سينگاريل هو. اصل ۾ منڌ جو رهاڪو ڪولر هو، پر آب-دانيءَ جي ڇڪ کيس هتي آندو ۽ سموري زندگي هتي گذاري وفات ڪري ويو. سندس مزار شهر جي اتر ۾ ماڇي قوم جي گهرن جي پرسان آهي.

(٧) **پير صالح:** پير صالح جي درگاهه خانواهڻ شهر جي اوير ۾ ڦرڙن جي ڪوٽ جي پرسان آهي. تذڪره وارو صاحب لکي ٿو ته "پير صالح هڪ مجذوب مطلق ۽ واصل بالله شخص هو. سندس ڪرامتن سان ظاهر آهي ته جيئن زبان مان چوندو هو، تيئن ٿيندو هو. پير صالح اڄ به طالبن ۽ حاجتمندن جي مرادن جو مرڪز آهي."

(٨) **چتو فقير سهتو:** چتو فقير سهتو ناليرو بزرگ ۽ درويش هو. خانواهڻ شهر کان ڪوٽڙي ڪبير ويندڙ رستي جي وٽ کان سندس مسجد جي صحن ۾ دفن ٿيل آهي. فقير صاحب وڏو زاهد ۽ عبادتگذار بزرگ هو.

(٩) **سيد ڪرم علي شاهه:** سيد ڪرم علي شاهه خانواهڻ جي سيدن مان پوئين دور جو بزرگ، ولي ڪامل، حال ۽ قال جو صاحب ٿي گذريو آهي. پير آغا حسن جان سرهنديءَ جو مريد هو. عين جوانيءَ ۾ هن فاني جهان مان رحلت ڪيائين. سندس آخرين آرامگاهه پير قراري ۾ آهي.

(ج) اديبن، شاعرن ۽ سگهڙن جو احوال:

(١) **قاضي ميان محمد:** قاضي ميان محمد، قاضي ميان محمد اشرف جو پيو لعبر پٽ هو. علم طب ۽ حڪمت ۾ پنهنجو مٽ ”پاڻ هو. علم طب تي هڪ نهايت ئي عمدو ڪتاب تصنيف ڪيو اٿس. اهو ڪتاب "طب محمدي" هن بنده وٽ فارسي نثر ۾ محفوظ آهي. سنڌيءَ

۾ شعر چوندو هو. سندس مداحون، مولود، مناجاتون ۽ ڪافيون سنڌي ٻوليءَ جا انمول شاهڪار آهن. قاضي صاحب جواڻيءَ جي ٻوٽين ٻهار ۾ شادي ڪئي. کيس علي محمد، ولي محمد، محمد علي، دوست علي ۽ حسن علي نالي پٽ ڄاوا، جن جو اولاد اڄ تائين قائم آهي. (قاضي صاحب تي رسالي الرحيم سال ١٩٦٨ع، نمبر ٢، ۾ منهنجو تفصيلي مضمون ايل آهي).

(٢) **قاضي عبدالڪريم:** قاضي ميان عبدالڪريم، قاضي جان محمد جو پٽ هو. عربي ۽ فارسي پنهنجي چاچي قاضي ميان حامد وٽ پڙهيو هو. علم جفر، نجوم ۽ رمل ۾ پنهنجي زماني ۾ يگانهٔ روزگار استاد سمجهيو ويندو هو. سنڌيءَ ۾ مزاحيه شعر چوندو هو. سندس ڪيترو ئي ڪلام هو، پر زماني گذرڻ ڪري اڄ ڪمياب آهي. سندس هڪ بيت تذڪره يعقوبيءَ تان نقل ڪري نموني طور پيش ڪجي ٿو:

ڏرڙ ڏس ڏينهن جو، تو ڪيڏو ڪم ڪيو،
پاڻي سڀ پکيءَ جو، ڪڍي تو ڇڏيو،
چوي عبدالڪريم قريشي ته ڪو ڪُني ڏرڙ ڪيو.

(٣) **توت فقير:** توت فقير شاعر ۽ سگهڙ هو. خالواهڻ شهر ۾ ائين ڏينهن ايندو هو. يڪتاري تي پنهنجو ڪلام ڏاڍي سُريلي انداز ۾ ڳائيندو هو. هندو ماڻهو سندس ڏاڍا معتقد هوندا هئا. هن گهڻي قدر مداحن ۽ مولودن جي صورت ۾ ڪلام چيو آهي.

(٤) **مٺلو فقير لوچي:** مٺلو فقير سنڌي زبان جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. ظاهري علم ڪونه پڙهيو هئائين، پر سندس دل جي دنيا ڏاڍي روشن هئي. هن سنڌي زبان ۾ مداحون، مولود ۽ مناجاتون چيون آهن، پر ساڻيءَ ۾ هي "دودي چنيسر" جي رزمي داستان ڪان گهڻو مشهور آهي. هن "دودي چنيسر" جي قصي کي ڳاهن جي صورت ۾ ورجايو آهي. سندس سمورو ڪتاب قلمي صورت ۾ سنڌي زبان جو هڪ لازوال شاهڪار آهي ۽ سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي ادب جو هڪ بي بها خزانو آهي.

(٥) **ماستر سکرمل:** ماستر سکرمل خانواهڻ جي هندن مان وڏي علم، ذهن ۽ ذڪاوت وارو شخص هو. انشاء پردازيءَ ۾ ڇهڙس ڪونه هو. نظم ۽ نثر ۾ خاص دسترس هوس. اڪثر ڪري قومي نظم لکندو هو. برصغير جي آزاديءَ واري تحريڪ ۾ اڳرو هو. قيام پاڪستان کان پوءِ لڏي ڀارت ويو ۽ اتي ئي سرڳواس ٿيو.

(٦) **ڦڳڻ مل:** ڦڳڻ مل خالواهڻ جي هندن مان هڪ قابل استاد ٿي گذريو آهي. سنڌي نثر تي ڪافي عبور هوس. ابتدا ۾ عربي ۽ فارسي به پڙهيو هو. وڏو جهان ديده ۽ تجربو رکندڙ شخص هو.

(٧) **جمعو فقير ملاح:** جمعو فقير ملاح خالواهڻ جي مهاڻيءَ وارن ميربحرن مان هو. وڏو خوشطبع انسان هو. سنڌي زبان ۾ شعر چوندو هو. ممڪن آهي ته سندس ڪو شعر جو قلمي ڪتاب سندس لائق پٽ ميان خيرمحمد وٽ محفوظ هجي.

(٨) **قاضي محمد يعقوب "صابر"[٣]**: قاضي محمد يعقوب بن امام بخش خاندان جو هڪ گوشه نشين اديب، عالم، شاعر ۽ حڪيم آهي. انگريزي، سنڌي، فارسي ۽ اردو ٻولين جو عالم آهي. پاڻ نوابشاهه ۾ جناب خواجه صاحب جن جي هاءِ اسڪول ۾ انگريزي مدرس هئا. نظر جي خرابيءَ سبب ان سن ١٩٦٢ع ۾ پينشن تي لٿا. هن وقت حال حيات آهن ۽ پيريءَ جا ايام نهايت ئي سڪون ۽ آرام سان بسر ڪري رهيا آهن. سندس هيٺيان ڪتاب سنڌي ادب ۾ يادگار جي حيثيت رکن ٿا: (١) سيده جو لال (شعر ۾) قلمي صورت ۾ (٢) راهب ۽ جميلا شايع ٿيل سن ١٩٣٩ع (٣) فرياد قريشي (شعر) (٤) ڪلام قريشي (٥) دلبر قريشي ٢ جلد شعر ۾ (٦) تذڪره يعقوبي (٧) بياض يعقوبي (علم طب) وغيره.

(٩) **ڊاڪٽر نجم الدين عباسي**: ڊاڪٽر نجم الدين عباسي، استاد حاجي الهه ڏني خان عباسيءَ جو فرزند آهي. نجم عباسي سنڌ جو مايه ناز اديب ۽ مشهور ڪهاڻيڪار آهي. ڊاڪٽر صاحب ماهي وسالي "مهراڻ" جي ابتدائي لکندڙن مان آهي. پاڻ اٽڪل ڏهن سالن کان وٺي مسلسل لکندو اچي ٿو. ڊاڪٽر نجم عباسيءَ جي ڪهاڻين ۾ عام ماڻهن جي زندگي، سماجي ريتن رسمن، غريبن ۽ مسڪينن جي احساس ۽ امنگن، مظلومن جي آهن ۽ دانهون ۽ ظالمن جي ڏاڍاين جو ذڪر آهي. سندس ڪهاڻين جا ٻه ڪتاب شايع ٿيا آهن: ٻهر ٻون "طوفان جي تمنا"، الهيءَ ڪتاب تي ڪيس سنڌ يونيورسٽي ۽ پاڪستان رائيٽرس گلڊ طرفان انعام ملي چڪا آهن. تازو سندس ٻيو ڪتاب "پٿر تي ليڪو" شايع ٿيو آهي.

(١٠) **قاضي عبدالحي "جهانگي"[٤]**: قاضي عبدالحي بن قاضي نظام الدين، سنڌ جو جهونو ڪهاڻيڪار ۽ شاعر آهي. سندس شعر ۾ تخلص "جهانگي" آهي. شاعريءَ سان گڏوگڏ کيس سنڌي نثر تي پڻ ڪافي دسترس آهي. سندس ٻه ڪتاب سنڌي ادب جا شاهڪار آهن ۽ شايع ٿي چڪا آهن: (١) قيمتي آنسو ۽ (٢) افسانه زندگي. اهي ٻئي ڪتاب سنڌ جي تعليم کاتي جي طرفان اسڪولن جي لئبررين لاءِ منظور ٿيل آهن. هن وقت پاڻ جيمس آباد ۾ سڪونت پذير آهي.

حوالا

(١) تذڪره خاندان قريش (قلمي - فارسي).
(٢) تذڪره خاندان قريش (قلمي، فارسي، ضميمو نمبر ٣) وقايل قاضي ميان نورالله.
(٣) "ساهتيءَ جا علمي مرڪز" باب ٤ سنڌي، از قاضي عبدالخالق مرحوم.
(٤) تذڪره لطفي — جلد ٢، مرحوم لطف الله بدوي.
(٥) تذڪره خاندان قريش (قلمي، فارسي) در بيان خانواهڻ — قاضي ميان قطب الدين.

• شيخ عبدالرزاق "راز"

شيخ اياز جو فن

(سُر مارئي)

شاعريءَ جي ٽئين دؤر جي شروعات ۾ شيخ اياز جي مقفيٰ نظم جي شهرت هئي، جنهن تي فارسي لوازمات جو ٿپو لڳل هو. سندس اهڙي شاعري ١٩٤٢ع کان اڳ جي هئي ۽ ان وقت سنڌ ۾ ترقي پسندانه ادب جي ڪاڻ فضا هموار نه ٿي سگهي هئي. اياز جي اهڙي شاعري سنڌي ادب ۾ هڪ نئون روپ اختيار ڪري نئون موڙ قائم ڪيو، ۾ ان جي ابهام، لب و لهجي جي شعريت ۽ مزاج جي انفراديت اياز جي متعلق سنڌي ادبي حلقن ۾ هڪ ارالو اثر پيدا ڪيو. اهڙيءَ شاعريءَ کي اجاره دارانه سنڌي شاعريءَ واري حلقي ۾ مشڪوڪ نگاهن سان ڏٺو ويو، جنهن تي اعتبار کان ڪمزور هجڻ جو الزام لڳايو ويو. ان زماني ۾ اياز ڪراچي ڪاليج ۾ هو. هن جي ۽ منهنجي دوستي هئي ۽ امان جي سنگت شعر و شاعريءَ جي فضا ۾ پلجڻ، وڌڻ ۽ ويجهڻ شروع ڪيو.

سنڌي شاعريءَ ۾ رومانيت ڪنهن به زماني ۾ تحريڪ جي حيثيت اختيار ڪانه ڪئي هئي، پر قديم خواهه جديد سنڌي شاعريءَ ۾ رومانيت هڪ رجحان جي حيثيت ۾ ظاهر ٿيندي رهي آهي. سنڌي شاعريءَ جي پنج سؤ سالن جي تاريخ ۾ اهڙا رجحان هر صديءَ جي ڪنهن نه ڪنهن شاعر جي شاعريءَ ۾ واضح نموني ۾ اپريل نظر اچن ٿا. پوءِ انهيءَ رومانوي رجحان کي ڪٿي عشق حقيقيءَ سان منسوب ڪيو ويو، پر رومانوي تصور پنهنجيءَ جاءِ تي اٽل آهي ۽ انهيءَ رجحان هر دؤر ۾ چڱي مقبوليت اختيار ڪئي آهي.

شيخ اياز هلندڙ دؤر جي رومانيت جو نمائندو شاعر آهي. سندس جوانيءَ جو آغاز پرپور رومانوي دؤر مان گذريو آهي. مون سندس کان وٺي ائين سمجهيو آهي ته اياز رومانوي شاعر آهي ۽ سندس شاعريءَ رومانوي آهي. زماني جي انقلاب منجهس وقتاً فوقتاً تبديليون آنديون آهن ۽ هر ڪنهن تغير منجهس هڪ تحرڪ پيدا ڪيو آهي. هو نهايت حساس طبع جو مالڪ آهي. ڪنهن وقت اياز انگريزي سامراج جي خلاف آزاديءَ جو نعرو بلند ڪيو ۽ ڪنهن وقت هن جاگيرداريءَ ۽ سرمائيداريءَ جي خلاف تحريري هلچل هلائي سندس ترقي پسند نظرين سوشلسٽ شاعريءَ کي موثر بڻايو ۽ اياز هڪ ائين روپ ۽ ائين رنگ ۾ الگ سان سنڌيءَ جي جديد شاعريءَ کي

پيدا ڪيو ۽ هو اهڙي شاعريءَ جو سرواڻ بڻجي سنڌي حلقن سان روشناس ٿيو. فني اعتبار کان اياز سنڌي شاعريءَ ۾ الوکا تجربا ڪيا آهن، جن کي سنڌي ادبي تاريخ ڪڏهن به فراموش ڪري نه سگهندي. هن وقت جيڪا به اثين شاعرانه فضا قائم آهي، اها اياز جي سرهون منت آهي. جيڪڏهن ڪو ان ڳالهه کان انڪار ڪري ته اهو حقيقت ۽ صداقت کان منڪر آهي. مون سنڌي شاعريءَ جي ٽيهن سالن جي مختلف تجربن کي پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي. اياز جي شاعريءَ ۾ به ڪيترائي لاها ۽ ڪيترائي چاڙها نظر اچن ٿا. ڪٿي سندس شخصيت تضادات جو مرڪب نظر ايندي ۽ هڪ تنازعہ شخصيت بڻجي پيو. ڏهه سال اڳ سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ تبديلي رونما ٿي جنهن کي قومي شاعريءَ جي تبديلي چئي سگهجي ٿو. اياز جي اهڙي شاعري ۾ ڪيترن ئي لوازمات جو اثر آهي، جنهنڪري شاعر جو مزاج ڪٿي مائيٺو ۽ ڪٿي ولوله انگيز انقلابي نظر اچي ٿو. سندس طبيعت جو اٿاهه سمنڊ ڪڏهن طوفاني ۽ ڪڏهن مانو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، منجهس ڪڏهن انتها پسندي ۽ ڪڏهن اعتدال پسندي. سنڌي روايتي شاعري ڪڏهن به انتها پسنديءَ جي متحمل نه رهي آهي. سنڌي شاعريءَ جو بنيادي مزاج نهايت مٺڙو ۽ سماجهڙو رهيو آهي. سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو خمير تصوف مان اٿيل آهي، جنهن جو نظريو انسان دوستي ۽ همه اوست ايترو جامع ۽ اٽل آهي، جنهن ۾ ڪنهن ٻئي رجحان جو دخل مشڪل آهي. قديم شاعرن پنهنجي مخصوص مزاج ۽ لب ولهجي جي وسيلي پنهنجو عظيم مقصد حاصل ڪيو، جنهنڪري سندن شاعري لافاني ۽ ابدي حيثيت جي حامل بڻجي پئي آهي. پاليان ٿو اياز اهڙيءَ حقيقت کان بخوبي واقف آهي، تنهنڪري سندس مزاج ۽ طبيعت ۾ انڪار ۽ اقرار جو امتزاج ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ظاهري ۽ باطني دنيا جي ڪشمڪش مان، اياز ڪيتري عرصي کان پنهنجي شاعريءَ ۾ قديم صنف ۽ هيئت کي تسليم ڪيو آهي ۽ ان کي سنڌ جو روح سمجهيو آهي. هن ڏيهن سالن کان وٺي گهڻو ڪري سنڌي ڪلاسيڪي هيئت کي اختيار ڪيو آهي. هن ان فن ۾ جديد موضوعن کي سموهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تنهن هوندي به هو قديم مضمون ۽ نظريي کان هرو ڀرو عار به نٿو ڪري. هو لاشعوري طور وحدةالوجود جي قريب به اچي وڃي ٿو. روحانيت هن جي دل ۽ دماغ تي ڇانيل نظر اچي ٿي. مان پاڻ ڪڏهن منجهي پوندو آهيان ۽ پنهنجي سمجهه ۽ شعور موجب اياز جي شخصيت مون کي به پيچيده نظر ايندي آهي.

اڄوڪو موضوع پڻ اياز کي اسان جي قديم شاعريءَ کان ورثي طور مليو آهي، جنهن موضوع کي اسان جي برگزيده ۽ عظيم شاعرن وقتاً فوقتاً شاعريءَ ۾ استعمال ڪيو آهي. سُر مارئي سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ ڳايو ۽ وڄايو ويندو آهي. سنڌ جو عوام اهڙي موضوع جي ماهيت کان چڱيءَ پَر واقف آهي. جيتوڻيڪ موجوده دور اڄوڪي ماحول ۾ روحانيت کان وڌيڪ ماديت ڏانهن مائل آهي، تاهم روحانيت جي لافاني ۽ جامع اثر کي رد اٿو ڪري سگهجي.

اياز سُر مارئيءَ ۾ ڪن حالتن ۽ واقعن جو ذڪر ڪيو آهي، جن حالتن جي موجوده ماحول سان مناسبت ۽ مطابقت آهي.

شاهه لطيف سر مارئيءَ ۾ "الست بربڪم" جهڙي پنهنجي بنيادي نظريي جو ڪليل اعلان ڪيو آهي ۽ ان ۾ فروعي لوازم ڪٺا ڪري سُر کي ترتيب ڏنو آهي، جنهن ۾ ماڻهن جي سِڪ، مقامي ثقافت جي جهلڪ، ملڪي مناظر سان والهانه محبت، وغيره جهڙا رجحان واضح ۽ ڀرپور نموني ۾ اثرانداز ٿيا آهن. انهن سان گڏ منجهس ڪيترن ئي اخلاقي نڪتن جي وضاحت ڪئي وئي آهي، جي سنڌين جا موروثي ۽ بنيادي اهڃاڻ آهن ۽ اهي اخلاقي قدر سنڌي معاشري جا اٽوٽ انگ آهن، جن ۾ ڪا تبديلي ممڪن نه آهي.

شيخ اياز جيل ۾ نه وڃي ها ته اسان کي ڪانئس سر مارئي نه ملي سگهي ها. جيل جي اونداهيءَ ڪوٺڙيءَ کيس حقيقت کي پروڙڻ لاءِ مجبور ڪيو. ايڪانت ۽ اڪيلائي کيس ڪيترن ئي موضوعن تي ويچارڻ جو وجهه ڏنو، يا ائين چئو ته سنڌس اندر جي آواز کيس شاهه لطيف جي فلسفي کي سمجهڻ ۾ مدد ڏني. هو مادي زندگيءَ کان ڪنجهي چڪو هو ۽ غالباً سندس ذهن "پوءِ ڇا" جي چڪر ۾ ڦاسي پيو. جيل جي مدقوق زندگي اياز کي وڏي شاعر بنائڻ ۾ مدد ڪئي. اياز جيل ۾ ڪيترائي سُر لکي سنڌي ادب جي لاءِ هڪ وڏو ذخيرو پيدا ڪيو آهي. اهي بيت سنڌي ادب ۾ املهه ماڻڪ آهن ۽ سنڌ جو دانشور طبقو هر دؤر ۾ انهن کان استفادو حاصل ڪندو رهندو. هن سُر ۾ اياز جي اعتدال پسنديءَ جو رجحان عروج تي آهي اهو سُر سنڌي ادب جو شاهڪار آهي، نه جنهن ۾ ڪو اهرو آهي ۽ نه وري ڪنهن اشتعال انگيزي جو تاثر. اديبانه انداز ۾ شاعر پنهنجي مقصد کي اکٽي وڌايو آهي. حب الوطني سندس مدعا آهي، جنهن کي جامع ۽ پر اثر بڻائڻ لاءِ هن ڪردار جي اخلاقي خوبين تي خاص نظر رکي آهي. هي فڪر ۽ جستجو جو اعليٰ نمونو آهي. اصل ۾ نج شاعري، فڪر ۽ جستجو جي پيداوار ٿيندي آهي، جا شاعر جي دل جي عڪاسي ڪندي آهي ۽ شاعر جي شخصيت ظاهر ٿيندي آهي.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اهو ڪلام ڳوڙهو آهي پر سوجهيندڙ ان جي مام کي وڃي پهچندا. جيڪڏهن اهو نج وحدة الوجود نه آهي ته وحدة الوجود ڏانهن هڪ قدم ضرور آهي، جنهن کي پين ضمني لوازمن جي پراءِ سان سنڌي مزاج ۽ روح جي مناسب بڻايو ويو آهي. هڪ سنڌي سنڌين وات تيار ڪئي ويئي آهي. اهو روشنيءَ جي طرف هڪ ڏکيو قدم آهي ۽ ڪنهن به اوجهڙ ۽ اوڙاهه ۾ ڪرڻ ۽ رڃ ۽ سڃ ۾ ڀٽڪڻ جو سوال ئي پيدا ٿي نٿو سگهي. حب ِ وطن هڪ پاڪ ۽ نيڪ جذبو آهي. انسان کي سدائين پنهنجي ساٿيهه سان سِڪ رهي آهي. اها انسان جي هڪ ازلي تقاضا ۽ فطري گهرج آهي. انسان، سماجي انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ سموري زندگي ڦٿڪيو آهي. غلامي ڪنهن به معاشري قبول نه ڪئي آهي، اوءِ ڪٿي اهو معاشرو ڪيترو ئي غيرمتمدن هجي. جنت کي مقدس ۽ برتر سمجهيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو پورهيو

انسان جو مقدر آهي. سماجي انصاف سندس بنيادي حق آهي، جنهن کي ڪابه استحصالي قوت غصب ڪري نٿي سگهي. آزادي مارئيءَ جو بنيادي حق آهي. عمر جي استحصالي طاقت ان حق کي چيپاڻي ۽ چيٿاڙي نٿي سگهي.

شاهه لطيف سُر مارئيءَ ۾ ان حق جي جيت جو ذڪر ڪيو آهي. حق، حق آهي، جنهن کي باطل لابود ڪري نٿو سگهي. شاهه جي رواداري پنهنجي عروج تي نظر اچي ٿي. شاهه جو مزاج درويشاڻو، لب لهجو ناصحاڻو ۽ مقصد صوفياڻو آهي، جنهن نه ڪڏهن غاصب ۽ ظالم کي پٽيو ۽ نه پاراتو ڏنو، اها سنڌ جي خمير جي روايت آهي. غاصب فنا جي درياهه ۾ پاڻ ئي غرق ٿي ويا ۽ مظلوم، معصوم ۽ سچاجهڙا سدائين زنده جاويد بڻجي ويا، جن کي ڪو انقلاب متائي نه سگهيو. مارئي سدا سهاڳڻ آهي، مارو جيئرا آهن، سنڌ زنده آهي ۽ سندو درياهه سگهارو آهي. پنجن هزارن سالن جي تاريخي انقلابن سنڌ کي طاقتور بڻايو. ڪيتريون تغيرات رونما ٿيا، پر سنڌ جيئري رهي ۽ قيامت تائين زنده رهندي. بهار ۽ خزان وغيره جا موسمي لوڏا آهن، ايندا رهندا ۽ هليا ويندا.

اياز جو سُر مارئي گوناگون ڪيفيتن جو حامل آهي. اهي ڪيفيتون رانگين، لطيف ۽ دلفريب آهن. لطافت ۽ نفاست اياز جي طبعيت جا خاص جزا آهن. هو سدائين فطرت جي مناظر کان متاثر ٿيندو رهيو آهي. فطرت ۾ هن کي ڪيترين ئي دلڪش رنگينيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. هو طبعاً فطرت جو مداح آهي. هن جي اندر جو انسان امن ۽ آشتيءَ جو قائل آهي. اياز طبعاً ڪڏهن به تشدد پسند ٿي نٿو سگهي. اياز وٽ هڪ حساس دل آهي. هو فطرت جو عڪاس آهي. قدرتي مناظر سندس روح کي راحت ۽ دل کي تسڪين پهچائين ٿا. سرمارئيءَ ۾ زبان ۽ بيان جي اعتبار کان اياز پنهنجي ماحول ۽ پنهنجي گهيري کان هڪ وک به ٻاهر نه نڪتو آهي. هتي سندس شعور نهايت پختو ۽ مضبوط نظر اچي ٿو. سموري ٿري زندگيءَ ۽ سندس وهاڻ ۽ وٿاڻ اکين آڏو اچن ٿا. اهي مٽي ڪهڙي نه سگهاري ۽ صحتمند آهي، جنهن ۾ سايون سگريون ۽ ڳاڙها گل پيدا ٿين ٿا. اها مٽي طاقتور آهي، جنهن سگهارا، تندرست ۽ ساچٿا ماڻهو پيدا ڪيا آهن. هزارين جندڙيون امڙي مٽيءَ مٿان گهوري ڇڏجن. اياز سُر مارئيءَ ۾ ٿر جي رهڻي ڪرڻي ۽ عام سيتا جي اپٽار ڪئي آهي. ڪانڊ ۽ ڪانونبن تي ماڪ ڦڙن ۽ مارواڙن جي بدحاليءَ جو نقشو اکين اڳيان آندو اٿس.

اياز سرمارئيءَ ۾ ڪيترن ئي مضمونن کي پيش ڪيو آهي. اهي موضوع سنڌ جي زندگيءَ سان مطابق آهن. پنهنجي وطن سان محبت ايمان جو جزو ڪري ليکيو ويو آهي ۽ وطن جي هر وٿ سان اڪير ۽ اڪنډ انسان جو هڪ اڻ متجندڙ جذبو بڻجي چڪو آهي. اها محبت به انساني زندگيءَ جو اهم ۽ وڏو قدر آهي.

سون ۾ آهه سليمر، آهيان آءٌ سليمر ۾،
رڳو روڪي ٿو سگهي جسي کي زنجير،
تنهنجي وس سرير، سون من ماروءَ هنج ۾.

ماڻهو ۽ مٽيءَ جو پاڻ ۾ هڪ ڳوڙهو سنبند آهي، پر اهو ناتو جسم کان وڌيڪ روح جو آهي. ڪيترائي ڪوٽ ۽ قلعا هجن، محل ۽ ماڙيون هجن، ڪڙيون ۽ زنجيرون هجن، بدن تي اليڪ پابنديون هجن، تاهم بدن ته فاني شي آهي پر روح سدا حيات آهي. روح ۾ پنهنجي ٿاڪ جو سلو اپري ٿو، نپجي ۽ پلجي وڏو ٿئي ٿو، تنهنڪري اهو سلو لافاني بڻجي پوي ٿو. چاڪاڻ جو روح زندگيءَ جو مقدر آهي. اهو ناتو تير ۽ تلوارون به ٽوڙي نٿا سگهن ۽ اهو تعلق قائم ۽ دائم آهي.

سون کي وڍي سوسرا ڳڀا ڳڀا ڪر،
پوءِ به پڌندي ڌر، مون سان نانءُ مليرجو.

بدن ۽ لڱ ڪپجي ڳيا ڳيا ٿي سڙي ۽ ڳري وڃن ٿا، پر ڪا شي باقي بچي ٿي، جتان سانيهه جي سڪ جو آلاپ پڌڻ ۾ اچي ٿو. اهو سانيهه، جنهن جي مٽ دنيا جو ڪو ملڪ نه آهي، نه ڪوئي ڏيهه. سندس ثاني ۽ شريڪ آهي، اهو ڏوارن جو ڏيهه آهي، جنهن ۾ پُرت ۽ ڪولاڙا آهن، جنهن ۾ ڪوءِ ۽ مهوءَ جا وڻ آهن، پر اهي شيون ڪيڏيون نه دلپسند، ذائقيدار ۽ لذيذ آهن، چاڪاڻ جو انهن جو واسطو وطن جي مٽيءَ سان آهي ۽ مٽيءَ جو ناتو جيءَ سان جڙيل آهي. جيءُ سدائين جيئرو آهي ۽ اهي شيون لافاني آهن جن تي ڪڏهن به موت جو ساپو پئجي نٿو سگهي. ميٺهن وٺي انهن تي سونهن ۽ سوڀيا اچي وڃي ٿي. هلندڙ ۽ وهندڙ حياتيءَ ۾ سدائين سرهاڻ ۽ سُندرتا آهي. ان زندگيءَ جي سُگنڌ هنڌين ماڳين پکڙجي ويندي آهي. ميٺهن جو وسڻ به لازمي شي آهي. مايوسيءَ ۽ اداسيءَ جون ڪيفيتون دائمي نه آهن. ڏکيا ڏينهن به ڪڏهن مستقل نه رهندا آهن:

سارو ڪڪ به سوڪيا جڏهن وٺا مينهن،
هي جي ڏکيا ڏينهن، رهي رهندا ڪينڪي.

اياز کي موزون ۽ مناسب اکرن جي چونڊڻ ۾ وڏي دسترس حاصل آهي. جيتوڻيڪ ڪي لفظ انسان جي روزمره جي زندگيءَ ۾ استعمال نٿا ٿين، پر اياز جي اها وڏي خوبي آهي لفظن کي گڏ ڪري شعر ۾ سمائي، منجهائن اجنبيت جي بوءِ ڪڍي ٿو ڇڏي. تنهن هوندي به ڪي الفاظ اهڙا آهن، جي موجوده دور ۾ گهٽ رائج آهن يا جن کي همگير حيثيت حاصل نه آهي، تنهنڪري اياز کي حاشيه ۾ سندن معنيٰ ڏيڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

دنيا جي ڪنهن به بند کان آزادي حاصل ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه نه آهي. نفس جو زنجير هجي، ظالم جو قيد هجي يا غلاميءَ جو ڳٽ. محنت انسان جو مقدر آهي. ماڻهوءَ کي

جدوجهد ڪرڻي پوي ٿي، ڪيس ڪشالا ڪيڻا پون ٿا، اهي سختيون ۽ سور سندس بدن جو رت پت ڪري ڇڏين ٿا، پر هو پنهنجي محنت ڪري سرهو نظر اچي ٿو. هر مقصد ماڻڻ لاءِ مجاهدو ڪري ٿو. اهو مقصد ڪهڙو به هجي، روحاني هجي يا مادي، پر منزل طرف وڌڻ جو عمل آهي، جو سندس روح کي راحت پهچائي ٿو. هو رضا تي راضي رهي ٿو، هو توڪل جو ترهو پڪڙي اڳتي هلي ٿو. مسلسل ڪوشش ۽ اڳتي وڌڻ ئي سندس زندگيءَ جو مقصد ۽ مدعا آهي.

مارن ڦوڪي ٻنسريون ڪاهيا رڍن ڌڻ،
ساٿ ڪيا سانوڻ، وڃون وريون اوڇتو.

اسان مٿان اينڪ مصيبتون نازل ٿين ٿيون. هو ڏکر ۾ به ارهو ڪولهي ۽ سکر ۾ سرهو آهي، سندس محنت جو ڦل کيس ملي ٿو. هو لوچي ٿو ته لهي به ٿو. هر جاءِ تي خوشيون وريو وڃن. سندس هر ورڪ تي خوشيءَ جا شادمانا ٿيو پون.

جشن کي ڪهڙ ڏار، تشن مڙس ملير جا،
ليث ته تنهنجي ڪوٽ تي اپري ڪندا وار،
سکهارا سنگهار، ولهيءَ ٿيندا واهرو.

مانجهي مڙس سدائين ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي خلاف جنگ جوٽيندو رهي ٿو. ڪنهن پاڪ جذبي جي اثر هيٺ هو ظلم جي ڪوٽ تي وار ڪندو رهي ٿو. اهو جوش ۽ جولان کيس پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب بنائي ٿو ۽ هو همت ۽ مردانگيءَ سان ظلم جا ڪوٽ ڀڃي ڀورا ڪري ڇڏي ٿو.

اياز جي ڪلام ۾ مارئي ڪيترين علامتن جي تصوير آهي. هوءَ حب الوطنيءَ جي تصوير آهي. هوءَ آزاديءَ جي خواب جو تعبير آهي ۽ هوءَ سيرت جي توقير آهي. اياز سنڌ جي سونهن مارئيءَ جي سيرت ۾ ڏٺي آهي، جنهن سيرت جا مختلف پهلو آهن ۽ جا سيرت همه گير، جامع ۽ مڪمل آهي. جيتوڻيڪ ڏکن ۽ ٻکن ڪري ظاهري سونهن ڪارانجي وڃي ٿي، پر اندرين خوبصورتي جرڪڻ لڳي ٿي. اندر جي سوڀيا، مارئيءَ کي زنده ۽ جاويد بنائي ڇڏيو. مجموعي طور تي مارئي سنڌ جي وڏي علامت آهي، بلڪ مارئي سنڌ آهي ۽ سنڌ مارئي.

مارو جانئن ٿيا، مت ٻکي ٿو سونهن ۾،
سدا لوئيءَ لڄ جا، لاک ڏني جهلڪا،
لڄڻ لوئين جا، پريان ٿي پڌرا سيان.

مارئي ڪڏهن به ڪوجهي ۽ ڪارياڻي ٿي نٿي سگهي. هن جو ست ۽ سيل قائم آهي، جنهن ۾ سونهن ۽ سوڀيا آهي. سندس اخلاق بلند آهي. هن جو توڪل تي ترهو آهي. هن کي يقين آهي ته آخر سچ جي جيت آهي، بي يقيني هن جي مذهب ۾ حرام آهي، يقين محڪم هن جو ايمان آهي، هوءَ حياءَ ۽ حلم جي مورت آهي.

ڳهيليون ڀانئن ڳڻ، مون تي هس حياء جو.

سُر مارئيءَ مان ظاهر آهي ته دنيا فاني آهي ۽ فنا کان پوءِ بقا جو مقام آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اخلاقي قدر، سنڌي ادب جو بنيادي پٿر آهي. اياز جيتوڻيڪ وحدةالوجودي نه آهي، تنهن هوندي به روحانيت هن جي تحت الشعور ۾ موجود آهي ۽ هو همه اوست جي ويجهو ذهن ۾ اچي ٿو. انسان تڏهن ئي پاڻ کي سڃاڻي ٿو، جڏهن هو پاڻ کي وڃائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. باوجود قيد و بند جي مارئيءَ پاڻ کي سڃاڻڻ جي ساڃهه پيدا ڪئي آهي ۽ اياز به جيل ۾ ان سار کي پروڙيو آهي:

مان ئي ٿر جي ريت هان، مان ئي هان آڪاس،
مان ئي جر جي جيت ۾، مان ئي ڌرتي ماس،
جڻ هي منهنجو ماس، سڻي آهه ملير جي.

اجا اڳتي هلي پاڻ ان نظريي ۾ وڌيڪ پختگي نظر اچي ٿي، پر اها پختگي شاعر کي ڪراهيءَ جي طرف ڪيهلي ٿي وڃي، هو اناالحق جو نعرو لڳو هڻي، اها شاعر جي وڏي ڪاميابي ۽ اعتدال پسندي آهي.

پيهي ڏٺم پاڻ ۾، مان واريءَ تي وس،
مان ئي اڙهنڙ اس ۾، سارا ڳولڊر ڪس،
مان ئي آهيان تس، مان ئي سران تاس ۾،

جيڪڏهن اياز جي ان قسم جي شاعريءَ ۾ صداقت آهي ۽ منجهس پڪائيءَ جو دخل گهٽ آهي ته اها شاعري اياز جي اندر جو آئينو آهي، جا سندس روحاني ۽ اخلاقي اقدار کي کولي پڌري ڪري ٿو. پاڻ ۾ پيهي ڏسڻ وارو عنصر معرفت جي مشاهدي جي قريب پهچي وڃي ٿو. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اياز دنيا جي مشهور ۽ معروف صوفين جو مداح آهي، جن ۾ جنيد بغدادي، بايزيد بسطامي، سنائي، عطار، منصور، سرمد، لطيف ۽ سچل وغيره اچي وڃن ٿا، جن سدائين دل جي آئيني تان دوئيءَ ۽ ڪثرت جي ڪٽ کي لاهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حقيقت کي پروڙڻ جو اياز به ساڳيوئي رستو ڳوڙيو آهي.

مان پاپيهي اڄ ۾ مان ئي ڦڪيءَ ڀر،
مان ئي ساوڻ مينهوڙا، مان ئي پاڻ ڀلر،
مون ۾ آهه امر، سڻي ملڪ ملير جي.

انسان ان وقت تائين جيئرو آهي جيسين سندس مقصد موجود آهي. جيڪڏهن مقصد فوت ٿي وڃي ٿو، ته پوءِ انسان جو جيئڻ فضول آهي. آدرش سچ پچ حياتي آهي. آدرش کان سواءِ زندگي بي معنيٰ آهي. اياز جي سامهون سندس وڏو مقصد آهي، جنهن جو تعلق سنڌ جي خوشحاليءَ سان وابسته آهي. اهو به درست آهي ته جيڪڏهن ڪا سرزمين مکي آهي

ته ان جا ماڻهو به خوشحال آهن. ماڻهوءَ جي خوشحاليءَ سان معاشرو صحتمند ٿيجي ترقيءَ جي پاسي وک وڌائي ٿو. اها مجموعي ترقي سماج جي ترقي آهي. پر جيڪڏهن وطن ۾ تنزل آهي ته پوءِ ماڻهو به ڏکي آهي. ماڻهوءَ ۾ لگن ۽ چاهه آهي ته پوءِ هو مصيبتن سان مقابلو ڪري سگهي ٿو ۽ پنهنجو آدرش حاصل ڪري سگهي ٿو. محنت ۽ همت انسان کي منزل مقصود تي پهچائن ٿيون. انهيءَ لموليءَ ئي تهذيبون اڀيون آهن ۽ انئي لموني سان ثقافتن اسرو ۽ اوج حاصل ڪئي آهي.

آءُ امرتا آهيان، جيسين آهه سلامر،
الا منهنجي جيءَ تي، زور وڌو زنجير،
منهنجيءَ وٽيءَ ڪير، وهه ڪڏيو تو سومرا.

انسان کي پورهيو ڇمڻ کان وٺي ورثي ۾ مليو آهي. زندگيءَ جي جدوجهد انسان کي زنده ڪري ڇڏي ٿي. ماڻهو امر ٿي وڃي ٿو ۽ سندس مقصد قيامت تائين قائم رهي ٿو. محنت سان هو من جون مرادون حاصل ڪري ٿو، ان لاءِ مسلسل جهد گهرجي. اياز چوي ٿو:

اک نه لائج جهپ، اکيان ايندم پنڌيون!

ٿوري به غفلت سبب جان جوکي ۾ اچي سگهي ٿي. معمولي غلطي انسان کي اوڙاهه ۾ اڇلائي ڇڏي:

ٿر تي ٿڏو ڇنڊ، پڇڻي رات سانير جي،
جن هي سارو سنڌ، مهڪيو توسان مارئي.

ماڻهو ۽ مقصد، انسان ۽ آدرش، پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن. هڪ کي ٻئي کان جدا ڪري نٿو سگهجي. مارئيءَ کي ملير کان ڌار ڪيئن ڪري سگهبو، جنهن جي جيءَ جون جڙون ملير جي مٽيءَ ۾ پيوست آهن.

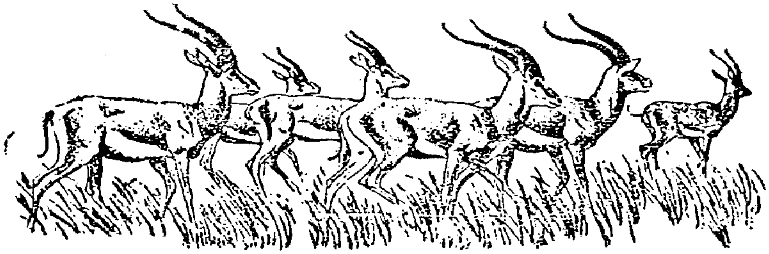

● مجيد. اي. سيدوف
سنڌيڪار: رشيد ڀٽي

جن مرڻ موٽڻ ميٽيو!

[ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي ٽٽڻ مهل، ۱۹۴۴ع ۾ جڏهن پئرس جو عوام پنهنجي الهن آزاديءَ جي اعلان جي اڳيان ڪري رهيو هو، جنهن فرانس کي نازين جي ناپاڪ وجود کان پاڪ ڪرايو هو، تڏهن پئرس جي رستي تان مارچ پاسٽ ڪندڙ انهن فوجي جٿن ۾ هڪ جٿو اهڙو به هو جنهن اڳيان ڳاڙهي ۽ هٿوڙي جي نشان وارو ڳاڙهو جهنڊو ڦڙڪي رهيو هو. اهو جٿو روسي فوجين جو هو، جو سوڀاري فرانسي فوج سان گڏ پئرس ۾ داخل ٿي رهيو هو. ان ۾ سڀ اهي روسي سپاهي هئا، جي نازين جي لوڙهن ۽ جنگي قيدين جي ڪئمپن مان ڀڳا هئا. اهڙن ڀڳل قيدين يورپ جي ڌار ڌار ملڪن ۾ اتان جي آزاديءَ جي جدوجهد ۽ لڙاين ۾، مقامي حريت پسند گوريلن سان ساٿ ڏنو، نازين ۽ فاشين خلاف انڪاءَ واري بچاءَ (Resistance) جي جنگ جوٽي. اهڙن روسي گوريلن جي يادگيرين تي مشتمل ڪتاب ''Avengers'' تازو ڇپيو ۽ عام ٿيو آهي. ان ڪتاب مان هڪ سورهيه سپاهيءَ، ڪامريڊ مجيد. اي. سيدوف جي يادگيرين جو ترجمو پڙهندڙن لاءِ پيش ڪجي ٿو. — ر. ڀ]

*   *   *

الڪرمان جي جبل تي جاري چٽي لڙائي اسين ٻئي ڇڏي آيا هئاسين. سواسٽپول جو بچاءُ به ٽٽندو ٻئي ڏسڻ ۾ آيو. ان شهر جا بهادر بچائيندڙ، اڳيان دشمن جو وار بچائيندا، ترتيب سان پوئين پيرين سمنڊ پاسي هٽي رهيا هئا. هٿ، منهن ۽ سينا زخمن سان چڪناچور ٿي رهيا هئا. منهنجي به ارڙ مان رت ڦيندا ڪري وهي رهيو هو، ۽ چنبو ضربجي پيو هو. هڪ ڪامريڊ مون کي ڪٽي اچي ڪناري تي هڪ پيڙيءَ ۾ لڪايو، پر جرمنيءَ جي ملاڪن مون کي ڳولي ورتو، ۽ مان جنگي قيدي ٿي هڪ ڪئمپ ۾ آندو ويس.

ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ، ڏکن ڪان ساڻي ٿيل ۽ ذهني سونجهاري ۽ بار ڪان نبل ٿي ويل مون جهڙي لاچار قيديءَ کي به، ٻين قيدين سان گڏ ڪئمپ مان ٻاهر آڻيو ويو. جرمن فوجي اسان کي ڪريميا جي رڻ پٽ مان ڪاهي هليا. ان ڪرميءَ ۽ ڌرتيءَ جي ڏکيي سفر ۾ به اسان کي نه ڍڪ پاڻيءَ جو مليو ۽ نه گراهه ماني جو. ڪيترائي ڏينهن اسان جرمن

کاڏين جي وچ ۾ هلندا هلياسين. مقصد ساڻن خاطر جيئري رهڻ جي ارادي جي سگهه مون کي ان حالت ۾ آجايل، بکايل ۽ ٿڪل هوندي به، هلڻ ۽ پيرن تي بيهڻ جي قابل بڻائي رهي هئي. هڪ قدم جو گسڻ ۽ ڪرڻ موت کي ڪانڌ ڏيڻ جي برابر هو. ڪنهن به پير ٿڪي پوڻ جي سگهه نه پئي ساري. جو به رستي تي ويٺو پئي، يا ڪِريو پئي، ان کي اتي ئي شوٽ ڪيو پئي ويو. ان سفر ۾ اسين بخشي سراءِ، سمرقند ۽ جنڪوئي مان به لنگهياسين ... ۽ اسان جي اها لاڳيتي ۽ ٿڪائي ڏيندڙ ڏکي مسافري، جرمنيءَ جي هڪ لوڙهي (Coneentration Camp) تي اچي کٽي. لوڙهي ۾ اسان جي دماغي ڌوءِ ڌوپ لاءِ پرچار ۽ پروپيگنڊا جا اوزار استعمال ڪيا ويا. ان پرچار جو مقصد اسان کي نازين جي حمايت ۾ اهڙين فوجي ڪمپنين ناهڻ لاءِ تيار ڪرڻ هو، جي جرمني يورپ جي ڌار ڌار حصن ۾ تيار ڪري رهي هئي.

بک ۾ پاهه ۽ مرض ۾ مبتلا قيدين جا اٽل ارادا ۽ ايمان نازين جي ڪوڙن پرچارن جو شڪ ٿيندا نظر آيا. انهن جي ارادن کي اٽل ڏيڻ ۽ ايمان آپارڻ لاءِ ڪجهه ڪرڻ ضروري ٿي پيو. انقلابي فوج ۽ سوپ ۾ ويساهه وڌيڪ مضبوط ڪرڻو هو. ــــ ۽ انقلابي نوجوان ليگ جي ميمبر هئڻ جي حيثيت ۾ اهو ڪم مون کي ئي ڪرڻو هو. مون اهڙن ساٿين لاءِ واجهائڻ شروع ڪيو، جي ڳجهي انٽي فاشسٽ تنظيم ٺاهڻ ۽ نازين جي ڪوڙن کي منهن ڏيڻ لاءِ مون سان متفق هجن ۽ مڙس ئي هجن. اميد جي برعڪس مون کي ستت ئي اهڙا يار ملي ويا. سڀ کان اول منهنجي لنگاهه اسڪولي يار جميل عيسي اسمائيلوف تي پئي. ان جي سات ۽ سهڪار سان، ٿورن ڏينهن اندر مون امام مهدي، مير يعقوب، اسد قربانوف، حسين حسنوف، قريب مجيدوف ۽ ٻيا ساٿي به ان ڳجهي تنظيم ۾ شامل ڪري ورتا. اسان ٽن-ٽن ڄڻن جا ٽولا ٺاهيا، جن مان هر ڪنهن رڪن رڳو پنهنجي ڪمانڊر کي ئي ڄاتو ۽ سڃاتو پئي، باقي هڪ ٻئي کي ان حيثيت سان ڪنهن به نه پئي ڄاتو. اها رازداري ان ڪري رکي ويئي هئي ته جيئن ناڪاميءَ يا جهلجي پوڻ جي حالت ۾ ڪو به ٻڌائي نه سگهي ته ان ڳجهيءَ جماعت يا ٽوليءَ جا ٻيا ڪارپرداز ڪير هئا. فرنٽ کان ملندڙ خبرون ۽ ٻيا اطلاع به ڪمانڊرن معرفت ئي ميمبرن کي پهچايا پئي ويا. انهن وري ستمساء اهڙين قيدين جي ڪنن پهچائي پئي، جن تي ڪين ويساهه يا ڀروسو هو.

هاڻي اسين ڏينهن رات، پنهنجي ديس، قوم ۽ وڏڙن جي ڀلي وٽڻ لاءِ، نازين سان ساهمون ٿيڻ جي وجهه جي ڳولا ۾ پئي رهياسين. آخر اسان کي ان پراڻي آرزو پوري ڪرڻ جو وجهه ملي ئي ويو. اسان کي ڪئمپ مان ڪڍي آسٽريا جي اتر طرف، اٽلي-يوگوسلاويا سرحدن تي نيو ويو. اتي اسان کي اهڙي ٽالين جي شڪل ڏني ويئي، جنهن کي اهڙين پُلين ۽ رستن جي مرمت ڪرڻي هئي، جي آزادي پسند نازي دشمن ٽوڙيون ۽ ناس ڪيون ٿيون. ۱۹۴۳ع جي اونهاري ۾ اسان کي يوگوسلاويا جي هڪ ستالهين ڳوٺ اوپسينا ۾ آڻي ترسايو ويو. اتي اسان کي خبر پئي ته اتان جو عوام آسپاس حملي آورن خلاف جدوجهد ڪري

رهيو هو. پٽين تسي، جبلن تي ۽ رستي جي ڏامر تي اسان کي جتي ڪٿي انقلابي نعرا لکيل نظر آيا ته: ”نازين لاءِ انت موت ۽ عوام لاءِ انت آزادي!“

اسان فيصلو ڪيو ته موقعو وٺي، اسان کي مقامي ماڻهن سان لاڳاپو قائم ڪرڻ گهرجي. اسان ان لاءِ ڪوشش ۾ لڳاسين. ڪئمپ ۾ بيگار لاءِ آندل مقامي عورتون ۽ ڇوڪريون به ڪڏهن ڪڏهن اسان سان آمهون سامهون ٿي ويندڙيون هيون ۽ لهه وچڙ ۾ ايندڙيون هيون. انهن ۾ هڪ سترهن سالي سلاويڪ ڇوڪري به هئي، جا ڪجهه ٿورڙو روسي زبان ڄاڻندي هئي. ڪم ڪاڄ وقت ٿورڙي سلاوي زبان مان به ڄاڻندو هوس، سو مون ان کي پنهنجي مقصد لاءِ مناسب سمجهيو. شروع ۾ اسين رڳو هڪ ٻئي جو ايمان ۽ پاڻي ڪڇيندا ماپيندا رهياسين. هڪ ڏينهن ساڻس ڳالهين ڪندي مون مقامي گوريلن جي ساراهه ڪئي، ته هن انهن سان پنهنجي ائين رشتن جو اتاچرو ذڪر ڪيو. آخر هڪ لڳا مون ساڻس انهن حريت پسندن گوريلن سان ملڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو.

ان ڇوڪريءَ جي وسيلي، جنهن جو ناالو ساوا هيو، اسان آزاديءَ جي جوڌن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ۾ ڪامياب وياسين. ساوا معرفت ملندڙ هدايتن ۽ فهمائشن جي پوئواريءَ ۾ اسان دشمن کي ڳجها ڌڪ هڻڻ ۽ سندس ڪم ڪار ۽ چرپر ۾ رنڊڪون ۽ روڙا وجهڻ شروع ڪيا. جڏهن به وجهه يا وٿي ملندي هئي ته اسين هڪ نه هڪ ٽولو پڄائي حريت پسندن ڏانهن روانو ڪندا هياسين. هڪ ڏينهن مان به هڪ ٽولي سان ان ڪئمپ مان پچي نڪرڻ ۾ سوڀارو ٿي ويس. يوگوسلاويا ۾ سرگرم ۽ وڙهندڙ قومي آزاديءَ جي فوج جي ۳۱- ڊويزن، اسان کي پاڻ ”سوويت ڪمپني“ طور ڀرتي ڪيو. انهن سان رهي اسان ڪيتريون ئي ڇڪريون ڪاڍيون، راتاها هنيا، دشمن جا آڏا آڏايا ۽ منصوبا خاڪ ۾ ملايا، جنهنڪري جلد ئي اسان جي ڪمپني ڪافي ناماچار ماڻيو.

مارچ ۱۹۴۴ع ۾ اعلان ڪيو ويو ته ڊويزنل هيڊڪوارٽر، ڪن رضاڪارن جي، هڪ نهايت ئي اهم ڪم لاءِ گهر ڪئي آهي. ان اطلاع ڪان ٿورو اڳ ۾ اسان کي خبر ملي هئي ته نازي ڪتن، پاڻ واري ساٿي جميل عيسيٰ اسمائيلوف کي پڪڙي ماري ڇڏيو هو. هو نازي لوڙهي ۾ مون سان گڏ رهيو هو ۽ اتڪاءَ واري بچاءَ جي جنگ ۾ مون سان پاڻهن پيلي رهيو هو. هن جو موت اسان لاءِ ڳرو هاڃو ۽ وڏو صدمو هو. اسان ان جي بدلي وٺڻ جو وچن ڪيو. اهو موقعو ان بدلي وٺڻ لاءِ بهتر وجهه ڪٿي آيو هو. مان ۽ مهدي ٻئي رضاڪار هياسين، جن هيڊڪوارٽر جي اهڙيءَ گهر تي پهريون پهريون وجي پاڻ پيش ڪيو هو. اسان کي ان اهم مشن لاءِ چونڊيو ويو. ان ڪم لاءِ اسان کي قادر دوسان جي ڪمان هيٺ خاص سيکيا ڏني وئي. هڪ به ڏينهن ضروري هدايتن، ڪوڊ لفظن ۽ ڪپڙن ۽ هٿيارن ملڻ ۾ لڳي ويا. انهن شروعاتي ضروري قدمن کان پوءِ اسان جبلن ٽان اوڀينا جي راهه ورتي. جنڪو ناالي هڪ مقامي ڇوڪرو اسان جو سونهو هو.

نازي فوج جي هڪ پلٽڻ اوپسنا ڳوٺ ۾ ديرو ڄمايون ويٺي هئي. شهر جي سئنيما هئي ۾ هڪ ڏينهن نازين لاءِ مخصوص هوندي هئي. مون ۽ مهديءَ کي، ان سئنيما هائوس آڏائڻ جو ڪم سونپيو ويو هو. ان آپريشن ۾ سڀ کان ڏکيو مرحلو ان ريلوائي لائين کي ٽپڻ هو، جنهن تي ڏينهن رات ڪڙو پهرو هو. جيتوڻيڪ اسان کي جرمن پوليس فارم پهريل هئي، تڏهن به ڪليءَ طرح ٻاهر اچڻ خطري وارو پئي لڳو. اسان جي بغلي ٿيلهن ۾ هڪ ٽائيم بم هو. هرهڪ وٽ هڪ هڪ پستول، ڪجهه گوليون ۽ ٻه ٻه هٿ بم هئا، مون وٽ مشين گن به هئي. جڏهن اسين ريلوي بند لڪڻ لڳاسين تڏهن مهديءَ نوٽ ڪيو ته منهنجو ڌيان هڪ پاسي ڇڪرايو.
آن جاءِ تي بند مٿان اتليءَ جا سپاهي پهرو ڏئي رهيا هئا. اسان کي ڄاڻ هئي ته اتليءَ جا فوجي جرمنن کان هيسيل آهن، سو اسان سوچيو ته هڪ جرمن سڱر آلاپيندا ڪرڻ سان ريلوائي لائين لتاڙي ٻئي طرف وڃڻ ڏانهن وڪ وڌائي، اڳتي اسان لاءِ ميدان صاف هو. هدايتن مطابق، اسان جي هڪ جاسوس ڇوڪري، پنهنجي گهر وٽ بيهي اسان جو انتظار ڪري رهي هئي. اسان ساڳيو ئي سڱر آلاپيندا، ڪمر پاڻهن کان ڪئي، ساڻس نحش چرچا ڪندا، سندس گهر ۾ گهڙي وياسين. اسان ڪپڙا ڇنڊي، هٿ منهن ڌوئي، تيل قابل ڪري، گهر کان ٻاهر نڪتاسين. ڪجهه هٿيار اسان ان گهر ۾ ڇڏيا. شو شروع ٿيڻ ۾ اڃا ڪجهه دير هئي. ٻاهر نازي ڪامورن ۽ سپاهين جا حشام بيٺا هئا. اسان اندر وڃڻ لاءِ شو شروع ٿيڻ جو انتظار ڪرڻ لڳاسين، ڇو جو اڳ ۾ اندر وڃي سوني جو ڌيان پنهنجي بغلي ٿيلهن طرف ڪرائڻ خطري وارو هو. جڏهن مانڊي جون بتيون گل ٿيون ته اسان به، دير سان ايندڙن ۾ رلي ملي، اندر پير پاتو. اندر ويهڻ جي ڪٿي به جاءِ نه هئي. اسان ڪرسين واري پوئين قطار جي به پويان بيهي رهياسين. پڙدي تي تصويرن جي ڇرپر شروع ٿيڻ کان اٽڪل پنج منٽ ڪن پوءِ، مهديءَ "وقتي بم" ٽيهن منٽن تي قائڻ لاءِ بيهاريو ۽ هڪ ڪرسيءَ هيٺان رکي ڇڏيو. پوئين قطار ۾ ڪهڙي پاڳي نازي فوج جا عملدارئي ويٺا هئا. بم جي ڪانٽي اسان جي پيرن وٽ ٽڪ ٽڪ سان ڇرڻ شروع ڪيو. اها ماٺي ۽ هلڪي ٽڪ ٽڪ اسان ئي محسوس پئي ڪري سگهياسين، ڇو جو اسان کي ان جي سُڌ هئي، نه ته پين فلم ڏسڻ ۾ مدهوش ويٺل ماڻهن جو ان اتلڪي ٽڪ ٽڪ ڏي ڌيان وڃڻ ناممڪن هو. اسان ٽنڌي تي ئي موٽڻ ٺيڪ نه سمجهيو، ڇو جو امڪان هو ته ائين ڪرڻ سان دشمن شڪجي پوي ها.
"هيءَ فلم ته اڳ ڏٺل آهي نه يار؟" ڏهه منٽ ڪن رکي مون جرمنيءَ ٻوليءَ ۾ مهديءَ سان ڳالهايو. "ان کان ته پنڌ وڃڻ چڱو آهي."
"مان به هلاڻءِ تو" مهديءَ جرمنيءَ ۾ ورائيو.
"ڏٺل اٿو ته ترو، مٿو ڇو ٿا کائو." هڪ فوجي عملدار ڪڙڪي سان چيو.
اسان هورڀان، ڪڙڪي کان سواءِ، ٻاهر نڪتاسين. ايرڙ تي پکهر جي ٿڌاڻ محسوس ٿي رهي هئي. بم قائڻ کان اڳ ئي اڳ اسان کي جاسوس ڇوڪريءَ جي گهران هٿيار کڻي، بند

نيو ويٺو هو. پوءِ هن بند ٽيڻ وارو ڏاڪو وري به ڏکيو ۽ اڻالڪو هو. اسان طئي ڪيو ته جي فوجين روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ته سان مشين گن هلائيندس ۽ مهدي هٿ بم اڇلائيندو. ٻر پاڳ پلارا هئا جو ڪا ڏکيائي آڏو نه آئي. ريلوي بند ٽپي، جبلن جي پاڙ وٽ پهچي هڪ وڏيءَ ڇپ جي اوٽ ۾ اسان ويهي رهياسين. مهديءَ پنهنجي واچ ڏانهن نهاريو. ٽيڪ هڪ منٽ کان پوءِ اسان هڪ وڏو ڌماڪو ٻڌو. پنڌيان دونهون ڇڏي اسان اڏي ڏي وڌياسين. ٻي-ٽئي ڏينهن ڇوڪريءَ اسان کي ٻڌايو ته ان ڌماڪي ۾ ڏيڍ سوَ کن عملدار ۽ سپاهي ماريا ۽ ڦٽيا هئا.

سڦيما اڏاڻ جي ويهين ڏينهن تي مون کي ۽ مهديءَ کي هيڊڪوارٽر تي گهرايو ويو، جتي اسان کي جاسوسي کاتي جي سربراهه ڪامريڊ ايگان سان ملايو ويو. هن ٻڌايو ته جرمن، اسان تي ڪاري حملي جي تيارين ۾ هئا ۽ ان لاءِ ٽريسٽ ۾ ڪافي فوج آڻي ويهاري رهيا هئا. انهن جي ان مهم کي ڏک هڻڻ لاءِ اسان کي هڪ مهم سان ٽريسٽ وڃڻو هو. اتي اسان کي جرمن يونيفارم ۾ وڃڻو هو. اتي جي زيرزمين پارٽي ورڪرن سان ناتو قائم ڪرڻو هو ۽ رات ڪنهن جي گهر ۾ بسر ڪرڻي هئي. ساڳي شام جو ئي اسان ٽريسٽ پهتاسين. اتي ساٿين سان ملياسين، جيڪي اسان کي هڪ فليٽ تي وٺي آيا. رات اسان جي آرام ۽ آٿت ۾ گذري. صبح جو پاڪ ڦٽيءَ کان اڳ ۾ جاڳ ٿي ۽ تيارين ۾ لڳي وياسين. ميزبان جي ڌيءَ اسان کي منزل ڏانهن وٺي هلي. هوءَ اسان کان ويهه کن قدم اڳيرو پنهنجي نمونې ۽ رستي هلي رهي هئي. دڳ ۾ ڪيئي فوجي عملدار مليا، اسان کين سلوٽ ڪندا اڳتي وڌندا رهياسين. انهن وٽ ترسڻ يا ويهڻ کان اسان نٽائي ۽ لنوائي رهيا هئاسين، ڇو جو اسان جا سڃاڻپ جا ڪاغذ پٽ ٺيڪ ٺهيل ڪو نه هئا. گهٽين مٿان لنگهندا اسان نيٺ هڪ چوواڙ جاءِ تي اچي پهتاسين. طئي ٿيل طريقي پٽاندر ڇوڪري پنهنجي سڄي ڪُلهي تي نڪاهه اڇلائي، ان جاءِ جي منزل هئڻ جو اشارو ڏنو ۽ هلي وئي. اسان جڳهه جي دروازي وٽ بيهي رهياسين. در جي مٿان وڏن اکرن ۾ هڪ بورڊ لڳل هو، جنهن تي لکيو هو ”جرمن فوجي ڪلب - رڳو جرمنن لاءِ“ اها جاءِ جرمن عملدارن لاءِ هڪ قسم جي ريسٽورينٽ هئي. مهدي، جنهن جي ٿيلهي ۾ ٽائيم بم هو، هيٺ گهٽيءَ ۾ ترسيو ۽ آءٌ مڙسماڻو لهڻ لاءِ مٿي چڙهي ويس. جرمن لوڪرياڻيون ميزن تي ماني رکي رهيون هيون. مان ڪا مهل هجوم ۾ رلي ملي، حالتن ۽ جڳهه جو جائزو وٺندو رهيس ۽ پوءِ لهي اچي مهديءَ سان حالي احوالي ٿيس. اسان پڌر مان مٿي وينڊڙ آخري ڏاڪڻ وٽ وڃي بيٺاسين، جتي اوجهڙ ۽ اڪيلائي هئي. مهديءَ ۾ ڪڏي ٽيهن منٽن ڦاٽڻ تي ويهاريو ۽ ٿيلهي ۾ رکي ڇڏيو. اهو ڪم ڪري اسان مٿي چڙهياسين. اسان جي هٿ ۾ جيئرو جاڳندو بم هو. ٿورڙي وقت اندر اسان کي مٿي وڃي اهو ڪنهن مناسب هنڌ تي رکي وري واپس ورڻو هو. نه ڪو ٻئل وڃائڻ ٺيڪ ٿي لڳو ۽ نه ئي ڪا ڪاڙ ٿي ڪري سگهياسين. جنهن

مهل اسان ڏاکڻ جي سٽين چوڙي واري در وٽ پهتاسين ته ان مهل هڪ جرمن ڪپتن به اسان کي اچي اڳو. مون سلوٽ ڪري، وڏي هن لاءِ دروازو کوليو. هو اندر گهڙيو ته اسين به سندس ڪيڏ لڳا وياسين. اندر گهڙي ڪا گهڙي ٻيهي اسان پنهنجي لاءِ ڪا موزون ۽ خالي جاءِ تاڙڻ لڳاسين. ڪنڊ ۾ رکيل هڪ ميز تي اسان جو ڌيان ويو. اها مناسب ۽ موزون هئي، ٻر آت ڪرسي رکيو هڪ ئي خالي پيل هئي ۽ ٻيون ٻه پريل هيون. اسان جي ان طرف وک وڌي.

”هن ڪرسيءَ تي ويهي سگهان ٿو؟“ مون ٻر واري ڪرسيءَ تي ويٺل جرمن سپاهيءَ کان پڇيو.

هن ڪنڌ لوڏ سان ها ڪئي. مهديءَ پنهنجو ٿيلهو ڪرسيءَ جي پرسان رکيو ۽ چيو، ”مهرباني ڪري هن جو خيال ڪريو. اسان ڪائونٽر تان ٿي اچون ٿا.“

”توهان ڪو خيال نه ڪريو“، هن ورائيو، ”مان ڏسندو ماڻس پيو. ٻر واري ڪرسي به جاڻ خالي ٿي، اها به توهان لاءِ سيڙاني رکندس. توهان پلي آرڊر ۽ پئسا ڏيئي اچو.“

اسان ڪائونٽر وٽ وڃي قطار ۾ بيٺاسين. يڪدم هايو وڃڻ مناسب نه هو، سو اسان کي منٽ صبر سان بيٺا رهياسين. نيٺ مهدي قطار ڇڏي، اهڙي اموالي دروازي طرف ويو جڏهن ٻيهي چنگهون ولجي ويون هيس ۽ وڏيڪ اُن ٻيهڻ جي همت ڪانه هيس. مان به سندس ڪيڏ پٺڻ پٺڻ ڪندو اڪري آيس. ڏاکڻ لوي، حاطو ٿيو، گهٽيءَ ۾ اچي ئي سامت جو ساهه کنيوسين.

”پريڻ ڪنڊ ۾ ٻيهي ڪارنامو ڏسجي“، مون رڙ ڏني.

”حياتي پياري اٿئي ته اها چسانپ نه ڪجان!“ مهديءَ مون کي پاڻهن کان ڇڪيندي چيو. ”هو يڪدم شهر کي گهيرو ڪندا. ڪجهه ٿئي، ان کان اڳ ۾ اسان کي شهر مان نڪري وڃڻ گهرجي.“

شهر لتاڙي اسان تڪڙو جبل طرف وڌياسين. جبل جي لاهه واري پلي ۾ پهچي اسان ساهي پٽڻ لاءِ جهٽ ويهي رهياسين. مهديءَ پنهنجي جيبي واچ ڪڍي. پنجويهه منٽ گذري چڪا هئا. پنج منٽ اسان سيڪنڊ ڪانٽي کي تڪيندا ۽ گهوريندا رهياسين. ٽيهه منٽ پورا ٿيا پر ڪو به ڌڪاءُ ٺڙڪو نه ٿيو. اسان ڪيڪو وکو ٿي هڪٻئي ڏانهن نهاريو. مهدي پريشان ٿي ويو. پر پيءَ ڪن ۾ ئي اسان جا ڪَن ڌماڪي پوڙا ڪري وڌا. ٻئي ڏينهن هيڊڪوارٽر تي پهچڻ سان پتو پيو ته ان ڪامياب ٻم ۾ جيڪي جرمن مئا ۽ ڦٽيا، تن ۾ چاليهه ته رڳو عملدار هئا...

* * *

اتر سلاويا جي ڳوٺن ۾ ميجر پال ڪرنر جو نالو ڏپ ۽ ڌڪار سان ورتو ويندو هو. سندس ڌهڪاءُ ذيل ڏ ڪائي چڪو هو. پنهنجي وحشي پڻي ۽ ڪميڻائيءَ ڪري هو حريت پسند گوريلن ۾ ڪافي ناميارو ٿي چڪو هو. مقامي آبادين ۾ هو خوني سارجنٽ ميجر جي نالي سان سڏبو هو. هو اوڻڙ جيان حرفتي ۽ چيتي جيان چست ۽ چالاڪ هو. گوريلن سان منهن ڏيڻ لاءِ هن گوريلا طريقن ئي اختيار ڪيو هو. هن ويهن پنجويهن ڄڻن تي مشتمل هڪ سرفروشن جو جٿو ناهيو هو، ۽ سلاويا جي ڳوٺن تي راتاها هڻندو هو. جي ڪيس سڌس پوندي هئي ته ڪنهن ڳوٺ ۾ ڪو آزاديءَ جو مجاهد لڪل آهي يا گوريلن جو حمايتي رهندڙ آهي، ته رات درات ان ڳوٺ تي حملو ڪري ڏيندو هو، ۽ قتل و غارت ۽ ڦرلٽ جي بازار گرم ڪري ڇڏيندو هو. هن کي اها به سڌ هئي ته حريت پسند سندس پٺيان هئا ۽ جيڪڏهن هو ڪين هٿ آيو ته جيئرو ڪونه بچندو. پر هر پيري هي حرفتي ۽ چالاڪ دشمن گوريلن جي ڪوڙڪي ۽ چار مان نڪري ويندو هو. پنهنجو هر ڪم ۽ چالهه هو ايتري ته راز ۾ رکندو هو، جو نازين کي به سندس سائين جي. نالن ۽ پنن وچورن جي خبر ڪانه هئي. ان ڪري اسان کي به خبر ئي ڪانه پئجي سگهندي هئي ته هو ڪهڙا ڪڏهن ۽ ڪٿي اچي ڪڙڪندي. سندس ان خوبيءَ ۽ خاصيت ئي چڱن ڀلن کي ڏ ڪائي ۽ ڊيڄاري ڇڏيو هو.

هڪ ڏينهن ڪامريڊ ايڪان مون کي ۽ مهديءَ کي هيڊڪوارٽر تي گهرايو. "مون توهان لاءِ ڪرنر سان سامهون ٿيڻ جو فيصلو ڪيو آهي"، هن اسان کي ڏسندي ئي چيو، "اها نهايت ئي اهم مقرري آهي. ان ماڻهوءَ کي ڪيڻ به. هن جهان مان آڪلائڻو آهي." هن ٿوري ساهي پٽي وري چيو، "اها عوام جي مرضي آهي."

اسان ڪافي عرصي کان جاسوسي جٿي ۾ ڪم ڪري رهيا هئاسين، ۽ ڪيترن ئي مهمن ۽ جوکن مان پار پئجي چڪا هئاسين. ڪامريڊ ايڪان کي به ڪافي پرکي، پرجهي ۽ پروڙي ويا هئاسين، ان ڪري ڄاتوسين پئي ته پوپون جملو ڪنهن خاص مطلب ۽ مراد کان سواءِ نه چيو ويو هو. جو ڪجهه عوام چاهيو ٿي، سو اوس ٿيڻو هو. سو اسان ان ڏينهن کان ئي ڪم کي جنبي وياسين. پن هفتن جي پٽ ڪوهه ۽ مٿاموليءَ کان پوءِ پندرهين ڏينهن تي ئي اسان کي ڪرنر جي پروگرام جو پتو پئجي سگهيو. ان رات ڪرنر ۽ سندس حواري لمبرزائينا جي ڳوٺ تي راتاهو هڻڻ وارا هئا، اسان به رات جو ئي مٿن وار ڪرڻ جي رٿ رٿي. سالجهيءَ ڏاڍي خابروءَ سڌ ڪئي ته ڪرنر رات هڪ امير جي گهر ۾ گهاريندو، جنهن کي چوڌاري وڏي ۽ اُڇي پٿر جي پت آهي. پت اهڙي هئي جو ان جي ٽپي پار پوڻ جو سوال ئي نه پيدا ٿيو. اها ٽپڻ کان زور هئي. دروازن کان اندر وڃڻ به ناممڪو هو، ڇو جو هر دروازي تي پهريدار بيهاريا ويا ها. ايف اسان کي جاءِ جي پٺين پاسي کان ان حاطي جي پت ۾ هڪ چڱو چوکو ڳٽو نظر آيو، جو شايد مينهن جي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ رکيو ويو هو. اتان سرڪي ۽ رڙهي اسان اندر پهتاسين. حاطي ۽ جڳهه جي وچ ۾ هڪ باغ هو، اسين ان

۾ لڪي ويٺا هئاسين. ٻاهر ٻاٽ ڪارنهن هئي. اندر جو ڪجهه ٿي رهيو هو، سو اسان کي ٻوٽين درين مان چٽيءَ طرح ڏسڻ ۾ پئي آيو. جرمن ڀاڻ کي محفوظ ۽ ٽانڪو سمجهي بي فڪر ۽ مست ٿيا پيا ها. گلاسن سان گلاس ٽڪرائي رهيا هئا. سندن هل هنگامو ٻاهر به چٽو ٻڌڻ ۾ پئي آيو. سڄو ڳوٺ وڃي ننڊ جي جهول ۾ ڪريو هو. ۽ رڳو ڪونٽر ۽ سندس شريڪ شيطانن ٽولو ئي جاڳي رهيو هو. هوريان هوريان ڏماڇوڪڙي ڍري ٿيندي ويئي. ٻر اسان موقعي جي انتظار ۾ ماٺ رهياسين. جڳهه جي دروازي واري سنتريءَ جي ڊيوٽي بدلجڻ کان اڳ ڪجهه ڪرڻ سلامتيءَ وارو لڳو هو. صبر ۽ سيءُ اسان کي ڏڪائي رهيا ها. اٽڪل ٻي ٻجي صبح جو سنتريءَ جي ڊيوٽي بدلي. اڌ ڪلاڪ پيو ته اوسيئڙو ڪري، اسان هوريان هوريان، پير پير ڪري اندر گهڙياسين.

مون اهڙن ماڻهن بابت گهڻوئي پڙهيو ۽ ٻڌو هو، جي پي ڍاپا ٿي، سر جو سانگو لاهي، هر مهم ۾ جوکي ۾ ٽپي پوندا آهن. پر مان چوندس ته حياتيءَ ۾ ڪڏهين ڪڏهين اهي ڏپ ڏاءِ ۽ سر جا سودا اجايا به نظر ايندا آهن، جو جو اهي ڪم ۽ مهم سولائيءَ ۽ سٺائيءَ سان پورا ٿي ويندا آهن. مان ڪيترن ئي اهڙن حادثن سان مقابلو ڪيو آهي، جن ۾ وڏي همت سان پوءِ ۽ ڏپ تي حاوي ٿيو آهيان ۽ دماغي قوت وڃائيندي بچيو آهيان. پر هيل سڀڪجهه ان جي ابتڙ ٿيو. چا جا پوءِ ۽ چا جا پولا جاءِ ۾ اندر پير پائڻ سان ئي ساري اٿ تڙ، هوراڪورا ۽ آلدمالد رفوچڪر ٿي وئي. گهر ۾ ڪل چار ڪمرا هئا. سڀني جا دروازا کليل هئا. ڪندن جشمن، شراب، چربيءَ، جورابن ۽ تماڪ جي ڪاڏڙساڏڙ بدبوءِ لڪ ساڙي رهي هئي. ٽازي بالر ٽيا، پلنگن، صوفن ۽ غاليچن تي ڪريا پيا هئا. ڪن جي ٽٽا ڪان جاڙي لڳي وئي هئي ته ڪي کولڪهرا هڻي رهيا هئا. اسان اول سڀ هٿيار پنهنجي هٿ ڪيا، جنهن ۾ ڪابه ڏکيائي آڏو نه آئي. پوءِ دروازن جا ڪنڊا ڪڙا هڻي سڀني کي اندر سڪ سوگهو ڪيوسين. مک وچٿين هال ۾ ٻر رکي، اسان تڪڙو تڪڙو ساڳي ئي رستي کان ٻاهر لڪري ڳوٺ کان ٽپي آياسين. ڪروس ڳوٺ واري راهه تي اسان گوريلن جي هڪ اڏي تي ڪا گهڙي به ترسياسين، ۽ اتي ويٺي ئي اسان ڌماڪو ٻڌو.

ٻئي ڏينهن اسان کي خبر ملي ته ڪرنٽر جو سڄي جو سڄو ٽولو مري ويو، پر پاڻ ڪاري زخمن ۽ صدمي رسڻ جي باوجود جيئرو بچي ويو. بهرحال، ان حادثي کان پوءِ سندس انهن ظالماڻي ڪارروائن کي سدا لاءِ بنجو اچي ويو، ۽ ماڻهن سک ۽ سامت جو ساهه کنيو. پند پيچرا محفوظ ۽ سلامتيءَ وارا ٿي پيا. ماڻهن جا اجها ۽ پکا بربادي کان بچي پيا. ان ڪاميابيءَ اسان کي اڳتي وڌڻ لاءِ همٿايو، انقلاب ۽ عوام جي سوڀ ۾ ايمان پختو ۽ پڪو ڪيو، ۽ اسان نازين جي خلاف جدوجهد وڌيڪ جوش و خروش ۽ ايمان ۽ آزادي سان جاري رکي.

● محمد حسين "ڪاشف"

زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقليت جو مقام

(قسط ٣)

"ماني" طيسفون جي شهر ۾ ٢١٥ عيسويءَ ۾ پيدا ٿيو، جو عراق ۾ دجلا نديءَ جي ڪناري تي موجوده بغداد کان ويهه ميل ڏکڻ ۾ هو، ۽ اشڪاني خاندان جي آخري بادشاهن جي گاديءَ جو هنڌ هو. هڪ روايت جي مطابق ته مانيءَ جي ماءُ به انهيءَ خاندان مان هئي. جنهن زماني ۾ ماني اک کولي ۽ سمجهه پريو ٿيو، ان وقت تائين زردشت جي تعليم تي جمود طاري ٿي چڪو هو. ٻئي طرف ٻڌ جي تعليم جا اثرات ۽ عرفاني تحريڪ ايران ۾ اثرانداز ٿي رهيا هئا. مانيءَ جي تعليم جو نچوڙ اهو هو ته "ڪائنات جا اصل به قديم بنياد آهن: هڪ خدا، ٻيو مادو، يعني نامنظم حرڪت. خدا اصل خير آهي، ۽ مادو شر. خدا حرڪت نامنظم کي منظم ڪرڻ لاءِ هڪ طاقت پيدا ڪئي آهي، جنهن کي روح چئي سگهجي ٿو، جنهن جو منبع يا مصدر خدا آهي." هن ڪائنات جي وجود جو مقصد صرف هن لاءِ آهي ته نور جي جزن کي ظلمت جي طاقت هٿان زير ٿيڻ کان بچايو وڃي. انهيءَ صوفي ملحد، جنهن کي اهو لقب "اژدمين" ڏنو، تنهن هيءَ تعليم ڏني ته شين جي هيءَ ڪثرت ۽ گوناگوني نور ۽ ظلمت جي انهن ازلي قوتن جي اتصال سان ظهور ۾ آئي آهي، جيڪي هڪٻئي کان علحده ۽ جدا آهن. نور جي قوت ذهن حصن ۾ ورهايل آهي. شرافت، علم، فهم، اسرار، بصيرت، محبت، يقين، ايمان، رحم ۽ حڪمت. اهڙيءَ ريت وري ظلمت جا پنج ازلي تصور آهن: اونداهي، گرمي، باهه، حسد ۽ ظلمت. انهن بنيادي قوتن سان گڏوگڏ هيءُ به تسليم ڪري ٿو ته حال ۽ زمان جو ازل کان وجود آهي ۽ اهو ترتيبوار علم، فهم، اسرار، بصيرت، ساهه، هوا، پاڻي، روشني ۽ باهه جي هرهڪ تصورات سان ڳنڍيل آهي.

مانيءَ کان پوءِ قديم ايران ۾ "مزدڪ" جو نالو سرفهرست اچي ٿو. حالانڪ ڪي صاحب پنهي کي هڪ ڪري تصور ڪندا آهن پر ائين نه آهي. فلسفي جي تاريخ ۾ مانيءَ جو پنهنجو مقام آهي ۽ مزدڪ جي تعليم جدا حيثيت رکندڙ آهي. ائين برابر آهي ته مزدڪ، مانيءَ جي پوئلڳن مان آهي، تاهم هن مانيءَ جي فڪر کان هٽي ڪري پنهنجا ويچار پيش ڪيا آهن.

تاريخ جي اندر پنهنجي اشتراڪي فلسفي سبب هو مشهور آهي. باقي شين جي ماهيت ۽ حقيقت بابت هن جا ويچار بہ ساڳيائي ماني جهڙا هئا. جنهن ۾ هو چوي ٿو تہ ”شين جو اختلاف ۽ تنوع ٻن مستقل ۽ ازلي قوتن جي امتزاج ۽ اتحاد جو نتيجو آهي، جن کي هن شد (نور) ۽ تار (ظلمت) جي نالن سان موسوم ڪيو آهي؛ ليڪن هو پنهنجي پيش رو سان اختلاف بہ رکي ٿو، تہ انهن جي اتصال، اتحاد ۽ آخري انفصال ۽ جدا ٿيڻ جا واقعا اتفاقي هئا، ۽ نہ ڪنهن اختيار ۽ انتخاب جو نتيجو“ مزدڪ جي خدا ۾ احساس سمايل نظر اچي ٿو، ۽ ازلي هستيءَ ۾ چار مخصوص قوتون: هڪ امتيازي قوت، ٻيو حافظو، ٽيو فهم، چوٿون سعادت ڪارفرما نظر اچن ٿيون. انهن چئني قوتن جا چار شخصي مظاهر آهن، جي ڪائنات جي نظم ۽ نسق جي نگراني ڪن ٿا. هن آڏو شين ۽ ماڻهن جي اختلاف ۽ تنوع جو سبب، ابتدائي قوتن جا ميلاپ ۽ امتزاجات آهن. مزدڪ جي تعليم جو سڀ کان اهم پهلو سندس اشتراڪيت جو نظريو آهي، جو پڌرو ماني جي فلسفي جي همہ گير روح جو نتيجو آهي. مزدڪ چوي ٿو تہ ”سڀ انسان هڪجهڙا آهن ۽ ذاتي ملڪيت جو تصور مخالف ديوتائن جو پيش ڪيل آهي، جنهن جو مقصد آهي تہ خدا جي ڪائنات کي لامحدود تباهيءَ جو منظر بڻائي ڇڏين.“ مزدڪ جا اهي اشتراڪي خيال عوام ۾ جڙ پڪڙي ويا، چو تہ هو صدين کان اميرن جي هٿان تڪليفون سهي رهيا هئا، ۽ هن جي ذاتي ملڪيت نہ هئڻ واري انقلابي تصور کان عوام فائدو وٺڻ ٿي چاهيو، جنهن هڪ عوامي انقلاب جي صورت اختيار ڪئي. انهن حالتن جي سبب ”قباد“، جنهن اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ مزدڪ جو سهارو ورتو هو، اهو سندس دشمن ٿي پيو ۽ مزدڪ ۽ سندس تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌي بيٺو ۽ ڏوڪي سان هڪ هند گڏ ڪري کين قتل ڪرائي ڇڏيائين.

انسان جي سوچ ۽ ويچار جي تاريخ ۾ ”سقراط“ کي اهم مقام حاصل آهي. فلسفي ۽ حڪمت جي دنيا ۾ سقراط جيڪو چراغ روشن ڪيو، ان ذاهپ ۽ دانائيءَ جا نوان دروازا کولي ڇڏيا، ۽ کيس سداحيات بڻائي ڇڏيو. عقل ۽ ذاهپ جي فلسفي ۽ اخلاق جي هراها تاريخ تيستائين اڻپوري آهي، جيستائين هن ۾ ”سقراط“ جو ذڪر نہ ڪيو وڃي. اڄ جي دؤر جو هر دانشور ان وقت تائين موجوده فڪر کي نہ رسي سگهي، جيستائين هن سقراط جو مطالعو نہ ڪيو آهي.

سقراط جي عقل جي جنهن وقت اک کلي تڏهن هڪ طرف ايشيائي مفڪر، ڪائنات جي حقيقتن جي باري ۾ الهن گهڻين ۽ گهوڙن کي کولڻ ۾ رڌل هئا، جن ۾ هنن وحدت خالص جو نظريو اختيار ڪيو آهي، تہ هن ڪائنات جي سڀني شين جو بنيادي جُز هوا آهي. ان جي مختلف حالتن مان سڀ شيون پيدا ٿيون آهن. ٻئي طرف يوناني آبادڪار، جيڪي اٽليءَ جي ڏکڻ ۾ آباد هئا ۽ جن جو سرڪردو دانشور ”امپيڊوڪلينز“ هو، جنهن جو وحدت جي بجاءِ

ڪٿوت تي توجه هو. هن آڏو ڪائنات جي تشڪيل جڙن مختلف شين مان ٿي آهي، جي هوا، باهه، پاڻي ۽ مٽي آهن“.

انهن متضاد تصورات ۽ خيالن هڪ قسم جو ذهني الجهاءُ پيدا ڪري ڇڏيو هو. سقراط انهن مٿيني ڳالهين ۽ ويچارن جو انسان جي زندگي، ان جي اعمال ۽ اسباب جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو ۽ هن جي روحاني تشنگي کي محسوس ڪيو ۽ ان سلسلي ۾ ماڻهن آڏو پنهنجا ويچار پيش ڪيا. هن ڪابه مستقل تصنيف پويان ڪانه ڇڏي، پر سندس خيالن کي سندس شاگرد ”افلاطون“ پنهنجي تصنيف ”فيڊو“ ۾ بيان ڪيو آهي. يونان ۾ سقراط ئي پهريون شخص هو، جنهن بت پرستيءَ جي خلاف آواز اٿاريو، ۽ مشهور شاعر ”هومر“ جي شعرن جي مخالفت ڪئي. سقراط ثنويت (ٻه قوتون) جي عقيدي جو قائل هو. سندس خيال ۾ خدا جي ذات صالح آهي. ان جون صفتون به صالح ۽ برحق آهن. جا شيءِ صالح آهي، اها نقصان واري نه پر نفعي واري هوندي جا ڪڏهن به شر جي خالق ٿي نٿي سگهي. انڪري خدا صرف خير جو سرچشمو آهي، ۽ شر جو سبب شيطان آهي. هن جي خيال ۾ تمام حادثن ۽ ڪمن جو خالق خدا نه آهي. بلڪ هو انساني حالتن جي بهتريءَ واري ٿوري حصي جو سرچشمو آهي. ڇاڪاڻ ته انسان جون برايون ڀلاين کان گهڻيون آهن ۽ خدا صرف ڀلاين جو خالق آهي.“

سقراط جي زندگي محض هڪ خشڪ فلسفي جي زندگي نه هئي، بلڪ هن ۾ قلبي واردات ۽ ڪشف و وجدان جو به پورو پورو حصو هو. افلاطون جي تصنيف ”اپالوجي“ جي مطالعي مان پوريءَ ريت ظاهر ٿو ٿئي ته سقراط جي صحيح منزل هڪ فلسفي کان اڳتي وڌي هادي ۽ مدارڪ جي هئي. هن عقلي استدلال ۽ وجدان جي ذريعي انهن مسئلن تي غور ڪيو ۽ قوم جي اخلاقي اصلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ ڪمرڪشي پئو. هڪ هنڌ چوي ٿو ته ”اي اٿينس جا رهندڙوا منهنجي دل ۾ اوهان لاءِ ڪافي عزت آهي. ليڪن ان جي باوجود آءٌ اوهان جي مقابلي ۾ خدا جي حڪم جي تعميل کي ترجيح ڏيندس. جيستائين منهنجي جسم ۾ جان آهي. تيستائين آءٌ اوهان کي حڪمت ۽ سڌي رستي تي هلڻ جي هدايت کان باز نه ايندس. آخر دم تائين اوهان کي چوندو رهندس. ڇا اوهان دولت، عزت ۽ شهرت حاصل ڪرڻ کان باز نه ايندا؟ ڇا حڪمت، صداقت ۽ پنهنجي روح جي تڪميل جا جذبات اوهان جي دلين ۾ پيدا نه ٿيندا؟ آءٌ هر شخص کي اهو چوندس، پوءِ اهو جوان هجي يا پوڙهو، ڌار هجي يا پڌو. اهو سمجهڻ گهرجي ته الهيءَ ڪم ڪرڻ جو حڪم مون کي خدا ڪيو آهي: ٻئي هنڌ چوي ٿو ته مون کي موت جو ڪوبه ڊپ ڪونه آهي، ليڪن خدا جي قانون جي خلاف ورزي ڪرڻ کان مون کي وڏو خوف آهي“ هن جي آڏو موت ڪا بري شيءِ نه آهي. سقراط جو سڀ کان وڏو ڪارنامو انسان جي روح جو بلند تصور آهي، جنهن ۾ موت بعد روح جي بقاءَ جو نظريو شامل آهي. ”فيڊو“ ۾ چوي ٿو ته ”جيڪڏهن روح لافاني آهي ته انسان جو

فرض آهي ته اسين ان جي سارسنڀال ڪريون. نه صرف هن دنيوي زندگيءَ جي دوران پر آخرت لاءِ به؛ اسين محسوس ٿا ڪريون ته انهيءَ فرض ڪان غفلت ۽ بيپرواهيءَ جو نتيجو ڪهڙو آهي. انسان جو روح موت ڪان پوءِ به زنده رهي ٿو. اهڙيءَ حالت ۾ نجات ۽ ڇوٽڪاري جو يقيني رستو اهو آهي ته انسان حڪمت ۽ ڪمال جي تحصيل ڪري، جو ته اڳتين دنيا لاءِ سواءِ چڱن عملن جي ٻيو ڪجهه روح انئو ڪثي."

هن عظيم معلم، صاحب عقل ۽ ڏاهي انسان جو انت نهايت ئي ڏک ڀريئي اصولي سان ٿيو. هن جي انهن خيالن سبب ڪيس رياست جي قانون موجب "باغي" ڪوٺيو ويو ۽ اٿينس جي پنچائتي ۾ ڪيس قيد ڪيو ويو. هن حق ۽ صداقت جي علمبردار ڪيلمنڊڙ ڇوڻ ۽ انتهائي ڪنيپرتا سان زهر جو پيالو پي پنهنجي جان، جان آفرين جي حوالي ڪئي.

سقراط ڪان اڳ "پروٽيڪورس" ۽ "زينو" پنهنجا پنهنجا ويچار پيش ڪيا آهن، جن جو چرچو سندس دؤر ۾ هو. اهو "پروٽيڪورس" ئي هو، جنهن ماڻهن جو ڌيان خارجي ڪائنات جي مسئلن ڪان هٽائي انسان جي نفسياتي زندگيءَ ڏانهن ڇڪايو ۽ ان سان گڏوگڏ اخلاقي دنيا ۾ اضافي قدرن جو نظريو پيش ڪيو. هن آڏو صداقت، نيڪي ۽ خوبصورتي ڪي مستقل باالذات، حقيقي قدر نه آهن، بلڪ زماني ۽ وقت، جاءِ ۽ ماحول جي تقاضائن مطابق انهن جا مضمرات بدلبا رهن ٿا. صحيح ۽ پائدار، مستقل ۽ اٽل معيار ۽ قدر خود انسان آهي. هر اها شئي، تصور يا قدر، جو ان جي جبلي ميلانات، تقاضائن يا وقتي رجحانات کي پورو ڪري اهو بهتر ۽ صحيح آهي. اهوئي ان جي ڀلائيءَ ۽ برائيءَ جو آخري ۽ قطعي معيار آهي.

"زينو" جو عقيدو هو ته هن سڄي ڪائنات ۾ هڪ آفاقگير عقل ڪارفرما آهي، جو مظاهر ڪائنات سان گڏوگڏ نوع انساني ۾ به مشترڪ آهي. انهيءَ عالمگير قانون يا همگير مشيت سان موافقت پيدا ڪرڻ سڀ ڪان وڏي نيڪي آهي. صرف نيڪ انسان ئي مختار ٿي سگهي ٿو، جو ته هن جو عقل ۽ دانش ئي هن جي سرڪش جذبات کي لغام ڏيئي سگهن ٿا. برو انسان اهو آهي، جو پنهنجي جذبات جي هٿن ۾ بي جان رانديڪي جيان ڪيڏي.

سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته "ميان تون ڪو افلاطون آهين!" افلاطون پنهنجي هوشياري ۽ سياڻپ، فهم ۽ تدبر، ذهن ۽ ذڪاوت جي ڪري نه صرف فلسفي جي دنيا ۾ اهم جڳهه والاري ٿو، پر هن جو چرچو عام زندگيءَ ۾ به آهي. دنيا جو هي عظيم فلسفي (۳۲۷-۴۲۷) ق-م هڪ وڏگهرائي خاندان ۾ پيدا ٿيو. ۽ ننڍي هوندي ڪان ئي هڪ بلند علمي ماحول ۾ پرورش پاتائين. سقراط سان ملاقات ڪان اڳ هن جو رجحان شاعري ۽ سياست ڏانهن هو، پر ملڪي حالتن سبب سندس دل ۾ عملي سياست ڪان نفرت ٿي چڪي هئي. ويهن سالن جي عمر ۾ هن جي ملاقات سقراط سان ٿي، ۽ هو هميشه لاءِ هن سان وابسته رهجي ويو.

سقراط کان صحبت جي فيض پرائڻ بعد هن مصر وڃي فيثاغورث شاگردن وٽ ان جي فلسفي جو مطالعو ڪيو. هو طبعيات ۾ "هرقليطس"، الهيات ۾ "فيثاغورث" ۽ فلسفي، ادب ۽ اخلاق ۾ "سقراط" جو پيرو هو.

هو سقراط جي هن خيال جو همنوا هو ته حقائق اشياء جو صحيح علم ممڪن آهي. ليڪن ان لاءِ حق ۽ صداقت شرط آهي. افلاطون عالم جي حادث هجڻ سان گڏ عقل ۽ روح جي دائمي هئڻ جو قائل هو. هن جي فلسفي جو وڏو حصو "اعيان لاشهود" جي نالي سان مشهور آهي، جنهن جي تشريح هيءَ آهي ته هن عالم (مشهود) جي شين جي ڪا حقيقت نه آهي. جيڪڏهين آهي ته به نالي ماتر، بلڪ هن موجود جهان جي هر شئي ٻيءَ دنيا جو نقل آهي، ۽ انهن جو اصل حقيقي وجود مشاهدات ۽ حسيات جي دنيا کان ماورا آهي. جو ڪجهه اسان جي سامهون آهي، اهو انهن جو عڪس يا پرتو آهي، ۽ غيرحقيقي، تغير پذير ۽ فنا جي قابل عالم آهي. جو هڪ وقت آهي ته ٻي وقت عدم محض آهي:

صحيح حقيقت ازلي ۽ ابدي فنا ۽ تغير کان بالاتر صرف "عالم اعيان" ئي آهي، جنهن جي هر لمحي ۽ مشاهدي سان انسان هن دنيا جي ذلتن کان نجات حاصل ڪري سگهي ٿو. "افلاطون" اعيان کي سمجهائڻ لاءِ ڪنهن به تشبيه کي حجت دليل تسليم نٿو ڪري، ڇو ته تشبيه آخر تشبيه آهي، جو حقيقت ۽ واقعيت کي سمجهائڻ جو ناقص طريقو آهي. هن وٽ انساني روح جسماني رشتي ۾ اچڻ کان اڳ پهرئين ڪنهن اهڙيءَ دنيا ۾ هو، جتي هو انهن اعيان جي وجود کان پوريءَ ريت باخبر هو. هن ڪري جڏهن به انهيءَ اعيان جو ڪو هلڪو عڪس، مشهودات ۽ محسوسات ۾ نظر اچي ٿو ته ذهن هو ان کي فوراً سڃاڻي وٺي ٿو.

انسان جي زندگيءَ جي مدعا بابت افلاطون هڪ هنڌ چوي ٿو ته سڀني انسانن جي ڪوشش جو ڪجهه نه ڪجهه آخري مقصد آهي. جنهن جي حاصل ڪرڻ لاءِ اسين ڏينهن رات رڌل رهون ٿا. سقراط جي پيروي ڪندي هُو چوي ٿو ته انفرادي زندگيءَ جو مقصد خير آهي، جنهن جي صحيح نوعيت جو علم انسان کي پنهنجي فطرت ۽ پنهنجي مختلف اعمالن جي تجربي سان حاصل ٿئي ٿو. ان جي ٻي منزل تڏهن شروع ٿئي ٿي، جڏهن ان کي هڪ معاشرتي وجود جي حيثيت سان ڏٺو وڃي. انهيءَ منزل ۾ خير اهو عمل آهي، جنهن سان هو معاشري ۾ صحيح مقام حاصل ڪري سگهي. مڪالمه "فيليبس" ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو ته "عقل مطلق ئي خير آهي. مڪالمه قوانين باب ٤ ۾ چوي ٿو ته "خدا- جنهن جي هٿ ۾ سڀني شين جو آغاز، وچ ۽ پڇاڙي آهي- پنهنجي فطرت جي مطابق صراط مستقيم تي هلي رهيو آهي. عدل جو قانون هميشه سندس جلوي ۾ آهي. جيڪو انهيءَ قانون کان انحراف ڪري ٿو، اهو ان جي سزا پائي ٿو." افلاطون پنهنجي دؤر جي سوفسطائي خيالن جي سختيءَ سان ترديد ڪئي. هن خدا جي وجود، انساني روح جي بقاء جي تصور کي عقلي طور ثابت ڪيو. هن ان دليل جو بنياد حرڪت جي تصور تي رکيو. افلاطون جو خيال آهي ته "ڪائنات ۾ ابتدا کان ئي حرڪت موجود آهي، ۽ انتها تائين

قائم رهندي. هن حرڪت جا ڏهه قسم بيان ڪيا آهن، جن ۾ ٻه اهم آهن. (١) اها حرڪت جا ڪنهن خارجي وجود جي ڪري عمل ۾ اچي، ۽ (٢) اها جا داخلي محرڪات جي باعث پيدا ٿئي. هن ڪائنات جو آغاز تڏهن ٿيو، جڏهن ڪا شئي پنهنجي داخلي محرڪات جي بناءِ تي حرڪت پذير ٿي. انهيءَ حرڪت کي ئي منطقي طور علت، اولين قرار ڏيئي سگهجي ٿو. هن ڪائنات ۾ مسلسل حرڪت جو وجود انهيءَ تي دلالت ٿو ڪري ۽ ثابت ٿو ڪري ته داخلي طور حرڪت ۾ اچڻ وارو وجود پنهنجي هستيءَ لاءِ ڪنهن ٻئي جو محتاج نه آهي، پر پنهنجي اندرئين قابليت تي منحصر آهي، انڪري هو فنا جي قابل نه آهي، انهيءَ وجود جو نالو "روح" آهي. جنهن شئي جي ڪري جاندار ۽ بيجان شين ۾ تميز ڪري سگهجي ٿي، ان جو نالو "حيات" آهي. مڪالمه "سمپوزيم" ۾ چوي ٿو ته "انساني فطرت جي تقاضا حصول خير آهي: مڪالمه "فيڊو" ۾ چوي ٿو ته عشق ۽ جنون کان سواءِ انسان ڪنهن عظيم‌الشان ڪم سرانجام تي اٿو سگهي. اهو عشق خدائي تحفو آهي. جنهن کي اها نعمت حاصل ٿي اهو خودبخود پين انسانن کان متيرو ٿي وڃي ٿو: انسانن ۾ اخلاقي پاڪيزگيءَ جو حقيقي باعث به اهو ئي عشق آهي. افلاطون وٽ اخلاقي نصب‌العين مان مراد حسن صداقت ۽ اعتدال آهي، هن وٽ علم ۽ راءِ جي تميز تمام اهم آهي. سندس خيال آهي ته مشاهدات جو علم، جيڪو انسان کي حواسن جي ذريعي حاصل ٿئي ٿو، ۽ جنهن تي انسان جي معمولي زندگي جو انحصار آهي: اهو صحيح علم چوائڻ جو مستحق نه آهي. ڇو ته هي خارجي ڪائنات هر لمحي تغير پذير آهي، انڪري جيڪو علم حاصل ڪيو وڃي ٿو، اهو پائدار نه آهي. هن وٽ علم جو مقصد هن مخصوص جهان جي انقلابات جي حقيقت دريافت ڪرڻ نه آهي، بلڪ مافوق‌الادراڪ جهان آهي، جنهن کي هو اعيان ثابته جي نالي سان منسوب ڪري ٿو. هن وٽ هي جهان موهوم آهي، انڪري ان جي مسئلن جي حل ڪرڻ جي ڪوشش بيڪار آهي. اصل جهان، موجوده جهان کان نجات حاصل ڪرڻ سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿو، هو عالم اسباب جو قطعي منڪر هو. هن جي زندگي راهبانه زندگي هئي، انڪري هن جي تعليم جو گهڻو حصو عمل کان محروم ڪرڻ وارن محرڪات تي آهي. انسان جو جديد علم، ۽ تجربي ۽ مشاهدي جو طريقه ڪار، افلاطون جي ڪيترن خيالن کان اڳتي وڌي هن ڪليات کي رد ڪري چڪو آهي. تاهم هن مفڪر جي فڪري ڪاوشن کي عقل ۽ اخلاق جي ميدان ۾ تاريخ فراموش ڪري نٿي سگهي، ڇو ته هن جي ئي عقلي استدلال، انسان کي منطقي طور تي ترديد ۽ ضد واري استدلال جو شعور ڏنو. (باقي آئينده)

• لال محمد چانڊيو

ناصحانا نُڪتا

[نوٽ: هي ’ ناصحانا نُڪتا ‘ لال محمد خان شفيع محمد خان چانڊيي، وڏل ڳوٺ بچل خان چانڊيي، دوآبو لڳ حيدرآباد سنڌ جا پيش ڪجن ٿا. محترم لال محمد چانڊيي جو زندگيءَ ۽ موجوده سماج جي هر پهلوءَ تي غور ۽ فڪر سان مطالعو ڪيل ڏسجي ٿو. سندس مشاهدي ۽ تجربي جي اک نهايت باريڪ بينيءَ سان مسئلن جو تجزيو ڪيو آهي. پاڻ اگرچ ايترو تعليم يافته نه آهي، تاهم سندس ’اندر جو اوجر‘ هر جملي مان پيو بکي. منجهس سوچ ۽ لوچ، غور ۽ فڪر، پرجهڻ ۽ پروڙڻ جي بيپناهه ذات آهي. هن فڪرانگيز ۽ اصلاحي تحرير لاءِ ادارو محترم محمد ابراهيم صاحب جويي جو شڪرگذار آهي، جنهن صاحب جي معرفت هي دانش ۽ فڪر جو خزانو ’مهراڻ‘ لاءِ حاصل ٿي سگهيو آهي. ـــ غ. م. گ]

* * *

اي انسان! تو سان جيڪو ماڻهو برائي ڪري تنهن لاءِ تون برو نه سوچ. تون پنهنجي سچائيءَ تي رهه، ڇو ته عزت ذات الله تبارڪ و تعاليٰ جي وس ۾ آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو توکي تمام تنگ ڪري، ۽ هُن مان توکي خاص ۽ عام لاءِ نقصان ڏسڻ ۾ اچي، ته پوءِ وقت مناسب سمجهي، تون پنهنجي رب پاڪ تي ڀروسو ڪري، مڙس ٿي پنهنجي بچاءَ لاءِ هُن کي منهن ڏي ـ ته انشاءالله تعاليٰ فتح تنهنجي آهي. جيڪڏهن تو بـ هُن سان گڏ هُن لاءِ برو سوچيو ته پوءِ ياد رک ته پيٺي هڪجهڙا آهيو: فتح تنهنجي نه ٿيندي، پر دنيا ۽ آخرت ۾ پيٺي خوار ٿيندءُ.

* * *

اي انسان! قائم ڪر نمازکي، رهه سدا روزي ۾، ته نفس توتي غالب نه ٿئي: تون خود نفس تي غالب ٿيءُ، جو توکي حقيقت جي خبر پوي، ـ جتان توکي معرفت جي منزل ڏي وڃڻ جي واٽ ملندي.

* * *

جهاد ٻن قسمن جو آهي: هڪ جهاد ظالم سان ڪري، جنهن جو عام کي فائدو ملندو؛ ٻيو جهاد پنهنجي نفس سان ڪري، ته خود توکي فائدو ملي.

*   *   *

دوستي ۽ دشمني ٻئي ضروري آهن. ہر ڪنهن شخص سان نه دوستي هجي، نه دشمني هجي. دوستي خاص خدا سان هجي، دشمني پنهنجي نفس سان هجي. جيڪو ٻه شخص ائين ڪندو، سو عارف بڻبو. عارف حق جو بحر آهي.

*   *   *

جهاد ڪرڻ اسلام آهي ته ڪفر به آهي: جهاد نفس لاءِ ڪرڻ ڪفر آهي، پر نفس تي جهاد ڪرڻ اسلام آهي.

جنهن پنهنجي نفس تي جهاد ڪري صداقت حاصل ڪئي، تنهن پوريءَ دنيا جي ڪفر تي فتح حاصل ڪئي.

*   *   *

نفس کي ٻه جزا آهن: هڪ جزو صورت، ٻيو جزو سيرت. صورت عارضي آهي، سيرت دائمي آهي. صورت جسم سان واسطو رکي ٿي، ۽ سيرت روح سان واسطو رکي ٿي. صورت جسماني پرده پوشي ڪرائي ٿي، سيرت روحاني پرده پوشيءَ جو عمل آهي. نماز پرده پوش آهي. نماز جو ادا ڪرڻ پرده پوشيءَ جو عمل آهي.

*   *   *

سڀ کان عاقل اهو انسان آهي، جو جيڪي ڪجهه ڏسي يا پڙهي، ان کي سمجهڻ يا سمجهڻ جي ڪوشش ڪري، سڀ اجائي جوش ۾ نه اچي.

*   *   *

بُت پرستيءَ جي معنيٰ آهي نفس جسمانيءَ جي خواهش تي هلڻ. حق پرستيءَ جي معنيٰ آهي نفس روحانيءَ جي راهه تي عمل ڪرڻ. الله وارو اهو آهي، جيڪو خدا کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به شئي کان نه ڊڄي؛ وڏي جي عزت ڪري، ننڍي سان پيار ڪري، هميشه سچ ڳالهائي، ڪوڙ کان پرهيز ڪري؛ مصيبت تي صبر ڪري، نه ملي ته شڪر ڪري، رضا ۽ قضا تي راضي رهي. آسمان جا سير روح ڪندو آهي. جسم کي ڪابه طاقت ڪانهي، جو سير ڪري سگهي. چو ته جسم خاڪي آهي ۽ روح نوري آهي. خاڪ خاڪ سان ملندي نورُ نور سان ملندو.

*   *   *

حلال جي نوري ڪاڻ مان قلب جي ڪَس لهي ٿي، اندر ۾ روشني پيدا ٿئي ٿي، انهيءَ روشنائيءَ سان حق ۽ باطل کي سڃاڻي سگهجي ٿو. پوءِ جنهن به باطل تي عمل ڪيو، سو گمراهه ٿيو؛ جيڪو حق تي هليو، سو پنهنجي خدا کي وڃي پهتو ٿيو.

*   *   *

الله جي اڪيلائي سٺي کان دلير اهو انسان آهي، جيڪو پنهنجو بدلو نه ٿو وٺي.

ٿون کي ٻہ ڪين آهن. تون ٻہ جيڪو آهي، سو سڀڪجهہ آهي. انهيءَ ڪري ٿون پاڻ کي ڪنهن بہ درجي جو لائق نہ سمجهہ. ڇو تہ سڀ صفتون هُن لاءِ آهن، جيڪو تون ٻہ ليکل آهي.

• • •

سڀ کان چڱو انسان اهو آهي، جو لالچ نٿو رکي. لالچ جي ٻوهان خواري آهي. قناعت جي ٻويان عزت آهي. لالچ ٻہ حرص وڌي ٿو. حرص مان تڪبر پيدا ٿئي ٿو، جو الله پاڪ جي رحمت کان پري ڪري ٿو. حرص وارو الله جي حڪم جو نافرمان ٿي، هميشه لاءِ ٽڙجي وڃي ٿو. قناعت جي معنيٰ آهي تہ جيڪي ڪجهہ الله جي طرف کان ملي — گهڻو کي ٿورو، يا نہ ملي — تہ ان تي راضي رهجي ۽ صبر شڪر ڪجي. ائين ڪرڻ مان شيطاني حرص هوَس ۽ تڪبر نابود ٿي وڃن ٿا. پوءِ انهيءَ ٻانهي جي اندر ۾ هڪ اهڙي روشني پيدا ٿئي ٿي، جو اُن روشنائيءَ مان هو پنهنجي رب کي سڃاڻي ٿو. پوءِ الله پاڪ پنهنجي ڪرم ۽ فضل سان پنهنجي ٻانهي کي پاڻ ڏي سڏي ٿو. جنهن بہ ٻانهي کي الله پاڪ پاڻ ڏي سڏي، تہ پوءِ اها عظيم عزت آهي.

• • •

گناهہ توبهہ جو رستو آهي، ہر سالڪ لاءِ جيڪو غور ۽ فڪر ڪري ٿو — بيوقوف ۽ وڏائيءَ ۽ حسد ڪرڻ واري لاءِ نہ.

• • •

وڏن جو چوڻ آهي تہ ”چڱائي ڪري کوهہ ۾ ڦٽي ڪر!“ کوهہ جي معنيٰ آهي تہ ٻنهہ هيٺ، اونهو يا ڏسڻ کان غائب. ’ڦٽي ڪر‘ جي معنيٰ آهي ’ياد نہ ڪر‘. ان جو مطلب هي آهي تہ ”هر وقت چڱائي ڪندو رهہ، پر ياد نہ ڪر. اُن جو معاوضو نہ گهُر، ان جو نتيجو خدا جي حوالي ڪري ڇڏ.“ باقي ڪا غلطي يا مدائي توکان ٿي وڃي، تہ ان کي هر وقت ياد ڪندو رهہ، تہ آخرت سڌاري ٿيئي.

• • •

هي هَل حشر جيڪو آهي سو شريعت، حقيقت ۽ طريقت تان آهي. معرفت ٻہ تہ ساڻ لڳي پيئي آهي.

• • •

هر ماڻهوءَ جي عزت سندس علم جي موافق هوندي آهي، يعني جيتري هُن ۾ علم جي واقفيت هوندي آهي، اوتري هن کي عزت ملندي آهي.

• • •

سڀ کان اڳ آهو قاضي ڪَسندو، جو پاڻ نہ ڪندو، ٻين کي پيو ڏسيندو.

لاجائز ڪمايل مسلمان جي لقمي کان، جائز ڪمايل ڪافر جو لقمو وڌيڪ چڱو آهي.
جو تہ هو سختيءَ سان ڪمايل آهي ۽ هيءُ نرمائيءَ سان ڪمايل آهي. يعني سختائي، ڏکي، ظلم ۽ زوري ڪفر آهي. نرمي، صلح ۽ سچائي دين آهي.

* * *

جيڪو توکي چوي تنهن کي نہ ڏس، پر هن جي چوڻ کي ڏس، ۽ سمجھ تہ هو ڇا ٿو چوي.

* * *

ماڻهوءَ جو پڇڻ بيعلميءَ کان آهي، ۽ ڏچڻ بي يقينيءَ کان آهي. علم انسان لاءِ هڪ رستو آهي. يعني انسان لاءِ هڪ پورو پروسو يا مڪمل خبر آهي.

الله نہ خوف آهي، نہ طمع آهي — معنيٰ تہ نہ هو ڊيڄاري ٿو، نہ ڪنهن جي خوشامد ٿو ڪري. نماز اها چڱي ڪانهي، جا تڪبر جي رستي تي آڻي ٿي. اهو گناهہ چڱو آهي، جيڪو توبهہ جو در ڏيکاري ٿو. جا نماز ذاتي طمع ۽ خوف لاءِ پڙهجي ٿي، سا قبول ڪانهي. نماز خوف ۽ طمع جي وچ ۾ جا پڙهبي آهي، سا انسان لاءِ چڱي آهي، پر ان ۾ سچائي ۽ سادگي هجي.

جو تہ ۾ خوف آهي، سو تہ ۾ بيعلميءَ جو وهم آهي. جا تہ ۾ طمع آهي، سا تہ ۾ حرص جي هوا آهي.

* * *

جيترو ماڻهو پاڻ کي ٿو پوڄي، جيڪڏهن پاڻ کي اوترو ڳولي تہ گمراهيءَ ۽ جهالت کان بچي، پنهنجي منزل تي پهچي سگهي ٿو — پر هي فقط اهو ماڻهو ڪري سگهندو، جيڪو شريعت مان لنگهي، حقيقت ۾ آيو هجي — رڳو شريعت وارو پاڻ کي ڳولي نہ سگهندو.

* * *

پٺي تي روئڻ اکين جو سور آهي،
پاڻ تي روئڻ اکين جو نور آهي.

—

نور جي معنيٰ دل جو سوجھرو،
سور جي معنيٰ دل جي اونداهہ.

—

استاد ڳوليم شريعت ۾ ڏٺم،
علم ڳوليم حقيقت ۾ ڏٺم.
عمل ڳوليم طريقت ۾ ڏٺم،
سالت ۽ آرام ڳوليم معرفت ۾ ڏٺم.

* * *

هن وقت دنيا ۾ ماڻهو چئن قسمن جا آهن:

هڪڙا گوشت خور، ٻيا دوست خور،
ٽيان موست خور، چوٿان لوست خور.

اڳين ٽنهين قسمن جي ماڻهن کان چوٿين قسم جا ماڻهو چڱا آهن، جو هنن جي هٿان ڪنهن کي نقصان ڪونه ٿو پهچي، البت هنن مان ٿورن کي ڪجهه ماڻهن کي فائدو ملي ٿو.

سمجهاڻي: هڪڙا گوشت خور اهي ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي عزيزن سان بداخلاقي، بدخوئي ۽ بديانتي ڪندا آهن، آهي ٿيا گوشت خور.

ٻيا دوست خور اهي ماڻهو آهن، جيڪي دوستي رکي پوءِ دوستيءَ جي آڙ ۾ دوستن سان بداخلاقي، بدخوئي ۽ بديانتي ڪندا آهن، اهي ٿيا دوست خور. ٽيان موست خور اهي ماڻهو آهن، جن جي سامهون جيڪي به اچن ٿا، پوءِ دوست هجن يا غيردوست هجن، عزيز هجن يا غيرعزيز هجن، سڀني سان بداخلاقي، بدخوئي ۽ بديانتي ڪندا آهن. آهي ٿيا موست خور.

چوٿان لوست خور آهي ماڻهو آهن، جيڪي هرهڪ ماڻهوءَ سان خوش اخلاقيءَ، ڀل مانسائيءَ ۽ ديانتداريءَ سان هلندا آهن، محبت ۽ مهنداري ڪندا آهن — بدسلوڪي ۽ پوري جدوجهد پنهنجي نفس سان هوندي اٿن، اهي ٿيا لوست خور.

ڪوڙ ماڻهوءَ جو ڪچو ڪردار آهي، جو هرجاءِ تي هن کي شرمندو ڪندو. سچ ماڻهوءَ لاءِ سينگار آهي، جو هرجاءِ تي هن کي سورهيه ثابت ڪندو.

حرص ماڻهوءَ لاءِ ناسور آهي، جو مرڻ کان اڳي نه ڇٽندو. نفس ماڻهوءَ جو دشمن آهي، جو هن کي حرص ڏانهن وٺي ويندو.

ٻڌي ماڻهوءَ لاءِ ڦاهي آهي، جا ڦري هن جي ڳچيءَ ۾ پوندي. ايڪي ماڻهوءَ لاءِ ميراث آهي، جا هلي هن کي ورثي ۾ ملندي.

طمع ماڻهوءَ لاءِ خواري آهي، جا هلي هن کي خوار ڪندي. قناعت ماڻهوءَ لاءِ عزت آهي، جا هاڻي هن کي تونگر ڪندي.

قناعت جي معنيٰ آهي ته جيڪو رب جي طرف کان ملي ان تي راضي رهجي.

* * *

مرد کي سڃاڻين، ته پهرين هن جي قول کي سڃاڻ. ته توکي چڱي مدي جي خبر پوي.

فقير کي سڃاڻين ته پهرين هن جي توڪل کي سڃاڻ. تہ توکي فقير جي فقر جي خبر پوي.

اولياءَ کي سڃاڻين، ته پهرين هُن جي سَنَ کي سڃاڻ. ته توکي اولياءَ جي اهڃ جي خبر پوي.

جڏهن الله کي سڃاڻين، ته پوءِ پاڻ کي سڃاڻ، يا پاڻ کي وڃاءِ - ته الله جي توکي خبر پوي. پاڻ کي سڃاڻڻ جي معنيٰ آهي ته تون سالڪ ٿيءُ.

پاڻ کي وڃائڻ جي معنيٰ آهي ته تون بيغرض ۽ بيخوف ٿيءُ. تون کي ٻه ڪولا آهن. هر جي اٿين ڪيئي، ته پوءِ تون سڀڪجهه آهين.

* * *

ڪنهن به شئي کي ڏسڻ مان يا ٻڌڻ مان توکي فائدو نه ٿيندو، جيسين آن کي سڃاڻندين، سمجهندين، ۽ آن تي عمل ڪندين، تڏهن آن مان توکي فائدو ملندو.

* * *

دنيا ۾ ٻيو ڪو نهي، جيڪو پاڻ کي ماراهي ٿو. مرد سو آهي جنهن کي پيا ماراهين.

* * *

دنيا ۾ ڪو به ڪم ڪرين، ته پهرين ان کي سمجهه، پوءِ ڪر ته توکي ان مان فائدو ملي، جڏهن سمجهڻ کان سواءِ ڪندين ته نقصان پائيندين.

* * *

هن وقت دنيا ۾ ماڻهو نظام جي لحاظ کان ٻن قسمن جا آهن. هڪڙا ماڻهو هدايت ۽ شرافت مان سمجهندا آهن، آهي اشراف ماڻهو آهن. ٻيا ماڻهو سوچڙي ۽ قانون مان سمجهندا آهن، آهي نالائق ۽ نادان آهن. فيصلي ڪرڻ واري انسان لاءِ ٻي ڳالهيون ضروري آهن. جن مان ٻه ڳالهيون هن وٽ هجن، ٽين ڳالهه هن وٽ نه هجي. هڪ سالڪي سمجهه ۽ ٻي قانوني طاقت وٽس هجي. ٽين ڳالهه يعني رياءُ هن وٽ نه هجي، ته پوءِ هو فيصلي ڪرڻ جو لائق آهي، ورنه نه آهي.

سمجهه ۽ سالڪيءَ جي ڳالهه اشرافن لاءِ آهي، قانوني طاقت نادانن ۽ نالائقن لاءِ آهي. بيريائي، خاص خدمتِ عام ۽ عالم جي امن امان لاءِ آهي.

* * *

رڳو خدا تي ڀاڙي ويهڻ ڄڻ پنهنجي حقن کان محروم ٿيڻ آهي، پر الله تي توڪل ڪري ڪوشش ڪرڻ معنيٰ پنهنجن حقن کي حاصل ڪرڻ.

هر شئي جي سلامتي امن، انصاف ۽ چاهه ۾ آهي. جڏهن جملي انسانذات ۾ انصاف، چاهه ۽ امن ايندو، تڏهن بقا حاصل ٿيندي.

* * *

توبه هر گناهه کي ڪاٽي ڇڏيندي آهي - سو تڏهن، جو هر گناهه جي ڪمن کي ترڪ ڪري ڇڏين. ذاتي طمع به گناهه ۾ شامل آهي. انسان کي پاڻهپ جو ڪردار ادا ڪرڻو آهي - طمع لاءِ نه.

* * *

الله کي ڳوليو آسمان ڏٺو، روهه زمين ڏٺو - پر الله نه ڏٺو. هُن جي قدرت ضرور ڏٺو. جي ڏٺو ته الله جو اسرار ڏٺو - سو پڻ جاين تي ڏٺو. هڪ انسان جي سمجهه کان اڳيان ڏٺو، پيو انسان جي حق جي راهه ۾ قرباني ڏيڻ ۽ جدوجهد جي ويران ڏٺو. باقي هن جي بيمثاليءَ جو مظهر ۽ مشاهدو هرجاءِ تي ڏٺو.

*　　　　*　　　　*

الله کي به طريقا سڃاڻي سگهون ٿا - هڪ پاڻ کي سڃاڻڻ سان، ٻيو پاڻ کي وڃائڻ سان.

نبين، امامن، اوليائن، فقيرن ۽ خلق جي خادمن مان هڪڙن پاڻ کي سڃاڻي الله کي سڃاتو، ٻين پاڻ کي وڃائي الله کي سڃاتو.

*　　　　*　　　　*

چڱائيءَ کي بدي ڪيئن ٿي ملي؟ ما هيئن ٿي ملي - ته سالڪن جي وچ ۾ پوڻ سلامتي آهي، بيوقوفن جي وچ ۾ پوڻ بيعزتي آهي. سالڪن سان چڱائي ڪرڻ ۾ شان آهي، بيوقوفن سان چڱائي ڪرڻ ۾ ڪو مان نه آهي. جو جهڙو هجي تهڙو ٿجي تنهن سان، ته ڪم ٺهي اچي.

*　　　　*　　　　*

انسان جي سڄيءَ عمر کان آها هڪ گهڙي وڌيڪ چڱي آهي، جا راحت واري ملندي اٿس، ۽ آها تڏهن ملندي اٿس، جڏهن انسان جي روحانيت فطري خواهشن جي قيد مان آزاد ٿي، آهيءَ منزل مقصود جو مشاهدو مائيندي آهي، جنهن مقصد لاءِ انسان کي پيدا ڪيو ويو آهي.

*　　　　*　　　　*

فرض، سنتون، عقيدا، نظريا، طريقا، رسم رواج - سڀ انسان لاءِ ذريعا آهن، مطلب نه آهن. اهي سڀ مطلب جي حاصل ڪرڻ لاءِ اختيار ڪيا ويا آهن. جيڪي ماڻهو چڱا ڪم ڪن ٿا، تن کي صحيح مطلب حاصل ٿئي ٿو. جيڪي ماڻهو چڱا ڪم نٿا ڪن، رڳو ڳالهين ۾ چنبڙي، نلهي لباسي پيروي ڪري، بڇڙا ڪم ڪن ٿا، انهن کي صحيح مطلب حاصل ڪو نه ٿيندو. جيڪڏهن ٿئي ها، ته يزيد کي به حاصل ٿئي ها، جو هو به سچي اسلام جي لباسي پيروي ڪندو هو.

*　　　　*　　　　*

علم خيرات ڪر، عمل پاڻ وٽ رک.
وسيلو خيرات ڪر، حيلو پاڻ وٽ رک.
سون خيرات ڪر، پارس پاڻ وٽ رک.
شفا خيرات ڪر، دوا پاڻ وٽ رک.
سُک خيرات ڪر، ڏک پاڻ وٽ رک.
روشني خيرات ڪر، برڻ پاڻ وٽ رک.
بهشت خيرات ڪر، دوزخ پاڻ وٽ رک.
سيڪجهه خيرات ڪر، عشق پاڻ وٽ رک.

*　　　　*　　　　*

انسان جي عزت ڪيترن درجن تي ورهايل آهي، ۽ هن ڪهڙي درجي تي ڪيتري عزت حاصل آهي؟ منهنجي ناقص سمجهه ان ڳالهه کي هيئن وهڃايو آهي ته انسان جي عزت چئن درجن تي رکيل آهي.

هڪ شريعت ۾، جتي انسان جي عزت پيدا ٿيڻ ۽ مرڻ يعني پلجڻ ۽ دفن ٿيڻ کان وڌيڪ ڪا اهميت نٿي رکي. ٻي انسان جي عزت حقيقت ۾، جتي جيتريقدر هو علم جي معلومات ۽ واقفيت حاصل ڪندو آهي، اوتري هن کي عزت حاصل ٿيندي آهي.

ٽيئن انسان جي عزت طريقت ۾، جتي جيترو هو طريقو ڪري، عمل صالح ڪندو، اوتري هو عزت پائيندو.

چوٿين انسان جي عزت معرفت ۾، جتي هو اشرف‌المخلوقات جي درجي تي پهچندو آهي، جتي هو سڀ فطري خواهشون نابود ڪري، جملي معلومات جو مرڪز بنجي، پاڻ ۾ گم ٿي ويندو آهي، ۽ اتي هن کي ٻئي سڄي عالم کان وڌ عزت حاصل هوندي آهي.

مقصدي منزل انسان جي اشرف‌المخلوقات آهي. جيڪڏهن هو اڳي ئي اشرف‌المخلوقات آهي ته پوءِ هو چو امتحان جي ميدان ۾ آيو! جيڪڏهن هن کي اُن منزل تي رسڻو آهي، ته پوءِ هو چو اُتو آتي رسڻ جي ڪوشش ڪري؟ ڇا هي سنسار، هيڏو سارو مانڊاڻو، جو پيانت ورتن ۾ هاڻي رهيو آهي سو بنا ڪنهن مقصد جي آهي؟ نه، هرگز نه. ضرور هن سڀ جو ڪو منزل مقصد آهي. ته پوءِ آهو ڇا آهي؟ هرڪو چائي ٿو ته سڀ جو منزل مقصد قيامت آهي، يعني سڀ شئي جي ۽ سڀ ڳالهه جي صفائي، جنهن ۾ چار صفتون آهن: هڪ امن امان جي، ٻي خوشحاليءَ جي، ٽين بقا ۽ قيام جي، چوٿين پنهنجيءَ جاءِ تي بااختيار بنجڻ جي. اهي چارئي صفتون الله تبارڪ تعاليٰ جي طرف کان انسان کي ملنديون، سي تڏهن ملنديون، جڏهن انسان اشرف‌المخلوقات بنبو.

اُن لاءِ حضرت رسول خدا انسان کي آنهيءَ منزل مقصد تي پهچڻ لاءِ چار طريقا ڏسيا آهن: هڪ شريعت، جنهن ۾ انسان چڙوائيءَ کي ختم ڪري، اصولن تي اچي، صحيح معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ٻيو حقيقت، جنهن ۾ انسان کي صحيح ۽ غلط، حق ۽ باطل جي ظاهري ۽ اندروني خبر پوي ٿي. ٽيون طريقت، جنهن ۾ غلط ۽ باطل کي ترڪ ڏيئي، صحيح ۽ حق حاصل ڪرڻ لاءِ انسان کي سخت جدوجهد ۽ محنت ڪرڻي پوي ٿي. سچ پچ ته انسان جي پاس ٿيڻ يا نه ٿيڻ جو اهوئي ميدان آهي. چوٿون معرفت، جنهن ۾ انسان طريقت جي ميدان سان حيواني حواس، عارضي طريقا، فطري خواهشون، پيائي، تعصب، نفسي حرص ۽ خام‌خياليون سڀ نابود ڪري، امتحان ۾ پاس ٿي، پاڻ ۾ هيڪڙائي حاصل ڪري ٿو، جتي هو بيخبري وڃائي، باخبر ٿي، حقن جي جملي معلومات جو مرڪز بنجي ٿو.

* * *

هن وقت دنيا جي ٩٥ سيڪڙو ماڻهن جي سمجهه کان ماکيءَ جي مکين جي بي سمجهائي وڌيڪ آهي، جو هو هزارن ۽ لکن جي تعداد ۾ گڏ ٿي، هڪ ئي ماناري مٿان پاڻ ۾ اتحاد ڪري، پنهنجو وقت گذارينديون آهن؛ جن جي محبت مان رس اهڙو ته مٺو ۽ لذيذ پيدا ٿئي ٿو، جو ماڻهو ان لاءِ خواهشمند ۽ حيران آهن. حيف آهي آنهن ماڻهن کي، جي پنهنجي ذاتي مفاد، انفرادي سوال، عارضي مقصد لاءِ نفاق پيدا ڪري، سڄو انساني معاشرو زهريلو بنائي ڇڏين ٿا.

جيڪڏهن اهي ماڻهو ماکيءَ جي مک مان عبرت حاصل ڪري، پنهنجا عارضي مقصد ڇڏي، نفاق ڪڍي، ماکيءَ جي مک جيان پاڻ ۾ اتحاد ڪن، ته انساني معاشرو هوند ماکيءَ جي رس کان ڪروڙين حصا وڌيڪ مٺو ۽ لذيذ ٿي سگهي ٿو.

هرڪا قوم پنهنجي زهريلي معاشري جو شڪار بڻبي آهي. جيئن ڪنهن صاف پاڻيءَ جي تلاءُ ۾ هرقسم جون گندگيون ۽ جيوڙا گڏ ٿي، پاڻيءَ کي گندو ۽ زهردار بڻائيندا آهن، تيئن ماڻهن جون خاميون، غلطيون ۽ خود وڏايون پاڻ ۾ گڏ ٿي، انساني معاشري کي زهردار بڻائينديون آهن. جڏهن معاشرو حد کان وڌيڪ زهردار بڻجي ويندو آهي، تڏهن ان کي سنڀالڻ يا روڪڻ هرهڪ ماڻهوءَ جي وس کان ٻاهر لڪري ويندو آهي، جو هرهڪ انسان پنهنجو ذهني هوش وڃائي، نفساني جوش ۾ اچي، ڇڙواڳي اختيار ڪندو آهي، جنهن مان سڀ اخلاقي اصول آتي ختم ٿي ويندا آهن. پوءِ هرهڪ انسان جي دلين مان محبت لڪري، آنهن ۾ هڪٻئي لاءِ نفرت پرجي وئيندي آهي، نتيجو هي ٿو لڪري ته هڪ زهردار بدامنيءَ جي هوا پيدا ٿيندي آهي، جو آها قوم پنهنجي پيدا ڪيل زهردار معاشري ۾ تباهه ۽ برباد ٿي، ذلت جو شڪار بڻبي آهي.

هاڻي ڏسڻو آهي ته آهي ڪهڙيون غلطيون ۽ خاميون آهن، جيڪي پوري معاشري کي زهردار بڻايو ڇڏين ٿيون. منهنجي ناقص سمجهه ۾ بنيادي خاميون هيٺيون آهن: هڪ بي اصولي، پيو مرد جي عياشي، ڏيون پنهنجي مرضي پٺن تي زوريءَ مڙهڻ، چوٿون قومي مفاد ڇڏي ذاتي مفاد جي پٺيان پوڻ، پنجون گذري ويل معاملن ۾ ڦاسي پوڻ، ڇهون ٻئي جو حق ادا نه ڪرڻ، ستون ٻئي جي گلا يا ڪوڙي شڪايت ڪرڻ، اٺون حق ۽ انصاف تي عمل نه ڪرڻ.

انسان کي گهرجي ته مٿي ڄاڻايل حيواني حرڪتن کان پنهنجو انساني معاشرو پاڪ رکي، پنهنجو انساني ڪارنامو قائم ڪن.

* * *

جيڪو ماڻهو پاڻ لائق نه آهي، سو ٻئي کي لائق بنائي نٿو سگهي. جيڪو ماڻهو پاڻ کي فائدو نٿو ڏئي، سو ٻئي کي فائدو نٿو ڏيئي سگهي. جيڪو ماڻهو پاڻ عمل نٿو ڪري، سو ٻئي کان عمل نٿو ڪرائي سگهي. جيڪو ماڻهو پاڻ عالم ڪونهي، سو ٻئي کي عالم نٿو ڪري

سگهي. جيڪو ماڻهو پاڻ کي اٿو سڃاڻي، سو ٻئي کي اٿو سڃاڻي سگهي. جيڪو ماڻهو السانذات کي ڪي اٿو مڃي، سو ڄڻ گويا خدا کي اٿو مڃي. جيڪو ماڻهو السانذات سان بغض رکي ٿو، سو گويا حضرت رسول سان بغض رکي ٿو.

اوليائن تي وڃي، ماڻهن کي گهرجي ته عبرت حاصل ڪري، پنهنجي ڪيل غلطين ۽ گناهن لاءِ حق جي درگاهه ۾ دعائون گهري، توبهه تائب ٿين. باقي دنيا جا مطلب سڀ عارضي آهن. هڪڙا ملندا رهندا، ته ٻيا ويندا رهندا.

* * *

هر شئي جي پيدائش جو وقت آهي، جنهن کي ابتدا چيو وڃي ٿو. ارتقا هر شئي جي زندگيءَ جو نالو آهي، جيڪا هلندي رهي ٿي. ڪمال هر شئي جي زندگيءَ جي پوري ڦل جو نالو آهي، جنهن لاءِ هر هنڌ حقاني جدوجهد جاري آهي. آخرڪار انسان به هر قسم جي خطرن ۽ غلط نتيجن کي ختم ڪري، صحيح نتيجن سان واقف ٿي، امن امان ۽ بقا واري ميدان تي پهچندو، جتي انسان کي الله پاڪ جي طرف کان پنهنجي جاءِ تي بااختيار پنجڻو آهي.

* * *

هڪ انسان جي زندگي ٻئي انسان لاءِ آئيني جو مثال رکي ٿي، جيڪو ان مان سبق حاصل اٿو ڪري، سو انسان انڌو آهي.

هن جهان ۽ هُن جهان ۾ وڏو فرق آهي، تنهن کي سمجهڻ تمام ڏکيو آهي. جنهن به سمجهيو، تنهن مطلب حاصل ڪيو. يعني هيءُ جهان علم ۽ عمل جو باغ آهي، هُو جهان اُن باغ جي بهار جو ميوو آهي.

* * *

سڀ کان چڱو انسان اهو آهي، جيڪو ذاتي مفاد ڇڏي، عام مفاد لاءِ ڪم ڪري ٿو. ذاتي مفاد وارو انسان پنهنجي قوم بلڪ سڄيءَ انسانذات جي مستقبل ۾ وڏي رڪاوٽ پيدا ڪري ٿو. عام مفاد لاءِ ڪم ڪرڻ وارو اُن مستقبل لاءِ واٽ ناهي ٿو.

* * *

سياست ۽ سائنس ڇا آهن؟ هي منهنجي ناقص سمجهه ۾ ٻه واٽون آهن، جن مان انسان جي صحيح مقصد جي حاصلات ٿيندي. سياست، غلط طريقن ۽ جهالت جي جوش کي ختم ڪري، صحيح طريقن، باهمي گفتگوءَ، انساني هوش ۽ علمي لحاظ سان، هڪ ئي پليٽفارم تي السانذات کي پهچائيندي.

سائنس غلط ۽ صحيح نتيجن جو تجربو ڪندي، شڪست ۽ فتح جون منزلون طي ڪري، انسانذات کي صحيح مقصد يعني عالم جمال ۽ بقا تي پهچائيندي، جتي هرهڪ انسان پنهنجي جاءِ تي بااختيار هوندو.

* * *

گن مشين جي گوليءَ کان غريب جي آهه تيکي آهي. گوليءَ جو اثر لڳڻ ۾ ٿيندو آهي، پر آهه جو اثر ٻنان لڳڻ جي ٿيندو آهي.

* * *

اڄ سياست ۽ سائنس جي ميدان ۾ ڪم ڪندڙ اهي انسان تي سلام ٿو ڪريان، جيڪي جملي انسانذات جي صحيح ڀلائيءَ جي مقصد لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن. باقي آهي ماڻهو، جيڪي انفرادي سوالن ۽ ذاتي مفادن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ اچن ٿا، سي حقيقت کان گمراهه آهن.

سياست جي معنيٰ آهي ته سالڪ هر اقتصادي نڪاهه کي سمجهي، اُن جو حل پيدا ڪري، ۽ نه مونجهارو ۽ مصيبت. سائنس جي معنيٰ آهي غلط ۽ صحيح نتيجن جي پرک ڪري، صحيح نتيجن تي پهچڻ.

*　　　*　　　*

دنيا ۾ جيڪو ماڻهو فتنو فساد ڪري ۽ ڪرائي ٿو يا پسند ٿو ڪري، سو پڪ ڄاڻ ته شيطان کان وڌيڪ بدتر آهي. شيطان خدا وٽ ذليل آهي، انسان خدا وٽ ذليل آهي.

*　　　*　　　*

شيطان انسان جي ٽن نفسن مان هڪ نفس جي قوت آهي، جا خدا جي حڪم جي خلاف ڪم ڪرائي ٿي. نفس امارو بيخبر آهي، نفس لوامو باخبر آهي. انسان جو بيخبر هجڻ گناهه صغيرو آهي ۽ باخبر هجڻ گناهه ڪبيرو آهي. نفس مطمئنه جملي خبر جو مرڪز آهي، جنهن کي معرفت چيو وڃي ٿو ـــ ۽ پوءِ انسان کان گناهه ٿئي، سو ممڪن نه آهي.

*　　　*　　　*

دنيا ۾ جيڪو ماڻهو هڪ طرف جي ڳالهه ٻئي طرف گهٽ وڌ ڪري ٻڌائي، انسان ۾ نفرت ۽ نفاق پيدا ڪري ملڪ ۽ قوم ۾ جنگ جو باعث بنجي ٿو، سو منافق کان بدتر آهي. منافق ڪافر کان ٻيڻو آهي، ڇو ته ڪافر هڪ طرفو يعني رڳو پنهنجي پاڻ تي ظلم ڪري ٿو، ۽ منافق ٻه طرفو يعني پاڻ کان سواءِ ٻين جي ظلم جو باعث پڻ بنجي ٿو.

*　　　*　　　*

جيڪو ماڻهو ٻئي جو حق ادا نٿو ڪري، سو حقيقت ۾ پنهنجا حق وڃائي رهيو آهي.

عام طرح سان تقدير لفظ کي خدا جي دفتر جو لکيو سمجهيو وڃي ٿو. جيڪڏهن ائين هجي ها، ته خدا تدبير هلائڻ جو حڪم نه فرمائي ها. ڇو ته هو هر شيءِ تي قادر آهي، ۽ انسان جي طاقت ۽ اُن جي تدبير کي ڪو وجود ڪونهي، جو هو تدبير هلائي خدا جي لکئين کي مٽائي سگهي.

منهنجي ناقص سمجهه ۾ تقدير هر دؤر ۽ هر زماني ۾ هڪ نئين شيءِ پيدا ٿيندڙ آهي، جنهن ۾ نفعو نقصان ٻئي موجود آهن. نفعي ۽ نقصان سان وري ڪيترائي اسباب پيدا ٿيندڙ آهن، جن کي هٿ ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو دارومدار سڄو انسان جي صحيح تجربي ۾ علمي معلومات تي وڪيل آهي. جيڪڏهن هو صحيح تجربي ۽ علمي معلومات سان ڪنهن به شيءِ تي غالب ٿئي ٿو، ته پوءِ ان کي هُن جي تدبير چئجي ٿو. جيڪڏهن نامعلوم غلط ڪم ڪرڻ سان انهن سببن جي هٿ ڪرڻ ۾ هو ناڪام ٿئي ٿو يا اُن ۾ ڪنهن تڪليف جو شڪار بنجي ٿو وڃي، ته اُن کي تقدير چيو وڃي ٿو.

*　　　*　　　*

جيڪو ماڻهو پنهنجي خوشحاليءَ لاءِ نٿو سوچي، سو حقيقت ۾ انسان جي لسٽ کان ٻاهر آهي، يعني هو جانورن جي لسٽ ۾ شمار آهي.

ڪوڙيو پنهنجي ڪاري ۾ جهڙو وڪر ڪٽندو آهي، اهڙو هوڪو ڏيندو آهي. ماڻهو به پنهنجو جهڙو ڪردار ۽ عمل ڪندو آهي، اهڙو هو پول پڌائي، پڻ وٽ پنهنجي پسورائي پڌري ڪندو آهي.

*　　　*　　　*

بدامنيءَ جو ٻج ڇڙواڳيءَ ۾ آهي. بي اعتقاديءَ جو بنياد نا انصافيءَ ۾ آهي. ڪاسورا شاهي چالاڪي لواز هولدي آهي. غلط انتظام مان ملڪ خوشحال نه رهندو. عدل ڪيترو به ايماندار هجي، پر آن جي نيڪي- بدي انتظام ڪرائيندو آهي.

*　　　*　　　*

جنهن انسان وٽ پنهنجي مالي طاقت نه هجي، سو پرائي امانت نه رکي؛ جيڪڏهن رکي ته پوءِ خيانت نه ڪري، ۽ آن لاءِ اول پاڻ ۾ بي طمعائيءَ جي ايڏي دل پيدا ڪري.

*　　　*　　　*

الله تبارڪ تعاليٰ جي عدل يا انصافي انتظام جا ذميوار ڪير هوندا آهن. هڪڙا حقاني ليابي پهچائڻ جا ذميوار عالم هولدا آهن، ٻيا حق ۽ انصاف ۽ امن امان ۾ عوام جي رهڻ لاءِ انتظامي ڪاسورا ذميوار هولدا آهن. ٽيان انتظامي ڪامورن کي صحيح عمل ڪرائڻ ۽ انهن تي چوڪس رهڻ لاءِ عدليه جا حاڪم ذميوار هولدا آهن، جن کي عوام حق ۽ انصاف ۽ امن امان ۾ رهڻ لاءِ پنهنجي راءِ يا مرضيءَ جون جملي واڳون امانت طور سپرد ڪندو آهي.

انهن ٽنهي ڀڳدارن مان جن به پنهنجي ذميواري پوري نه ڪئي، آهي الله جي عذاب ۾ پڪڙيا ويندا.

*　　　*　　　*

دنيا ۾ انسان کي ڪنهن به ڪر تي ٻه قوتون ڪامياب ڪنديون آهن، هڪ ذهني ۽ ٻي مالي. مالي قوت عارضي آهي، ذهني قوت دائمي آهي. انڪري ذهني قوت کي برباد نه ڪر.

*　　　*　　　*

دنيا ۾ جنهن انسان کي عزت حاصل ڪرڻي هجي، سو ٻن ڳالهين تي عمل ڪري: هڪ علمي معلومات حاصل ڪري ۽ ٻي سالڪي ۽ صداقت پاڻ وٽ رکي. جيڪڏهن آخرت جي عزت حاصل ڪرڻي هجيس، ته پوءِ پاڻ کي وقف ڪري، ۽ ذاتي مفاد ڇڏي عام مفاد لاءِ پنهنجي جدوجهد جاري رکي.

*　　　*　　　*

دين توڪل جي خزاني جي دولت آهي، دنيا نفس جي فطري خواهشن جي طمع آهي، اسلام جملي ڀلاين جو بينظير مرڪز آهي، ڪفر سڀني براين جو ڪندو آستان آهي، قرآن حق جو

پيغام آهي، نافرماني ۽ وڏائي نفس جو ذاتي مفاد آهي. رسول حقاني هدايت ڪندڙ ۽ ڏسيندڙ آهي، آها قبول ڪري عمل نہ ڪندڙ منڪر آهي.

* * *

علم کان سواءِ جيڪي ماڻهو آهن، سي سڀ حقيقت کان بيخبر ۽ گمراهہ آهن. علم جي انسان کي ايترو قدر ضرورت آهي، جيترو قدر ڪنهن ضعيف يا مريض ماڻهوءَ کي ڪنهن بيابان ۾ سفر جي منزل تي پهچڻ لاءِ سواريءَ جي ضرورت هوندي آهي.

* * *

ڪتاب عقل جي ڪنجي آهي.

علم پارس جي پٿري آهي.

عقل علم جي ڪسوٽي آهي.

عمل علم جو ڦل آهي.

استاد منزل جو رستو آهي.

محنت مقصد جي وات آهي.

اي انسان! تنهنجي حياتي يا عمر مينهن جي ڦڙي يا پاڻيءَ جي ڦوٽي برابر آهي، انڪري وقت نہ وڃاءِ. توکي جيڪو وقت مليو، سو غنيمت آهي، ان ۾ جلد نيڪيءَ جا ڪم ڪري وٺ. متان پڇتائڻو پوئي، جيترو جيڪي ڪجهہ ڪندين، اوترو ۽ اهڙوئي اڳيان ملندئي.

* * *

انسان جي زبان ۾ ٻن قسمن جو ٻج رکيل آهي، هڪ گل بهار جو، ٻيو ڪانڊيرن جي خار جو. پنهي ٻجن مان جيڪو چُنبو، اهڙوئي چُڻندو. انڪري ڪانڊيرن جي ٻج کي خاڪ ڪر، متان تنهنجي عمر جو چمن خزان جو خارزار نہ ٿي وڃي.

* * *

الله کي ڪپڙن جي لباس کان دل جي سچائيءَ جو لباس وڌيڪ پسند آهي.

* * *

اي انسان! تون چوويهن ڪلاڪن ۾ ٢٨٨٠٠ دم کڻندو آهين. حقيقت ۾ اهي دم تولاءِ حمد ثنا جي تسبيح آهن، ان کان تون غافل نہ ٿي. چو تہ:

"جو دم غافل، سو دم قاتل،"

قاتل جي سزا قتل آهي.

وقف ٿيل انسان مرندو نہ آهي. مرڻ کان اڳ برابر هو مري ويندو آهي، پر مرڻ کان پوءِ هو جيئرو ۽ زندهہ رهندو آهي، چو تہ سندس عام نيڪيءَ جو ڪارنامو زندهہ رهندو آهي. سڀ کان وڌيڪ اهو ماڻهو بڇڙو آهي، جيڪو ذاتي طمع خاطر پنهنجي قول تان ڦرندو رهي ٿو.

* * *

گذريل ماضيءَ جي معاملن ۾ ڦاسي پوڻ بيوقوفي آهي. ان مان سبق حاصل ڪري، موجوده ماحول کي منهن ڏيڻ عقلمندي آهي.

* * *

گذريل تي نہ پاڙ، ايندڙ تي نہ ٻاڙ، هلندڙ تي چاڙهہ – ستان ڇتائڻو پوئي.

* * *

مرد سو آهي، جيڪو پنهنجي ٻاري ٿو. ٻئي جي ٻريل، ٻئي جي ٿي هوندي آهي؛ ان کي ڏسي تون پنهنجي ٻار تہ توکي ڪم اچي.

* * *

اي انسان! توکي جيڪي ڪوشش ۽ محنت سان ملي ٿو، سو تنهنجي مرضيءَ ۽ گهُرڻ تي الله پاڪ توکي ڏئي ٿو – جنهن جو حساب توکي ڏيڻو پوندو، ان لاءِ اهو سوچي سمجهي وٺندو رهہ.

* * *

انصاف کان وڌيڪ ٻي ڪابہ طاقت ڪانهي. جيڪو انسان انصاف ڪري ٿو، ان جي طاقت روز بروز وڌندي رهي ٿي – ہر شرط الهيءَ سان، جو اهو انصاف، دوست، عزيز ۽ پاڻ لاءِ ساڳيو هجي.

* * *

ڪنهن جي چڱي ڪم ۽ خوشحاليءَ تي حسد ڪرڻ خرابيءَ جو ڪردار آهي، ان تي ريس ڪرڻ ڀلائي جو ڪارنامو هوندو آهي.

* * *

ذاتي حسد زهر قاتل کان وڌيڪ زهردار هوندو آهي. محنت ۽ عمل ڪرڻ کان سواءِ اميد رکڻ اهڙي آهي، جهڙي آڪن کان انبن گهرڻ جي هوندي آهي.

* * *

فائدي وارو چڱو ڪم بہ غلط طريقي سان نقصان وارو ۽ خراب ٿي پوندو آهي.

* * *

دنيا جي ڪابہ شئي هڪ جاءِ تي اٽل ناهي.

* * *

سالڪ اهو آهي جيڪو موجوده وقت جي موافق چڱو ڪردار ادا ڪري.

* * *

دوستي هم حال ۽ همخيال سان رک، نہ تہ دوستيءَ کي بدنام نہ ڪر.

* * *

زڪوات جا پنج سؤ رپيا پنجن سَون ماڻهن ۾ ورهائي ڏيڻ کان پنج سؤ ئي هڪ مسڪين لاچار ماڻهوءَ کي ڏيڻ وڌيڪ نيڪيءَ جو ڪم آهي. ڇو ته غريب جي غربت کي ختم ڪرڻ ۽ هن جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ ئي الله پاڪ جي طرف کان زڪوات جو حڪم ڪيو ويو آهي.

هڪ رپيو ماڻهوءَ ماڻهوءَ کي ورهائي ڏيڻ سان نه غربت ختم ٿي سگهي ٿي، نه وري ڪنهن مسڪين جي ضرورت پوري ٿي سگهي ٿي. هڪ سؤ مڻ چانور رڌي عام ماڻهن کي کارائڻ کان پنجويهه مڻ چانور ڪنهن مسڪين عيالدار کي ڏيڻ وڌيڪ آهن.

*　　　*　　　*

يحيا، بيقول، بي انصاف ماڻهوءَ سان گڏ گذارڻ مومن لاءِ گناهه آهي.

*　　　*　　　*

بي انصاف حاڪم جي برخلاف جهاد ڪرڻ مومن لاءِ فرض آهي، سو ته من جڏهن پاڻ حق انصاف جي لائق هجي.

*　　　*　　　*

ڪفر جا ٽي ڪارناما آهن: هڪ حرص، ٻيو تڪبر، ٽيون الدرولي دوکو ۽ دغابازي.

*　　　*　　　*

زبان سان توبهه ڪرڻ مڪر آهي. هر برائيءَ جي ڪمن کي ترڪ ڏيڻ برحق توبهه آهي.

*　　　*　　　*

ڀلائيءَ جا ڪم ڪرڻ جان جي زڪوات آهي. ڀلاين جي لاءِ پاڻ کي وقف ڪرڻ مور جي خيرات آهي.

*　　　*　　　*

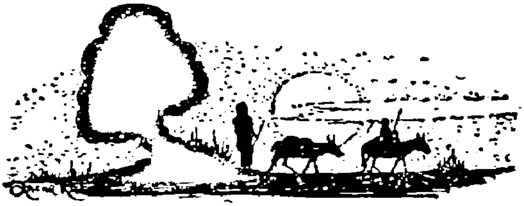

ادبي خط

"مهراڻ" جي مقبوليت

"... هانگ ڪانگ ۾ سيتل ٻڌايو ته ڪيتري ۾ گهٽا سنڌي هيت رهن ٿا. سنڌي ڪتابن ۽ قلمن جو ذڪر ڪندي پاڻ ٻڌايائين ته افسوس جهڙي ڳالهه آهي، جو هتي هانگ ڪانگ ۽ ٻين ملڪن ۾ هندستان جا سنڌي رسالا ته جام اچن پيا ۽ غير ملڪي ناٿو هڪ طرف ڪمائي رهيا آهن، ته ٻي طرف هندستان جا سنڌي اديب ۽ شاعر دنيا سان متعارف ٿي رهيا آهن — ۽ پاڪستان ان ڏس ۾ ڪو قدم نه کنيو آهي.

"سنڌي زبان ٿي هڪ اهڙي آهي، جا انگريزيءَ کان پوءِ دنيا جي هر ملڪ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي ۽ پاڪستان ۾ ڇپيل ڪتاب، رسالا ۽ فلمون ڪنهن به قيمت تي، هندستان جي ادب کان گهٽ نه آهن.

"ان بعد پاڻ 'مهراڻ'، 'نئين زندگي' ۽ 'سهڻي' رسالي جي تعريف ڪندو رهيو، جي ڪجهه سال اڳ تائين هو پاڪستان مان گهرائي پڙهندو هو. هانگ ڪانگ ۽ سينگاپور ۾ پيا به ڪيترا سنڌي مليا، جن خاص ڪري 'مهراڻ' سماهي رسالي جي ڏاڍي تعريف ٿي ڪئي، ۽ ان کي پڙهڻ لاءِ آتا ٿي ڏٺا. ٿي سگهي ٿو ته اسان جي 'سنڌي ادبي بورڊ' وارا ان ڳالهه کان اتفاق ڪن ته سندن اهو رسالو دنيا ۾ مشهور آهي. ڪين ڪپي ته هو نه فقط سنڌ، پر دنيا جي ٻين ملڪن ۾ پنهنجي رسالي جا ايجنٽ مقرر ڪن، ان اصولي سان اهي فقط غير ملڪي ناڻو ڪمائي سگهندا، پر سالياڻو رسالو گهڻي تعداد ۾ ڇپجڻ جي ڪري، لوڪل خريدارن ۾ سستو ٿي پوندو."

— الطاف شيخ

(بشڪريه روزانه هلال پاڪستان ڪراچي)

* * *

ڪابل جون يادگيريون ۽ "مهراڻ"

محترم ايڊيٽر رسالہ 'مهراڻ'

السلام عليڪم، 'مهراڻ' متعلق هڪ چشم ديد واقعو عرض رکجي ٿو.

۱۹۷۰ع ۾ مون کي افغانستان جي سير ۽ سفر جو موقعو مليو. ڪابل ۾ رهڻ وارن ڏينهن جي يادگيرين مان هڪ نه وسرڻ جهڙيءَ ياد جو ذڪر پيش ڪريان ٿو.

مان ڪابل ۾ هڪ ڏينهن ’زينب الدادي‘ ٿالي سئنيما ۾ شو ڏسڻ لاءِ پنهنجن يارن سان ويٺس. اتي پنهنجي پٺ کي پنهنجي سنڌي زبان ۾ چيو: ”پُٽ! تي ٽڪيٽون وٺي اچ.“ منهنجو پٽ، ٽڪيٽن وٺڻ لاءِ اڃا روانو مس ٿيو تہ پنهنجي پويان ڪنهن جي موجودگيءَ جو احساس ٿيڻ لڳم. فوراً ڪنڌ ورائي نهاريم، هڪ اڌڙوت عمر واري شخص، جو سوٽ ڪوٽ ۾ ملبوس هو، تنهن ڏاڍي آڪير ۽ نمرتا سان سلام ڪيو. هن انجاتل شخص جي ان سلام تي مون بہ سلام جو جواب نهايت محبت ۽ احترام سان ڏنو ۽ اڳتي وڌي ساڻس مليس. هن بي اختيار ڀاڪر پاتو، سندس اکيون آليون ٿي چڪيون هيون ۽ ڳوڙها سندس ڳلن تان وهي رهيا هئا. ان کان پوءِ مون کان منهنجي واقفيت حاصل ڪيائين. منهنجي پڇا تي ٻڌايائين تہ ”منهنجو نالو حڪومتراءِ آهي ۽ مان سنڌ جو رهاڪو آهيان. حيدرآباد منهنجو وطن آهي. مان حيدرآباد جي ڪولاڻي پاڙي سان تعلق رکان ٿو، جو ڀائيخان جي چاڙهيءَ جي ڀرسان آباد هو. هت ملازمت جي سلسلي ۾ رهان ٿو.“ ايتري ٻڌائڻ کان پوءِ حيدرآباد جا مختصر احوال ورتائين ۽ پوءِ چيائين: ”اوهان منهنجي وطن سنڌ مان آيا آهيو، مهرباني ڪري مون کي پنهنجي خدمت جو موقعو ڏيو، ٽڪيٽون مان ٿو وٺان.“ ٽڪيٽون وٺي آيو ۽ گڏجي شو ڏٺوسين. ان کان پوءِ اسان سان، اسان جي رهائشگاهہ واري هوٽل تائين گڏجي آيو، جا هوٽل ”جهان خان واٽ“ تي هئي. (ياد رهي تہ اتي وڏي روڊ ۽ شاهراهہ کي واٽ چيو ويندو آهي، جو ٺيٺ سنڌي لفظ آهي.) آخر ڏاڍيءَ سِڪ سان موڪلايائين ۽ چيائين تہ صبح ايندس.

ٻئي ڏينهن آيو ۽ ڏاڍي قرب سان مليو ۽ خيرچار ورتائين. ان وقت منهنجي هٿ ۾ ’مهراڻ‘ رسالي جو تازو پرچو هو. بي اختيار ٿيندي، اهو پرچو وٺي ڪٿي اکين تي رکيائين. ڏٺم تہ سندس اکين مان لُڙڪ ڳڙي رهيا هئا. ان کان پوءِ ٿورو اٿلائي پٿلائي ڏسي، واپس ڪندي چيائين: ”اوهان ڀلي پڙهي پورو ڪيو، پڙهڻ کان پوءِ اهو رسالو مون کي عنايت ڪندا.“

ٽئين ڏينهن تي حڪومتراءِ، پاڻ سان تازي ۽ سُڪي ميوي جو ٽوڪرو آندو، جو ڏاڍي ڀاوَ سان اچي اسان جي اڳيان رکيائين. سندس قرب ۽ پيار جي هن تحفي کي قبول ڪندي، مذاق طور ڪيس چيم تہ ”حڪومتراءِ! ڇا هيءُ ’مهراڻ‘ جي قيمت ادا ڪرڻ جي انڪل ڪئي اٿو ڇا؟“ اهو ٻڌي ڪاڻي ڏنائين. سندس اکين ۾ هڪ قسم جي چمڪ نظر آئي ۽ سندس اکين مان خوشيءَ جا ڳوڙها وهي رهيا هئا. مون پنهنجي رومال سان سندس اکين جا ڳوڙها جذب ڪري ورتا. چيائين: ”هن وقت جنهن حالت ۾ مان آهيان، ’مهراڻ‘ جي قيمت ڪٿڻ مشڪل ۽ محال آهي. ’مهراڻ‘ ۾ منهنجي ديس جا گيت آهن. ’مهراڻ‘ ۾ سنڌ جو روح سمايل آهي. ’مهراڻ‘ ۾ سنڌي سڀيتا ۽ تاريخ ڀان ٿيل آهي. اها سنڌ، جنهن جي مٽيءَ مان جائس، لڌس، ۽ وڏي وڏو ٿيس ۽ هن منزل تي پهتس؛ اها سنڌ، جا امن ۽ صلح، سنتن ۽ فقيرن، صوفين ۽ درويشن جي سرزمين آهي، جنهن جي سالڪن جي ساک ملڪان ملڪ مشهور آهي،

ان جي ڪيتن ۽ باغن، سمرن ۽ گهٽين، فضائن ۽ هوائن کي ساري، اکيون ڇو نہ روئنديون! پنهنجي ابالي ۽ مٽڙي ملڪ مان آيل 'مهراڻ' کي ڇو نہ چمّان ۽ رُئان."

مون ڪنهن بہ سوال جواب کان سواءِ 'مهراڻ' سندس حوالي ڪيو. حڪومتراءِ جي والهاڻہ انداز اکيان سِرُ جهڪائڻو پيو.

اها آهي ڪابل جي يادگيرين مان هڪڙي يادگيري، جا 'مهراڻ' سان تعلق ٿي رکي، جنهن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ ڌارين ملڪن ۾ رهندڙ پراڻا سنڌي ماڻهو سنڌي ادب ۽ رسالن لاءِ اڄ بہ تڙپي رهيا آهن. دعا آهي تہ 'مهراڻ' جي منزل اڃا بہ مٿانهين ٿئي.

— علي محمد "خالدي" نقوي

۲۱- آومبر ۱۹۷۳ع

* * *

محترمي، السلام عليڪم:

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو "مهراڻ" نمبر ۳/۷۳ع مليو، شڪريو.

بورڊ جيڪا علمي ۽ ادبي خدمت سرانجام ڏيئي رهيو آهي، اهو ان جو عملي ثبوت آهي تہ هر پرچو پنهنجي منفرد حيثيت رکي ٿو، جنهن ۾ سنڌي شاعريءَ، ڪافين ۽ افسانن کي خاص مقام حاصل هوندو آهي. هي سڀ شيون اوهان جي اڻٿڪ محنت، ڪوشش ۽ خلوص جو نتيجو آهن.

تازي پرچي ۾ اوهان پاڪستان هسٽري ڪانفرنس جي ڪارگذاريءَ کي شامل ڪري ان جي افاديت ۾ ٻهائين وڌيڪ اضافو ڪيو آهي. بورڊ جي بهترين ڪتابن سان اسان جي لئبرريءَ جي اهميت ۽ افاديت ۾ قابل قدر اضافو ٿيو آهي، جنهن لاءِ اسين اوهان جا ٿورائتا آهيون.

اميد آهي تہ اوهان عافيت سان هوندا.

مخلص

ايس. ايم. طاهر

لئبررين، مرڪزي اردو بورڊ، گلبرگ، لاهور

۱۹- نومبر ۱۹۷۳ع

"ناشاد"
(مبصر خصوصي)

(اکين ڏٺو احوال)

ادبي خبرنامو

٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي جي ڪارگذاري

گذريل ٣-٤ ڊسمبر ١٩٧٣ع تي، لاڙڪاڻي ۾، جمعيت الشعراء سنڌ طرفان، ٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس منعقد ٿي، جا لاڙڪاڻي جي باشندن ۽ سنڌي زبان جي نامور اديبن ۽ شاعرن جي وڏي تعداد ۾ شرڪت سان، پنهنجي شاندار روايتن موجب، نهايت ڪامياب رهي.

افتتاحي تقريب:

٣- ڊسمبر ١٩٧٣ع تي، شام جو پنجين بجي، جناح باغ ۾ ڪانفرنس جو افتتاح ٿيو. رٿيل پروگرام موجب افتتاح سنڌ جي وڏي وزير جناب ممتاز علي ڀٽي کي ڪرڻو هو، پر هُو صاحب ڪراچيءَ ۾ ڪن مصروفيتن سبب اچي نه سگهيو، انڪري جناب عبدالوحيد ڪٽپر، وزير صحت سنڌ، ڪانفرنس جو افتتاح ڪيو.

ڪانفرنس جي ڪاروائي تلاوت ڪلام پاڪ سان شروع ٿي.

سڀ کان اول جناب عبدالوحيد ڪٽپر، وزير صحت سنڌ، عاليجناب ذوالفقار علي ڀٽيءَ وزيراعظم پاڪستان جو ڪانفرنس لاءِ لکيل پيغام پڙهي ٻڌايو. ڪٽپر صاحب حاضرين کي ٻڌايو ته ڀٽي صاحب نه فقط سنڌيءَ ۾ پيغام موڪليو آهي، پر آهيءَ لکيل پيغام تي سنڌيءَ ۾ صحيح ڪئي آهي. ڀٽي صاحب پنهنجي پيغام ۾ لکندڙن کي مشورو ڏنو ته سنڌي زبان ۾ اهڙي ادب پيدا ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪو عام فهم ۽ حالتن جي مطابق هجڻ سبب عام ماڻهن ۾ بيداريءَ جي لهر پيدا ڪري. (وزيراعظم جي پيغام جو مڪمل متن هن پرچي جي مُهڙ ۾ ڏنو ويو آهي.)

وزيراعظم پاڪستان جي پيغام پڙهڻ کان پوءِ مسٽر محمد علي "جوهر"، چيئرمن استقباليه ڪميٽي ۽ جنرل سيڪريٽري جمعيت الشعراء سنڌ، خطبه استقباليه پڙهيو. (خطبي جو مڪمل متن هن ڪارگذاريءَ کان پوءِ ضميمي طور ڏنو ويو آهي.)

ان بعد سنڌ جي وزير صحت جناب عبدالوحيد ڪٽپر پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ فرمايو:

"اچوڪيءَ ڪانفرنس ۾ سنڌ جي اديبن، دانشورن ۽ شاعرن جي آمد تي مان ڪين خوش آمديد چوان ٿو. ڪن اهم مصروفيتن سبب اسان جو چيف منسٽر جناب ممتاز علي ڀٽو اچي نہ سگهيو آهي. پر هِن سنڌ جي نامور هستي حضرت مخدوم صاحب جن کي پنهنجي نہ اچڻ لاءِ معذرت ڪندي ڪانفرنس لاءِ هڪ پيغام ڏنو آهي، جيڪو مخدوم صاحب جن پڙهائيندا. خطبہ استقباليہ ۾ آيل مطالبن ۽ گهُرن بابت ممتاز صاحب، مخدوم صاحب سان گفتگو ڪئي آهي، پر ان هوندي بہ ڪو مسئلو هوندو تہ آءٌ سندس اڳيان پيش ڪري سگهندس.

"مون چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج لاڙڪاڻي جي افتتاح جي موقعي تي چيو هو تہ لاڙڪاڻو شروع کان وٺي سنڌ جو مردم خيز خطو ٿي رهيو آهي. هن ضلعي ۾ ڪيترائي اديب ۽ شاعر، قومي ڪارڪن ۽ خلافتي پيدا ٿيا آهن، جن پنهنجي پنهنجي دؤر ۾ ملڪ ۽ قوم لاءِ خدمتون پئي ڪيون آهن. سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ واري تحريڪ ۾ سر شاهنواز خان ڀٽي جون خدمتون سونهري لفظن ۾ لکيون وينديون، جو صاحب هن ضلعي جي نامور شخصيت هئي. پاڪستان جو پهريون چونڊيل صدر ۽ هن وقت وزير اعظم، جناب ذوالفقار علي ڀٽو بہ هن ضلعي جي پيداوار آهي. سنڌ جو موجوده چيف منسٽر جناب ممتاز علي ڀٽو بہ لاڙڪاڻي جو باشندو آهي. ان طرح سنڌ اسيمبليءَ جو موجوده اسپيڪر ڪيهر صاحب بہ هتي جو آهي. مطلب تہ لاڙڪاڻي ضلعي هر دؤر ۾ ملڪ جي عظيم خدمت پئي بجا آندي آهي.

"حڪومت سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ ۾ صوبائي ٻولي قرار ڏيئي ڪو خاص احسان ڪونہ ڪيو آهي، بلڪ اهو هڪ پراڻو قرض ادا ڪيو آهي، ۽ هڪ اخلاقي فرض شناسي ڏيکاري آهي. ان لاءِ ذوالفقار علي ڀٽي صاحب ۽ ممتاز صاحب جيڪو تدبر ۽ سياسي حوصلي کان ڪم ورتو، سو قابل تحسين آهي. سنڌ، جيڪو هڪ بيمار صوبو آهي، اهو انشاء الله تمام جلد ممتاز صاحب جي رهبريءَ ۾ تندرست ٿي ايندو، سنڌ جيئندي ۽ سدا جيئندي.

"جمعيت الشعراء سنڌ جي ٽيويهن ادبي ڪانفرنسن مان ڏهہ ڪانفرنسون هن لاڙڪاڻي شهر ۾ منعقد ٿيون آهن، آئون لاءِ هِن شهر جا ادب نواز مبارڪن جا مستحق آهن. خاص طرح سان جناب مخدوم صاحب ۽ پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهہ صاحب بہ شڪريہ جي لائق آهن، جي تڪليف وٺي اڄ هتي آيا آهن.

"اسان جي مٽيءَ سنڌ جيڪي عالم ۽ اديب پيدا ڪيا آهن، اوهان جاڻو ٿا جي اڳيان تن جي تفصيلي ذڪر ڪرڻ جي ضرورت نہ آهي."

٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي افتتاحي اجلاس کي جمعيت الشعراء سنڌ جو جنرل سيڪريٽري مسٽر محمد علي "جوهر"، سنڌ جو وزير صحت جناب عبدالوحيد ڪٽپر، جمعيت الشعراء سنڌ جو صدر عاليجناب مخدوم محمد زمان "طالب المولى" ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر پروفيسر غلام مصطفى شاهه خطاب ڪري رهيا آهن.

محفل مشاعره ۾ وزير صحت سنڌ جناب عبدالوحيد ڪٽپر پنهنجو ڪلام پيش ڪري رهيو آهي.
اسٽيج تي صدر مشاعره عاليجناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولىٰ"
سان گڏ ٻيا شعراء ڪرام نظر اچي رهيا آهن.

کنور صاحب جي افتتاحي تقرير کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاه صاحب حاضرين کي خطاب ڪيو.

شاه صاحب پنهنجي تقرير ۾ چيو ته ڪانفرنس جو مقصد رسمي طرح "نشستند، گفتند و برخواستند" نه هئڻ گهرجي، پر ان ۾ سوچي سمجهي ڪيل فيصلن کي جانفشانيءَ سان عمل هيٺ آڻڻ گهرجي.

شاه صاحب ان ڳالهه تي افسوس جو اظهار ڪيو ته اڄڪلهه عالمن ۽ اديبن ۾ عمل جي قوت نه رهي آهي. هو ٿلهيون ڳالهيون ڪهڙيون ڪن ٿا، پر گهڻا پڙهي خالص علمي ڪم گهٽ ٿا ڪن. ڪيترا عالم ته رڳو پئسن جي لالچ تي علمي ڪم ڪن ٿا. هن چيو ته سنڌي شاعرن البت گذريل پندرهن سالن ۾ معاشري جي صحت، وقار ۽ خودداريءَ ۾ اضافو ڪيو آهي. هن صاحب شاگردن جي ذهني نقدان جي شڪايت ڪئي ۽ ٻڌايو ته سندن دلچسپي پڙهڻ ۽ مطالعي سان گهٽ آهي. سندن سچي رغبت لغويات ۽ فحش شين سان آهي. هُو پنهنجي زندگي افراتفري، انتشار، لغويات ۽ يونين جي اليڪشن ۾ وڃائڻ ۾ پورا آهن.

تقرير جي اختتام تي شاه صاحب هڪ دفعو وري به ڪانفرنس جي شرڪاءَ کي اپيل ڪئي ته هُو رسمي طريقن کي ڇڏي هن ڪانفرنس کي هڪ فعال گڏجاڻي بنائين، ۽ آن ۾ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقيءَ ۽ ترويج لاءِ قابل عمل فيصلا ڪن. هن صاحب چيو ته دنيا ۾ اها ٻولي ۽ اهو عوام عزت جي نظر سان ڏٺو وڃي ٿو، جيڪو بين الاقوامي مقبوليت ۽ تحسين جو ادب پيدا ڪري ٿو.

شاه صاحب جي تقرير بعد جمعيت الشعراء سنڌ جي سرپرست عاليجناب مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ" حاضرين کي ٻڌايو ته اڄ صبح جو ڪراچيءَ سان جناب ممتاز علي ڀٽي، وزيراعليٰ سنڌ، فون تي خبر ڏني آهي ته ڪراچيءَ ۾ ڪن اهم مصروفيتن سبب ۽ خاص طرح وزيراعظم پاڪستان جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي اتي موجودگيءَ ڪري پاڻ ڪانفرنس جي افتتاح لاءِ اچي نٿو سگهي.

مخدوم صاحب فرمايو ته چيف منسٽر صاحب بهرحال اِها خوشخبري ڏني آهي ته جمعيت جي تقاضا موجب اڳوڻين حڪومتن طرفان ضبط ٿيل سنڌي ڪتابن تان بندشن لاهڻ لاءِ تمام جلد غور ڪيو ويندو ۽ عنقريب آن جو پڌرو ڪيو ويندو، ۽ جمعيت جي پيءَ گهر موجب لاڙڪاڻي ۾ هڪ معياري لئبرري قائم ڪئي ويندي ۽ آن لاءِ حڪومت مناسب مالي امداد ڏيندي.

آخر ۾ مسٽر محمد علي "جوهر"، جنرل سيڪريٽري جمعيت الشعراء سنڌ، ڪراچي ٽيليويزن ڪارپوريشن جي سنڌين سان بي اکيائيءَ واريءَ پاليسيءَ خلاف هڪ احتجاجي ٺهراءُ پيش ڪيو، جو حاضرين جي زوردار تائيد سان يڪراءِ منظور ڪيو ويو.

جوهر صاحب افسوس ظاهر ڪيو ته ٽيليويزن ۽ ريڊيو تان سنڌي زبان کي آن جو جائز حق ۽ حصو نٿو ڏنو وڃي. سنڌ جي عوام جي باربار مطالبن جي باوجود پاڪستان ٽيليويزن

ڪارپوريشن جي ان سلسلي ۾ سرد مهري ۽ خاموشي انهايت ئي ڏکوئيندڙ چئي سگهجي ٿي.
جوهر صاحب ٺهراءُ پيش ڪرڻ کان پوءِ کنڀر صاحب کي آن جي تائيد ڪرڻ لاءِ استدعا ڪئي.
جناب عبدالوحيد کنڀر ٺهراءَ جي تائيد ۾ ڳالهائيندي ٽيليويزن وارن جي پاليسيءَ کي سخت لفظن ۾ ننديو.

هن صاحب ٻڌايو تہ ٽيليويزن ۽ ريڊيو تان سنڌي زبان کي جائز حق ملڻ لاءِ هُن ڪيترائي دفعا شخصي طور ڪوشش ورتي آهي ۽ وفاقي وزير اطلاعات ۽ نشريات مولانا ڪوثر نيازيءَ سان ملي سندس توجه ڇڪايو آهي، مگر هُن ڪو بہ عملي قدم نہ کنيو آهي.

کنڀر صاحب چيو تہ اِها ڪيڏي نہ افسوس جي ڳالهہ آهي جو ڪراچيءَ جي ننڍي - وڏي هر تقريب وقت ٽيليويزن وارا اچن ٿا، مگر وزيراعظم پاڪستان جي شهر لاڙڪاڻي ۾ هن عظيم الشان ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي ٽيليويزن وارن اچڻ مناسب نہ سمجهيو آهي.

کنڀر صاحب چيو تہ هيڪر مون جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي موجودگيءَ ۾ لاڙڪاڻي مان مولانا ڪوثر نيازيءَ کي فون ڪئي ۽ ٽيليويزن تي سنڌي زبان کي جائز حق ڏيڻ لاءِ استدعا ڪئي، پر افسوس آهي تہ آن جي باوجود ٽيليويزن جي پاليسيءَ ۾ ڪو بہ ڦيرو نہ آيو آهي.

کنڀر صاحب حاضرين کان پڇيو تہ اوهان سڀ اتفاق راءِ سان ٽيليويزن تي سنڌي زبان کي آن جي جائز حق ملڻ لاءِ مطالبو ڪندي اهڙو ٺهراءُ منظور ڪريو ٿا؟ آن تي سڀني حاضرين وڏي واڪي يڪراءِ ٺهراءُ منظور ڪيو ۽ کنڀر صاحب جي خلوص تي کيس تحسين ڏني.

ان بعد افتتاحي تقريب جي خاتمي جو اعلان ڪيو ويو ۽ ٻڌايو ويو تہ رات جي ماني پڄاڻان مشاعرو ٿيندو.

محفل مشاعره

رات جو نوين بجي، عاليجناب مخدوم محمدزمان "طالب المولي" جن جي صدارت هيٺ مشاعري جي محفل شروع ٿي، جنهن ۾ سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن مان آيل پنجيتاليهن ممتاز شاعرن پنهنجو ڪلام پيش ڪيو.

صدر مشاعره قبلہ مخدوم صاحب جن جنهن وقت پنهنجو ڪلام پيش ڪيو، تڏهن محفل تي هڪ دلگداز ڪيفيت طاري ٿي ويئي، ۽ سامعين مان هرڪنهن دل کولي کين داد ڏنو.

مشاعري ۾ جناب عبدالوحيد کنڀر، وزير صحت سنڌ، بہ هڪ غزل پڙهي ٻڌايو، جنهن آن محفل کي زعفران زار بنائي ڇڏيو. مسٽر محمدعلي "جوهر" ٻڌايو تہ اَڄ کان کنڀر صاحب سنڌي شاعرن جي برادريءَ ۾ شامل ٿي رهيو آهي ۽ کيس جمعيت الشعراءِ سنڌ جو ميمبر بنايو پيو وڃي. شعراءِ ڪرام کنڀر صاحب جي شموليت جي دل کولي آجيان ڪئي.

محفل مشاعره ۾ جن جن شاعرن پنهنجا شاهڪار پيش ڪيا، تن جا اسماءِ گرامي هن ريت آهن: مخدوم زاده محمدامين "فهيم" صديقي، مخدوم زاده خليق الزمان "خليق" صديقي،

ڊاڪٽر شيخ محمدابراهيم "خليل"، "انور" عباسي، "نياز" همايوني، غلام محمد "گرامي"، رشيد ڀٽي، محمد علي "جوهر"، "زيب" عاقلي، "فيض" بخشاپوري، حافظ محمد "احسن" چنا، "امير" قريشي، "اظهر" گيلاني، آغا گل حسن "گل"، عبدالله "اثر"، عطامحمد "حامي"، حسين بخش "خادم"، "استاد" بخاري، "سرويچ" سجاولي، تيمور "طراز"، "عنايت" بلوچ، "ناشاد"، "زيب" ڀٽي، علي محمد "مجروح"، علي محمد "خالدي"، دادن "فقير"، نورالدين "نور"، احمد خان "آصف"، "نشتر" ناٿنشاهي، "منظور" نقوي، محمد حسن "ساز"، قطب الدين "تاب"، حافظ ضياءالحق "اسلم"، محمد حسين "آتش"، صوفي جهامنداس "عاشق"، لقمان حڪيم، نظام الدين "نظام"، "ظفر" سيوهاڻي، هادي بخش جتوئي، علي بخش جمالي، گل حسن گوپانگ، عبدالواحد "رند"، قلندربخش بدوي ۽ "ساجد" لعاپوري.

رات جو دير تائين محفل مشاعره جاري رهي ۽ آن جي ڪاروائي مسٽر عبدالله "اثر" هلائي.

جمعيت الشعراء سنڌ جي جنرل بورڊ جو اجلاس

ٻئي ڏينهن، ٣- ڊسمبر ١٩٧٣ع تي، صبح جو اوين بجي، "جمعيت الشعراء سنڌ" جي جنرل بورڊ جي هڪ خصوصي گڏجاڻي ٿي، جنهن جي صدارت جمعيت جي صدر عاليجناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولي" ڪئي.

حافظ احسن چنا طرفان تلاوت ڪلام پاڪ کان پوء، سنڌي زبان جي گذر ڪري ويل اديبن ۽ شاعرن — رئيس ضياءالدين. ايس. بلبل "ضيا"، مولانا عبدالڪريم چشتي، مولانا دين محمد "اديب" فيروزشاهي، عبدالفتاح "عبد" عاقلي، شيخ عبدالله "عبد"، رشيد احمد لاشاري، سرور علي "سرور" حيدرآبادي ۽ — لاء دعاي مغفرت گهري وئي.

ان کان پوء صدر صاحب جي اجازت سان ڪاروباري مسئلن تي غور شروع ٿيو. باهمي سوچ ويچار کان پوء جمعيت جون ايندڙ ٻن سالن لاءِ ٿيون ۽ هيٺيان عهديدار ٻڪراء منتخب ڪيا ويا:

(١) صدر:- جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولي".
(٢) نائب صدر:- ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"، ۽ "فيض" بخشاپوري.
(٣) جنرل سيڪريٽري:- محمد علي "جوهر".
(٤) جائنٽ سيڪريٽري:- عبدالله "اثر"، ۽ "نشتر" ناٿنشاهي.
(٥) خزانچي:- عبدالرزاق سومرو.
(٦) ايڊيٽر:- سيد جمال الدين بخاري.
(٧) پروپيگنڊا سيڪريٽري:- سيد "اظهر" گيلاني.

جمعيت جي ڪاروباري ڪميٽيءَ جي ائين تشڪيل جي سلسلي ۾ هيٺيان ميمبر منتخب ڪيا ويا:

(١) لاڙڪاڻو:- نورالدين "نور" ۽ لقمان حڪيم.

(٢) حيدرآباد :- ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"، مولانا غلام محمد "گرامي" ۽ مظفر حسين "جوش".

(٣) خيرپور ميرس :- ڊاڪٽر "تنوير" عباسي، عطامحمد "حامي" ۽ "اميد" خيرپوري.

(٤) دادو :- حافظ محمد "احسن" چنا ۽ احمد خان "آصف".

(٥) ڪراچي :- "امير" قريشي ۽ محمد جمن "هالو".

(٦) ٺٽو :- علي محمد "خالدي" ۽ محمد خان "مجيدي".

(٧) نوابشاهه :- "بردو" سنڌي، "قمر" نوابشاهي ۽ حافظ ضياءالحق "اسلم".

(٨) سانگهڙ :- پير شاهنواز شاهه "عارف المولا" ۽ ميوو خان "سوچ" لغاري.

(٩) سکر :- آغا گل حسن خان "گل"، صوفي جهامنداس "عاشق"، عبدالواحد "زلد".

(١٠) جيڪب آباد :- عبدالڪريم "گدائي"، اوستو غلام حسين "حسين" ۽ قطب الدين "تاب".

(١١) ٿرپارڪر :- عبدالڪريم "ڪريم" پلي ايم. بي. اي ۽ "ولي" سروري.

محترم ڊاڪٽر خليل جي ڏال رٿ بحال ڪئي وئي ته ڪاروباري ڪميٽيءَ جي نئون چونڊيل ميمبرن ڏانهن آفيس پاران خط لکيا وڃن ۽ انهن طرفان قبوليت جي اطلاع اچڻ کان پوءِ انهن کي اجازت ڏني وڃي ته هو پنهنجن پنهنجن ضلعن مان وڌيڪ ٻي-ٻي ميمبر نامزد ڪري، جنرل سيڪريٽريءَ کي واقف ڪن. ان طرح ڪاروباري ڪميٽيءَ کي مڪمل ڪيو وڃي.

اها رٿ پڻ بحال ٿي ته جمعيت جي آئين تي نظرثاني ڪندي ان کي مناسب اضافن ۽ ترميمن سان اٿين سر مرتب ڪيو وڃي. ان سلسلي ۾ هڪ "آئين ڪميٽيءَ" جو قيام عمل ۾ آندو ويو، جيڪا هنن صاحبن تي مشتمل آهي:

جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"	چيئرمن
ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"	ميمبر
مولانا غلام محمد "گرامي"	"
جناب محمد علي "جوهر"	"
جناب علي محمد خالدي	"
جناب منظور نقوي	"

اها رٿ پڻ بحال ڪئي وئي ته جمعيت کي رجسٽر ڪرايو وڃي. اهو ڪم جمعيت جي جنرل سيڪريٽري مسٽر محمد علي "جوهر" جي حوالي ڪيو ويو.

ورڪنگ ڪميٽيءَ جي سٽت ميٽنگ سڏائڻ لاءِ ويچار ڪيو پئي ويو، ته ان متعلق ڊاڪٽر خليل صاحب دعوت ڏني ته اها ميٽنگ حيدرآباد ۾ رکي وڃي، جنهن ۾ شريڪ ٿيندڙ صاحبن جي طعام ۽ قيام جو بندوبست هُو صاحب ڪندو. آهائڏجائي ٢٢- ڊسمبر ١٩٧٣ع تي مقرر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ اهو به ڄاڻايو ويو ته ان موقعي تي جمعيت جي آئين ڪميٽيءَ جي پڻ ميٽنگ ڪئي ويندي.

آخر ۾ صدارتي تقرير ڪندي، جناب مخدوم صاحب فرمايو:

”اِها نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو ڪافي زماني کان پوءِ سنڌ جا اديب ۽ شاعر هن پليٽفارم تي گڏ ٿي سگهيا آهن. جمعيت الشعراء سنڌ هڪ تاريخي ۽ نمائنده جماعت آهي، جنهن جي ادبي خدمتن جو هرهنڌ اعتراف ڪيو وڃي ٿو. اڄ سنڌ جي شعراءِ ڪرام کي اهو عرض ڪندس ته هُو موجوده دور کي اڳيان رکي، پنهنجي فن کي جاندار ۽ مفيد انداز ۾ پيش ڪن. اڄڪلهه ڪن شاعرن جي ڪلام ۾ حد کان وڌيڪ تلخ ۽ طنزيه اندازِ بيان موجود آهي. بلڪ ڪي ته ڪن شخصيتن ۽ طبقن ڏانهن نهايت غلط ۽ دل آزار لهجي ۾ ڳالهيون به اشارو ڪن ٿا، حالانڪ اهي به اسان جي معاشري جو هڪ جزو آهن ۽ اهي به اسان جي قوم ۾ شمار ٿين ٿا. انهن جي اڪثر اصلاح مقصود آهي ته پوءِ ان لاءِ به شائستو ۽ اخلاقي اندازِ بيان پيدا ڪرڻ گهرجي. اهڙين سڀني ذاتي ۽ شخصي حملن کي شعر و شاعريءَ ۾ شمار نٿو ڪري سگهجي. اسان جي اڳين شاعرن جي اڳيان به اهڙا دؤر آيا آهن، پر انهن نهايت شستہ ۽ شائستہ لهجي ۾، بليغ اشارن ۽ علمي ۽ ادبي دائري ۾ رهندي، استعارن ۽ ڪنايـن سان انهن جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ انهن ڪن شخصيتن توڙي طبقن جا نالا نه ورتا آهن. اهو اخلاقي فرض موجوده دور جي شاعرن کي پاڻ تي عائد ڪرڻ گهرجي.“

صدارتي تقرير کان پوءِ، موجود شاعرن جي اسرار تي جناب مخدوم صاحب جن پنهنجو ڪلام پڙهيو، خاص طرح سان سندن نظم ”سنڌ جو ساوڻ“ منظرنگاريءَ ۽ سنڌ جي زندگيءَ جي عڪاسيءَ جي حيثيت سان نهايت پسند ڪيو ويو. ان طرح پاڻ چند غزل به پڙهيائون، جن تي دل کولي داد ڏنو ويو.

ان کان پوءِ مصري فقير، جناب مخدوم صاحب جن جا ڪجهه غزل ۽ ڪافيون ساز جي ڳائي پڙهيا، جن محفل تي هڪ دلگداز ڪيفيت طاري ڪئي.

آخر ۾، ’جنرل بورڊ‘ جي ان اجلاس ۾، هيٺيان ٺهراءُ بکراءِ سان پاس ڪيا ويا:

(۱) سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن — سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي، شاهه ولي الله اڪيڊمي، ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر، سچل سرمست اڪيڊمي، قلندر لال شهباز اڪيڊمي، مهراڻ آرٽ ڪائونسل ۽ ٻين علمي سوسائٽين جي وڌيڪ حوصله افزائي ڪئي وڃي، جيئن اهي مالي مشڪلاتن کان بچي ڪري، سنڌي ادب ۾ تعميري ۽ ترقي پذير اضافو ڪري سگهن.

(۲) ماضيءَ جي ڪن آمر حڪومتن جي دؤر ۾ سنڌي ڪتابن تي بندشون وڌيون ويون هيون، سي لاهي، سنڌي ادب جي شاهڪار ڪتابن کي منظرِ عام تي اچڻ جو موقعو ڏنو وڃي.

(٣) جڏهن تہ سنڌي زبان کي سنڌ اسيمبليءَ، سنڌ جي صوبائي ٻولي قرار ڏنو آهي، تڏهن سنڌ جي ٻن ريڊيو اسٽيشنن ۽ ٽيليويزن اسٽيشن کي پنهنجي پروگرامن ۾ سنڌي زبان کي جائز وقت ڏيڻ گهرجي. افسوس جو مقام آهي جو ريڊيو اسٽيشنن تي سنڌيءَ کي ان جو جائز حق لئو ڏنو وڃي ٿو. ويءَ تان بہ سنڌي زبان کي درحقيقت انهي ۾ لوڻ برابر وقت ڏنو وڃي ٿو.

ان ڳالهہ جي بہ تقاضا ڪجي ٿي تہ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ تان سنڌي پروگرامن کي معياري بڻائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي. خصوصاً اهڙن شاعرن جو ڪلام، جو ٺڪو ۽ ڪچسو آهي ۽ ڳائڻ جي لحاظ کان بہ غيرمعياري رانگ ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو، ان جي اصلاح ڪئي وڃي ۽ موجوده تقاضائن ۽ عوامي مسئلن جي ترجماني ڪندڙ جديد توڙي قديم نامور شاعرن جو معياري ڪلام نشر ڪيو وڃي.

(٤) پاڪستان رائيٽرس گلڊ ۽ مختلف بئنڪن پاران سنڌي ڪتابن تي لکين رپيا انعام ڏنا وڃن ٿا، مگر افسوس آهي جو علم ۽ فن کي معيار مقرر ڪرڻ بدران فقط زبان جي امتياز کي روا رکي، اهي لکين رپيا اردو ڪتابن لاءِ مخصوص ڪيا وڃن ٿا، ۽ لطيف ۽ سچل جي زبان کي انهن انعامن لاءِ ڄڻ نا لائق ئي لئو سمجهيو وڃي.

سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي اها مخلصانہ تقاضا آهي تہ جيڪڏهن پهو نہ تہ بہ بنگلہ زبان لاءِ مخصوص ٿيل انعامي رقمون هاڻي سنڌي زبان جي ڪتابن تي استعمال ڪيون وڃن، جيئن ماضيءَ جي زيادتين جي ڪجهہ نہ ڪجهہ تلافي ٿي سگهي.

(٥) جمعيت الشعراء سنڌ جي صدر دفتر واري شهر لاڙڪاڻي ۾ هڪ اعليٰ پايہ جي لئبريري قائم ڪئي وڃي، ان لاءِ تجويز آهي تہ ان لئبريريءَ جو نالو "ممتاز لئبريري" رکيو وڃي.

(٦) جمعيت الشعراء سنڌ پاران رسالو 'اديب سنڌ' سالن کان شايع ٿيندو رهيو، جو اڳتي هلي مالي مشڪلاتن سبب بند ڪرڻو پيو. ان کي دوباره جاري ڪرڻ لاءِ ان جو ڊڪليريشن بحال ڪيو وڃي ۽ ان جي باقاعده اشاعت لاءِ، حڪومت طرفان معقول مالي گرانٽ منظور ڪئي وڃي.

(٧) سرڪار طرفان وقت بہ وقت جيڪي علمي ۽ ادبي وفد ٻاهرين ملڪن جي دوري تي ويندا رهيا آهن، تن ۾ سنڌي زبان جي اديبن ۽ دانشورن کي هن وقت تائين ڪابہ نمائندگي نہ ڏني وئي آهي. عوامي حڪومت جي دور ۾ اها شڪايت دور ٿيڻ گهرجي.

(٨) ڪيترا سنڌي اديب ۽ شاعر پنهنجي پيرانہ ساليءَ سبب، نهايت ڪسمپرسيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن، مثلاً عبدالڪريم گدائي، مولائي شيدائي، دادن فقير، حافظ احسن چنا، وغيره. ان متعلق تقاضا آهي تہ سنڌي اديبن ۽ شاعرن کي انهن جي خدمتن ۽ ضرورتن آهر عزت ڀريو وظيفو عطا ڪيو وڃي.

"جمعيت الشعراء سنڌ" جي جنرل بورڊ جي اجلاس ۾ جنرل سيڪريٽري مسٽر محمد علي "جوهر"، جمعيت الشعراء جي صدر قبله مخدوم صاحب جي آجيان ڪري رهيو آهي.

اجلاس دوران قبله مخدوم صاحب جن ڪنهن ڳالهه جي وضاحت ڪري رهيا آهن.

ڪتابن جي نمائش ۾ وزير تعليم سنڌ جناب ڊاڪٽر محمد اوستو، سنڌي ادبي بورڊ جي
سيڪريٽري مسٽر غلام رباني ءَ سان گڏ، بورڊ جي ڪتابن جو معائنو ڪري رهيو آهي.

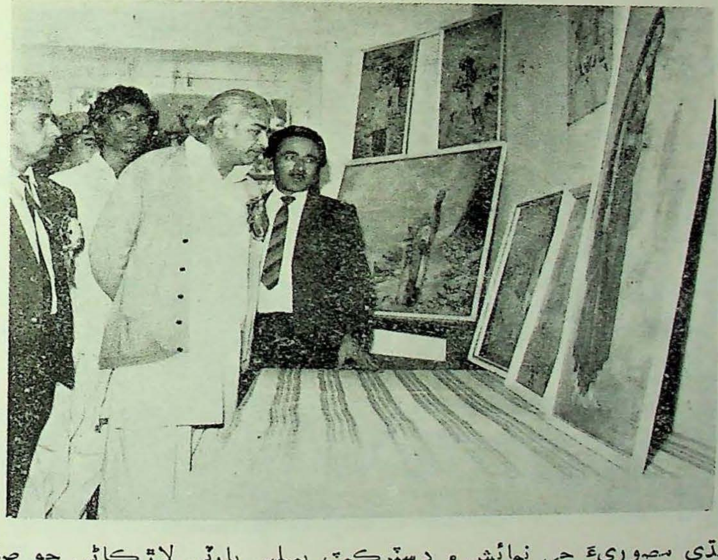

سنڌي مصوريءَ جي نمائش ۾ ڊسٽرڪٽ پيپلس پارٽي لاڙڪاڻي جو صدر
جناب چاڪر علي جوڻيجو تصويرن جو معائنو ڪري رهيو آهي.

(۹) سنڌي رسالن جي ۽ ڪلئيريشن حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، سنڌي اديبن کي ڪافي مشڪلاتن سان منهن ڏيڻو پوي ٿو. لهاذا، انهيءَ مسئلي تي سنجيدگيءَ سان غور ڪيو وڃي ۽ مناسب سهولتون، خاص طرح اخباري ڪاغذ جي ڪوٽا وغيره، مهيا ڪيون وڃن.

(اجلاس ۾، ٻين ٺهرائن - سنڌي ڪتابن تان بندش لاهڻ ۽ لاڙڪاڻي ۾ هڪ اعليٰ پايه جي لئبريري قائم ڪرڻ - متعلق چيف منسٽر سنڌ طرفان ويچار ڪرڻ جي ڏاڍي يقين دهانيءَ تي مسرت جو اظهار ڪيو ويو، جيڪا افتتاحي تقريب دوران جناب مخدوم صاحب چن حاضرين کي ٻڌائي هئي.)

آخر ۾ حاضرين جي شڪريه ادائيءَ سان جنرل بورڊ جو اجلاس ختم ٿيو.

سنڌي ڪتابن جي نمائش:

ڪانفرنس جي سلسلي ۾ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل هال لاڙڪاڻي ۾ سنڌي زبان جي ڪتابن ۽ رسالن جي هڪ نمائش جو اهتمام ڪيو ويو هو، جنهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، شاهه ولي الله اڪيڊمي ۽ سنڌ سرڪار جي اطلاعات کاتي حصو ورتو.

منجهند جو ٻارهين بجي سنڌ جي وزير تعليم جناب ڊاڪٽر محمد ابراهيم اوستي ان نمائش جو افتتاح ڪيو. ان موقعي تي هڪ مختصر تقريب ۾ سپاسنامي پيش ڪندي، ڪانفرنس جي مرحبائي ڪميٽيءَ جي چيئرمين مسٽر محمد علي "جوهر" پڙهيو:

"جناب عالي،

"اسلام، علم ۽ ڪتاب کي انسان جي عقلي ۽ شعوري ارتقا لاءِ لازم ملزوم قرار ڏنو آهي. قرآن مجيد جي پهرين آيت ۾ پڙهايو ويو ته 'اي پيغمبر! پڙهه، تنهنجو پروردگار نهايت ڪريم آهي، جنهن قلم جي ذريعي علم سيکاريو.'

"تاريخي طرح سان اهو واضح ٿي چڪو آهي ته اسلام کان اڳ توڙي پوءِ واري دؤر ۾ سنڌ ۾ مختلف علمن ۽ فنن تي ڪتابن جو ڪافي ذخيرو موجود هو. سنڌ ۾ الاهيات، فلسفو، حساب، طب، فلڪيات، ادب، اخلاق، تصوف ۽ ويدانت تي بيشمار ڪتاب تاليف ڪيا ويا، جن جو ذڪر دنيا جا عالم ڪري رهيا آهن.

"سنڌ انساني تاريخ جي ارتقا ۾ علم فن جو قديم مرڪز تسليم ڪيو ويو آهي. سنڌ جي علمي فضيلت متعلق مشهور عرب محققن دل کولي اعتراف ڪيو آهي. ابن عدي چوي ٿو ته 'سنڌ وارن وٽ علم ۽ حڪمت تي وڏو ذخيرو موجود آهي.' ابو معشر لکي ٿو ته 'سنڌ جي علم ۽ فن، حڪمت ۽ فلسفي جو اعتراف دنيا جي گهڻن ئي قومن ڪيو آهي.' اخبار الحڪماء ۾ آيل آهي ته 'سنڌ علم ۽ حڪمت جو سرچشمو آهي.'

"موجوده دؤر ۾ سنڌ ان تاريخي تسلسل کي ٻيهر قائم رکندي اچي ٿي. هن دؤر

۾ اسان وٽ تقريبا اسي هزارن کان هڪ لک تائين ڪتابن جو ذخيرو جمع ٿي ويو آهي، جن مان ڪيئي ناياب مخطوطا اچا چوجي لکيا آهن. هن ادارن کي ڇڏي فقط هڪ 'سنڌي ادبي بورڊ' جي پاران ئي ٻن سون کان وڌيڪ مستند اعليٰ علمي معيار وارا ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. ازانسواءِ سنڌالاجي، شاهه ولي الله اڪيڊمي، ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر، مهراڻ آرٽس ڪائونسل وغيره پڻ ڪيئي معياري ڪتاب شايع ڪيا آهن. اڄوڪيءَ هن ڪتابن جي نمائش ۾ سنڌ جي علمي ادارن جي ادبي خدمت کي قدر جي نگاهه سان ڏسي سگهجي ٿو.

"اوهان، عوامي حڪومت جا هڪ قابل احترام ذميدار نمائندا آهيو، ۽ سنڌ جي علمي خدمت جو اوهان کي احساس آهي، لهاذا، اسان جي گذارش آهي ته اوهان سنڌي علم و ادب جي واڌاري لاءِ هر ممڪن طريقي سان پنهنجي ذميداراڻا اختيارات ڪي استعمال ڪري، علمي ادارن کي گهٽ ۾ گهٽ مالي امداد ملڻ جا اسباب پيدا ڪريو."

جناب ڊاڪٽر محمد اوستي افتتاحي تقرير ڪندي چيو:

"هن تقريب جو واسطو 'ڪتاب' سان آهي، جنهن جي نمائش جي افتتاح ڪندي مون کي خوشي محسوس ٿي رهي آهي. 'ڪتاب' انسان جو قريبي ۽ بهترين دوست تصور ڪيو وڃي ٿو. 'ڪتاب' سان علم ۽ ادب جو گهرو تعلق آهي. اهڙيءَ طرح ادب جو علم تي ڪافي انحصار آهي. علم اها اعليٰ شي آهي، جنهن لاءِ اسان جي نبي سڳوري آنحضرت صلعم جن جي حديث واضح آهي ته علم حاصل ڪريو، توڙي جو ان جي حصول لاءِ چين به ڇو نه وڃڻو پوي. توهان اندازو لڳايو ته ان وقت جڏهن نبي پاڪ اهو فرمايو هو تڏهن چين تائين پهچڻ ڪيڏو نه دشوار هو، ۽ گهربل وسائل نهايت محدود هئا. ان مان ظاهر آهي ته علم حاصل ڪرڻ لاءِ سندن ارشاد ڪيڏي نه اهميت رکي ٿو.

"حڪومت سنڌ تعليم جي واڌاري لاءِ مرڪز جي امداد سميت پنهنجي سموريءَ بجيٽ جو اڌ حصو خرچ ڪري رهي آهي. ايڏي وڏي رقم جو صرفو تڏهن ئي صاب پوندو، جڏهن وڌ ۾ وڌ ماڻهو علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش وٺندا.

"افسوس جي ڳالهه آهي جو اسان وٽ سنڌ ۾ نسواني تعليم تمام گهٽ آهي. حقيقت اها آهي ته صحيح معنيٰ ۾ تعليم جي وسعت عورتن جي حاصل ڪرڻ سان ئي ٿي سگهندي، ان ڪان سواءِ اسان جو اولاد نامڪمل ڇٽبو. حڪومت عورتن ۾ تعليم وڌائڻ لاءِ هرممڪن اپاءُ وٺي رهي آهي ۽ ان کي موثر بنائڻ لاءِ عورتن جي تعليم جو مردن جي تعليم کان علحده انتظام ڪيو ويو آهي ۽ انتظامي لحاظ کان عورت ڊائريڪٽر مقرر ڪئي وئي آهي.

”موجوده حڪومت بالغن جي تعليم تي به خاص توجهه ڏيئي رهي آهي. هر سال ڇهن لکن بالغن کي تعليم ڏيڻ جو پروگرام تيار ڪيو ويو آهي ۽ ان تي اٽڪل هڪ ڪروڙ رپيا رکيا ويا آهن، جيڪا رقم سڄي پاڪستان مان فقط ’سنڌ‘ صوبي مخصوص ڪئي آهي.

”سنڌي ٻولي نهايت قديم ٻولي آهي. ان جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ابتدائي دؤر ۾ ڪافي ڪوشش ورتي وئي، مگر درمياني عرصي ۾ ان کي نظرانداز ڪيو ويو هو. موجوده حڪومت سنڌي زبان جي بهتريءَ لاءِ ڪافي اپاءَ ورتا آهن ۽ ان کي سنڌ جي هر اسڪول ۽ ڪاليج ۾ لازمي طور پڙهائڻ جا انتظام ڪيا آهن. سنڌي زبان جي ترقيءَ لاءِ بيشڪ ڪافي محنت ڪان ڪم وٺڻو پوندو ۽ ان لاءِ تڪليفون برداشت ڪرڻيون پونديون. سنڌ جيئندي، هزار سال، لک سال، ڪروڙ سال، مگر ان جو جيابو تعليم جي حصول سان ئي ممڪن ٿي سگهندو.“

ڪتابن ۽ رسالن جي نمائش جيتوڻيڪ مختصر وقت لاءِ ڪُليل رهي، مگر ان کي هزارن مائهن، شاگردن، اديبن ۽ شاعرن دلچسپيءَ سان ڏٺو ۽ سنڌي ڪتابن سان واقفيت حاصل ڪئي، ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جي خريد و فروخت پڻ ٿي.

نمائش ۾ اوستي صاحب، سنڌي ادبي بورڊ جي سجايل اسٽال تي بورڊ جي ڪتابن جو وڏيءَ دلچسپيءَ سان معائنو ڪيو.

مصوريءَ جي نمائش:

شام جو ڇهين بجي، ساڳئي لي هال ۾، سنڌي مصوّرن جي تصويرن جي هڪ شاندار نمائش منعقد ڪئي وئي، جنهن جو افتتاح سنڌ جي وزير لوڪل باڊيز جناب جام صادق عليءَ ڪي ڪرڻو هو، مگر اهم ڪمن سبب هُو صاحب اچي نه سگهيو هو. لهٰذا، محترم چاڪرعلي جوڻيجي، صدر ضلع پيپلس پارٽي لاڙڪاڻي، ڪان ان جو افتتاح ڪرايو ويو.

نمائش جي سلسلي ۾ هڪ سادي تقريب دوران مسٽر محمد علي ”جوهر“، مصوريءَ تي روشني وجهندي ٻڌايو:

”انساني ارتقا جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته اڄ کان لکين سال اڳ واري پراڻي دؤر جو انسان اڻ گهڙيل هٿيارن، پٿرن جي ٽُڪرن ۽ جانورن جي نوڪدار هڏن کان قلم ۽ بُرش جو ڪم وٺي پنهنجن جذبن کي آڳين سُٻتين نمڪن ۽ سُنجهيل ۽ ٻيڊولين تصويرن جي صورت ۾ آڻڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان طرح سان ئي مصوّريءَ جي فن جو بنياد پيو. مصوّري فنون لطيفه ۾ هڪ اهم فن ليکجي ٿو، جو انسان جي جذبن جي اظهار جو هڪ سگهه وسيلو بڻجي چڪو آهي.

"فنون لطيفہ مان ڪڏهن انسان هٿ ڪي ساز ۽ آواز جي ڦيڻ ۾ سڪهاري ڇڏيو، ۽ ڪڏهن وري رقص جي اشاراتي ۽ علامتي منظرڪشيءَ جي قالب ۾ هٿ ڪي ملني جذبائين ۽ اڳتي هلي انهن سيني جذباتي، اشاراتي ۽ علامتي فنن ڪي قلم، مس، برش ۽ رانگ جي ذريعي ڪاغذن ۽ ڪينوازن تي نقش ڪندو رهيو. ان سلسلي ۾ فرانس جي غارن ۾ مصوريءَ جا اوائلي ۽ سُنجهيل آهڃاڻ ملن ٿا تہ ٻئي طرف ايجنٽا ۽ ايلورا جي غارن ۾ حسين ۽ جميل نقش موجود آهن.

"اسان جي سنڌ بہ ان فن جا ڪيئي شاهڪار پيدا ڪيا آهن. اوائلي دؤر مان اروڙ، برهمڻ آباد، ڀنڀور ۽ ديبل مان مصوريءَ جا اعليٰ مثال ملي چڪا آهن. وچئين دور ۾، دادو ضلعي ۾ ڏکڻ ٻالا واري قبرستان ۾ مقبرن جي نقاشي-جنهن بابت سنڌ رلنيد جي رسالن ۾ تازو تحقيقي مضمون ڇپيا آهن- ٺوڙي ٻيڙ ٿٽي ۽ ڪراچيءَ جي پرسان چوڪنديءَ وارن قبرستانن ۾ پٿر تي اُڪريل تصويرون سنڌي مصورن جي فن جي عظمت جي شاهدي ڏيئي رهيون آهن. تازي دؤر ۾ ڪلهي، ٺٽي، خدا آباد، سيوهڻ، روهڙي، نصرپور ۽ هالا جي عمارتن تي تصويرڪشيءَ جا ڪيئي نادر نمونا ڏسي سگهجن ٿا.

"اسان جي جديد سنڌي مصوري اگرچہ ايا ترقي پذير آهي، تاهم ان ۾ زندگيءَ جي صحتمند قدرن ۽ عوامي اُمنگن جي عڪاسي موجود آهي. ع- ق- شيخ، گل محمد کتري، ظفر ڪاظمي، علي اڪبر منگي، علي نواز ڦلپوٽو، دارا ابڙو، فتاح هاليپوٽو ۽ اياز عالم ابڙو، وغيره، سنڌ جا نامور مصور شمار ڪري سگهجن ٿا."

محترم چاڪرعلي پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ سنڌي مصورن جي شاهڪار تصويرن جي نمائش جي انعقاد تي مسرت جو اظهار ڪيو ۽ ان جي سرپرستيءَ ۽ حوصلہ افزائيءَ لاءِ پنهنجي طرفان هر ممڪن تعاون جو يقين ڏياريو.

نمائش ۾ گل محمد کتري، قاضي خضرحيات، منور سوهڻ، عظيم چانڊيو، محمد علي چنّي، رفيق احمد، اختر جالوري، نهير اختر ۽ حفيظ اللہ جون تصويرون سجايل هيون، جن کي ڏسندڙن انتهائي پسند ڪيو، ۽ فنڪارن جي فن کي دل کولي داد ڏنو.

محفل موسيقي:

٣- ڊسمبر ١٩٧٣ع تي، ٻہ روزہ ڪانفرنس جي اختتامي نشست محفل موسيقي هئي، جنهن جو مهمان خصوصي سنڌ جو وزير صحت جناب عبدالوحيد ڪٽپر هو.

محفل موسيقيءَ دوران سامعين جو هڪ وڏو تعداد جمع ٿي ويو، جنهنڪري منتظمين کي سنڌن نشستن جي انتظام لاءِ ڪافي دشواري پيش آئي. پنڊال هرطرف کان کچا کچ ڀريل

ادبي ڪانفرنس ۾ سنڌي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جون يادگار تصويرون.
قبله مخدوم صاحب، جناب عبدالوحيد ڪنڀر، جناب محمد علي جوهر،
مسٽر عنايت بلوچ ۽ ٻيا اديب ۽ شاعر حضرات.

زيب عاقلي، تنوير عباسي، محمد علي "جوهر"، غلام رباني،
رشيد ڀٽي، نياز همايوني ۽ عبدالله "اثر".

لِي نظر آيو. توڙي جو چند فنڪارن آن ۾ حصو ورتو، مگر حاضرين انهايت گرمجوشيءَ سان انهن کي داد ڏنو.

خورشيد علي خان، حسن بخش "خادم"، مصري فقير، گلزار علي سومرو، ديدار علي امراڻ ۽ ساٿين ۽ ٻين مقامي فنڪارن سامعين کي پنهنجي فن سان لطف اندوز ڪيو ۽ محفل موسيقي رات جو دير تائين جاري رهي.

اهڙيءَ طرح، لاڙڪاڻي ۾ ٻن ڏينهن جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي چهچٽي سان، ٢٣-آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪاميابيءَ سان پوري ٿي.

* * *

انهيءَ يادگار ڪانفرنس جي انعقاد جي سلسلي ۾ وزيراعظم پاڪستان جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي خصوصي مالي امداد ڪان سواءِ "سنڌي ادبي بورڊ" ۽ "جمعيت الشعراء سنڌ" جي قابل قدر مدد ڪئي.

ان طرح الائيڊ ٽيڪسٽائيل مل جي مئنيجنگ ڊائريڪٽر نواب طالب رسول صاحب ۽ ڪانفرنس لاءِ چڱي مالي مدد ڏني.

پبلڪ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل ۽ پبلڪ ميونسپل ڪميٽي لاڙڪاڻي طرفان منتظمين جي همراهي ڪندي ڪين گهربل سهولتون مهيا ڪيون ويون.

جمعيت الشعراء سنڌ جي جنرل سيڪريٽري ۽ استقباليه ڪميٽيءَ جي چيئرمن مسٽر محمد علي "جوهر" ڪانفرنس جي انعقاد ۽ انتظام لاءِ جيڪو سرجوشيءَ ۽ جانفشانيءَ کان ڪم ورتو، سو قابل قدر هو. دراصل اهو سنڌ سان مخلصانه جذبو هو، جنهن جي نتيجي ۾ هيءَ عظيم الشان ڪانفرنس ڪاميابيءَ سان ٿي گذري. سندس عزم، خلوص ۽ ايڪ ڪوشش کي قدر جي نگاهه سان ڏسي سگهجي ٿو.

لاڙڪاڻي جي جن معزز شخصيتن، ادبي ۽ علمي ڪارڪنن ۽ مخلص نوجوان هن ڪانفرنس کي ڪامياب بنائڻ لاءِ رات ڏينهن ڪوششون ورتيون، تن مان چند مکيه نالا هي آهن:- مسٽر چاڪر علي جونيجو، مسٽر عبدالرزاق سومرو ائڊووڪيٽ، مسٽر اختر علي قاضي ائڊووڪيٽ، مسٽر محمد صديق شيخ ائڊووڪيٽ، مسٽر عبدالحق سولنگي، مسٽر عبدالله "اثر"، مسز حاذق علي پرنسپال گورنمينٽ گرلس ڪاليج، مسٽر عبدالمنان چانڊيو پرنسپال ڪامرس ڪاليج، پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، پروفيسر عبدالڪريم سنديلو، مسٽر قمرالدين پٺو، مسٽر قربان علي بگٽي، مسٽر محمد عظيم چانڊيو، مسٽر نظام الدين ميمڻ، لقمان حڪيم، علي حيدر سولنگي، ساجد لعلوري، هادي بخش، اسڪائوٽ شاگرد، وغيره وغيره.

بعد ۾، انهيءَ يادگار ادبي ڪانفرنس جي ريڊيو رپورٽ پاڪستان براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن حيدرآباد تان ٦-ڊسمبر ١٩٧٣ع تي نشر ڪئي وئي، جا مسٽر "عنايت" بلوچ پيش ڪئي.

(ضميمو)

٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾
استقباليہ ڪميٽيءَ جي چيئرمن جناب محمدعلي "جوهر" جو پڙهيل خطبہ استقباليہ

صاحبِ صدر، ادبائي عظام، شعرائي ڪرام ۽ معزز خواتين و حضرات!

اڄ آءٌ ٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي استقباليہ ڪميٽيءَ جي واران، چيئرمن جي حيثيت ۾، اوهان سڀني معزز ۽ محترم مهمانن جو دل جي خلوص ۽ محبت سان شڪريو ادا ٿو ڪريان، خصوصاً انهن عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جي شڪرگذاري ڪرڻ واجب ٿو سمجهان، جن موجوده دور جي عوامي تقاضائن کي اڳيان رکي هن علم ۽ ادب جي عظيم اجتماع ۾، ڏورانهن هنڌن تان اچي محفل کي رواق بخشي آهي.

حضرات!

اڄوڪو اجتماع ڪيترو نہ اهم ۽ عظيم آهي، جنهن ۾ ملڪ جي جوان دل ۽ بيدار دماغ، جناب ذوالفقارعلي ڀٽي وزيراعظم پاڪستان بہ قربانيا ڪيا آهن. ان طرح سنڌ جي وزيراعليٰ جناب ممتازعلي ڀٽي جو بہ شڪرگذار آهيان، جنهن پنهنجو قيمتي وقت ڪڍي، هن عظيم اجتماع جو افتتاح ڪرڻ فرمايو آهي. [جناب ذوالفقارعلي ڀٽو ۽ جناب ممتازعلي ڀٽو اهم مشغولين سبب ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿي نہ سگهيا هئا.] آءٌ حضرت مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولیٰ" صدر جمعيت الشعراء ۽ پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهہ وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ جو تهدل سان مشڪور ۽ ممنون آهيان، جن پنهنجي ادب نوازيءَ ۽ فن پروريءَ جي دستوري روايت کي نباهيندي، ڪانفرنس کي ڪامياب بنائڻ ۾ حصو ورتو آهي.

حضرات

هي- عظيم الشان ٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس حقيقت ۾ لاڙڪاڻي جي ديرينہ ادب پروريءَ واري روايتي ڪشش ۽ هتي جي ادب پرور ۽ جاذب دل و نظر ماحول، علم نواز ۽ ادب ذوق خواص و عوام جي دلچسپيءَ ۽ دلي تعاون جي ڪري ٿي رهي آهي. خاص طرح سان وزيراعظم جناب ذوالفقارعلي ڀٽي ۽ وزيراعليٰ سنڌ جناب ممتازعلي ڀٽي جي توجهات خصوصيءَ جي مرهون منت آهي.

حضرات!

اڄ کان ست سال اڳ، نومبر ۱۹۶۶ع ۾، ۲۲- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ۾ لاڙڪاڻي ۾ ٿي هئي. انهن ستن سالن جي هنگامه خيز ۽ پرآشوب، استبداد ۽ استحصال واري دور جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ۱۹۷۳ع ۾ هن قسم جي ڪانفرنس ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهيون، جنهن لاءِ موجوده عوامي حڪومت بجا طور مبارڪ جي مستحق آهي.

جناب عالي!

ڪنهن به معاشري جو باشعور طبقو، آن جا دانشور ۽ اديب، فنڪار ۽ شاعر ئي ته جن جي فڪرانگيز ۽ جديد قدرن تي مشتمل ڪاوش مُردہ ۽ بيروح قوم کي بيدار ڪري ٿي. موجوده عوامي حڪومت جنهن بيباڪيءَ ۽ جرئت سان پنهنجي مادر وطن جي خدمت ڪري رهي آهي، اها تاريخ جي سونهري بابن ۾ لکي ويندي. هت اسين موجوده عوامي حڪومت جي فرض شناسيءَ ۽ قدردانيءَ جي سلسلي ۾ سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، دانشورن ۽ فنڪارن طرفان حڪومت جي اصلاحات ۽ تعميرنو جي جدوجهد جي سلسلي ۾ پنهنجي مڪمل ۽ ڀرپور تعاون جو يقين ڏياريان ٿو.

موجوده عوامي حڪومت جي علم پروريءَ ۽ ادب نوازيءَ کي ڏسي اڄ سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمتگذارن جا حوصلا بلند ٿي چڪا آهن. هن وقت هرهنڌ اها اميد پيدا ٿي چڪي آهي ته هن مقدس ۽ تاريخي سرزمين، صوفين ۽ شاعرن جي سرزمين، امن پسند ۽ صلح پسند ساده دل سنڌين جي سرزمين پنهنجي علائقي جي ادب ۽ فن، ثقافت ۽ فنون لطيفا جي هر شعبي ۾ ترقي ڪري بين ترقي يافته زبانن ۽ ادب جي آڏو پنهنجي افادي ۽ امتيازي حيثيت کي حاصل ڪري سگهندي، انشاءالله تعاليٰ!

حضرات!

سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ اسان جي شهر لاڙڪاڻي کي جيڪا تاريخي اهميت ۽ اوليت حاصل آهي، سا ڪنهن کان مخفي نه آهي. سڀ کان اول آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪرائڻ جو بنياد لاڙڪاڻي شهر ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم جي صدارت هيٺ، ۲۵-۲۶ ڊسمبر ۱۹۲۱ع ۾ رکيو ويو. ان طرح اڄ تائين ڪُل ۹ ڪانفرنسون لاڙڪاڻي شهر ۾ ٿي چڪيون آهن. اڄوڪي ڪانفرنس ان سلسلي جي ۱۰ ڪانفرنس آهي، مطلب هي آهي ته هڪ شهر لاڙڪاڻي جي علم پروريءَ جي ڪري، ساري سنڌ ۾ مختلف هنڌن تي ٿيل ۲۳ ڪانفرنسن مان ۱۰ ڪانفرنسن جي اهتمام جو شرف هن شهر جي رهاڪن کي حاصل رهيو آهي، جنهن کي صاحبِ دل عالم ۽ بزرگ "سنڌ جو شيراز" سڏين ٿا.

ان طرح ادبي محفلن، علمي مجلسن، بزم مشاعرن، ادبي ڪانفرنسن خواه مشهور قومي ۽ ملڪي تحريڪن جو وجود هن شهر سان ئي وابسته رهندو آيو آهي. دراصل لاڙڪاڻي جو

خطو تاريخي طور مردم خيز ثابت ٿيل آهي. جنهن جو هڪ مکيه نشان موهن جو دڙو آهي، جنهن جي منفرد ۽ ممتاز تهذيب جي معائني ڪرڻ لاءِ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان عالم، اديب، سياح ۽ آثارقديمه جا ماهر روزبروز ايندا رهن ٿا.

حضرات!

"جمعيت الشعراء سنڌ" جي تاريخي ڪردار ۽ ترقيءَ متعلق هت مختصر طور فقط اهترو عرض ڪندس ته اڄ کان ٢٧ سال اڳ، ١٩٤٦ع ۾، آل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي، سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، فنڪارن ۽ دانشورن جي باهمي مشورن ۽ صلاحن سان، هڪ مرڪزي ادبي تنظيم "جمعيت الشعراء سنڌ" جي نالي سان وجود ۾ آئي، جنهن جي سرپرستي جي نگرانيءَ هيٺ جمعيت الشعراء سنڌ نه فقط ٢٧ سال مانيا آهن، پر ان سان وابسته پرک دانشورن، عالمن، اديبن ۽ شاعرن جو تعداد سوَن نه پر هزارن تائين پهتل آهي؛ جي 'جمعيت الشعراء' جي علمي ڪارنامن مان مستفيد ٿي چڪا آهن ۽ انهن مان ڪافي قادرالڪلام ۽ قابل فخر شاعر سڏجن ٿا ۽ ڪي وري سنڌي ادب جي ڪيترن ادارن ۽ ادبي جماعتن جا باني ۽ معاون ڪار بنجي چڪا آهن، جا بيشڪ فخر جي ڳالهه آهي. هن ڪاميابيءَ جي سلسلي ۾ سنهنجو اشارو سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي مربيءَ ۽ سرپرست حضرت مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولى" جن جي شخصيت ڏانهن آهي.

جناب عالي!

هن دؤر جي عوامي تقاضائن توڙي اصلاحي ۽ انقلابي نصب العين جي اهميت ۽ نزاڪت جو اندازو اوهان صاحب چڱيءَ طرح سان لڳائي سگهو ٿا، ڇالاءِ جو اوهان وقت جا نباض آهيو ۽ حالات کان آگاهه آهيو. اوهان ملڪ جي سياسي، تمدني، ادبي، ثقافتي ۽ علمي حالات تي ڪَهري نظر رکو ٿا. اوهان جون انقلابي نگاهون قدم قدم تي جائزو وٺي رهيون آهن. اڄ اسان ڪيترن داخلي ۽ خارجي مشڪل مسئلن مان نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهيون. تقسيم هند کان پوءِ، خاص طرح سان ون يونٽ جي دؤر ۾ سنڌي ادب ۽ زبان کي جو ڪجهه به نقصان پهتو، اهو ڪنهن کان به ڳجهو ڪونه آهي. ون يونٽ جي دؤر ۾ نه فقط سنڌي ادبي ڪتابن تي بندشون پيون، پر ڪيئي سنڌي رسالا، اخبارون ۽ ادارا بند ٿي ويا. سنڌ کي "سابق سنڌ" ۽ سنڌي زبان کي "ڄٽن جي ٻولي" چيو ويو. اهو به خدا جو شڪر آهي جو موجوده عوامي حڪومت وزيراعظم جناب ذوالفقار علي ڀٽي ۽ وزيراعلى سنڌ جناب ممتاز علي ڀٽي جي دانشمندانه ۽ اصلاحي مداخلت ۽ حڪمت عمليءَ سان سنڌي ٻوليءَ کي اهو حق مليو آهي، جو کيس اڄ کان سوا سؤ سال اڳ انگريزن ڏنو هو، يعني اڄ سنڌي ٻولي سنڌ ۾ صوبائي ٻولي قرار ڏني وئي آهي. ڪيئي علمي ادارا عوامي حڪومت جي امداد ۽ ڪرانٽ تي هلي رهيا آهن،

جن ۾ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي، ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر، مهراڻ آرٽ ڪائونسل وغيره شامل آهن، جي سڀ سنڌي ادب ۽ ثقافت جي خدمت ۾ مصروف آهن.

حضرات!

پنهنجي عرضداشت جي سلسلي ۾ اهو به عرض ڪندس ته هن وقت سنڌي ادب ۽ زبان جو واسطو ۽ رابطو سنڌ، پنجاب، بلوچستان، سرحد ۽ ڪشمير جي زبانن ۽ ادب سان قائم ٿي چڪو آهي. لهذا، اهڙي وقت ۾ سنڌي زبان جي عالمن ۽ اديبن، دانشورن ۽ فنڪارن تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته ڪين هن موجوده دور جي مسئلن ۽ تقاضائن، زندگيءَ جي جديد قدرن ۽ معيارن ۽ عوامي امنگن جي عڪاسي ڪرڻ کپي. هي دور پراڻي ۽ فرسوده گل و بلبل واري شاعريءَ جو دور نه رهيو آهي. اوهان جي مادر وطن جي مٽيءَ ۽ ملوڪ زبان سان والهانه محبت ۽ سنڌي ثقافت ۽ تهذيب سان دلي وابستگيءَ ۾ اهائي توقع رکي سگهجي ته اوهان پنهنجي ادبي ذخيري کي جديد قدرن ۽ جديد عوامي مسئلن جي ترجمانيءَ تي مشتمل ادب سان مالامال ڪندا ۽ هن دور جي جديد تقاضائن سان ساٿ ڏيندا.

حضرات!

سنڌي زبان متعلق رڳو ايترو عرض ڪندس ته سنڌي ٻولي ملڪ جي ٻين سڀني علاقائي زبانن کان علمي صلاحيتن ۽ سرمايه، ادبي شاهوڪاريءَ توڙي رسم الخط جي عظمت ۽ قدامت جي اعتبار کان گهڻو بلند آهي. سنڌي زبان ۾ تقريباً اسي هزارن کان هڪ لک تائين ڪتاب موجود آهن. ٻارن جي قصن ڪهاڻين کان وٺي علم، ادب، شعر، تاريخ، جاگرافي، دينيات، سائنس، راڳ، رقص، فقه، قرآن، حديث، افساني، ڊرامي، تنقيد، وقائع نگاري، صحافت ۽ رياضي تائين ڏاڍا عمدا ۽ ڪارائتا ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. ان سلسلي ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" جون خدمتون اوليت جو شرف رکن ٿيون، جنهن سنڌي، اردو، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ اٽڪل چارسو کن معياري ڪتاب شايع ڪيا آهن. سنڌي ادبي بورڊ جا ڪتاب علمي طور بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن. ان جي فني ڪارڪردگيءَ کي دنيا جي نامور عالمن بيحد ساراهيو آهي. دنيا جي ممتاز يونيورسٽين ۽ ادبي مرڪزن ۾ سنڌي زبان ۽ ان جي شاهوڪار ادب جو تعارف بورڊ جي ڪتابن ذريعي ئي ٿيو آهي. ڊاڪٽر سورلي، ڊاڪٽر اينمري شمل ۽ ايچ. ٽي. لئمبرڪ ۽ ٻين مستشرقين سنڌي ادبي بورڊ جي علمي معيار ۽ خدمت جي تعريف ڪئي آهي. ان طرح سنڌالاجي ۽ شاهه ولي الله اڪيڊمي ۽ ٻيا ڪيترائي ادارا ڪافي معياري ادبي ڪتاب شايع ڪري رهيا آهن.

سنڌي زبان ۾ هن وقت ڪيترائي رسالا ۽ ادبي سلسلا نڪري رهيا آهن، جن مان "هڪ رالجهو لکان جيها" "مهراڻ" سماهي آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ پاران گذريل اوڻيهن سالن کان جديد ۽ عوامي فڪر جي ترجماني ڪندو اچي ٿو.

حضرات!

اهو بہ عرض ڪندس، جو ڪجهہ تلخ آهي ۽ ان لاءِ معذرت خواه آهيان تہ دنيا جون زنده قومون پنهنجي زبان ۽ ادب جي زندگيءَ ۽ ترقيءَ جي سلسلي ۾ رڳو وقت جي سرڪار تي آسرو نہ رکنديون آهن؛ دولتمند طبقو ان سلسلي ۾ ايثار ۽ قربانيءَ کان ڪم وٺندو آهي. مگر نهايت افسوس جي ڳالهہ آهي جو اسان جا اڪثر دولتمند حضرات پنهنجي زبان ۽ ادب جي خدمت جي حق ادا ڪرڻ کان قاصر رهيا آهن. ڪين هيءَ حقيقت ذهن نشين ڪرڻ گهرجي تہ وطن جي حيثيت هڪ جسم جهڙي آهي ۽ زبان ۽ ادب اُن جي جان آهن. جان سلامت آهي تہ پوءِ جسم بہ سلامت آهي.

حضرات!

موجوده عوامي حڪومت سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪري رهي آهي، تاهم عملي طرح سان خدمت ڪرڻ وارا ڪي مخلص فرد ميدان تي اچي ڪم سنڀاليندا تہ پوءِ هن عوامي حڪومت جي امداد ۽ تعاون جا هر وقت دروازا کُليل ڏسندا. هيءَ عوامي حڪومت اڳين آمر حڪومتن جي مقابلي ۾ سنڌي ادب لاءِ هزارين نہ پر لکين رپيا خرچ ڪري رهي آهي. اها خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ وزير اعليٰ سنڌ جناب ممتاز علي ڀٽي، سنڌ الاجيءَ جي سرپرستي قبول ڪندي اُن جي لکن رپين جي امداد ڪئي آهي. ان طرح "سنڌي ادبي بورڊ" جي اهميت ۽ افاديت کي محسوس ڪندي هيءَ عوامي حڪومت گهڻو ڪجهہ ڪري رهي آهي.

جناب عالي!

اسان سنڌي زبان جا سمورا اديب ۽ شاعر، دانشور ۽ محقق موجوده عوامي حڪومت جا ٿورائتا آهيون، جو هن وقت سنڌي ادب جي واڌاري ۽ فروغ، ترقيءَ ۽ ترويج جي سلسلي ۾ همت افزا ۽ خوش آئنده ماحول پيدا ٿي رهيو آهي. اوهان کي بخوبي ڄاڻ آهي تہ گذريل ون آمر حڪومتن جي دور ۾ سنڌي زبان ۽ ادب جي ڀرپور ترقيءَ جا سمورا ذريعا ۽ وسيلا مسدود ڪيا ويا هئا. سنڌي اديبن ۽ دانشورن اهڙي طويل ۽ صبر آزما دؤر ۾ بہ حوصلو نہ هاريو ۽ پنهنجن محدود وسيلن سان سنڌي ادب جي خدمت جاري رکندا آيا. ڪين يقين هو تہ ايئن هڪ ڏينهن اها ڪهُٽ ۽ اونده ختم ٿيندي ۽ سنڌي ادب لاءِ اميد جي ٻاک ڦٽندي.

جناب عالي!

ون يونٽ جي خاتمي ۽ اڳوڻن صوبن جي بحاليءَ ۽ موجوده عوامي حڪومت جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌ جي دانشورن ۽ اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن ۾ هاڻي اهو احساس ۽ يقين پيدا ٿي رهيو آهي تہ اڳين آمرن جي وقت ۾ سنڌي ادب ۽ ثقافت کي پهتل نقصان جي نہ فقط تلافي ٿي رهي آهي، پر اُن سان گڏ اُن جي ترقيءَ وڌيڪ حوصلہ افزائيءَ جي فضا سازگار ڏسجي ٿي.

جناب عالي!

سرڊسٽ، سنڌي زبان ۽ اُن جي ادب جي ترقيءَ ۽ فروغ لاءِ چند مخلصاڻا ۽ تعميري گذارشون خدمت ۾ پيش ڪندي خوشي محسوس ڪريان ٿو:

(١) سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن - سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي، شاهه ولي الله اڪيڊمي، ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر، سچل سرمست اڪيڊمي، قلندر لال شهباز اڪيڊمي، مهراڻ آرٽ ڪائونسل ۽ ٻين ادارن ۽ علمي سوسائٽين جي اڃا به وڌيڪ حوصلا افزائي ڪئي وڃي، جيئن اهي مالي مشڪلاتن کان بچي ڪري سنڌي ادب ۾ تعميري ۽ ترقي پذير اضافو ڪري سگهن.

(٢) ماضيءَ جي ٻن آمر حڪومتن جي دؤر ۾ سنڌي ڪتابن تي بندشون وڌيون ويون هيون، سي لاهي، سنڌي ادب جي شاهڪار ڪتابن کي منظر عام تي اچڻ جو موقعو ڏنو وڃي.

(٣) جڏهن ته سنڌي زبان کي سنڌ اسيمبلي سنڌ جي صوبائي ٻولي قرار ڏنو آهي، تڏهن سنڌ جي ٻن ريڊيو اسٽيشنن ۽ ٽيليويزن اسٽيشن کي پنهنجي پروگرامن ۾ سنڌي زبان کي جائز وقت ڏيڻ گهرجي. افسوس جو مقام آهي جو ريڊيو اسٽيشنن تي سنڌيءَ کي ان جو جائز حق اڃا ڏنو وڃي، ۽ نه. ويءَ تان ته سنڌي زبان کي درحقيقت اڃا ۾ لوڻ برابر وقت ڏنو وڃي ٿو.

اهل سنڌ جو مطالبو آهي ته ان قسم جي طريقه ڪار کي فوراً ختم ڪرڻ گهرجي.

ان ڳالهه جي به وڏي ضرورت آهي ته ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ تان سنڌي پروگرامن کي معياري بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي. خصوصاً اهڙن شاعرن جو ڪلام، جو ڦڪو ۽ ڪچڙو آهي ۽ ڳائڻ جي لحاظ کان به غير معياري رانگ ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو، اُن جي اصلاح ڪئي وڃي ۽ موجوده تقاضائن ۽ عوامي مسئلن جي ترجماني ڪندڙ جديد توڙي قديم نامور شاعرن جو معياري ڪلام نشر ڪيو وڃي.

(٤) پاڪستان رائيٽرس گلڊ ۾ مختلف ٻولين ۾ ڇپيل ڪتابن تي لکين رپيا انعام ڏنو وڃي ٿو، مگر افسوس آهي جو علم ۽ فن کي معيار مقرر ڪرڻ بدران فقط زبان جي امتياز کي روا رکي، آهي لکين رپيا اردو ڪتابن لاءِ مخصوص ڪيا وڃن ٿا ۽ لطيف ۽ سچل جي زبان کي انهن انعامن جي گويا لائق ئي نٿو سمجهيو وڃي!

ان ڪري سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي اها مخلصاڻي گذارش آهي ته جيڪڏهن پوءِ نه ته ٻنگلا زبان لاءِ مخصوص ٿيل انعامي رقمون هاڻي سنڌي زبان جي ڪتابن تي استعمال ڪيون وڃن، جيئن ماضيءَ جي زيادتين جي ڪجهه نه ڪجهه تلافي ٿي سگهي.

(٥) جمعيت الشعراء سنڌ جي صدر دفتر واري شهر لاڙڪاڻي ۾ هڪ اعليٰ پايه جي لئبرري قائم ڪئي وڃي، اها اسان جي ديرينه تقاضا آهي. اسان جي تجويز آهي ته اُن لئبرريءَ جو نالو "ممتاز لئبرري" رکيو وڃي.

(٦) جمعيت الشعراء سنڌ پاران رسالو "اديب سنڌ" سالن کان شايع ٿيندو رهيو، جو اڳتي هلي مالي مشڪلاتن سبب بند ڪرڻو پيو. ان کي ٻيهر جاري ڪرڻ لاءِ اُن جو

ڊڪليئريشن بحال ڪيو وڃي ۽ ان جي باقاعده اشاعت لاءِ حڪومت طرفان معقول مالي گرانٽ منظور ڪئي وڃي.

(٧) سرڪار طرفان وقت بوقت جيڪي علمي ۽ ادبي وفد ٻاهرين ملڪن جي دوري تي ويندا رهيا آهن، تن ۾ سنڌي زبان جي اديبن ۽ دانشورن کي هن وقت تائين ڪابہ نمائندگي نہ ڏني ويئي آهي. عوامي حڪومت جي دور ۾ اها شڪايت دور ٿيڻ گهرجي.

(٨) ڪيترائي سنڌي اديب ۽ شاعر پنهنجي پيرانہ سالي‌ءَ سبب، انهايت ڪسمپرسي‌ءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. گذريل آمر حڪومتن چند اديبن کي تمام محدود وظيفو ڏيئي پنهنجي ذاتاري‌ءَ جي نمائش ڪئي هئي. هاڻي ضروري آهي تہ اُن اڻپوري‌ءَ خيرات کي ختم ڪيو وڃي ۽ مستحق سنڌي اديبن ۽ شاعرن کي انهن جي خدمتن ۽ ضرورتن آهر عزت ڀريو وظيفو عطا ڪيو وڃي.

(٩) رسالن جي ڊڪليئريشن حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ سنڌي اديبن کي ڪافي مشڪلاتن سان منهن ڏيڻو پوي ٿو. لهذا، انهيءَ مسئلي تي سنجيدگيءَ سان غور ڪيو وڃي ۽ مناسب سهولتون، خاص طرح اخباري ڪاغذ جي ڪوٽا وغيره، مهيا ڪيون وڃن.

جناب عالي!

اهي چند مکيہ مسئلا بيان ڪيا ويا آهن، جن جي حل ٿيڻ سان سنڌي زبان جي ترقيءَ لاءِ هڪ نئون ۽ سازگار دور شروع ٿي سگهي ٿو.

مان هڪ دفعو ٻيهر اهلِ لاڙڪاڻي طرفان ٻاهران آيل سڀني محترم ۽ معزز مهمانن جو خير مقدم ڪريان ٿو، خصوصاً جناب درمحمد اوستي ۽ جناب عبدالوحيد ڪٽپر جو شڪرگذار آهيان، جن مصروفيتن جي باوجود هن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ فرمايو آهي.

آخر ۾ اهو بہ عرض ڪندس تہ جمعيت الشعراء سنڌ هڪ رجسٽرڊ باڊي آهي. اُن کي ازسرنو زنده ڪرڻ لاءِ ڪوشش جاري آهي. جمعيت الشعراء سنڌ جي نصب العين، تاريخ ۽ علمي ڪانفرنسن متعلق تفصيل سان هڪ علحده ڪتاب شايع ڪيو ويو آهي. ان ڪتاب جي اشاعت لاءِ مان سنڌي ادبي بورڊ جو شڪرگذار آهيان. بورڊ هن ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ اسان جي قابل قدر مالي مدد ڪئي آهي، ازانسواءِ هن ڪانفرنس جي موقعي تي ڪتابن ۽ رسالن جي نمائش جو اهتمام ڪيو آهي.

سنڌ الاجي، شاهہ ولي الله اڪيڊمي ۽ سنڌ سرڪار جي اطلاعات کاتي پڻ ڪتابن ۽ رسالن جي نمائش ۾ دلچسپي وٺي، ان کي ڪامياب ڪرڻ ۾ وڏو حصو ورتو آهي، جنهن تي اسان کي بيحد خوشي آهي. انشاءالله اسان ايندڙ سال سنڌ جي علمي ادارن جي تعاون سان هن سال کان بہ بهتر ڪانفرنس ۽ ڪتابن جي نمائش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿينداسين.

آخر ۾ آءٌ اوهان سڀني حاضرين جو مجموعي طرح ۽ هرهڪ جو انفرادي طرح شڪريو ادا ڪريان ٿو.

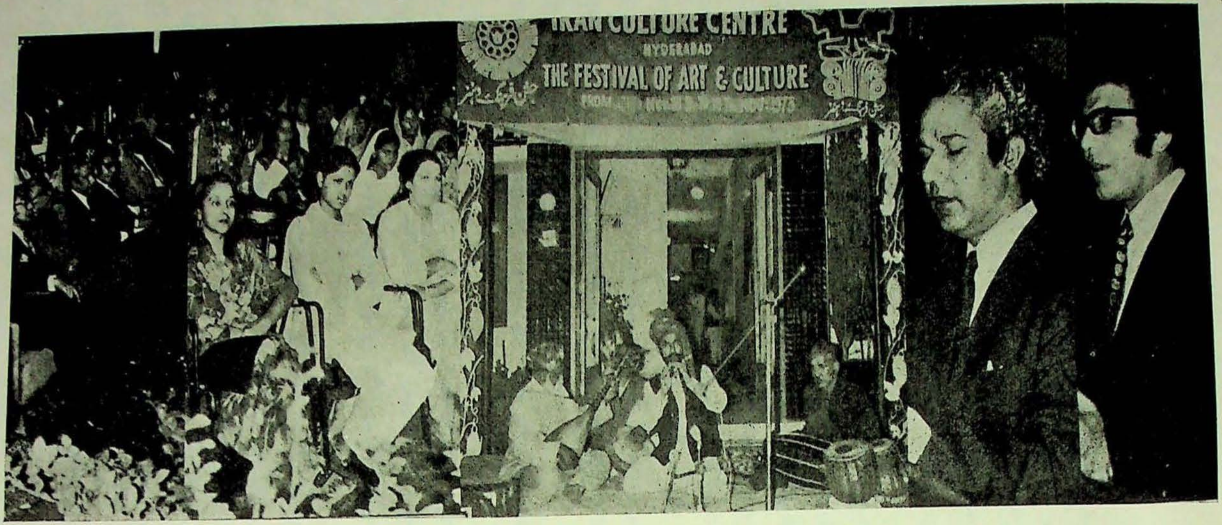

ايران ڪلچرل سينٽر حيدرآباد جي "جشن فرهنگ و هنر" ۾ مسٽر محمد بخش انصاريءَ جي صدارت هيٺ منعقد ٿيل
محفل موسيقيءَ جي تصوير. ڪابي ڪان ساڄي: (۱) خميسو خان (۲) مسٽر محمد بخش انصاري (۳) آقاي ڪيوانشڪوهي.

ايران ڪلچرل سينٽر حيدرآباد

طرفان

"جشن فرهنگ و هنر"

گذريل ١٦، ١٧ ۽ ١٨- نومبر ١٩٧٣ع تي، ايران ڪلچرل سينٽر حيدرآباد طرفان سندس ساليانه تقريبات جي سلسلي ۾ هڪ ٽي روزه "جشن فرهنگ و هنر" ترتيب ڏنو ويو هو، جو ادبي ۽ علمي دلچسپين ۽ ثقافتي رنگينين سان نهايت ڪامياب ثابت ٿيو.

پهرين ڏينهن، ١٦- نومبر ١٩٧٣ع تي سنڌي-اردو مشاعري جو اهتمام ڪيو ويو هو، جنهن جي صدارت عاليجناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولیٰ"، ايم. اين. اي، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، ڪرڻ فرمائي.

پاڻ صدارتي تقرير ۾ سنڌ ۽ ايران جي تاريخي لاڳاپن تي روشني وڌائون ۽ سامعين کي اها خوشخبري ٻڌايائون ته سندن جدامجد حضرت مخدوم نوح رحه قرآن مجيد جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو هو، جيڪو برصغير ۾ پهريون فارسي ترجمو سمجهيو وڃي ٿو. اهو شاهڪار عنقريب "سنڌي ادبي بورڊ" طرفان شايع ٿيندو.

مشاعري ۾ سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ نظم پيش ڪيا ويا، جن مان بيشتر پاڪ-ايران دوستيءَ جي مناسبت سان لکيا ويا هئا. شعراء ڪرام پنهنجن شاهڪارن ۾ ايران ۽ پاڪستان جي ثقافتي ۽ تمدني، ادبي ۽ علمي تعلقات ۽ رشتن جو خصوصيت سان ذڪر ڪيو هو.

صدر مشاعره قبله مخدوم صاحب جن جي ڪلام کان سواءِ جن شاعرن شعر پڙهيا، سي هي آهن: (سنڌيءَ ۾): تنوير عباسي، امداد حسيني، ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"، احسن الهاشمي، عنايت بلوچ، منظور نقوي، مرزا عباس علي بيگ، مرزا سلطان حيدر بيگ ۽ مرزا فتح علي بيگ. (اردوءَ ۾): مولانا رزي جيپوري، "صادق" دهلوي، مرزا عابد عباس، "نظر" اڪبرآبادي، حضور احمد "سليم"، ڊاڪٽر احمد حسين "احمر" رفاعي، محمد اسحاق "اثر"، "ارڪ" يوسفي، شوڪت زرين چغتائي، "جمال" احساني، "خلش" مظفر، "قاصد" عزيز، "شاهد" زبيدي، احمد "ضيا"، خالد "انجم" ۽ غيور محمد "غيور". (فارسيءَ ۾): حاجي شير محمد خان نظامائي، مولوي محمد صديق "ماهر"، حضور احمد "سليم" ۽ بيڪر واسطي. (انگريزيءَ ۾): خواجه عبدالرحمان-

ان کان اڳ جڏهن قبلہ مخدوم صاحب جن مسند صدارت تي جلوہ افروز ٿيا، تڏهن ايران
ڪلچرل سينٽر حيدرآباد جي ڊائريڪٽر آقاي يوسف ڪيوالشڪوهي مهمانن خصوصيءَ جي نهايت
گرمجوشيءَ سان آجيان ڪندي، سندن شڪريہ ادا ڪيو.

*　　　*　　　*

ٻئي ڏينهن، ١٧- نومبر ١٩٧٣ع تي، پاڪستان جي نامور محقق، مورخ ۽ دانشور
محترم پير حسام الدين راشديءَ جي صدارت ۾ مذاڪرو ٿيل هو.

”پاڪستان ۾ فارسي زبان جو زوال ۽ ان لاءِ سدِ باب“ جي موضوع تي منعقد ٿيل هن
علمي مذاڪري ۾ مولانا غلام محمد ”گرامي“، سيد احسان علي شاهہ، مسٽر محمد حسين پنهور،
محترمہ خورشيد ميمڻ، ڊاڪٽر گل حسن لغاري، پروفيسر حضور احمد سليم ۽ ڊاڪٽر اويس صالح
صديقيءَ تقريرون ڪيون، ۽ ”ناشاد“ نظم پڙهيو.

مقررين، موضوع جي سڀني پهلوئن تي تفصيلي روشني وڌي ۽ پاڪستان ۾ فارسيءَ
کي زور وٺائڻ لاءِ ڪافي علمي ۽ فني تجويزون پيش ڪيون.

گرامي صاحب پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ ”اها حقيقت آهي تہ ايران سان اسان جو تعلق
ايران جي وڏن صوفي بزرگن — عطار، رومي، سعدي، حافظ ۽ جاميءَ جي فڪرانگيز ۽ روح پرور
پيغام جي ڪري آهي. حيات، انسان ۽ ڪائنات کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ انهن شاعرن جي
تعليم هن سائنسي ۽ مادي دور ۾ بہ بصيرت افروز ثابت ٿي آهي. انسان شناسيءَ ۽ خداشناسيءَ
جي معاملي ۾ اسان انهن بزرگن جي تعليمات کي احترام ۽ عقيدت جي نگاهہ سان مطالع
ڪريون ٿا. ظاهر آهي تہ فڪر و نظر، دلي عقيدت ۽ روح جو رشتو سڀني مادي رشتن کان
وڌيڪ اثرائتو ۽ پائدار رهي ٿو.“

گرامي صاحب انهيءَ ضرورت تي زور ڏنو تہ فارسي زبان کي مقبول بنائڻ جي سلسلي
۾ ايران جي صوفي بزرگن ۽ مفڪرن جي افڪار ۽ فلسفہءِ حيات کي عام ڪيو وڃي. ان
سلسلي ۾ اهڙا ڪتاب تيار ڪرايا وڃن، جن کان هتي جو باشعور طبقو متاثر ۽ مستفيد ٿئي.

محترم احسان علي شاهہ تقرير دوران ٻڌايو تہ اهو زمانو گذري ويو، جو چيو ويو هو تہ
”فارسي گهوڙي چاڙهسي“. انهيءَ دور ۾ فارسيدان طبقي لاءِ معاش ۽ روزگار جا ذريعا عام هئا.
جيستائين ڪنهن زبان کي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڪو انسان معاشي خوشحالي ماڻي نٿو سگهي،
تہ پوءِ ان لاءِ ڌاريئن زبان جو حاصل ڪرڻ بيسود ٿيو پوي — تنهنڪري ضرورت آهي تہ
ان زبان جي تحصيل کان پوءِ ڪي معاشي اسباب پيدا ڪيا وڃن.

محترمہ خورشيد ميمڻ ۽ مسٽر محمد حسين پنهور پنهنجي فاضلانہ تقريرن ۾ ايران ۽ سنڌ
جي پراڻن ملڪي ۽ تهذيبي تعلقات تي تفصيلي روشني وڌي ۽ ٻڌايو تہ اهي تعلقات مسيح عليہ السلام
کان اڳ واري دور کان وٺي قائم رهندا اچن ٿا.

مهران

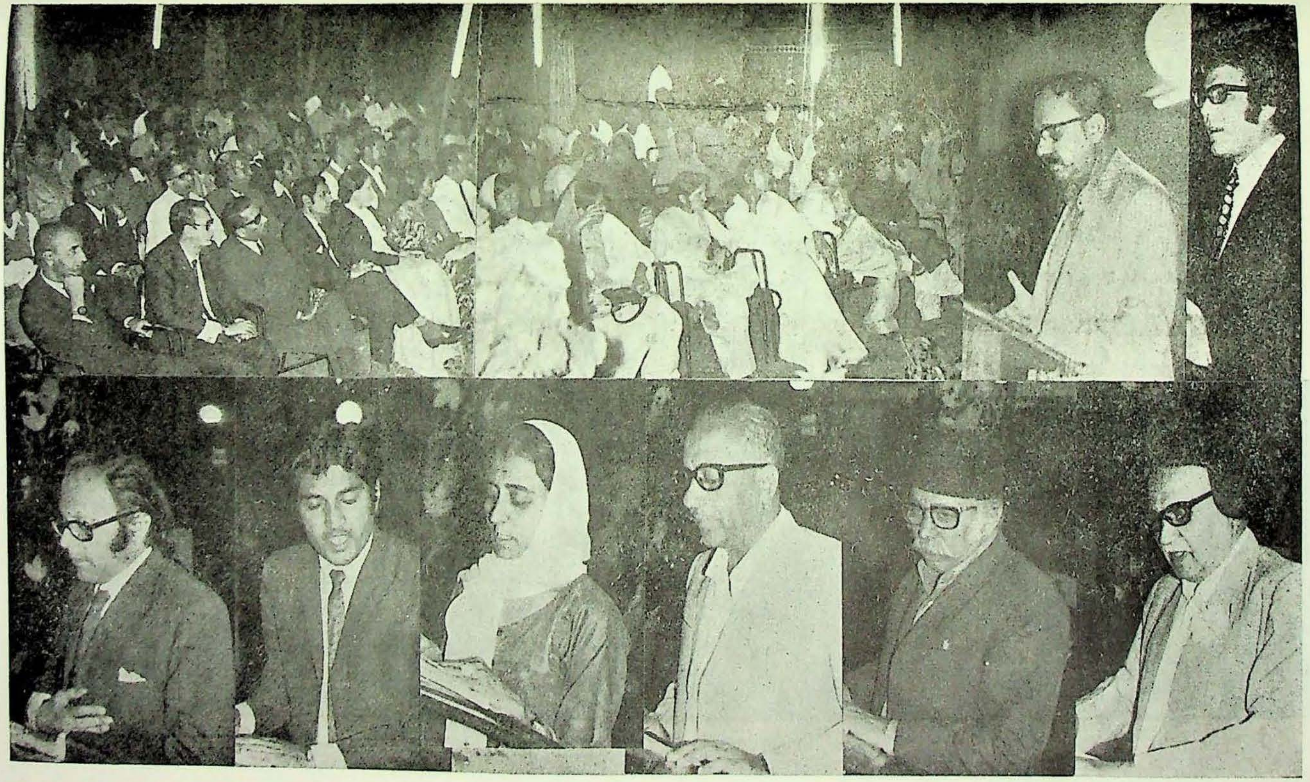

ايران ڪلچرل سينٽر حيدرآباد جي "جشن فرهنگ و هنر" ۾ عاليجناب مخدوم محمد زمان "طالب المولى" جي صدارت هيٺ منعقد ٿيل سنڌي - اردو مشاعرو. ڪابي کان ساڄي (١) عاليجناب مخدوم محمد زمان "طالب المولى" (٢) آقاي ڪيوانشڪوهي (٣) ڊاڪٽر تنوير عباسي (٤) مسٽر عنايت بلوچ (٥) محترمہ شوڪت زرين (٦) مرزا عباس علي بيگ (٧) جناب احسن الهاشمي ۽ (٨) حاجي شيرمحمد خان نظاماڻي

ڊاڪٽر گل حسن لغاري، پروفيسر حضور احمد سليم ۽ ڊاڪٽر اويس صالح صديقي پنهنجي تقريرن ۾ تعليمي ۽ تدريسي انقطاع لڳاھ ڪان فارسي زبان جي تحصيل جي راھ ۾ پيدا ٿيل انتظامي رڪاوٽن کي بيان ڪيو، ۽ چيو تہ ڪورسن ۾ رکيل فارسي نصاب ڏاڍهن شاگردن جو چاهہ گهٽ آهي. ڊاڪٽر صديقي ٻڌايو تہ اسان وٽ فارسي زبان تلفظ ۽ اچارن جي لحاظ کان غلط استعمال ٿيي ٿي. لهاذا، ضرورت آهي تہ جديد فارسيءَ جو تلفظ اختيار ڪريون، جيئن ايران جي جديد ادب مان مستفيد ٿي سگهون.

آخر ۾ راشدي صاحب پنهنجي صدارتي تقرير ۾ فرمايو:

"اڄوڪو موضوع انهايت اهم آهي. اسان سنڌين جي تمدن، شائستگي ۽ فڪري سرمايي جو انحصار بہ گهڻي قدر انهيءَ موضوع سان تعلق رکي ٿو، تنهنڪري اسان کي پنهن مسئلن کان وڌيڪ انهيءَ ڏانهن سنجيدگيءَ سان توجهہ ڏيڻ جي ضرورت آهي. اسين مختلف سببن ڪري هڪ وڏيءَ فطري ڪشمڪش جي ٽِوائي تي بيٺل آهيون. اسان کي دنيا کي منهن ڏيڻو آهي، صدين جي افلاس ۽ غير تعليم يافتگي اسان جي مٿان پستيءَ جا غلاف چاڙهي ڇڏيا آهن، اسان کي انهن غلافن کي چاڪ ڪرڻو آهي. زندهہ رهڻ واري ڪشمڪش ۾ اسان کي دنيا سان قدم قدم ۾ ملائي، اڳتي وڌي، عزت ۽ آبروءَ وارو مقام حاصل ڪرڻو آهي — انهيءَ ڪري اسان تي لازم آهي تہ زندهہ قومن جون زندهہ زبانون سکون. اسان کي کولڪو رهڻو نہ آهي، بلڪ انهن علمي زبانن جي علمي ۽ فڪري سرمايي سان پنهنجي سوچ ۽ ويچار کي وسيع ۽ شاهوڪار ڪرڻو آهي.

"فارسي اسان جي پنهنجي زبان آهي. سنڌ جي ادبي تاريخ شاهد آهي تہ اسان جي برک شاعرن جو ڪيتريقدر فارسيءَ سان رابطو ۽ فڪري سنبنڌ رهيو آهي. شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست، بيدل ۽ بيڪس ڪافي حد تائين رومي ۽ عطار، سعدي ۽ جاميءَ کان تاثر ورتو آهي، تنهنڪري فارسي زبان يا آن جو ادب اسان جي پنهنجي شيءِ آهي. لهذا، فارسيءَ کي دوباره حاصل ڪرڻ جڻ پنهنجي ورثي کي واپس وٺڻو آهي......"

راشدي صاحب، آخر ۾ پاڪستان ۾ فارسي زبان جي دوباره عروج ۽ مقبوليت لاءِ جيڪي چند تجويزون پيش ڪيون، تن مان ڪي هي آهن:

(١) ايران ۾ ڪتاب ڏاڍا مهانگا آهن، لهذا ايران سرڪار کي گهرجي تہ فارسي ڪتابن جا سستا ايڊيشن ڇپي، پاڪستان موڪلي، جيئن هتان جا عام ماڻهو خريد ڪري سگهن.

(٢) هتي جيڪي فرد يا ادارا فارسي زبان ۾ ڪتاب شايع ڪن ٿا، تن جي سرپرستي ۽ حوصلہ افزائي ڪرڻ گهرجي.

(٣) هتي جي ڇپيل فارسي ڪتابن تي ايران سرڪار طرفان انعام ڏنا وڃن.

(۴) فلمن جي وسيلي زبان سکڻ موثر ثابت ٿيو آهي. لهذا، فارسي زبان جون فلمون پاڪستان ۾ هلائڻ گهرجن.

(۵) ٽيليويزن ۽ ريڊيو تان به فارسيءَ جي درس لاءِ انتظام ڪرڻ گهرجي.

(۶) ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ فارسي زبان جي ڪتابن جون نمائشون منعقد ٿيڻ گهرجن

(۷) فارسي ۽ سنڌي زبان جي لاڳاپن متعلق رسالن ۽ اخبارن ۾ مضمون شايع ٿين، جيئن قديمي لساني رابطي جو ماڻهن کي پتو پوي.

(۸) سنڌي ۽ فارسيءَ جون ڳجهارتون، پهاڪا ۽ چوڻيون گڏ ڪري، انهن ڪتابن ۾ شايع ڪرڻ گهرجن. اهو سلسلو پنجابي، بلوچي، پشتو، سرائڪي ۽ براهوي زبانن تائين وسيع ڪجي.

(۹) ايران ۽ پاڪستان درميان عالمن، اديبن، شاعرن، فنڪارن، موسيقارن، مصورن، استادن ۽ شاگردن جي وفدن جا تبادلا ٿيڻ گهرجن

(۱۰) فارسيءَ جي استادن کي اسڪالرشپ تي ايران موڪلجي، جيئن جديد فارسي جي سکيا، پڙهائڻ جي طريقن ۽ تلفظ کان واقفيت حاصل ڪن. ان طرح ايراني رهڻي ڪهڻي، تمدني ۽ ثقافتي طور طريقن کان به باخبر ٿين.

(۱۱) سنڌ جي ٻين شهرن سکر، لاڙڪاڻي، نوابشاهه، ميرپورخاص وغيره ۾ به حيدرآباد وانگر ايران جا ثقافتي مرڪز کوليا وڃن.

(۱۲) هتان جي فارسي سکندڙن کي شهنشاهه ايران طرفان انعام ۽ سرٽيفڪيٽ ڏنا وڃن. يونيورسٽي سطح تي امتيازي حيثيت حاصل ڪرڻ واري کي پادشاهه پنهنجي دستخط سان سرٽيفڪيٽ عنايت ڪري؛ اسڪول سطح تي پهرين نمبر آيل ٻار کي وليعهد پنهنجي دستخط سان سرٽيفڪيٽ عنايت ڪري؛ ۽ ڇوڪرين کي شهبانو پنهنجي دستخط سان سرٽيفڪيٽ عنايت ڪري. ان طرح ننڍا ننڍا مولا پلا به ڏنا وڃن.

(۱۳) حڪومت پاڪستان يونيورسٽين، ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ فارسي زبان جي تعليم کي لازمي قرار ڏئي.

(۱۴) سرڪاري ملازمن کي، فارسي ڄاڻڻ سبب سندن پگهار ۾ خاص اضافو ڏنو وڃي.

آخر ۾، آقاي کيوانشکوهي طرفان راشدي صاحب ۽ ٻين سمورن مهمانن جي شڪرياداءَ سان مذاڪري جي مجلس پوري ٿي.

* * *

ٻئين ڏينهن، ۱۸-نومبر ۱۹۷۳ع تي، محفل موسيقي منعقد ٿي، جنهن جو مهمان خصوصي مسٽر محمد بخش انصاري، ريجنل مئنيجر، پاڪستان براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن حيدرآباد، هو.

پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه، سنڌي ادبي بورڊ جي اسٽينڊنگ ڪاميٽيءَ
جو چيئرمن، ايران کان آيل عالمن جي سنڌي ادبي بورڊ
طرفان آجيان ڪري رهيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ طرفان ايراني عالمن جي اعزاز ۾ ڏنل دعوت جي موقعي جي تصوير.

ساڄي کان کاٻي (ويٺل): نواب نوراحمد لغاري، مسٽر محمد حنيف صديقي، پروفيسر ايرج افشار، پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه، پروفيسر محمد تقي دانشپزوه، پروفيسر منوچهر ستوده ۽ پير حسام الدين راشدي.

(بيٺل): جناب حاجي خان خواجا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، مسٽر غلام رباني، مسٽر غلام علي الانا، سيد احسان علي شاهه ۽ آقاي ڪيوانشڪوهي.

هُن صاحب صدارتي تقرير ڪندي ٻڌايو تہ ايران ۽ پاڪستان جي درميان روزمره جي زندگيءَ جا معيار تقريباً هڪجهڙا آهن. پاڪستان جي موسيقي، فنون لطيفہ، ادب، آرٽ، ڪلچر ۽ تمدن تي ماضيءَ جي ايراني مفڪرن، شاعرن، موسيقارن ۽ مصورن جو ڪافي اثر پيو آهي.

محفل موسيقيءَ جي شروعات مقبول نغمي — ”لال ميري پت رکيو ڀلا“ — سان شروع ٿي ۽ ”هو جمالي“ سان ختم ٿي. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي نامور فنڪارن — محمد جمن، خميسي خان، حسين بخش ”خادم“، منگهار علي سليم، جمع جيمس، ثريا حيدرآبادي، اميد ”ناز“، جميلہ ”ناز“، اميتہ، پروين، احمد نواز، نياز حسين ۽ عابد حسين پنهنجي فن جو مظاهرو ڪري سامعين کي مسرور ڪيو.

محفل موسيقيءَ ۾ سيد حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، نواب نور احمد خان لغاري، مينيئر قمرالزمان شاهہ، غلام رباني، تنوير عباسي، جمال رند، اياز همايوني، سيد احسان علي شاهہ، مسٽر محمد حسين پنهور، مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ ٻين معززين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

”جشن فرهنگ و هنر“ جي انعقاد ۽ انتظام جي سلسلي ۾ ايران ڪلچرل سينٽر جو مسٽر محمود پناڻ دستوري جانفشانيءَ سان سرگرم عمل رهيو.

ايراني عالمن جي حيدرآباد ۾ آجيان

گذريل ۲۱، ۲۲ ۽ ۲۳- نومبر تي، ايران جا ٽي برک محقق ۽ عالم- آقاي محمد تقي دانش پزوه، آقاي ايرج افشار ۽ آقاي منوچهر ستوده- حيدرآباد پهتا. آهي ڪراچيءَ ۾ علامہ ابو ريحان بيرونيءَ جي سلسلي ۾ ملهايل هزار ساله ڪانگريس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ آيل هئا ۽ ان موقعي تي سنڌ گهمڻ لاءِ آيا هئا.

۲۱- نومبر ۱۹۷۳ع تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان مهمانن جي مان ۾ رات جي مانيءَ جو اهتمام ڪيو ويو هو، جنهن ۾ معزز مهمانن کان سواءِ پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهہ، سيد حسام الدين راشدي، مسٽر غلام رباني، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، نواب نور احمد خان لغاري، مسٽر محمد حنيف صديقي، سيد احسان علي شاهہ، آقاي ڪيوالشڪوهي ۽ محمود پناڻ شرڪت ڪئي.

ٻئي ڏينهن، ۲۲- نومبر ۱۹۷۳ع تي پرڏيهي مهمان ڀٽشاهہ ويا، جتي سنڌ جي سدا حيات شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي روضي تي حاضري ڏنائون. ان طرح هالا پهچڻ تي سنڌ جي جڳ مشهور هنرن ۽ دستڪارين — خصوصاً ڪاشيءَ ۽ جنڊيءَ جي فن کان انهايت متاثر ٿيا ۽ ان ۾ ازحد دلچسپي ظاهر ڪيائون.

بعد ۾ ايران-پاڪستان دوستي انجمن حيدرآباد جي سرپرست نواب نور احمد خان لغاريءَ وٽ سندس ڳوٺ ڳهڻ ويا، جتي روايتي سنڌي مهمان نوازيءَ سان سندن آدرڀاءُ ڪيو ويو.

ٽئين ڏينهن، ۲۳- نومبر ۱۹۷۳ع تي، سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ بورڊ جي علمي ۽ تحقيقي ڪم جي معائنو ڪندي مسرت جو اظهار ڪيائون، ۽ بورڊ جي ادبي ڪارڪردگيءَ کان واقفيت حاصل ڪيائون. ان موقعي تي، بورڊ جي سيڪريٽري مسٽر غلام ربانيءَ کين بورڊ جا ڇپيل فارسي ڪتاب تحفي طور ڏنا.

بعد ۾ حيدرآباد ۾ ٽالپرن جي مقبرن تي ويا، جتي سنڌ جي عمارتسازيءَ جو فن ڏسي ڏاڍا متاثر ٿيا.

ايراني عالمن جي انهيءَ علمي دوري ۾ سنڌ جو قابل فخر محقق، مورخ ۽ دانشور محترم پير حسام الدين راشدي ساڻن گڏ هو. —"ناشاد"

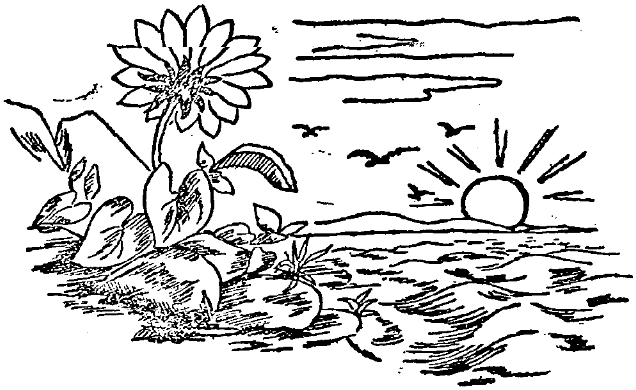

"مهراڻ" جا موتي

● زمين ۽ آسمان ۾ بيشمار نشانيون آهن، ليڪن بي سمجهه ماڻهو انهن کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ کان بيخيال ٿي وڃن ٿا. انهن کي دليون ته آهن، پر بصيرت کان کوهه لٽا وڃن.

— قرآن ڪريم

● ڪائنات ۾ اهڙا ته اسرار لڪل آهن، جن تي جيترو به زياده غور ۽ فڪر ٿو ڪجي اوترو وڌيڪ 'حيرت' پيدا ٿئي ٿي. يقيني طرح سان هي ۽ حقيقت ثابت ٿي چڪي آهي ته هن ڪائنات جي ساري نظام ۽ ان جي تخليق جي نگرانيءَ ۾ ڪا عظيم ۽ جليل، ازلي ۽ ابدي قوت موجود آهي. — هربرٽ اسپينسر

● اي خالق ڪائنات، بيمثل ۽ بيمثال ذات! مون تنهنجي متعلق ڄاڻي ٻجهي ٽي گناهه ڪيا آهن:

پهريون اهو ته تنهنجي ذات، انسان جي ادراڪ ۽ شعور کان گهڻو مٿي آهي؛ عقل ۽ مشاهدي کان مٿاهين آهي؛ تاهم پنهنجي اطمينان ۽ تسڪين جي لاءِ مون توکي 'صفات' سان موصوف ۽ منسوب ڪيو، ۽ باوجود 'زمان ۽ مڪان' جي اضافي هئڻ جي توکي 'زمان ۽ مڪان' جي اضافي حدن ۾ محدود سمجهيم.

ٻيو ته تنهنجي ذات، زمان ۽ مڪان، مثال ۽ مظاهر کان مٿاهين آهي، تاهم تنهنجي لاءِ مندر بنايم، ان ۾ ٺاڪر ۽ بت گهڙي رکيم، ائين ڪري تنهنجي اڳيان ڪنڌ نمايم، تنهنجي اڳيان پيچن ڳايم، توکي ستايم، ۽ توکي پنهنجو حال سنايم. حالانڪ تون ته هرهنڌ حاضر ۽ موجود آهين، توڙي جو تنهنجي وجود جو موجود هجڻ منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي.

ٽيون ته اضافي صفتن کي بنائي، تنهنجي مدح ۽ پرارٿنا ڪيم. تنهنجي تعريف ۾ اصطلاح ۽ محاورا تراشيم، حالانڪ محسوس ٿو ڪريان ته اهڙا مدح تنهنجي بيمثال ذات جي حق ۾ گلا ۽ هجو ته ناهي! ڇو ته تنهنجي ذات انسان جي لفظي ۽ بياني مدح ۽ حمد جي هر قدر ۽ هر معيار کان گهڻو مٿي آهي. اي خدا! مون کي اهي ٽيئي گناهه معاف ڪر!

— شنڪر آچاريه

● آءٌ تسليم ٿو ڪريان ته "مان آهيان"؛ جڏهن "مان" آهيان، تڏهن "هو" به آهي!

— هيوم

● مان خدا کي هن ڪري ٿو مڃان، جو هن مون کي "انڪار" جي اجازت ڏني آهي. منهنجو اهو "انڪار" ڪرڻ خود خدا جي ذات جي موجودگيءَ جو دليل آهي.

ٽيگور

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

"جڏهن خيام وانگي شڪ ترڪ ڪري، يقين سان روح کي سلطان سمجهن ٿا ۽ عالم کي سندس تنبو، ۽ جسم الين سمجهي، مڪاشفي ۽ مشاهدي لاءِ امرتائي ۽ اياز سکي، ماٺ ۽ ميٺ، تنهائي ۽ پنهائيءَ ۾، اندر جي تاڙي لائي، ايڪمنا ٿي، ڌيان ڪن ٿا، سي لاشريڪ لاثانيءَ جي سونهن تي حيران ٿي، درجي بدرجي عشق جي منزل کي پهچن ٿا. انهيءَ منزل ۾ سڀ مذهبي تعصب ۽ عملي خط سياهه ميٽجي وڃن ٿا ۽ سوين ڳالهيون، جي اڳي اڻپڪي ذهن ۾ پئي آيون، سي پوريءَ سمجهه ۾ اچن ٿيون. جيئن جيئن انهيءَ محبت جي راهه ۾ شوق ۽ ذوق وڌي ٿو، تيئن تيئن اندرئين پکيڙي کي جڻ ته کنڀ ٿين ٿا ۽ غيب جا پردا وڌيڪ کُلن ٿا، ۽ حيات جاودانيءَ ۽ سرمايهءِ لذت جوانيءَ جو سواد وڌيڪ اچڻ لڳي ٿو. اهڙو عاشق هڪ کي ٻه هرگز نه چوي ٿو، ۽ سنسار جي تالاب ۾ ڪنول وانگي نرليپ رهي ٿو. آخر پريم جي ڪيميا هن کي جڻ ته اهڙين صورت ڏئي ٿي ۽ انهيءَ صورت ۾ جڻ ته دليوي عقل کي ٽي طلاقون ڏيئي، حقيقي انگور جي ڌيءَ سان شادي ڪري، خاموش ٿي، ڪثرت ۽ قلت جي چار مان ڇٽي، ساڪن محرابِ الست جو ٿئي ٿو. شال حقيقت ۽ معرفت ڏي اسالجن ماڻهن جو خيال ٿئي، ۽ هڪ سچي کي سڃاڻي. اهو سڀني ۾ ڏسي، وير ۽ وروڌ کي تياڳي، هڪٻئي سان سلوڪ ۾ رهن ۽ دليون نه ڏکوئين ۽ هر طرح هڪٻئي جا پالڻ پهلي ٿي، ملڪ جو فائدو ڪن، ۽ سچ سک هٿ ڪن. عمر خيام چيو آهي ته "روءِ زمين کي آباد ڪرڻ اهڙو نامي، جهڙي هڪ دل شاد ڪرڻ" — شال اها نصيحت نه وسريئون.

— ديوان ڏيارام گدومل

[مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "رباعيات عمر خيام" — ڇاپيل قيصريه پريس حيدرآباد، سال ١٩٠٤ع — جي ديباچي تان ورتل. چونڊيندڙ: قاضي امتياز حسين "خيام"، حيدرآباد سنڌ.]

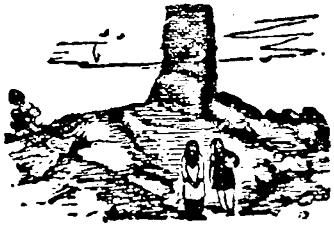

مهراڻ لکندڙن لاءِ اهم هدايتون

اداري جو هيءُ اهم مقصد آهي تہ "مهراڻ" جو معيار اڃا بہ وڌيڪ بلند ڪيو وڃي، جنهن ۾ زندگيءَ جي هرڪنهن شعبي تي مواد — شعر، افسانا، ڊراما، مضمون، وغيره — هجي؛ تنهنڪري، پنهنجن ڪرمفرما لکندڙن کي عرض آهي تہ اهي پنهنجي قيمتي مواد موڪلڻ وقت هيٺيون چند ڳالهيون خاص طور ڌيان ۾ رکن:

(۱) مواد صاف ۽ سٺن اکرن ۾، مس سان، فلسڪيپ پني جي صرف هڪ پاسي لکيل هئڻ گهرجي، ۽ آخر ۾ پنهنجو پورو پتو بہ ڄاڻائڻ گهرجي. ڪي صاحب وري پنهنجو مواد پينسل سان پني جي ٽُڪر-ٽوڪن تي رهڙي موڪلين ٿا، جنهن مان شايد اهو ڏيکارڻ گهرڻ ٿا تہ وٽن ايترو وقت ناهي، جو اهي مواد جو مسودو مس سان لکي سگهن. اهڙن صاحبن کي ڄاڻڻ گهرجي تہ اهڙي بيڪرواري لکيل چيز موڪلي، اسان کي پريشان نہ ڪن. مٿن واجب آهي تہ پنهنجن شاهڪارن کي شايان شان لباس پهرائي پوءِ "مهراڻ" ڏي موڪلين. ٻيءَ حالت ۾ اهڙو مواد رد ڪيو ويندو.

(۲) پنهنجي موڪليل مواد جو نقل پاڻ وٽ رکڻ گهرجي. ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نہ رهندو.

(۳) شاعرن کي خاص طور گذارش آهي تہ هر ڪلام، هر نئين پني تي، حاشيو ڇڏي، لکڻ شروع ڪن. ائين نہ تہ هڪ ئي پني تي غزل، نظم، بيت ۽ ڪافيون لکجن.

(۴) پني جي ساڄي پاسي کان حاشيو ڇڏڻ تمام لازمي آهي. ان طرح ويڪرين سِٽن ۽ ڪشادن اکرن سان مواد لکجي، جيئن ڳُتيل ۽ ردي اکرن واري مواد کي درست ڪرڻ لاءِ اداري کي اجائي تڪليف ڏسڻي نہ پوي.

(۵) ڪيترائي صاحب مواد لکي ان تي ٻيهر نظر نٿا ڪن، جنهنڪري اداري جي ڪارڪنن کي اهڙي مواد جي اصلاح ڪندي سخت دقت پيش اچي ٿي. تنهنڪري لکندڙن کي عرض آهي تہ پنهنجو مواد خيال سان درست ڪري، سنواري ۽ سُڌاري، پوءِ موڪلين.

(۶) ترجمي ڪندڙ صاحبن تي واجب آهي تہ مواد جي مُهڙ ۾ اصل لکندڙ جو نالو ڄاڻائين. ان طرح ورتل مواد جو حوالو بہ لکن تہ اهو مواد ڪهڙي رسالي تان (سَن سميت) ترجمو ڪيو ويو آهي.

(۷) تاريخي ۽ علمي مضمون لکندڙن کي استدعا آهي تہ اهي پنهنجي تحقيقات کي علمي ۽ فني پيرايي ۾ پيش ڪن. ان طرح قلمي خواه مطبوعه ڪتابن جي مصنفن جا نالا ۽

سالن ۽ صفحن جا حوالا مضمون جي آخر ۾ يڪا تحرير ڪن. صفحي - صفحي تي حوالن ڏيڻ جي ضرورت ناهي.

(٨) نثر نويسن کي گهرجي ته هو پنهنجو مواد صاف ۽ سليس سنڌيءَ ۾ لکن: پر ته عربي ۽ فارسي لفظ ڪم آڻين، پر عربي توڙي فارسي ترڪيبن خصوصاً زيراضافت جي استعمال کان پاسو ڪن.

(٩) ڪنهن به مسئلي جي جواب طلبيءَ لاءِ جوابي لفافو اچڻ لازمي آهي.

(١٠) مهربان لکندڙن کي گهرجي ته پنهنجي پوسٽل ائڊريس، مواد جي آخر ۾ توڙي هر خط ۾ ڏيڻ نه وسارين. ان طرح ان جي تبديليءَ جي حالت ۾ اداري کي فوراً آگاهه ڪن. اهڙيءَ طرح، اداري کي خط و ڪتابت ڪرڻ ۾ آساني رهندي.

(١١) جيئن ته موجوده مهانگائيءَ جي پيش نظر پني جون قيمتون ٻه ڀيرا چڙهيل آهن. گذريل ڇهن سالن کان "مهراڻ" باقاعده اعليٰ، آڇي ۽ سفيد ڪاغذ تي ڇپجي ٿو. ظاهر آهي ته ان صورت ۾ ان جو خرچ تمام گهڻو وڌيل آهي. "مهراڻ" پنهنجي بلندمعيار جي حيثيت سان سنڌي ادب ۾ شروع کان ئي هڪ لافاني مقام حاصل رهيو آهي. هر علم - دوست جي ڪتبخاني ۾ ان جو موجود هجڻ ضروري آهي. لهذا، پنهنجي ڪرمفرما لکندڙن کي اداري جي استدعا آهي ته "مهراڻ" جي مالي حيثيت کي هٿي ڏيڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻه ساليانه خريدار ڪري موڪلين، ۽ اسان کي به ان جو اطلاع ڏيڻ فرمائين.

(١٢) "مهراڻ" جي چندن موڪلڻ توڙي بورڊ جي ٻين ڪتابن جي خريداري وغيره لاءِ **"مئنيجر بوڪ اسٽال، سنڌي ادبي بورڊ، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ"** سان سڌي خط و ڪتابت ڪئي وڃي.

(١٣) "مهراڻ" ۾ اشاعت واسطي مواد موڪلڻ لاءِ هيءَ ائڊريس ڪافي آهي:

ايڊيٽر "مهراڻ" ٽماهي،
سنڌي ادبي بورڊ، "امين منزل"، گاڏي کاتو،
حيدرآباد، سنڌ.
(پوسٽ باڪس نمبر ١٢)

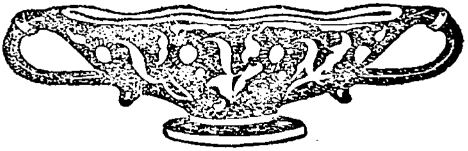

"مهراڻ" جي ملڻ جا هنڌ

(۱) سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، گاڏي کاتو، حيدرآباد.
(۲) ادبيات، اسپتال روڊ، حيدرآباد.
(۳) عباسي بڪ اسٽال ۽ نيوز پيپر ايجنٽ، پرسان ايلائيٽ سئنيما، حيدرآباد.
(۴) ريلوي بڪ اسٽال، حيدرآباد جنڪشن، حيدرآباد.
(۵) پرنس بڪ اسٽال ۽ نيوز پيپر ايجنٽ، گاڏي کاتو، حيدرآباد.
(۶) جاويد بڪ اسٽال ۽ نيوز پيپر ايجنٽ، گاڏي کاتو، حيدرآباد.
(۷) رحيم بڪ اسٽال، گاڏي کاتو، حيدرآباد.
(۸) عبدالحفيظ بڪ اسٽال ۽ نيوز پيپر ايجنٽ، مارڪيٽ، حيدرآباد.
(۹) عبدالغني بڪ اسٽال ۽ نيوز پيپر ايجنٽ، بس اسٽينڊ، حيدرآباد.
(۱۰) پرڀات ڪتاب گهر، حيدرچونڪ، گاڏي کاتو، حيدرآباد.
(۱۱) علي نواز نيوز پيپر ايجنٽ، گاڏي کاتو، حيدرآباد.
(۱۲) طاهر نيوز ايجنسي، نڪلسن روڊ، ڪراچي.
(۱۳) ڪئپيٽل ڪارنر بڪ اسٽال، ايلفي، ڪراچي.
(۱۴) ڪرشن لال نيوز پيپر ايجنٽ، ٽنڊو ڄام.
(۱۵) عبدالقادر نظاماڻي، نيوز پيپر ايجنٽ، ٽنڊو قيصر، ضلعو حيدرآباد.
(۱۶) عبدالله جوڻيجو، نيوز پيپر ايجنٽ، بدين.
(۱۷) عبدالحڪيم 'عاجز' نيوز پيپر ايجنٽ، نصرپور، وايا ٽنڊو الهيار.
(۱۸) سنڌيات ڪتاب گهر، پرسان نشاط سئنيما، سکر.
(۱۹) سکر بڪ هائوس، سکر.
(۲۰) مڪتبهٔ جمهور، سکر.
(۲۱) حسيني بڪ اسٽال، گهنٽا گهر، سکر.
(۲۲) محسن برادرس، بئراج روڊ، سکر.
(۲۳) محمد بخش نيوز پيپر ايجنٽ، شڪارپور.
(۲۴) نيشنل بڪ ڊيپو، شڪارپور.
(۲۵) ريلوي بڪ اسٽال، روهڙي.
(۲۶) محمد رفيق، ڳڙهي ياسين، ضلعو سکر.

(٢٧) شاهين بوڪ ڊيپو، جيڪب آباد.
(٢٨) نشاط نيوز ايجنسي، جيڪب آباد.
(٢٩) احمديار خان، نيوز پيپر ايجنٽ، ادبي منزل، لاڙڪاڻو.
(٣٠) پاڪ بوڪ ڊيپو، لاڙڪاڻو.
(٣١) محمدي بوڪ ڊيپو، لاڙڪاڻو.
(٣٢) عباسي ڪتبخانو، خيرپور ميرس.
(٣٣) قومي ڪتاب گهر، الجمهور شاپنگ سينٽر، خيرپور ميرس.
(٣٤) جميل احمد صديقي، آزاد نيوز پيپر ايجنٽ، خيرپور ميرس.
(٣٥) رميش بوڪ اسٽال، ميرپور ماٿيلو.
(٣٦) انصاري بوڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، ميرپور خاص.
(٣٧) بابو سلطان نيوز پيپر ايجنٽ، ميرپور خاص.
(٣٨) سنڌ ڪتاب گهر، ١٣- اسٽيشن روڊ، ميرپور خاص.
(٣٩) خان محمد نيوز پيپر ايجنٽ، عمرڪوٽ، ضلعو ٿرپارڪر.
(٤٠) حافظ رحمت الله، لطيفي نيوز پيپر ايجنٽ، جيمس آباد.
(٤١) علم و ادب بوڪسيلر، دادو.
(٤٢) رشيد بوڪ ڊيپو، دادو.
(٤٣) زاهد نيوز ايجنسي، ڪشمور.
(٤٤) مشتاق نيوز پيپر ايجنٽ، ڏڱو، ضلعو ٺٽو.
(٤٥) سليمان برادرس، مسجد روڊ، نوابشاهه.
(٤٦) فيض محمد بلوچ، نيوز پيپر ايجنٽ، ڪنڊڪوٽ.
(٤٧) محمد رفيق نيوز پيپر ايجنٽ، ريلوي روڊ، پڊعيدن.
(٤٨) حاجي ڪريم بخش بوڪسيلر، پير جو ڳوٺ.
(٤٩) خاڪي جوہو، جيئي سنڌ ڪتاب گهر، سڪرنڊ.
(٥٠) شيخ محبوب علي بوڪسيلر، جهڏو.
(٥١) سومرو محمد اسحاق راهي، ميهڙ.
(٥٢) عبدالغفور نيوز پيپر ايجنٽ، ميهڙ.
(٥٣) شمس بوڪ اسٽال، ١١- واحد شاپنگ سينٽر، مائي قدم روڊ، ٺٽو.
(٥٤) حبيب الله عمراني، نيوز پيپر ايجنٽ، نيو سعيدآباد، ضلعو حيدرآباد.
(٥٥) رياض بوڪ ڊيپو، دوڙ.

اسان جا ڇپايل ڪتاب

ڪتاب جو نالو	قيمت
١- آفتاب ادب	٢-٥٠
٢- حيات النبي	٦-٠٠
٣- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	٦-٠٠
٤- قديم سنڌ	٥-٥٠
٥- ٽئلسمن عرف غازي صلاح الدين	٢-٥٠
٦- گل شڪر	٤-٠٠
٧- گل	١-٥٠
٨- هدايت الانشاء	٧-٠٠
٩- ڪليات امين	٥-٠٠
١٠- ڪليات ڪمال	٤-٠٠
١١- ديوان قليچ	٧-٠٠
١٢- چندن هار	٩-٠٠
١٣- دلارام	١-٠٠
١٤- زينت	٤-٠٠
١٥- گُلن جي نوڪري	٤-٠٠
١٦- ٽي گهر	٣-٥٠
١٧- سچي محبت	٣-٥٠
١٨- نيڪي ۽ بدي	٢-٠٠
١٩- شاهه ايليا	٢-٠٠
٢٠- فيروز-دل افروز	٢-٥٠
٢١- گليور جو سير ۽ سفر	١-٧٥
٢٢- تحفة النسوان	٢-٠٠
٢٣- مقالات الحڪمت	٣-٥٠
٢٤- خود ياوري	٣-٥٠

ڪتاب جو نالو	قيمت
٢٥- دلپسند قصا	٦-٠٠
٢٦- باغ ۽ باغباني	٥-٠٠
٢٧- شيطان جي نالي	٠-٥٠
٢٨- ٽي ديوَ يا راڪاس	٠-٥٠
٢٩- وامق عذرا	٠-٥٠
٣٠- سائو ٻن يا ڪارو ٻنو	٥-٠٠
٣١- انڪوائري آفيسر	٢-٠٠
٣٢- حسنا دلدار	١-٥٠
٣٣- سنڌي وياڪرڻ (٤ ڀاڱا)	٩-٥٠
٣٤- غلاميءَ مان مٿي چاڙهو	٤-٠٠
٣٥- شهزاد و بهرام	٣-٠٠
٣٦- عجيب ڳالهيون	٤-٠٠
٣٧- ايرڪ	٤-٥٠
٣٨- جولٽن هوم	٤-٠٠
٣٩- مصيبت ماريا سائينءَ سنواريا	٢-٠٠
٤٠- حاجي بابا اصفهاني	٤-٢٥
٤١- عجيب طلسم	٠-٥٠
٤٢- ليلو پکي	٠-٥٠
٤٣- لبا خان درزي ۽ خليفو ڪهنگ	٠-٥٠
٤٤- ٻه جاڙا ڀائر	٠-٥٠
٤٥- شهزادي محبوب جي آڪاڻي	٠-٦٢
٤٦- رستم	٠-٧٥
٤٧- پٽيل اڪيون پوربل اڪيون	٠-٣٧
٤٨- ٻائي وائي ٻائي وزو	٠-٦٢

۴۹- قدم برک شهزادي	۰-۵۰
۵۰- عجيب جواهر	۱-۵۰
۵۱- موتين جي ڊبلي	۵-۰۰
۵۲- لغات لطيفي	۵-۰۰
۵۳- لطائف الطوائف	۳-۰۰
۵۴- اماه ماڻڪ	۱۰-۰۰
۵۵- قديم سنڌ جا شهر ۽ ماڻهو	۶-۰۰
۵۶- تحريرون ۽ تقريرون	۵-۰۰
۵۷- اخلاق حميده	۲-۰۰
۵۸- رسالو سچل سرمست (سنڌي)	۶-۰۰
۵۹- سچل جو سرائڪي ڪلام	۶-۵۰
۶۰- سيف الملوڪ	۲-۵۰
۶۱- ميين شاه عنات جو ڪلام	۱۲-۵۰
۶۲- ڪليات سالڪي	۱۵-۰۰
۶۳- ڪليات حمل	۸-۰۰
۶۴- جامع سنڌي لغات (ڀاڱو ۱)	۱۰-۰۰
۶۵- ڳيچ	۱۰-۰۰
۶۶- پروليون ۽ ڏٺون	۴-۵۰
۶۷- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۱)	۶-۵۰
۶۸- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۲)	۴-۰۰
۶۹- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۳)	۴-۵۰
۷۰- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۴)	۴-۰۰
۷۱- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۵)	۵-۵۰
۷۲- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۶)	۴-۵۰
۷۳- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۷)	۴-۰۰
۷۴- مداحون ۽ مناجاتون	۶-۵۰
۷۵- معجزا	۳-۵۰
۷۶- مناقبا	۵-۰۰
۷۷- ٽيه اکريون (۲ ڀاڱا)	۱۲-۰۰
۷۸- مناظرا	۷-۵۰

۷۹- مولود	۵-۵۰
۸۰- هفتائي ڏينهن ۽ راتيون	۵-۰۰
۸۱- واقعاتي بيت	۶-۵۰
۸۲- عشقيه داستان - سنڌي قصا (ڀاڱو ٻيو)	۵-۰۰
۸۳- عشقيه داستان - ٻاهريان سنڌي قصا (ڀاڱو ٽيون)	۱۰-۰۰
۸۴- ڍول مارو	۶-۰۰
۸۵- ليلان - چنيسر	۶-۰۰
۸۶- سهڻي - ميهار ۽ نوري - ڄام تماچي	۸-۰۰
۸۷- لوڪ گيت	۵-۵۰
۸۸- ڳجهارتون	۱۶-۰۰
۸۹- مورڙو ۽ مانگرمڇ	۴-۰۰
۹۰- خليفي نبي بخش جو رسالو	۱۲-۵۰
۹۱- ڪلام نواب ولي محمد لغاري	۸-۰۰
۹۲- نثر جا ابت	۸-۰۰
۹۳- ڏور	۱۴-۰۰
۹۴- بيت	۸-۰۰
۹۵- ديوان بيدل	۴-۰۰
۹۶- ديوان بيڪس	۲-۵۰
۹۷- ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام	۳-۰۰
۹۸- چار درويش	۶-۰۰
۹۹- ڪليات خادم	۳-۵۰
۱۰۰- سنڌ جو سينگار	۲-۵۰
۱۰۱- ڪليات حسين ديدڙ	۸-۰۰
۱۰۲- ڪلام حسن بخش	۱-۵۰
۱۰۳- سپا جو سينگار	۲-۰۰
۱۰۴- ٻلو ڪوڪر	۴-۰۰
۱۰۵- ايسپ جون آکاڻيون	۵-۰۰
۱۰۶- رهاڻ	۴-۰۰
۱۰۷- جنب گذاريم جن سين (۲ ڀاڱا)	۱۴-۰۰
۱۰۸- شاه جون وايون ۽ ڪافيون	۶-۰۰

۱۰۹- ڪشمير جو مسئلو	۳-۵۰	۱۳۹- اقتصادي انصاف	۴-۰۰
۱۱۰- پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي	۲-۵۰	۱۴۰- سير ۽ سفر	۴-۰۰
۱۱۱- سون وريون دليون	۴-۰۰	۱۴۱- ليٿ جا ڪجي؟	۴-۵۰
۱۱۲- وٺيتي ڪوش	۱-۵۰	۱۴۲- جادو ۽ سائنس (۳ حصا)	۲۴-۰۰
۱۱۳- راسيلاس	۳-۰۰	۱۴۳- اقتصادي ترقيءَ جا رستا	۲-۰۰
۱۱۴- تاريخ ريگستان (ڀاڱو ۱)	۵-۰۰	۱۴۴- ديوان مفتون	۴-۰۰
۱۱۵- گل ڦل	۶-۰۰	۱۴۵- فرهنگ جعفري (۳ ڀاڱا)	۱۸-۰۰
۱۱۶- خوش خصلت خاتون	۲-۰۰	۱۴۶- تن ۽ تندرستي	۳-۰۰
۱۱۷- ڪيمياي سعادت	۲-۰۰	۱۴۷- جنرل سائنس	۲-۵۰
۱۱۸- ڪاميابي	۲-۲۵	۱۴۸- نفسيات	۶-۰۰
۱۱۹- چونڪارو	۱-۲۵	۱۴۹- تذڪرهٔ شعراء تڪڙ	۳-۵۰
۱۲۰- پڪين جي پارليامينٽ	۲-۵۰	۱۵۰- مقدمه ابن خلدون	۱-۵۰
۱۲۱- سلامان و ابسال	۱-۵۰	۱۵۱- ڪليات دلگير	۴-۰۰
۱۲۲- تذڪرهٔ اميرخاني	۱۰-۰۰	۱۵۲- جهان آرا	۲-۰۰
۱۲۳- چچنامه (سنڌي)	۸-۰۰	۱۵۳- گرم جون آڪاڻيون	۳-۰۰
۱۲۴- تحفة الڪرام (سنڌي)	۹۰۰	۱۵۴- سير ڪوهستان	۲-۰۰
۱۲۵- تاريخ معصومي (سنڌي)	۵-۰۰	۱۵۵- لاڙ جو سير	۱-۵۰
۱۲۶- جنت السنڌ	۱۰-۰۰	۱۵۶- ڪنوار جو آئينو	۴-۰۰
۱۲۷- سنڌ جي دربار	۴-۰۰	۱۵۷- دليا دورلڳي	۱-۷۵
۱۲۸- ٽائولعل جون يادگيريون	۶-۰۰	۱۵۸- حريص پتلو	۲-۰۰
۱۲۹- سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون	۸-۰۰	۱۵۹- ڪلام محمود فقير ڪتيال	۲-۰۰
۱۳۰- نئينءَ مصر جا پراڻا ورق	۱۲-۰۰	۱۶۰- ڪلام بلبل	۳-۵۰
۱۳۱- اهي ڏينهن اهي شينهن		۱۶۱- ديوان بلبل	۳-۰۰
۱۳۲- تاريخ ڪلهوڙا (سنڌي) ۲ حصا	۱۸-۰۰	۱۶۲- ڪليات گدا	۵-۰۰
۱۳۳- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۴-۰۰	۱۶۳- شڪنتلا	۲-۰۰
۱۳۴- سنڌ جي مدنيت	۵-۰۰	۱۶۴- لل دمينتي	۳-۰۰
۱۳۵- چونڊ آمريڪي افسانا	۴-۰۰	۱۶۵- گلشن بهار	۲-۵۰
۱۳۶- آمريڪي لوڪ ڪهاڻيون	۳-۲۵	۱۶۶- شاهه جو رسالو (پڪو جلد)	۱۵-۰۰
۱۳۷- آمريڪا جو سياسي سرشتو	۲-۰۰	شاهه جو رسالو (ڪچو جلد)	۱۲-۵۰
۱۳۸- سنڌ جو سفر	۱-۵۰	۱۶۷- پراڻو پارڪر	۲-۲۵

١٦٨- رياست ۽ آزادي ٢-٠٠
١٦٩- دنيا جا عظيم انسان (ڀاڱو ١) ٣-٥٠
١٧٠- دنيا جا عظيم انسان (ڀاڱو ٢) ٥-٠٠
١٧١- "مهراڻ" سوانح نمبر ٧-٥٠
١٧٢- "مهراڻ" ڏهسالہ نمبر ٤-٠٠
١٧٣- "مهراڻ" شاعر نمبر ٨-٠٠

اردو ڪتاب

١٧٤- تاريخ ڪلهوڙا (ٻہ حصا) ٢٠-٠٠
١٧٥- تاريخ معصومي ١٠-٥٠
١٧٦- تحفة الڪرام ١٥-٠٠
١٧٧- چچنامہ ١٢-٥٠
١٧٨- برهانپور ڪے سنڌي اولياء ٦-٠٠

فارسي ڪتاب

١٧٩- تحفة الڪرام ٥٠-٠٠
١٨٠- مڪلي نامہ ٢٥-٠٠
١٨١- ديوان غلام ٢-٥٠
١٨٢- لب تاريخ سنڌ ٨-٠٠
١٨٣- تاريخ طاهري ٨-٠٠
١٨٤- ديوان عطا ٨-٥٠
١٨٥- مقالات الشعراء ٢٠-٠٠
١٨٦- تڪلمہ مقالات الشعراء ١٥-٠٠
١٨٧- مثنوي چنيسر نامہ ٣-٥٠
١٨٨- مثنوي مظهر الاثار ٣-٥٠
١٨٩- مثنويات و قصائد قانع ٥-٠٠
١٩٠- تاريخ مظهر شاهجهاني ١٠-٠٠
١٩١- ترخان نامہ ٦-٠٠
١٩٢- منشور الوصيت ٥-٠٠
١٩٣- هشت بهشت ٦-٠٠
١٩٤- حديقة الاوليا ٨-٠٠
١٩٥- روضہ السلاطين - جواهر العجائب ٢٠-٠٠

١٩٦- ديوان ٦-[illegible]
١٩٧- تحفہ ٣-٥٠
١٩٨- مثنويات هير و رانجها ٥-٠٠
١٩٩- تاريخ تازه نواي معارڪ ٢٢-٠٠
٢٠٠- ڪليات مائل ١٢-٠٠
٢٠١- ديوان محسن ١٥-٠٠
٢٠٢- فتح نامہ ٨-٠٠
٢٠٣- ديوان صنعت ٨-٠٠

عربي ڪتاب

٢٠٤- دراسات اللبيب ١٢-٠٠
٢٠٥- ذب الذبابات (حصہ اول) ١٥-٠٠
٢٠٦- ذب الذبابات (حصہ ثاني) ١٥-٠٠
٢٠٧- مقدمہ ڪتاب التعليم ١٥-٠٠
٢٠٨- ديوان ابي عطا ٣-٠٠
٢٠٩- المتانة في مراسة الخزانة ١٢-٠٠
٢١٠- بذل القوة ١٥-٠٠

انگريزي ڪتاب

211- Persian Poets of Sind 15/00
212- A Physical & Economic Geography of Sind. 20/00
213- Sind-A General Introduction: 20/00
214- Shah Abdul Latif-An Introduction to his Art. 2-50
215- Risalo of Shah Abdul Latif (Selections) translated in verse. 10/00
216- Causal peeps at Sophia 6/00
217- Adventures of Brown Girl in her Search for God. 5/00
218- Sindhi Instructor. 5/00
219- Sind-Before Muslim Conquest 35/00

اسان مان هرهڪ کي ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن تي، جسماني طرح مان فنا ٿيڻو آهي. هن دنيا ۾ زنده رهڻ ۽ خوشين سان همڪنار ٿيڻ جو فقط هڪئي طريقو آهي ته ڪم ڪيو وڃي؛ ليڪن رڳو 'پنهنجي' لاءِ نه، بلڪ 'ٻين' جي لاءِ. 'ٻيا' آهي، جيڪي اسان جو مستقبل آهن — يعني اسان جا ايندڙ نسل.

زندگيءَ جي سچي خوشيءَ جو راز ان ۾ لڪل آهي ته انسان پنهنجي ايندڙ نسلن لاءِ هڪ اهڙي جدوجهد ۾ مصروف رهي، جنهن سان مستقبل پنهنجين مڙني عظمتن ۽ مسرتن سان روشن ۽ درخشان ٿئي. ۽ جيڪو شخص انهيءَ نصب العين مطابق عمل ڪري، ان کي پنهنجي پاڻ کان هيءُ سوال ڪڏهن به نه ڪرڻ گهرجي ته "ڇا ايندڙ نسل مون کي داد ۽ تحسين بخشيندا به يا نه؟"

اهو شخص، جو ذاتي خواهشن کي پنهنجي جدوجهد جو مرڪز ۽ محور ٿو بنائي، سو ڪنهن به حالت ۾ اها دعويٰ نٿو ڪري سگهي ته هو عوام جو خدمتگذار آهي؛ ڇو ته حقيقت ۾، هن عوام جو نالو وٺي، فقط پنهنجي ۽ پنهنجن عزيزن جي خدمت ڪئي. اهڙن خدمتگذارن کان ته نانگ ۽ وڇون بهتر آهن، جن بابت هيءَ حقيقت ته هرڪو ٿو ڄاڻي ته اهي آخر ڏنگيندا آهن.

— ڪمال اتاترڪ